

Impressum

Izdavač

Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa
Zavod za zaštitu spomenika

Za izdavača

Sanja Vlasisavljević

Glavni odgovorni urednik

Robert Stergar

Stručna urednica

Dženana Šaran

Redakcija

Robert Stergar
Dženana Šaran
Azer Aličić
Amra Hadžihasanović
Lamija Abdijević
Ornela Rezinović
Azra Tunović

Tehnička urednica

Ornela Rezinović

Tajnica redakcije

Sakiba Hrustić

Lektorica

Bjanka Alajbegović

Prevoditeljica

Anita Vlašić
Emilija Pavićević

Tisak

Naklada

100

Broj: XXIV
Sarajevo, 2023.

ISSN 0547-3136

NAŠE STARINE

SARAJEVO, 2023.

SADRŽAJ

U V O D N A R I J E Č	7
A R H E O L O G I J A	
• <i>Mr.sci. Zijad Halilović, dipl.prof.hist.: Nekropole sa stećcima i nišanima na lokalitetima Bor, Borjanice- Marevska kosa i Crljanke, općina Foča</i>	11
• <i>Prof.historije, Midhat Dizdarević, arheolog, Nekropola stećaka Borak Sudići</i>	19
• <i>Dr Saša Čaval, Marie Sklodowska-Curie Fellow: Geofizikalno istraživanje multiperiodne nepokretne baštine u Hercegovini</i>	31
• <i>Majda Šutić, MA / Melita Halilović, BA: Rezultati zaštitnih arheoloških i geofizičkih istraživanja na lokalitetu Gračac-Alibegovci, Općina Usora</i>	41
• <i>Prof.dr. Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović, MA: Rezultati arheološke prospekcije na antičkom zidu uz kazamate na Starom gradu Tešanj</i>	55
G R A D I T E L J S K O N A S L I J E Ć E	
• <i>Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.: Sanaciono-konzervatorski radovi na Starom gradu Tešanj</i>	77
• <i>Dr.Sc. Mirza Hasan Ćeman, Prof. Dr. Muhamed Hamidović, dipl.ing.arh.: Preliminarno istraživanje dijela Glamočke utvrde (Biograd-Biogradac)</i>	87
• <i>Prof.dr. Ahmet Hadrović, dipl.ing.arh.: Stara i nova džamija u Solunu na Krivaji</i>	93
• <i>Azer Aličić, dipl.ing.arh.: Podizanje čamca u Zemaljskom muzeju BiH</i>	101
• <i>Mr Esad Vesković, Lejla Bajramović, MA: Konzervacija i restauracija prahistorijskog čamca iz Donje Doline</i>	105
• <i>Dr.Sc. Mustafa Humo, dipl.ing.građ., Esad Žuškić, dipl.ing.građ., Dr.Sc.Salko Kolukčija, dipl.ing.građ.: Izrada projektne dokumentacije za podizanje prahistorijskog čamca</i>	113
P O K R E T N O N A S L I J E Ć E	
• <i>Fatima Maslić, dipl.hist.umjestnosti: Spašen rijedak spomenik tehničke baštine</i>	121
• <i>Aida Bičakčić, dipl.hist.umjetnosti: Dvije Bogorodične slike u franjevačkom samostanu sv. Bonaventure u Visokom</i>	127
N E M A T E R I J A L N O N A S L I J E Ć E	
• <i>Mr Mirela Miličević Šečić: Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu</i>	133

KULTURNA HISTORIJA

- *Mr Amra Hadžihasanović, nastavnik lik.umjetnosti: Moderni pristup konzervaciji i restauraciji slikanih slojeva islamskog sakralnog prostora i njegove konsekvence na primjeru Careve džamije u Sarajevu*..... 139

SLUŽBA ZAŠTITE

- *Mr Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.: Primjena evropske konvencije o krajoliku u BiH* 153
- *Mr Ornela Rezinović, dipl.ing.graf.teh.: Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika* 159
- *Salihagić Almedina, dip.komp.i dipl.bibl.: Spomenički dosije*..... 165
- *Mr Amra Hadžihasanović, nastavnik lik.umjetnosti: Saradnja Zavoda za zaštitu spomenika sa „JP BH Pošta“ u produkciji i promociji prigodnih i redovnih poštanskih maraka* 171
- *Robert Stergar dipl.ing.arh., Dr. Adnan Kaljanac, doc. dr. sc. Tino Tomas, Jesenko Hadžihasanović, MA: Saradnja Zavoda za zaštitu spomenika i tima arheologa na trasi Vc*..... 177
- *Siniša Šešum: UNESCO u BiH* 195
- *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.: Stećci - srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH*..... 199
- *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.: Nematerijalna kulturna baština koja je postala dio svjetske kulturne baštine* 209
- *Rad Zavoda za zaštitu spomenika u periodu 2014 - 2023. godine* 215

IN MEMORIAM

- *Aleksandar Ninković, dipl.ing.arh.* 253
- *Pavle Mašić, dipl.ing.arh.* 255

Baštineći tradiciju dugu 76 godina, Zavod za zaštitu spomenika kontinuirano prati svoj strateški cilj unapređenja zaštite nepokretnog, pokretnog i nematerijalnog kulturno-historijskog naslijeđa čime doprinosi očuvanju i promociji historijskog kontinuiteta Bosne i Hercegovine.

Prvi broj godišnjaka „Naše starine“ objavljen je 1953. godine s idejom da široj naučnoj zajednici, koja djeluje kroz razne kulturne, naučne i obrazovne institucije, organizacije i ustanove, kao i pojedince i grupe koje se brinu i zanimaju za zaštitu naslijeđa, omogući uvid u akcije, rezultate zaštite i proučavanja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, razmjenu iskustava te otvori prostor za saradnju.

Obilježavajući 70 godina našeg Godišnjaka, želimo nastaviti sa izdavačkom praksom i upoznati širu javnost s radom Zavoda za zaštitu spomenika na zaštiti, očuvanju, prezentaciji i promociji naslijeđa u Bosni i Hercegovini.

Redakcija

Sedamdeset godina rastu i uvećavaju se naše Starine. Starine spomenika i njihovih vrijednosti koje nisu i ne smiju ostati u sehari sjećanja i usmenih predanja. O njima se piše i uvijek će se pisati jer “sada” počiva na “jučer”. “Jučer” je oslonac za “sada”, a “sada” je snaga za “sutra”.

Stoga svaki novi broj “Naših starina” nije ništa drugo nego temelj za sutra koje će nastaviti vez prošlosti uz nemali jubilej poslije nekoliko godina stanke naše priče o lijepom i uzvišenom, o kulturi. A kultura je cvijet sa tisuću latica koje plijene ljepotom - jedna pored druge.

Sretno prvih “70”.

Sanja Vlasisavljević

Arheologija

Mr.Sci. Zijad Halilović, dipl.prof.historyje
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Nekropole sa stećcima i nišanima na lokalitetima Bor, Borjanice – Marevska kosa i Crljanke, Općina Foča

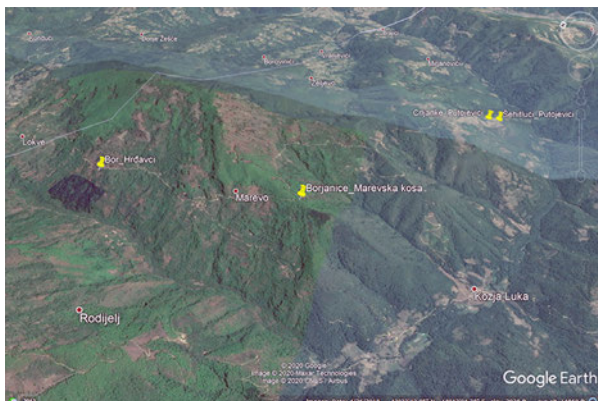
Ovim radom obuhvaćeno je tehničko i foto snimanje stećaka i nišana u tri naseljena mjesta Općine Foča (Hrđavci, Malo Marevo i Putojevići). Analiza nadgrobnika na terenu omogućila je prikupljanje osnovnih podataka o spomenicima. Oblik nadgrobnika i zastupljenost ukrasa najčešće ovise od vremena u kome su nastali.

Tako se na osnovi zastupljenih formi stećaka i nišana te evidentiranih ukrasa na njima stećci mogu datirati u razvijeni srednji vijek (XIV stoljeće), a nišani u period druge polovice XV i prve polovice XVI stoljeća.

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, lokaliteti u spomenutim naseljima nisu bili upisani u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

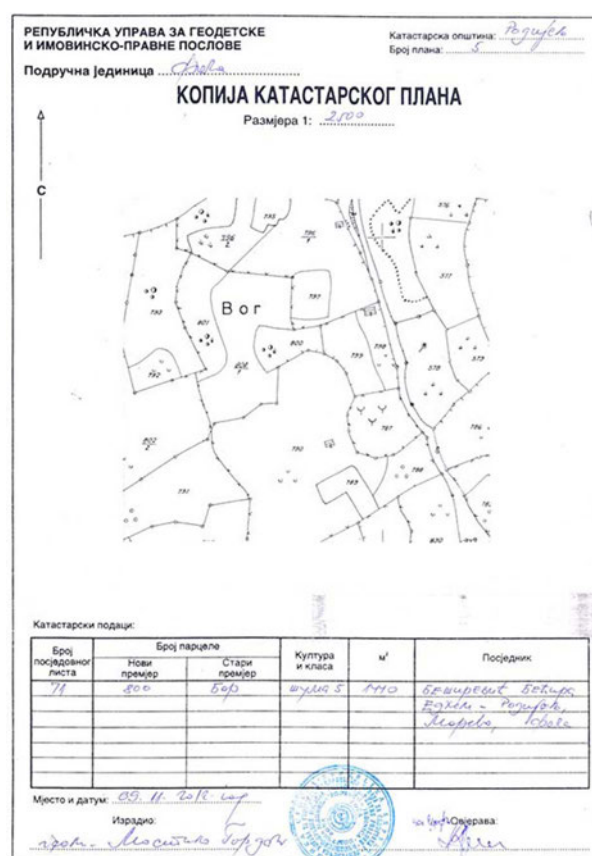
Nekropola sa stećcima na lokalitetu Bor u selu Hrđavci

Na zapadnim padinama brda Hotka (1231), a istovremeno visoko iznad lijeve obale rijeke Kolune, nalazi se selo Hrđavci s nadmorskom visinom od 824 m, geografskom dužinom $43^{\circ} 34.790'N$ i geografskom širinom $18^{\circ} 42.120'E$.¹ (sl. 1.) Od centralnog dijela Grada Foče je udaljeno 10,25 km zračne linije u pravcu sjeverozapada. Na putnoj komunikaciji Ustikolina – Jabuka u naseljenom području Šahbašići, na lijevu stranu se odvajaju makadamski put, koji vodi prema

Sl.1. Položaj naselja Hrđavci, Malo Marevo i Putojevići, google maps

Hrđavcima i Malom Marevu. Pred ulazom u Hrđavce, s desne strane i ispod puta na udaljenosti do 100 m i to na 849 m nv, geografske širine $43^{\circ}34.395' N$ i geografske dužine $18^{\circ} 42.005' E$ nalazi se nekropola sa stećcima. Lokalitet na kojem se nalaze stećci naziva se **Bor**, smješten je u istočnom dijelu zemljišne parcele, označene kao k.č. broj 800, k.o. Rodijelj, Foča, (sl. 2.) i obuhvata prostor 40x30 m, koji je korišten za ukopavanje, po obredima srednjovjekovne bosanske crkvene organizacije. Na lokalitetu se nalazi 28 stećaka, od kojih su svi u formi sanduka, osim jednog

Sl.2. Kopija katastarske podloge za k.č. 800, k.o. Rodijelj, Foča

sljemenjaka (br. 22.). Stećci su poredani u nizove od sjevera ka jugu, a orijentirani su u pravcu zapad – istok, osim 5 stećaka (br. 8, 9, 10, 11 i 19), koji su orijentirani u pravcu sjever – jug (sl. 3. i 4.). Ukrašen je samo jedan stećak. Stećci su u dobrom stanju, rađeni su od dvije različite vrste kamena i dijelom su utonuli u zemlju. Kao spomenik br. 2. obilježen je sanduk sa ukрасом (dimenzije stećka su: 220x106x45 cm), koji je nagnut na sjevernu bočnu stranu, obrastao lišajevima i mahovinom i orijentiran je u pravcu zapad – istok. Na njegovoj čonoj zapadnoj strani nalaze se motivi tri manja

¹ Google Maps – <http://maps.google.hr/> (06. august 2020.)

² GPS Magellan professional (05. 12. 2013.)

Sl.3. Plan nekropole sa stećcima na lokalitetu Bor u Hrdavcima

Sl.5. Ukrašeni stećak – br. 2.

Sl.4. Pogled na centralni dio nekropole sa stećcima na lokalitetu Bor u Hrdavcima

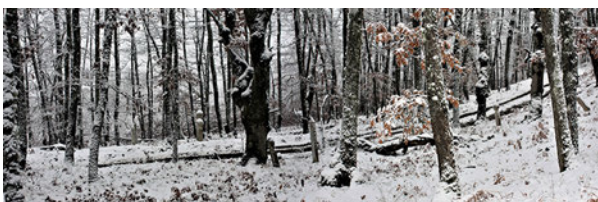

Sl.6. Stećak br. 11.

križa, između kojih se nalaze dvije svastike. Križevi su rađeni u vidu reljefnog ispupčenja, a svastike u vidu udubljenja (sl. 5.). Karakterističan je i spomenik br. 11, obilježen kao sanduk s postoljem, obrastao lišajevima i mahovinom i orijentiran u pravcu sjever – jug. Njegove dimenzije su: 167x42x33 cm, dok su dimenzije postolja: 198x62x20 cm. S njegove bočne zapadne strane nije isklesano postolje, odnosno nije ni urađeno kao za ostale tri strane (sl. 6.). Na osnovi zastupljenih formi stećaka i ukrasa, nadgrobni na ovom lokalitet se mogu datirati u razvijeni srednji vijek (XIV. stoljeće). Na udaljenosti do 50 m od nekropole sa stećcima u pravcu jugoistoka nalazi se aktivno muslimansko groblje u kojem nisu evidentirani nišani, koji bi po svom izgledu i ukrasima se mogli svrstati među najstarije nišane u Bosni i Hercegovini.

Sl. 14. Motiv povijene lozice sa trolistovima na stećku br. 75.

Sl. 15. Pogled na muslimansko groblje i nišane pod snježnim prekrivačem na lokalitetu Borjanice – Marevska kosa, iznad sela Malo Marevo

Sl. 16. Motiv sjekire na muškom nišanu s turbanom u gužve br. 2.

Sl. 17. Motiv rozete na doglavnom ženskom nišanu br. 3.

Sl. 18. Motiv sjekire i sablje na muškom nišanu br. 5.

Sl. 19. Motiv sablje na muškom nišanu s turbanom u gužve br. 7.

Sl. 20. Motiv luka i strijele i sablje na nišanu br. 10.

sjever – jug. U gornjem dijelu stećka, dužinom bočnih i širinom čeonih strana kao ukrasni motiv pruža se povijena lozica sa trolistovima. Ukrašen je rađen u vidu udubljenja (sl. 14.).

Na udaljenosti do 100 m u pravcu sjeveroistoka, od nekropole sa stećcima, odnosno u sjeveroistočnom dijelu k. č. 81. i jugozapadnom dijelu k. č. 80., k. o. Kozja luka, nalazi se muslimansko groblje, koje presjeca makadamski put. Tehničkom obradom utvrđeno je da se na lokalitetu nalazi 19 nišana i 3 kamena santrača⁵ (sl. 15.). Nišani su okrečeni, što je uobičajeni način konzervacije, odnosno lokalna mjera održavanja i konzervacije istih. U groblju se ustanovljene tri osnovne varijante nišana; nišan u formi stele, muški nišan sa turbanom u gužve, ženski nišan bez i sa kapom. Ukrasni motivi na nišanima su bogati i raznovrsni, evidentirani su na 6 primjeraka (br. 2, 3, 4, 5, 7 i 10.), to su: luk i strijela, sablja, polujabučica, buzdovan (čomaga ili kijača), sjekira, kružna rozeta i kratki mač. Ukrasi su rađeni u visokom reljefu i tehnikom udubljivanja. Nišani na ovom lokalitetu su rijedak primjer koji svjedoči o stilskim odlikama nagrobnika i načinu ukopavanja muslimana u Bosni (s obzirom na mali broj očuvanih muslimanskih grobalja iz tog perioda) datiraju se u period druge polovice XV i prve polovice XVI stoljeća, kojem pripadaju i najraniji primjeri nišana u Bosni i Hercegovini. Za potvrdu navedene datacije neophodno je izvršiti arheološka iskopavanja. Na prelomljenom muškom nišanu sa turbanom u gužve (br. 2.), čije su dimenzije 16x16x100 cm nalazi se motiv sjekire, rađen tehnikom udubljivanja (sl. 16.). Na doglavnom ženskom nišanu (br. 3.), čije su dimenzije 24x9x150 cm nalazi se motiv kružne rozete (sl. 17.), a na nožnom kratki mač. I na ovim nišanima motivi su rađeni tehnikom udubljivanja. Na muškim nišanima s turbanom u gužve (br. 4. i 5.), čije su dimenzije 16x16x100 cm i 17x15x110 cm, nalaze se motivi sjekira, koji su rađeni tehnikom udubljivanja (sl. 18.). Na muškom nišanu s turbanom u gužve (br. 7.), čije su dimenzije 27x22x170 cm, nalaze se motivi sablje, koji su rađeni tehnikom udubljivanja (sl. 19.). Na prelomljenom muškom nišanu s turbanom u gužve (br. 10.), čije su dimenzije 28x30x125 cm nalaze se motivi sa sve četiri strane: luk i strijela, sablja, polujabučica i buzdovan (čomaga ili kijača) (sl. 20.).

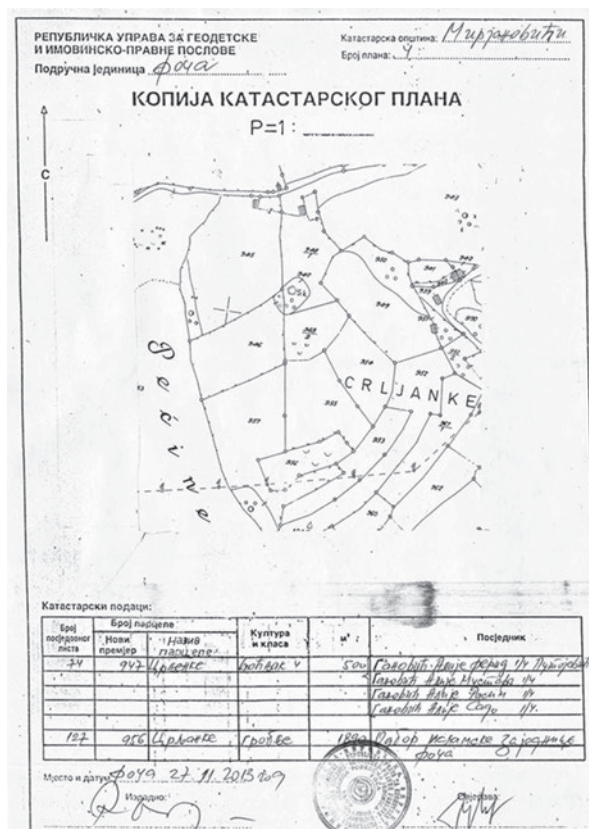
⁵ Hazim Numanagić, *Stari nišani u Borjanicama na Marevsjoj kosi, općina Foča* – elaborat dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika dana 22. 07. 2013. godine.

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Crljanke i stari muslimanski nišani na lokalitetu Šehitluci u selu Putojevići

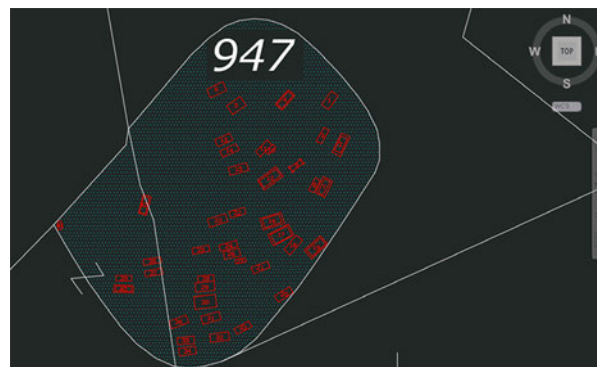
Idući iz pravca Foče ka Ustikolini na 1.3 km na lijevu stranu, odvaja se put koji vodi ka selu Kozija Luka, koja predstavlja centar oblasti za okolna sela. Iz Kozije Luke vodi šumski put ka selima Putojevići i dalje produžava ka Mirojevićima. Putojevići su od Foče, centralnog dijela grada, udaljeni 5, 85 km zračne linije u pravcu sjeverozapada, nalaze se na nadmorskoj visini od 853 m, geografskoj širini $43^{\circ}33'0.60''$ N geografskoj dužini $18^{\circ}43'53.18''$ E.6 Smješteni su na jugoistočnim padinama brda Ravni vrh (1040,2), a istovremeno visoko iznad lijeve obale rijeke Kolune. Iznad sela nalazi se stanovita Anđelova stijena, gdje je zabilježeno postojanje majdana i gdje su se klesali stećci. Tako se nedaleko od stijene nalaze tri stećka u formi sanduka. Ispod sela, u pravcu juga, na lokalitetu *Crljanke* nalazi se nekropola sa stećcima, koja obuhvata prostor od 631m². Lokalitet je smješten na nadmorskoj visini od 806 m, geografskoj širini N 4822772. 369 i geografskoj dužini E 6559555. 438 EPE: 1,6m SBAS.7 Stećci su raspoređeni na dijelu k.č. 946 i cijeloj parceli k.č. 947, k.o. Mirojevići. Prostor nekropole je manje uzvišenje, ovalnog oblika, obraslo drvećem i niskim raslinjem te ograđeno bodljikavom žicom. U Posjedovnom listu broj 74, zemljišna parcela k.č. 947, je privatno vlasništvo porodice Ganović (Ferid, Mustafa, Rasim i Sado) i svrstana je u kategoriju voćnjaka (sl. 21.). Kamen od kojeg su rađeni stećci je vapnenac u lošijem stanju zbog uticaja atmosferilija pa se prilikom običnog dodira rukom kod pojedinih stećaka veoma lako odvajaju njihovi dijelovi. Stećci su položeni od sjeverozapada/sjevera ka jugoistoku/jugu, a orijentisani su uglavnom u pravcu jugozapad – sjeveroistok i zapad – istok. Jedan stećak je orijentisan u pravcu sjever – jug. Ukupno je evidentirano 42 primjerka i to; 18 ploča (samo je jedna ploča sa postoljem), 18 sanduka (šest sanduka je sa postoljem), 1 visoki sanduk s postoljem i 4 sljemenjaka (dva su sljemenjaka sa postoljem) (sl. 22. i 23.). Ukrasi na stećcima nisu evidentirani. Analiza nadgrobnika na terenu omogućila je prikupljanje osnovnih podataka o spomenicima. Oblik nadgrobnika ovisi od vremena u kome je on nastao. Tako se na osnovi zastupljenih formi stećaka, nadgrobnici mogu datirati u kasni srednji vijek (XIV stoljeće). Na ovom lokalitetu karakterističan je sljemenjak s postoljem (br. 7. – dimenzije stećka su: 146x58x63 cm), čija bočna jugoistočna strana od sredine stećka prema postolju je nedovršena, odnosno nije u cijelosti isklesana (sl. 24.). Od krovnih ploha prema postolju stećak se sužava, a sa sjeverozapadne strane zasut je zemljom u visini postolja, obrastao je mahovinom i lišajevima i orijentiran u pravcu jugozapad – sjeveroistok.

⁶ www.google earth.com (06. avgust 2020.)

⁷ GPS Magellan professional (18. 11. 2013.)

Sl. 21. Kopija katastarske podloge za k.č. 947 i 956, k.o. Mirjanovići, Foča

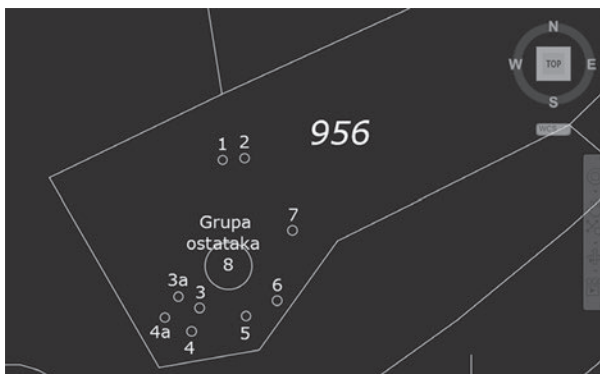
Sl. 22. Plan nekropole sa stećcima na lokalitetu Crljanke ispod sela Putojevići

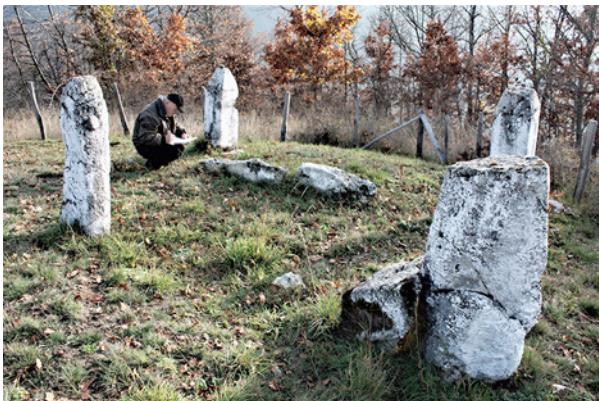
Sl. 23. Pogled na stećke u sjeveroistočnom dijelu nekropole sa stećcima na lokalitetu Crljanke ispod sela Putojevići

Sl. 24. Stećak br. 7. – sljemenjak sa nedovršenom jugoistočnom bočnom stranom

Sl. 25. Plan nekropole sa nišanima na lokalitetu Šehitluci, ispod sela Putojevići

Sl. 26. Šehidski nišani, centralni dio nekropole sa nišanima

Na udaljenosti do 150 m od nekropole sa stećcima, u pravcu juga, na zemljišnoj parceli označenoj kao k.č. 956, k.o. Mirjanovići, nalazi se muslimansko groblje, koje zaprema površinu od 1890 m² i u obliku je kvadrata.⁸ Prostor groblja se uredno održava, košenjem trave, a ograđen je recentno žicom. U Posjedovnom listu broj 127, zemljišna parcela k.č. 956, je u posjedništvu Medžlisa Islamske zajednice Foča i spada u kategoriju grobalja. Prema Posjedovnom listu naziv groblja je *Crljanke*, a lokalno stanovništvo koristi i naziv *Šehitluci* i *Tursko groblje*. Na lokalitetu je evidentirano 10 starih nišana i tri grobna mjesta sa nišanima novijeg datuma, koji pripadaju porodici Pištov (sl. 25.). Lokalitet je smješten na nadmorskoj visini od 785 m, geografskoj širini N 48226244. 788 i geografskoj dužini E 65595647. 390 EPE:1,6 m SBAS.⁹ Ustanovljene su četiri varijante nišana; nišan u formi stele, nišan sa piramidalnim završetkom na vrhu i prikraćenom piramidom, muški nišan sa turbanom u gužve i ženski nišan sa kapom. Ukrasni motivi na nišanima su: polujabučice, buzdovan (čomaga ili kijača), tordirana vrpca, polumjesec i krug, luk i strijela, sablja, sjekira. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja i udublivanja. Najstariji nišani (redni brojevi 3, 4, 5 i 6) po svom izgledu, dimenzijama i motivima koji se pojavljuju na njima, mogu se datirati u XVI stoljeće i svrstati u grupu šehidskih nišana (sl. 26.). Ostali nišani stacionirani

Sl. 27. Motiv sjekire na muškom nišanu s turbanom u gužve br. 1.

Sl. 28. Motiv polujabučice na nišanu u formi stele br. 3 i dio ukrasa – buzdovana na nišanu br. 3a.

oko spomenutih su iz kasnijeg perioda, koji se zbog nedostatka natpisa (tariha) i drugih vidljivijih obilježja ne mogu preciznije datirati.

Na muškom nišanu sa turbanom u gužve (br. 1.), čije su dimenzije 15x14x88 cm na sve četiri strane nalaze se motivi: sablja, sjekira, polumjesec sa krugom u sredini i buzdovan (čomaga ili kijača) (sl. 27.). Na nišanu u obliku stele (br. 3.), čije su dimenzije 35x24x125 cm, na bočnim stranama nalaze se motivi s poluloptastim izbočinama (polujabučice) (sl. 28.). Na nišanu s oštećenim gornjim dijelom, odnosno prepolovljenom (br. 3a.), čije su dimenzije 37x24x125 cm, s jedne strane vidljiva je prvougaona izbočina, koja se spušta prema dolje i koja bi mogla predstavljati donji dio buzdovana (čomaga ili kijača), ali se zbog oštećenja gornjeg dijela nišana ne može sa sigurnošću tvrditi o kojem se ukrasu tačno radi. Na nišanu s piramidalnim završetkom (br. 4.), čije su dimenzije 32x32x123 cm, nalazi se tordirana vrpca, kojom se razdvaja stub od piramidalnog vrha, dok se na čeonj jugoistočnoj strani nalazi motiv sa poluloptastom izbočinom (polujabučica) (sl. 29.). Na nišanu čiji se vrh završava prikraćenom piramidom (br. 4a.), čije su dimenzije 35x31x130 cm, nalazi se motiv tordirane vrpce, koja razdvaja stub od prikraćene piramide. Na bočnoj jugozapadnoj strani nalaze se motiv luka i strijele, a na sjeverozapadnoj čeonj strani buzdovan (čomaga ili kijača) (sl. 30 i 31).

⁸ Hazim Numanagić, *Mezaristan u selu Putojevići, općina Foča, lokalitet Crljanke* – elaborat dostavljen Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika dana 08. 01. 2014. godine.

⁹ GPS Magellan professional (18. 11. 2013.)

Sl. 29. Motiv poljubačice i tordirane vrpce na nišanu s piramidalnim završetkom br. 4.

Sl. 30. Motiv luka i strijele na bočnoj jugozapadnoj strani na nišanu čiji se vrh završava prikraćenom piramidom br. 4a

Sl. 31. Motiv buzdovana (čomaga ili kijača) na sjeverozapadnoj čeonj strani na nišanu čiji se vrh završava prikraćenom piramidom br. 4a.

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Foče kao spomenik III. kategorije uvrštena su 34 lokaliteta, nekropola sa stećcima (1459 stećaka) bez preciznije identifikacije.¹⁰

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, *Nekropola stećaka na lokalitetu Bor u naseljenom mjestu Hrđavci, Nekropola stećaka i nišana na lokalitetu Marevska kosa u naseljenom mjesu Malo Marevo i Nekropola stećaka i šehitluci u naseljenom mjestu Putojevići, općina Foča*, nisu evidentirane pod spomenutim nazivima i nisu bile upisane u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.¹¹

Na 56. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 04. do 06. februara 2013. godine, *Historijsko područje – Nekropola sa stećcima na lokalitetu Bor u Hrđavcima, općina Foča*, proglašena je nacionalnim spomenikom BiH.¹²

Na 58. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 02. do 04. septembra 2013. godine, *Historijsko područje – Nekropola sa stećcima i nišanima Borjanice – Marevska kosa u Malom Marevu, općina Foča*, proglašena je nacionalnim spomenikom BiH.¹³

¹⁰ Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakultet u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, Sarajevo 1980. str. 51.

¹¹ Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, broj: 07-40-4-4069-1/11 od 28. 09. 2011. godine.

¹² http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=820&lang=1

¹³ http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=869&lang=1

Na 60. sjednici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika održanoj od 03. do 05. februara 2014. godine *Historijsko područje – Nekropola sa stećcima i nišanima na lokalitetu Crljanke u Putojevićima, općina Foča*, proglašena je nacionalnim spomenikom BiH.¹⁴

Stanje stećaka prilikom opservacije terena

Na lokalitetima su vršena tehnička snimanja tokom 2012. i 2013. godine, te je ustanovljeno sljedeće:

Lokaliteti su uglavnom obrasli travom, niskim raslinjem, trnjem i visokim drvećem. I stećci i nišani su izloženi ubrzanom propadanju usljed nedostatka njihovog redovnog održavanja, pojedini su prevrnuti, dijelom ili u potpunosti utonuli u zemlju. Na određenim nadgrobnicima vidljive su napukline, zatim biljni organizmi (lišajevi i mahovina) u većoj ili manjoj mjeri, koji razaraju strukturu kamena. Specifični rizici za nadgrobnike na spomenutim lokalitetima su; samonikla vegetacija, dezintegracija lokaliteta zbog dugogodišnjeg neodržavanja i nepovoljni uticaji atmosferilija. Lokalno stanovništvo pridaje veliku pažnju ovim lokalitetima. Tako se na lokalitetu Bor, nalazi tabla koja predstavlja putokaz do nekropole, vrši se održavanje nekropole – košenjem trave, dok se na nekropolama sa nišanima (Borjanice – Marevska kosa i Crljanke) s ciljem zaštite nišana, vrši njihovo krečenje, što je uobičajeni način konzervacije, odnosno lokalna mjera održavanja i konzervacije istih. Iz navedenog proizilazi da lokalno stanovništvo ima određeni stupanj svijesti o vrijednostima spomenika iz perioda srednjeg vijeka i osmanske uprave u BiH.

¹⁴ http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=875&lang=1

Sastavni dio ovog rada su:

1. Kopija katastarskog plana broj 5, Razmjer 1:2 500, za k.č. broj 800 (novi premjer) upisan u PL 71, k.o. Rodijelj, Foča;
2. Kopija katastarskog plana broj 3, Razmjer 1: 2 500, za k.č. broj 80 (novi premjer) upisan u PL 4 i k.č. 81 (novi premjer) upisan u PL 7/2, k.o. Kozja luka, Foča;
3. Kopija katastarskog plana broj 4, za k.č. broj 947 (novi premjer) upisan u PL 74 i k.č. 956 (novi premjer) upisan u PL 127, k.o. Mirjanovići, Foča;
4. Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-40-4-4069-1/11, od 28. 09. 2011. godine;
5. Fotografije snimljene 15. 08. 2012. godine, 05. 12. 2012. godine, 08. 07. 2013. i 18. 11. 2013. godine (fotografirano digitalnim fotoaparatom Canon EOS 450D);
6. Na lokalitetu Bor tehničko snimanje (skica nekropole, snimak spomenika) su vršili (dana 15. 08. 2012. i 05. 12. 2012. godine) Zijad Halilović, historičar i Milka Grujić dipl.ing.arh.
7. Na lokalitetu Borjanice – Marevska kosa, tehničko snimanje (skica stećaka i nišana, snimak spomenika) su vršili (dana 15. 08. 2012. godine i 08. 07. 2013. godine) Zijad Halilović, historičar, Amra Popržanović, dipl.ing.arh. i Hazim Numanagić, kaligraf.
8. Na lokalitetu Crljanke tehničko snimanje (skica stećaka i nišana, snimak spomenika) su vršili (dana 18. 11. 2013. godine) Zijad Halilović, historičar, i Ešref Salihagić, geometar.

Korištena literatura i sredstva

Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakultet u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo 1980. str. 51.

Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, broj: 07-40-4-4069-1/11 od 28. 09. 2011. godine.

Hazim Numanagić, *Elaborat – Stari nišani u Borjanicama na Marevskoj kosi, općina Foča*.

Hazim Numanagić, *Elaborat – Mezaristan u selu Putojevići, lokalitet Crljanke, općina Foča*.

Google Maps – <http://maps.google.hr/> (06. august 2020.)

www.google-earth.com (06. avgust 2020.)

GPS Magellan professional (18. 11. 2013.)

GPS Magellan professional (05. 12. 2013.)

http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=820&lang=1

http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=869&lang=1

http://kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=saopstenja&action=view&id_vijesti=875&lang=1

Nekropole sa stećcima i nišanima na lokalitetima Bor, Borjanice – Marevska kosa i Crljanke, Općina Foča

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Bor sadrži 28 stećaka, svi u formi sanduka, osim jednog sljemenjaka. Stećci su u dobrom stanju, rađeni su od dvije različite vrste kamena, orijentirani u pravcu zapad - istok i sjever - jug. Ukrašen je jedan stećak sa motivima dviju svastika i tri križa. Ukrašen je rađen u vidu reljefnog ispupčenja i udubljenja.

Nekropole sa stećcima i nišanima na lokalitetu Borjanice – Marevska kosa i Crljanke, karakteriše prisustvo grobalja iz različitih historijskih razdoblja. Kroz ovu svojevrsnu koncentraciju koja traje od srednjeg vijeka sve do XVII stoljeća pokazana je istrajnost naselja Malo Marevo i Putojevići kroz više stoljeća. Na lokalitetu Borjanice – Marevska kosa zastupljeni su sanduci od kojih je nekoliko ukrašeno motivom uzdužne linije, krsta i povijene lozice sa trolistovima, dok su nišani ukrašeni motivima; luk i strijela, sablja, polujabučica, buzdovan (čomaga ili kijača), sjekira, kružna rozeta i kratki mač. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja i udubljenja. Na lokalitetu Crljanke zastupljene su ploče, sanduci i sljemenjaci, međutim na njima nema ukrasa i natpisa. Za razliku od stećaka na nišanima se nalaze ukrasi; polujabučice, buzdovani (čomaga ili kijača), tordirana vrpca, polumjesec i krug, luk i strijela, sablja, sjekira. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja i udubljenja. Nišani na ovim lokalitetima pripadaju najranijim primjerima nišana u Bosni i Hercegovini, te predstavljaju rijedak primjer koji svjedoči o stilskim odlikama nagrobnika i načinu ukopavanja muslimana u Bosni u prvim stoljećima osmanske vlasti.

This work includes technical and photographic recording of Medieval tombstones (stećci) and grave markers (nišani) in three populated places of the Foča municipality (Hrđavci, Malo Marevo and Putojevići). The analysis of tombstones in the field enabled the collection of basic data about the monuments. The shape of the tombstones and the number of decorations usually depend on the time of their creation.

Thus, on the basis of the represented forms of Medieval tombstones and grave markers and the recorded decorations on them, Medieval tombstones can be dated back to the developed Middle Ages (14th century), whereas the grave markers can be dated back to the period of the second half of the 15th and the first half of the 16th centuries.

According to the records of the Institute for the Protection of Monuments at the Federal Ministry of Culture and Sports, the localities in the mentioned settlements were not registered with the Register of Cultural Monuments of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina.

Prof. historije, Midhat Dizdarević, arheolog

Prikaz ruke na stećcima ilijaškog kraja - prilog ubiciranju i arheološkom istraživanju nepoznatih nekropola stećaka ilijaškog kraja -

Radom je obuhvaćen prikaz ubiciranih nekropola stećaka na kojima se nalazi motiv ruke, slobodno prikazane ili u kombinaciji s oružjem. Razmatran je prostorni i vremenski okvir pojave i rasprostiranja nekropola stećaka Općine Ilijaš, ubiciranje, rekognosciranje i fotodokumentiranje stećaka na lokalitetima ilijaškog kraja. Analiza do sada neevidentiranih nadgrobnih spomenika na terenu omogućila je prikupljanje osnovnih podataka o spomenicima, mjestu ukopa i bogatoj simbolici. Oblici nadgrobnih spomenika i zastupljenost ukrasa najčešće ovise od vremena i konteksta u kojem su nastali. Na osnovu zastupljenih formi stećaka, te evidentiranih ukrasa na njima, nadgrobnih spomenici mogu se datirati u razvijeni srednji vijek.

Prostorni, vremenski i geografski okvir istraživanja

Istražujući arheološke ostatke ljudskog aktivizma i arheološki krajolik područja općina Ilijaš, Breza i Vareš, koje kroz slivove rječica Stavnja, Misoča i Ljubinja, gravitiraju rijeci Bosni, uočavaju se prirodno-geografske i povijesne odlike koje su mogle kroz prošlost uticati na formiranje nukleusa određenih kulturno-povijesnih pojava.¹ Prostor je bogat ostacima kulturno-povijesnog naslijeđa od čega posebno prednjače ostaci nekropola stećaka. S obzirom na geografski položaj današnje Općine Ilijaš, blizinu prometnih komunikacija koje su u srednjem vijeku vodile prema Visokom, Olovu i Vrhbosni, te na osnovu terenskih istraživanja² na

širem području današnje Općine Ilijaš, može se konstatirati da je ilijaški kraj u srednjem vijeku bio značajno naseljen.³ Područje današnje Općine Ilijaš velikim dijelom bilo je najvjerojatnije u sastavu župe Vidogošće⁴, te je na taj način geografski bilo naslonjeno na susjedne župe ali i današnja naseljena mjesta i općine. Kulturno-povijesni podaci s terena, prisustvo većeg broja nadgrobnih spomenika stećaka uz glavne i sporedne putne komunikacije prema Olovu i Varešu, potvrđuju intenzivan razvoj društveno-ekonomskih odnosa na ovom području u razvijenom srednjem vijeku.⁵

¹ U historiografiji je do sada problematiziran i objašnjen nastanak određenih teritorijalno-povijesnih cjelina koje su mogle uticati na razvitak kulturno-povijesnog konteksta srednjovjekovnih cjelina i kulturnih krugova. Bogato prapovijesno i antičko naslijeđe ovih područja zasigurno je kroz srednjovjekovni period nastavilo određeni kontinuitet života, što je prepoznatljivo na samom terenu.

² Rad je nastao kao rezultat projekata "Popis stećaka i nišana općine Ilijaš 2017-2023. godina"; kao i projekata „Ubikacija, evidentiranje, zaštita i arheološka istraživanja stećaka na području Kraljeve zemlje – faza I i II“ tokom 2019. i 2020. godine uz podršku Federalnog ministarstva kulture i sporta, na čemu im se ovom prilikom i zahvaljujem. Projekat je iniciran u toku 2019. godine od strane Udruženja za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa i edukaciju mladih „ARHIUM“ s ciljem sveobuhvatne ubikacije, utvrđivanja mjesta i položaja stećaka kroz ubiciranje lokaliteta i nekropola, rekognosciranje terena, evidentiranja i fotodokumentiranja tj. izrade tzv. registra stećaka na području historijskog pojma „Kraljeva zemlja“ i župa Vidogošća u koju spada i sadašnji teritorijalni okvir općine Vogošća, Ilijaš, Breza, Vareš, kao i općina koje gravitiraju ovim pojmovima kroz srednjovjekovnu povijest Bosne, te poduzimanja probnih arheoloških istraživanja radi utvrđivanja veze između spomenika i grobnog mjesta, prijedloga eventualne zaštite u saradnji sa nadležnim institucijama i promocije.

³ To potvrđuju i istraživanja na terenu u periodu 2017– 2023. godina, kao i prethodna istraživanja i saznanja. Detaljnije, u: AL BiH, Tom III, Sarajevo, 1988.; Bešlagić Šefik, Stećci – kataloško-topografski pregled, Sarajevo, 1971.; Bešlagić Šefik, Stećci centralne Bosne, Sarajevo, 1967; Wenzel Marian, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo, 1965.

⁴ Župa Vidogošća pominje se u darovnici ugarskog kralja Bele IV o potvrđivanju biskupskih posjeda iz 1244. god.

⁵ Dizdarević Midhat, Nekropola stećaka Sudići – Ilijaš, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXX, Broj 56, Sarajevo, 2022, 101-123; Naročito ako se uzme u obzir činjenica da današnji naziv Općine Ilijaš nije zabilježen u historijskim izvorima srednjovjekovne i osmanske provenijencije. Do sada su napisane dvije monografije koje fragmentarno obrađuju stariju prošlost Ilijaša, uz nešto izraženiji akcenat na historiji ilijaškog kraja od 1945. do 1995. godine. Jedan toponim naziva *Jlias* na mjestu nekadašnjeg naselja Kamenica, u blizini današnje pravoslavne crkve sv. Proroka Ilije, podignute u periodu od 1875 – 1885. godine, upućuje na mogućnost postojanja naselja i imena iz kojeg će se razviti kasniji Ilijaš, mnogo prije dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu. Detaljnije, u: Kadrić Merima, Monografija općine Ilijaš, Breza, 1995. godine; Kadić Merima, Ratna monografija općine Ilijaš, Planjax, Tešanj 2015.; Anđelić, Župa Vidogošća; Vesna Mušeta-Aščerić, Sarajevo i okolina; <https://maps.arcnum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?layers=160%2C166&bbox=2032143.6937620745%2C5457242.891915308%2C2035772.0639484862%2C5458523.212139085> pristupljeno 15.10. u 18:54.

Izvorni podaci o lokalitetu Kamenica⁶, kao rudarskom mjestu koje kroz srednji vijek egzistira u kontinuitetu jedan su od parametara koji ukazuju na intenzivnu socijalno-ekonomsku interakciju. To nisu jedini toponimi spomenuti u srednjem vijeku. Svakako vrijedi izdvojiti *Lubinchi* kao mjesto crkve Sv. Marije⁷ i srednjovjekovni grad *Dobronik/Dubrovnik*⁸. Prikaz ruke na stećcima do sada je obrađivan kroz povijest istraživanja i prikupljanja podataka o stećcima.⁹ Značajan prikaz i opis pojave ruke, sa skicama stećaka i ruku, za to vrijeme i okolnosti, donosi Marian Wenzel.¹⁰ Autorica navodi blizu devedeset poznatih predstava usamljene ruke na području rasprostiranja stećaka u bivšoj Jugoslaviji, odnosno na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore.¹¹ U studiji autorica navodi lokalitete na kojima je evidentirala ili zabilježila podatak o prikazu ruke, kao i podatke na osnovu kojih je navedene prikaze uvrstila u predstave ruke samostalno ili s oružjem.¹² Tokom realizacije

navedenih istraživačkih projekata evidentirali smo prikaz ruke na stećcima na sljedećim lokalitetima Općine Ilijaš: Sudići – Nadgaj¹³, Sudići – Borak¹⁴, Vilić – Jelica¹⁵, Vonjača - Dragoradi¹⁶, Čevljanovići/Bijambare¹⁷, Zavor – Korita¹⁸, Jela šuma – Krivajevići¹⁹, Selišta – Podbare²⁰, G.Misoča.²¹ Ruka je prikazana 11 puta, samostalno na stećcima na lokalitetima G.Misoča, Sudići – Borak, Vilić –

⁶ Crna Rijeka ili Kamenica je toponim za isti geografski predio ovisno o lokalnim varijantama. U osmanskim popisnim defterima ovaj predio se zove Crna Rika sa zaseocima Drinčići i Zlotege. Vidjeti defter iz 1468. i 1604. godine, kao i tumačenje o mogućim pozicioniranjima Kamenice, u: Esad Kurtović, *Iz historije Olova u srednjem vijeku*, Zbornik radova – Dani europskog naslijeđa 2016., Sarajevo 2017, 18-24.

⁷ Detaljnije, u: Dizdarević Midhat, *Nekropola stećaka Sudići – Ilijaš*, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXX, Broj 56, Sarajevo, 2022, 101-123.

⁸ Detaljnije, u: Dizdarević, 2022, 101-123.

⁹ Bešlagić, 1967, Bešlagić, 1971; AL III, 1988,

¹⁰ Wenzel Marian, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, 291-293, Table LXXVII, LXXVIII i LXXIX.

¹¹ Wenzel, 1965, 291.

¹² Neke od podataka koje autorica navodi, za koje koristi i određene informacije i druge autore, nije moguće potvrditi na terenu. Takav slučaj je sa lokalitetom Podlipnik, koji autorica smješta u Ivančice, navodeći pri tome prikaz ruke sa kopljem. Na osnovu ubikacije i istraživanja lokaliteta Luka u Podlipniku dana 26.10.2022. godine u prisustvu gdina Almira Ibrahimovića, gdina Enesa Gljive, koji je od Ivančica udaljen 12 km, ubicirana je nekropola stećaka i tom prilikom utvrđen je broj od 24 stećka bez ukrasa i simbola i tri amorfnog oblika koja svojim karakteristikama pripadaju nekropoli. Bešlagić također navodi ovaj lokalitet, s poprilično korektnim podacima o broju stećaka i eventualnim ukrasima kojih nema na stećcima. Bešlagićev podatak ili informacija neusklađena je samo oko teritorijalnih odrednica i kilometara. Danas postoji nekropola u Donjim Ivančicama koja se nalazi na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Na osnovu prikaza stećka u formi skice i navođenja izvora evidentno je da autorica informaciju donosi na osnovu rada Vejsila Čurčića. Terminološke nedoumice oko geografskog pozicioniranja rezultat su okolnosti oko saznanja o postojanju nekropola sa sličnim prikazima. U Sudićima na lokalitetu Nadgaj – Šehitluci se nalazi još jedna nekropola sa prikazom ruke sa kopljem/zastavicom, na udaljenosti od lokaliteta Borak 1.3 km. Malo je vjerovatno da lokalno stanovništvo nije znalo za postojanje obje nekropole u Sudićima, tim više što su Sudići – Nadgaj/Šehitluci poznati kao i mjesto dovišta koje nazivaju šehitluci zbog postojanja i mezarja i nišana iz ranog osmanskog perioda. Na udaljenosti od 3.5 km od lokaliteta Sudići – Borak nalazi se nekropola Vonjača koja pripada Dragoradima a na kojoj se nalazi prikaz ruke s kopljem, u blizini ove nekropole nalazi se vrlo važan izvor vode Ivovjuša, koje lokalno stanovništvo koristi kroz duži period kao pitku vodu za ljude i stoku.

¹³ Ubikacija i evidentiranje nekropole obavljene su tokom 2017. godine, rezultati su objavljeni tokom 2022. godine. Detaljnije, u: Dizdarević Midhat, *Nekropola stećaka Sudići – Ilijaš*, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXX, Broj 56, Sarajevo, 2022, 101-123.

¹⁴ Nekropola ubicirana i evidentirana u oktobru 2022. godine. Rezultati istraživanja o navedenoj nekropoli bit će objavljeni u narednom periodu.

¹⁵ Ubiciranje i evidentiranje nekropole izvršeno tokom 2.11.2017. godine u sastavu Midhat Dizdarević, Midhat Čeho koordinator za MZ Općine Ilijaš i Malik Ramić stručna pomoć oko ubikacije na terenu. Ovom prilikom zahvaljujem se navedenima za pomoć pri ubikaciji nekropole Općine Ilijaš.

¹⁶ Ubiciranje nekropole izvršeno tokom 20.10.2022. godine. Stručni tim činili su: Zijad Halilović ispred Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Iklbal Cogo, muzejski savjetnik, Midhat Dizdarević prof.historije/arheolog uz vodiča gdina Galiba Behu iz Vladajevica.

¹⁷ Za detaljnije podatke o nekropoli vidjeti: Halilović Zijad, *Srednjovjekovni nadgrobnici – steći u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš, NAŠE STARINE XXIII*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2014, 73-82.

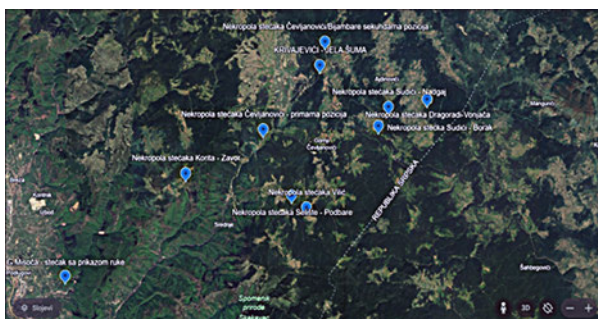
¹⁸ Lokalitet Zavor Korita ubiciran je i evidentiran 9.4.2020. godine u sastavu Midhat Dizdarević, Midhat Čeho, Adem Čeho.

¹⁹ Navedeni lokalitet Jela Šuma do sada je nekoliko puta spomenut i redovno je smještan na prostoru između Olova i Ilijaša. Alojz Benac navodi ga 1951. godine u monografiji Olovo, smješta ga u područje olovke općine, donoseći sliku najukrašenijeg stećka s prikazom ruke i još jednog ukrašenog stećka. Treći stećak koji je bio sastavni dio ove nekropole nije naveden, niti je poznat izgled i karakteristike tog stećka. U natuknici Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine Nada Miletić, na osnovu literature i podatka Šefika Bešlagića iz 1971. godine, ovu nekropolu pod nazivom Mramorje smješta u Krivajevice - Jela šuma bez navođenja podatka da je stećak izmješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja ali sa navođenjem ukrasa, biljnih motiva, arhitektonskih detalja, rozeta, ruke, određujući ga vremenski u kasni srednji vijek. Recentniji prikaz i opis ovog stećka donosi Zijad Halilović, koji također ovaj lokalitet i stećak pozicionira na područje Olova. Bešlagić i Miletić su vjerovatno tokom prikupljanja podataka imali više informacija o stećcima i lokalitetu, ali bez preciznije ubikacije i s nedoumicom odakle je navedeni stećak sa prikazom ruke, što će se potvrditi detaljnim pregledom lokaliteta Krivajevići – Jela šuma u prisustvu gdina Camila Omerhodžića. Dana 30.8.2021. godine ubiciran je navedeni lokalitet na GPS poziciji 44°04'30.0"N 18°30'19.0"E, nadmorska visina 1000 m, orijentacija SI – JZ. Pronađena su dva stećka u obliku sljemenjaka, naročito sljemenjak na kojem su vidljivi simboli i ukrasi koje u monografiji Olovo prezentira Alojz Benac i drugi stećak - sljemenjak koji je utonuo i kojeg je prekrila mahovina. Također, na terenu su vidljivi ostaci određenih udubljenja ili utonuća zemlje, vjerovatno se radilo o trećem stećku s prikazom ruke koji je prenešen u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Detaljnije, u: Benac Alojz, Olovo, Sarajevo, 1951; Miletić Nada, AL BiH, Tom III, Sarajevo, 1988, 52.

²⁰ Selišta Podbare, do sada nekropola stećaka koja je ubicirana i evidentirana 3.4.2020. godine u sastavu Midhat Dizdarević, Midhat Čeho, Malik Ramić.

²¹ Stećak se nalazi izvan konteksta, prevrnut na bočnu dužu stranu, na šumskoj padini, daleko od bilo kakve nekropole ili groblja na osnovu čega se mogu izvesti dvije pretpostavke. Da li je stećak pripreman za eventualno postavljanje pa je u određenom momentu izgubio povijesno značenje ili da je dislociran namjerno s određenog lokaliteta, možemo samo pretpostaviti.

Jelica, Selišta – Podbare, Jela šuma - Krivajevići, dok je na lokalitetima Sudići – Nadgaj, Sudići – Borak, Vonjača - Dragoradi, Zavor – Korita, prikazana u kombinaciji s oružjem. Procentualno je ruka na ilijaškom području, od navedenih i poznatih, manje od devedesetak prikaza ruke na području rasprostiranja stećaka, tačnije 85²², zastupljena sa 12,94 % svih prikaza ruke na stećcima na području rasprostiranja stećaka. Kad se ovom broju, od 11 prikaza na području Općine Ilijaš, dodaju prikazi ruke na lokalitetima Olova i Vareša koje su pojedini autori različito navodili, onda je taj procenat oko 36,47% sveukupnog prikaza ruke na području rasprostiranja stećaka, što u ovom slučaju podrazumijeva Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru. Smatramo da će buduća istraživanja, koja podrazumijevaju otkopavanje utonulih stećaka, vrlo moguće taj broj procentualno povećati u korist sveukupnog saznanja o ovom fenomenu. Dakle, na osnovu i ovog segmenta, prikaza ruke slobodno ili s oružjem, možemo konstatirati da stećci Ilijaša, Vareša i Olova pripadaju jednoj klesarskoj i umjetničkoj školi u srednjem vijeku, kojoj se vjerojatno pridružuju i današnja područja koja gravitiraju ovim mjestima, s mnogo manjim brojem stećaka ali značajnim ukrasima, a to su Breza i Vogošća. Prikaz ruke na stećcima ilijaškog kraja pozicioniraju Općinu Ilijaš na osnovu ovog prikaza u red rijetkih općina, regija ili oblasti na kojima je ovaj motiv zastupljen.

Sl.1. Prostorna distribucija prikaza ruke na Google Earth karti za područje Općine Ilijaš

Sl.2. Prostorna distribucija lokaliteta s prikazom ruke ilijaškog kraja u odnosu na lokalitete vareškog kraja i Olova

²² Prikazi ruke brojačano i s lokalitetima navedeni su kod Wenzel i taj broj je 85. Uzimajući u obzir nove podatke koje donosi Bešliagić, a koji su objavljeni 1967. i 1971. godine, kao i istraživanja obuhvaćena ovim radom, onda je taj broj mnogo veći i trenutno iznosi oko 100 prikaza ruke.

Lokaliteti s prikazom ruke na nekropolama stećaka ilijaškog kraja

Lokalitet Sudići - Nadgaj

Sudići su naseljeno mjesto u Općini Ilijaš, nalaze se na tzv. gornjem kraju Općine Ilijaš i u geografsko – administrativnom smislu pripadaju MZ Dragoradi, Općina Ilijaš. Nekropola stećaka Sudići – Nadgaj²³ nalazi se na manjem platou koji je obrastao šumom. Nadmorska visina je oko 992 m dok je cijelo područje na nadmorskoj visini od 900 do preko 1100 metara n.v. Nekropola je orijentirana u pravcu SZ – JI. GPS podaci 44°03'08" N 18°33'36" E ispod putne komunikacije Sudići – Spahin Han – Dragoradi. Na nekropoli koja broji četiri stećka, zastupljena su tri najčešća oblika i to: ploča (1), sanduk (1) i sljemenjak (2). Između dva sljemenjaka izraslo je stablo koje ugrožava stećke i onemogućava potpunu analizu spomenika. Također, na stećcima su velike količine mahovine, koja uz vlagu prijeti propadanju spomenika. Stećci su lijepo klesani i obrađeni, naročito ukrašeni sljemenjak, rađeni su od kvalitetnog krečnjačkog materijala i sva četiri primjerka imaju postolje. Sljemenjak sa postoljem dimenzija 182x80x72, dimenzije postolja su 190x100x17 cm. Najimpozantniji i najreprezentativniji je ukrašeni sljemenjak s postoljem. Na prednjoj ili sjeverozapadnoj čeonj strani sljemenjaka u centralnom prostoru nalazi se kružni vijenac²⁴ i peterolisna rozeta²⁵ u zabatu. Na bočnoj, tj. jugozapadnoj vidljivoj strani, koja nije ugrožena rastinjem, predstava je ruke²⁶ s kopljem i zastavicom.²⁷ Predstava ruke iznad lakta i šake koja drži koplje/zastavu plastično je prikazana u reljefu koji ostavlja utisak izrade iskusnog majstora ili škole koja je svoje središte imala na prostoru Ilijaš-Vareš-Olovo-Kladanj a čijem kulturnom krugu pripadaju i stećci ilijaškog kraja.²⁸ Na stražnjoj ili jugoistočnoj strani u centralnom prostoru je prikaz dvostrukih spirala²⁹, šesterolisne rozete³⁰ i jabučastih ispupčenja³¹ u zabatu. Tordirano uže³² proteže se dvostranim krovom i uz ivice, kao i uz sve horizontalne i vertikalne strane stećka, što je vidljivo i na samom stećku i na do sada prikazanim fotografijama ukrašenog sljemenjaka.

²³ Dizdarević M., Nekropola stećaka Sudići – Ilijaš, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, god. XXX, br. 56, Sarajevo, 2022, str.101 – 121.

²⁴ Bešliagić Šefik, Leksikon stećaka, Sarajevo 2004, 77.

²⁵ Isto, 2004, str. 99 – 100.

²⁶ Isto, 2004, str. 100.

²⁷ Isto, 2004, str. 85.

²⁸ Na osnovu istraživanja na terenu uočen je znatan broj stećaka s prikazom ruke koji područje Ilijaša vezuje za navedeni prostor Olova i Vareša, gdje su ovi simboli u nešto većem broju.

²⁹ Isto, 2004, str. 105 – 106.

³⁰ Isto, 2004, str. 99 – 100.

³¹ Isto, 2004, str. 97.

³² Isto, 2004, str. 109 – 110.

Sl.3. Nekropola stećaka Sudići – Nadgaj prikaz ruke s kopljem/zastavicom (Fotografirao Midhat Dizdarević, Canon EOS 4000D)

Sl.4. Nekropola stećaka Sudići – Nadgaj (detalj prikaza ruke)

Jednom samostalno, na sljemenjaku s postoljem dimenzija 183x70x70 iz ivice zabata izlazi ruka povijena. Na istom stećku na prednjoj strani nalaze se simboli dvostuke spirale i osmerolisne rozete, drugi put na sljemenjaku dimenzija 165x93x68 na bočnoj strani je ruka s kopljem u visokom reljefu, anatomski vrlo istaknuta. Ovaj stećak je usljed sječe stabala i potiskivanja stabala, vjerovatno usljed vremena iz korijena podigao stablo a time i stećak, utonuo u jednom dijelu. Kada se pogledaju ova dva prikaza ruku onda se uočava da se radi o lijevoj i desnoj ruci. Nekropola do sada nije bila ubicirana i na ovome mjestu donosimo primarne podatke.

Sl.5. Preuzeta iz rada Čurčić Vejsil, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1943., 30, Tabla II, Sl.4

Lokalitet Sudići - Borak

Lokalitet Borak – Sudići nalazi se na granici Sudića i Četojevića pored puta koji iz Sudića dalje nastavlja prema Četojevićima i Podlipniku. Lokalitet u stručnoj i naučnoj javnosti nije detaljnije obrađivan u dosadašnjim opsežnim studijama o stećcima, osim prikaza koplja na stećku koje je bilo predmet analize koplja kao oružja.³³ Lokalitet sa stećcima ubiciran je i evidentiran 31.10.2022. godine.³⁴ Na lokalitetu se nalazi deset stećaka koji su vidljivi i dobro očuvani. Pored stećaka vidjivi su i ostaci humki i grobnih mjesta oivičenih kamenjem. Od oblika su zastupljeni ploče sa postoljem (2), sanduci sa postoljem (3), sljemenjak s postoljem (5). Lokalitet se nalazi na 871 m nadmorske visine, orijentacije SZ – JI, GPS pozicije 44°02'31"N 18°33'07"E.³⁵ Od simbola i ukrasa na stećcima su prisutni: dvostruka spirala i rozeta, spirala sa inačicom štapa, prikaz ruke, prikaz ruke s kopljem. Dakle, na navedenoj nekropoli na dva stećka nalazi se prikaz ruke.

Sl.6. Nekropola stećaka Sudići – Borak, prikaz ruke s kopljem (Fotografirao Midhat Dizdarević, Canon EOS 4000D)

Sl.7. Nekropola stećaka Sudići – Borak, prikaz ruke (Fotografirao Midhat Dizdarević, Canon EOS 4000D)

³³ U radu se lokalitet pozicionira u *Podlipnik, selo Sudići, občina Ozren, kotar Sarajevo*. Čurčić Vejsil, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1943., 30, Tabla II, Sl.4

³⁴ Ovom prilikom se zahvaljujem na informaciji gđinu Admiru Bešliji, prof. povijesti koji nam je informacijom ukazao na postojanje nekropole na zemlji koja graniči s posjedom njegovog djeda gđina Ibrahima Devića, kao i Almiru Ibrahimoviću koji nas je upoznao s lokalitetom i pomogao pri ubikaciji, čišćenju i fotografiranju.

³⁵ GPS podaci prikupljeni putem uređaja Garmin Montana 700i 31.10.2022. u 13:08 sati.

Lokalitet Vilić

Nekropola stećaka Vilić nalazi se na širem području Ozrenai Visojevica na lokalitetu poznatom kao Jelica. Nekropola je tokom istraživanja stećaka centralne Bosne ubicirana.³⁶ Nekopola je brojala 11 stećaka, 8 sljemenjaka i 3 sanduka. Orijehtacija nekropole je zapad – istok, GPS pozicija 43°59'55"N 18°29'40"E, na 1030 m n/v. Ukrašena su dva sljemenjaka i to simbolom vrlo plastičnog polumjeseca na čeonj strani i utonuli sljemenjak koji na krovnim ploham ima motive polumjeseca, rozete i ruke do ramena.³⁷ Uz nekropolu se pozicioniralo pravoslavno groblje koje je aktivno u posljednjih stotinjak godina.

Sl.8. fotografija stećka na lokalitetu Vilić (preuzeta iz Bešlagić, 1967, 14.)

Sl.9. zatečeno stanje na nekropoli Vilić 2.11.2017 (Fotografirao Midhat Dizdarević, Canon EOS 4000D)

Lokalitet Vonjača - Dragoradi

Nekropola stećaka na lokalitetu Vonjača pripada naseljenom mjestu Dragoradi. Nadmorska visina na kojoj se lokalitet sa nekropolom nalazi je 987 m. Nekropola je orijentirana u pravcu S – J, sa određenim odstupanjima pojedinih stećaka i u pravcu I – Z, što je evidentno rezultat dislociranja pojedinih stećaka, jer se nekropola nalazi pored lokalnog makadamskog puta i u šumskom gazdinstvu JKP Sarajevošume. GPS podaci za nekropolu su GPS 44°03'23"N 18°35'27"E. Nekropola je evidentirana prije 40-tak godina, u vidu

³⁶ Bešlagić Šefik, Stećci centralne Bosne, Sarajevo, 1967.

³⁷ Bešlagić Šefik, Stećci centralne Bosne, Sarajevo, 1967, str. 14. Fotografija preuzeta od Bešlagić Šefika i lično fotografirana 2.11.2017. prilikom popisa stećaka radi usporedbe stanja terena; Bešlagić, 1971, 163; Nekropola također u vidu natuknice navedena u AL III, 48.

natuknice, s osnovnim podacima s brojem stećaka 20 i bez ikakvih napomena da se radi o lokalitetu na kojem je prikaz ruke s kopljem.³⁸ Na osnovu istraživanju nekropola stećaka, ubicacijom i uvidom na terenu evidentirano je 25 stećaka. Zastupljeni su oblici sljemenjaka, sanduka i ploča. Simboli i ukrasi na stećcima su spirale, rozete, tordirana vrpca, prikaz ruke i koplja.³⁹ Prikaz ruke sa kopljem evidentiran je na tzv. dvojnomo stećku dimenzija 198 x 57 x 41, dok je njegov dupli dio nešto manji i dimenzija je 199 x 54 x 38 cm. Primjer dvojnomo stećaka na području Općine Ilijaš dokumentiran je još na lokalitetima Kljunta – Krivajevići, Rakov Kamen – Crna Rijeka i Vonjača.

Sl.10. Nekropola stećaka Dragoradi – Vonjača, prikaz ruke s kopljem na dvojnomo stećku (Fotografirao Midhat Dizdarević, CANON EOS 4000D)

Lokalitet Čevljanovići – Bijambare

Nekropola stećaka u Čevljanovićima pominjana je u nekoliko navrata u literaturi. Nesretni iseljenički put ovu nekropolu je pratio od davne 1959. godine kada je nekropola prvi put dislocirana, te arheološki nije istražena, a grobove je pregazio regionalni put Sarajevo – Olovo – Tuzla, do njenog konačnog smiraja u Zaštićenom području Bijambara.⁴⁰ Nekropola je primarno bila pozicionirana na 44°02'25" 18°27'36"E a trenutno je dislocirana na sekundarni položaj 44°05'15"N 18°30'34"E. Nekropola je vrlo važna zbog svojih oblika, ukrasa i simbola. Za ovaj rad je važna zbog činjenice da se na stećku sljemenjaku nalazi prikaz ruke. Sljemenjak je s ukrasnim ornamentima, dobro klesan, s oštećenim krovnim ploham i napuknut. Dimenzije stećka su 200x78x52, dok su dimenzije postolja 214x96x17 cm. Po dnu krova, preko hrbata i preko krovnih ploha (paralelno sa kosim ivicama), pruža se tordirana vrpca. Na čeonim stranama prikazan je motiv od dviju simetrično postavljenih

³⁸ Snježana Mutapčić, AL III, 1988, 58.

³⁹ Popis i evidentiranje nekropole stećaka Vonjača - Dragoradi obavljen je 2022. godine u sastavu Midhat Dizdarević, Ikkal Cogo, Zijad Halilović. Za navedenu nekropolu potrebno je izraditi plan istraživanja, valorizaciju i tekuće održavanje nekropole jer joj prijete nestanak.

⁴⁰ Halilović Zijad, Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Naše starine XXXIII, Sarajevo, 2014, str. 76.

spirala, sa dršcima i rozetama iznad toga. To je sve uokvireno tordiranom vrpcom, koja se pruža uz krovne i vertikalne ivice. Između drški spirala nalazi se motiv grozda. Na južnoj bočnoj strani vidi se motiv zastave i po jedna S-spirala s krajeva. Suprotna sjeverna bočna strana ima predstavu ruke do ramena, povijene u laktu, te također dvije S-spirale.⁴¹

Sl.11. Nekropola Čevljanovići/Bijambare (preuzeto od Halilović Zijad, *Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Naše starine XXXIII, Sarajevo, 2014, 81, sl.19, stećak br. 37.*

Lokalitet Korita – Zavor

Nekropola stećaka na lokalitetu Zavor – Korita ubicirana je 9.04.2020. godine.⁴² Nalazi se na prirodnom uzvišenju pozicioniranom na GPS 44°01'00"N 18°23'56"E koje je u ratu korišteno kao vatreni položaj pa je stoga oštećena. Oblici stećaka su sanduci i sljemenjaci. Nekropola broji 16 stećaka koji su zbog ratnih dejstava, tranšea i rovova dislocirani s prvobitne pozicije, na mjestima su korišteni kao grudobrani i zaštita. Orijehtacija stećaka je I-Z i S-J, dimenzije stećaka variraju ali se kreću u rasponu 176x80x40. Posebno se ističe sljemenjak ukrašen tordiranim vrpcom, te spiralama i rozetama na prednjoj i stražnjoj strani. Na bočnim stranama je prikaz ruke i oružja, mača, luka i strijele i koplja. Specifičnost ove nekropole je prikaz ruku s oružjem na bočnim stranama. Nekropola nije do sada stručno i naučno valorizirana, te se po prvi put u ovom radu prezentiraju osnovni podaci.

Sl. 12. Nekropola stećaka Zavor – Korita, prikaz ruke s kopljem.

Sl.13. Nekropola stećaka Zavor – Korita, prikaz ruke s mačem, lukom i strijelom.

⁴¹ Halilović, 2014, 81, sl. 17, 18 i 19, stećak br.37.

⁴² Nekropola je ubicirana u sastavu Midhat Dizdarević, Midhat Čeho i Adem Čeho. Ovom prilikom im se zahvaljujem na pomoći oko ubiciranja.

Lokalitet Jela Šuma

Nekropola stećaka evidentirana kao Jela Šuma je lokalitet koji su istraživači smještali u Olovo⁴³, a koji nakon istraživanja na terenu zasigurno teritorijalno i geografski pripada Općini Ilijaš. Na osnovu ubiciranja lokaliteta na području Krivajevića, te Bijambarskog kompleksa koji je prirodni i geografski lanac koji zatvara područje prema Olovu, kao i na osnovu podataka koje i drugi autori⁴⁴ donose i navedeni lokalitet nazivaju Mramorje i smještaju ga na područje Krivajevića – Ilijaša možemo konstatirati da se radi o nepreciznom tumačenju i ubiciranju ovog lokaliteta. Navedeni lokalitet Jela Šuma do sada je nekoliko puta spomenut. Redovno je smještan na područje Olova i djelomično od strane pojedinih autora na područje Ilijaša bez precizne i sigurne lokalizacije. U monografiji Olovo, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine iz 1951. godine Alojz Benac smješta ga u područje olovske općine, donoseći sliku najukrašenijeg stećka s prikazom ruke i još jednog ukrašenog stećka⁴⁵, navodeći podatke i o trećem stećku koji je bio sastavni dio ove nekropole.⁴⁶ U natuknici Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine Nada Miletić, na osnovu literature i podatka Šefika Bešlagića iz 1971. godine, ovu nekropolu pod nazivom Mramorje smješta u Krivajeviče - Jela Šuma bez navođenja podatka da je stećak izmješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja ali sa navođenjem ukrasa, biljnih motiva, arhitektonskih detalja, rozeta, ruke, određujući ga vremenski u kasni srednji vijek.⁴⁷ Recentniji prikaz i opis ovog stećka donosi Zijad Halilović, koji također ovaj lokalitet i stećak pozicionira na područje Olova, s detaljnim opisom stećka prenešenog sa lokaliteta Jela Šuma.⁴⁸ Bosanskohercegovački istraživači stećaka i

⁴³ U monografiji Olovo, Alojz Benac ovaj lokalitet pripisuje Olovu. Detaljnije, u: Benac Alojz, Olovo, Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska II, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1951, 7-8, Tab.I sl.1a, sl.1b, sl.1c, sl.2a, sl.2b, sl.2c.

⁴⁴ Bešlagić Šefik, Stećci – Kataloško-topografski pregled, Sarajevo, 1971, 231; Miletić Nada AL BiH, Tom III, Sarajevo, 1988, str. 52.

⁴⁵ Benac, 1951, str. 7, Tab.I sl.1a, sl.1b, sl.1c, sl.2a, sl.2b, sl.2c.

⁴⁶ Benac, 1951, str. 7-8.

⁴⁷ Miletić Nada, AL BiH, Tom III, Sarajevo, 1988, str. 52.

⁴⁸ Spomenik br. 18., Jela Šuma kod Olova, tip/oblik: sljemenjak s postoljem, dimenzije: sljemenjak 108 cm x 75 cm x visina 52 cm od toga sanduk 38 cm, postolje 200 cm x 87 cm x 19 cm, Inventarni broj: 1203. Stećak pronađen pored Olova trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen u Muzej. Konzervatorskim zahvatima restaurirani su dijelovi krova prije deset godina. Spomenik je u obliku sarkofaga, koji se prema dolje sužava i ornamentiran je sa svih strana. Orijehtiran je u pravcu sjever–jug. Na južnoj čeonj strani izrađen je krst, čiji se kraci u gornjem dijelu završavaju manjim krugovima. Ispod horizontalnog dijela krsta isklesani su sa obje strane po jedan grozd. Ispod grozdova, s obje strane su dvije veće spirale. Gornji uglovi sljemenjaka ispunjeni su sa po jednom rozetom sa šest listova. (Sl. 37). Sjeverna čeonj strana ima isti ornament samo su izostavljeni grozdovi. Sa istočne bočne strane nalaze se četiri spirale koje se protežu

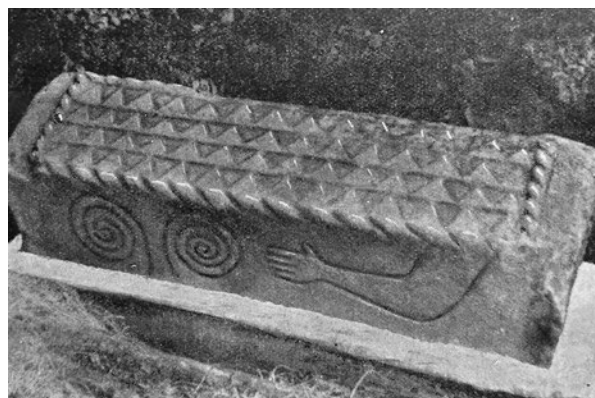
srednjovjekovne arheologije, Šefik Bešlić i Nada Miletić, vjerovatno su tokom prikupljanja podataka imali vrlo malo informacija o ovom lokalitetu, pa se nisu posvetili preciznijoj ubikaciji zbog nedoumice odakle je navedeni stećak s prikazom ruke mogao dospjeti u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Najvjerovatnije je da je ovaj stećak izmješten u paru sa stećkom iz Donjih Čevljanovića u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, no nije precizirano kada se premještanje obavilo. Detaljnim pregledom lokaliteta Krivajevići – Jela Šuma u prisustvu gđina Čamila Omerhodžića, 30.8.2021. godine ubiciran je navedeni lokalitet koji se nalazi na GPS poziciji 44°04'30.0"N 18°30'19.0"E nadmorska visina nešto preko 1000 m, orijentacija SI – JZ. Pronađena su dva stećka u obliku sljemenjaka, naročito sljemenjak na kojem su vidljivi simboli i ukrasi koje u monografiji Olovo prezentira Alojz Benac i drugi stećak - sljemenjak koji je utonuo i kojeg je prekrila mahovina. Također, na terenu su vidljivi ostaci određenih udubljenja ili utonuća zemlje, vjerovatno se radilo o mjestu gdje se nalazio treći stećak s prikazom ruke koji je prenešen u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Ono što se zasigurno može potvrditi jeste da navedeni lokalitet Jela Šuma geografski i administrativno pripada Općini Ilijaš. Ostaci stećaka na terenu korespondiraju stećcima i podacima koje navodi Alojz Benac u monografiji Olovo.⁴⁹ Time ovaj lokalitet i izmješteni stećak s prikazom ruke doprinose boljem razumijevanju i brojčanom stanju stećaka i prikaza na području ilijaškog kraja.

Sl.14. Stećak sa lokaliteta Jela Šuma – Ilijaš (fotografija preuzeta od Z. Halilović)

cijelom površinom, a sa bočne zapadne strane dvije spirale te predstava ruke sa ispruženim prstima i savijena u laktu. (Sl. 38.) Zanimljivost ovog stećka su ukrašene krovne plohe, sa redovima uklesanih trouglova. Na ovaj način stećak predstavlja imitaciju srednjovjekovne bosanske kuće. Obje strehe su sa svih strana oivičene plastičnim užetom. Prema užim stranama stećka ostali su mali ispusti. Plastično užo na donjim ivicama streha produžava se, međutim, do kraja i onda spušta niz okomite bridove bočnih strana. Na obje strane krovnih ploha i na udaljenosti do 10 cm od krajnjih bridova, poprečno se pruža tordirana vrpca. Svi ornamentalni motivi izvedeni su duboko udubljenim linijama. Spiralni motivi su osim toga zaobljeni. Dobiva se utisak, zbog dubine linije i zaobljenosti motiva, da su ornamenti plastični, a ustvari visina ornamenta nigdje ne prelazi visinu okolne površine. Detaljnije, u: Halilović Zijad, Azra Delalić, Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, Godišnjak CBI, Knj. 50, Sarajevo, 2021, str. 123-124.

⁴⁹ Benac Alojz, Olovo, Beograd, 1951, str. 7-8, Tab.I sl.1a, sl.1b, sl.1c, sl.2a, sl.2b, sl.2c.

Sl. 15. stećak sa lokaliteta Jela Šuma (Fotografija preuzeta iz monografije Benac Alojz, Olovo, 1951, Tab.II, sl.1c)

Lokalitet Selišta – Podbare

Pripadaju području ili mjestu poznatijem kao Draževići. Nekropola do sada nije bila predmetom istraživanja, niti je ubicirana i evidentirana. Nekropola je ubicirana, evidentirana i fotografirana 17.12.2018. godine od strane autora.⁵⁰ Nekropola je pozicionirana na 44°00'17.9"N i 18°28'58.4"E broji petnaest stećaka, od oblika su evidentirani sanduci i sljemenjaci s postoljem. Nekropola se nalazi na manjem zaravnjenom platou, obrasla šumom i vegetacijom, orijentirana u pravcu sjever – jug. Oblici: sanduci, sljemenjaci s postoljem. Od ukrasa su vidljivi simboli dvostruke spirale, rozete, kružnog vijenca, tordirane vrpce i prikaz ruke. Stećak na kojem je prikaz ruke je sljemenjak s postoljem dimenzija 150x70x50. Na prednjoj, južnoj strani stećka nalazi se dvostruka spirala i odvojeni zabat u kojem se nalazi kružni vijenac. Na bočnoj, zapadnoj strani stećka je prikaz ruke. Na krovnim plohamo tordirana vrpca obrubljuje ivice sljemenjaka.⁵¹

Sl. 16. Nekropola Selišta - Podbare (Fotografirao Midhat Dizdarević, CANON EOS 4000 D)

⁵⁰ Nekropola je ubicirana u okviru projekta Popisa stećaka i nišana općine Ilijaš. Ovom prilikom se zahvaljujem gđinu Maliku Ramiću i gđinu Midhatu Čehi, koordinatore Općine Ilijaš za MZ na informacijama.

⁵¹ Midhat Dizdarević, Izvještaj o provedenim aktivnostima prema projektnom prijedlogu broj 25/07-04-008-1/18 za 2018. godinu, Popis stećaka i nišana općine Ilijaš, Služba za društvene djelatnosti i poslove mjesnih zajednica Općine Ilijaš, Ilijaš, 2019. godine.

Lokalitet Gornja Misoča

Misoča je naseljeno mjesto pozicionirano uz rijeku Misoču, administrativno se dijeli na Mline, Donju Misoču sa Hanom i Gornju Misoču. Na lokalitetu Gornje Misoče, iznad desne obale rječice Misoče, nalazi se jedan stećak sljemenjak koji do sad nije evidentiran u stručnoj i naučnoj literaturi. Kulturno-historijski ostaci i spomenici posebno su ovo naselje pozicionirali pronalaskom figurice frigijskog božanstva Atisa⁵², te bodeža iz brončanog doba⁵³, kao i brončano-željeznodobne keramike na lokalitetu Gradina Kik.⁵⁴ Stećak se nalazi na šumskoj padini iznad koje se po lokalnoj predaji nalazila neka vrsta osmatračnice koja je kontrolirala put prema Podgori i Župči s jedne strane i druge put prema Karauli i Vlaškovu. Stećak je izvan konteksta, usamljen, što predstavlja rijetkost, naročito jer u Misoči nema ove vrste spomenika. Stećak s prikazom ruke ubiciran je 11.4.2018. godine prilikom ubiciranja i rekognosciranja lokaliteta na području Općine Ilijaš. Stećak se nalazi na šumskoj padini u naselju Misoča, GPS pozicije 43°57'39"N 18°18'03"E, izvan konteksta i prevrnut na bočnu stranu, gdje se jasno uočava postolje i stećak kojem je na bočnoj strani plastično predstavljena ruka. Zbog nešto lošije kvalitete kamena, kao i mahovine koja je prekrila, a u istovremeno obilježila ruku nije bilo potrebe za bilo kakvim obilježavanjem. Na bočnoj strani uočljiv je prikaz ruke. Ovaj nalaz do sada nije razmatran u okviru kulturno-povijesne i umjetničke problematike stećaka, ali svakako da je vrlo važan u sveukupnom razmatranju navedene problematike. Bez druge vrste istraživanja nije moguće reći da li je stećak pripadao navedenoj lokaciji ili je bio spreman za transport.

Sl.17. Prevrnuti stećak na lokalitetu G. Misoča

Sl. 18. Lokalitet G. Misoča – stećak na nepristupačnoj padini

Sl.19. Lokalitet G. Misoča - detalj ruke obrastao mahovinom na bočnoj plohi sljemenjaka s postoljem (Fotografirao Midhat Dizdarević)

⁵² Atis je bio frigijsko božanstvo vegetacije, a u grčkoj mitologiji pratilac i miljenik boginje Kibebe. Najprije je u Frigiji bio poštovan kao božanstvo vegetacije, da bi se kasnije njegov kult proširio na Lidiju, Bitiniju i ostrvo Rodos. Ritual kastriranja, zastupljen u njegovom kultu, je bio suviše surov za tadašnje helenističko društvo te nije bio prihvaćen u kontinentalnom delu Grčke sve do helenističkog i rimskog doba. Pod uticajem rimske civilizacije, njegov kult je bio zastupljen i u Bosni i Hercegovini. Datira se u 3. stoljeće. U rimskoj likovnoj umetnosti prikazan je kao lep mladić, odeven u frigijsku odeću sa šiljatom kapom i tunikom i kako u ruci drži pastirski štap, siringu ili timpan. Detaljnije, u: Cermanović – Kuzmanović A, Srejski D., Leksikon religija i mitova, Beograd, 1992.

⁵³ Bodež se nalazi kod Alije Čosića – Alčeta iz Misoče koji je izrazio želju za poklanjanjem ovog značajnog nalaza, kao i ostalih nalaza keramike sa gradine Kik i srednjovjekovnih nalaza iz Mrakova, budućem muzejsko-galerijskom centru pri KSC-u Ilijaš. Ovom prilikom mu se zahvaljujem za dostupnost pri fotografiranju predmeta.

⁵⁴ Prilikom trasiranja i krčenja šumskog puta ispod same Gradine, bager je u profilu usjeka prilikom zemljanih radova naišao na vrlo zanimljive primjerke i fragmente keramike koja govori o prisustvu života na ovom području u periodu bronzanog i željeznog doba. Uvidom na licu mjesta, moguće je i danas naći fragmente keramike.

Analiza prikaza i simbola na stećcima

Vrlo bogata i sadržajna simbolika na stećcima ilijaškog kraja prisutna je na razmatranim lokalitetima. Simbolika prikaza ruke nije do sada razmatrana za područje ilijaškog kraja osim spominjanja prikaza ruke sa lokaliteta Vilić, usputnog navođenja prikaza ruke s kopljem sa

lokaliteta Borak – Sudići, prikaza ruke na stećku iz Čevljanovića/Bijambara, kao i lokaliteta Jela Šuma. Lokaliteti Borak – Sudići i Jela Šuma interpretirani su bez dovoljno podataka, što smo ovim radom dopunili i dodatno pokušali pojasniti. Nove nekropole koje su ubicirane doprinijele su saznanjima o prikazu ruke, naročito nekropola Sudići – Nadgaj, Sudići – Borak, Selišta – Podbare, Gornja Misoča, Korita - Zavor. Prikazi ruke nisu usamljeni na stećcima ilijaškog kraja jer ga prate i dodatni simboli. Najčešći simboli su rozeta, spirala, dvostruke spirale, astralni simboli, oružje, obilježja arhitekture, tordirana vrpca, grozd, koplje sa zastavom.

Motiv rozete je relativno najbrojniji biljni motiv na stećcima koji se od zvijezde razlikuje po tome što joj laticice nisu šiljaste nego zaobljene. Zbog miješanja sa zvijezdom, brojno stanje nije sasvim sigurno, ali se pojavljuje na stećcima više od 350 puta. Rozeta se smatra likovnim elementom mnogih naroda još od davnina, naročito je zastupljena u romaničkoj i gotičkoj umjetnosti. Postoje različita tumačenja porijekla i značenja ovog simbola. Kod starih Slavena bila je simbol preminulih duša, pa otuda i objašnjenje mogućeg dolaska na spomenike. U Italiji se praznik Duhovi naziva *Domenica de rosa*.⁵⁵ Na stećcima se rozeta najčešće nalazi u zabatu prednje i zadnje čeonice strane sa više inačica listova. Na prednjoj čeonici strani u kombinaciji s rozetom je vrlo često i dvostruka spirala. Spirale su upotrebljavanje kao osnovni element ukrasa na stećcima i kao bordure. Imaju vrlo određenu rasprostranjenost, najčešće u istočnoj Bosni, oko Zvornika koje se potom rasprostiru jugozapadno prema Olovu i jugozapadno rijekom Ljubinom u oblast Breze. Motiv spirale se upotrebljava u Bosni od prahistorije, iako nije jasno na koji način je ovaj motiv preživio tako dugo vrijeme. Primjerci u Brezi, te na lokalitetu Jela Šuma, Dragoradi – Vonjača, kao i onaj u Kopošićima koji se može datirati između 1377. i 1391. godine hronološki spirale ovog poručja određuju u period kraja XIV i prve polovine XV stoljeća. Najčešći oblik spirale je spirala s jednom stabljikom iz koje se račvaju dvije volute. U renesansnoj Italiji, kada otpilike u Bosni pada ukrašavanje stećaka spiralama, anatomist Vealius prikazao je dvostruku spiralu u svom djelu o anatomiji, kao ženski genitalni organ. U Holandiji su u srednjem vijeku dvostruke spirale bile urezivane duž unutarnjih strana kamenih sarkofaga. Očigledno je da su u ovom slučaju predstavljale magične znakove vezane za zagrobni život pokojnika i njegovo ponovo rađanje.⁵⁶ Vremenski i teritorijalno spirala je veoma raširen motiv i poznata je kao pradavni simbol smrti i uskrснуća.⁵⁷ Prikazi ruke najčešće su na bočnoj strani nadgrobnih spomenika, anatomske prikazane

do iznad lakta. Do 1965. godine evidentirano je blizu devedeset, tačnije 85 poznatih predstava usamljene ruke na prostoru rasprostiranja⁵⁸ stećaka savijene u laktu koja katkad drži neki predmet ili oružje⁵⁹, o tome broju prikaza postoje i drugačija saznanja do 2004. godine.⁶⁰ Najveći broj ovih motiva nalazi se na stećcima u Bosni, pretežno u istočnim krajevima, te u istočnim krajevima Hercegovine i u Primorju sa zaledem. Motiv ruke nalazi se i na muslimanskim nišanima, starim jevrejskim kamenim nadgrobnicima, te na krstačama. Postoji mišljenje da ruka na stećcima označava grob ratnika, ali i da je znak društvenog ugleda i vlasti.⁶¹ Ako je suditi po analogijama prikaza na stećcima na kojima se nalazi scena ruke i oružja, uz natpise i arheološku istraženost, onda možemo pretpostaviti da se ovdje radilo pretežno o porodičnim nekropolama značajnih lokalnih ličnosti, srednjovjekovnog roda ili porodica koje su vjerovatno tokom 14. ili 15. st. pratile proces raslojavanja srednjovjekovnog društva i isticanja svog društvenog i staleškog značaja sa određenim prikazom ruke s oružjem. Da li se zaista radi o važnim ličnostima, rodu ili porodici, ubuduće treba da daju arheološka istraživanja nekropola. Prikazi ruke, koja šakom i kažiprstom ne obuhvata oružje, uglavnom koplje ili koplje sa zastavicom, nego je naslonjena na koplje u formi sastavljenih prstiju može se tumačiti ili kao mogućnost da ovako sposobni klesari koji su ostale simbole prikazivali vrlo plastično, pa i ruku, nisu bili u mogućnosti predstavu šake prikazati na složeniji način, što je mala vjerovatnoća, ili prikaz šake⁶² pored utilitarnog ima⁶³ i simbolično⁶⁴ značenje.

⁵⁸ Podrazumijeva se prostor ex. Jugoslavije, Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Bosna i Hercegovina, na kojem se rasprostiru stećci.

⁵⁹ Wenzel Marian, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, str. 291.

⁶⁰ Bešliagić Šefik, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004, str. 100

⁶¹ Isto, 2004, str. 100.

⁶² U narodnim tradicijama Srednjeg istoka i sjeverne Afrike simbol ruke nalazi se izvezen na zastavama i bajracima, oslikavan iznad ulaza...a sve s ciljem da odvрати zlo. Kada neko pozdravlja nekog podizanjem ruke s dlanom okrenutim prema licu, govoreći "Khamis fi aynak", (pet u tvojim očima) stvarni ili zamišljeni zli pogled druge osobe ne može proraditi. Detaljnije, u: Annemarie Schimel, *Misterija brojeva*, Sarajevo, 2012, 108-123; Naslov originala: Annemarie Schimel, *THE MYSTERY OF NUMBERS*, Oxford University Press, USA, 1994.

⁶³ Utilitarno u značenju simbioze upotrebe ruke koja pridržava oružje ili predmet.

⁶⁴ Simbolično označavajući ruku kao broj pet (5) koji Annemarie Schimel tumači kao broj ljubavi i života. Detaljnije, u: Annemarie Schimel, *Misterija brojeva*, Libris, Sarajevo 2012, 108-123; Naslov originala: Annemarie Schimel, *THE MYSTERY OF NUMBERS*, Oxford University Press, USA, 1994; Kao i drugačije značenje ruke u: James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Školska knjiga*, Zagreb, 1998, 292; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb 2006, str. 546.

⁵⁵ Isto, 2004, str. 99 – 100.

⁵⁶ Wenzel Marian, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, str. 179-180.

⁵⁷ Bešliagić Šefik, *Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004, str. 105 – 106.

Oružje je na stećcima predstavljeno pojedinačno ili u kombinaciji nekoliko vrsta.⁶⁵ Ono može predstavljati predmet koji je usko vezan za pokojnika dok je bio živ.⁶⁶ Prikaz hladnog bojnog oružja – koplja na stećcima u Bosni i Hercegovini evidentiran je na oko sedamdesetak primjeraka. U odnosu na prikaze drugog bojnog oružja, poput mačeva i lukova, daleko manji je broj prikazanih primjeraka.⁶⁷ Također, koplja (lanceam) se u najmanjem broju slučajeva spominju u pisanoj građi.⁶⁸ Koplje je u srednjovjekovnoj Bosni korišteno u vojnim obračunima u pješadiji i konjici, u lovu na jelene i veprove, kao i u junačkim igrama i viteškim svečanostima.⁶⁹ Oružje je na prostore srednjovjekovne Bosne uvoženo iz Dubrovnika, kako ono koje se proizvodilo u Dubrovniku, tako i ono koje je dolazilo iz Venecije i sa zapada.⁷⁰ Značenja prikaza koplja na stećcima višeznačna su i vrlo često su tumačena u kontekstu ratničkih vještina i statusnih simbola, slično kao i mačevi. U tom kontekstu ruka sa oružjem – kopljem evidentirana je na lokalitetima Sudići – Nadgaj, Sudići – Borak, Dragoradi – Vonjača, Korita – Zavor. Mač je do sada dva puta evidentiran na stećcima ilijaškog kraja. Na lokalitetu Korita – Zavor, na bočnoj strani najukrašenijeg stećka nalazi se prikaz ruke, mača, luka i strijele, uz napomenu da ruka ne drži mač, nego da je u simbiozi s ova dva simbola, dok na istom stećku na drugoj bočnoj strani nalazi se ruka s kopljem. Drugi evidentirani prikaz mača je na lokalitetu Dragoradi – Ivenski Brijeg. Mač je samostalno na ploči, i to na njenoj krovnoj plohi, uz simbol mjeseca na prednjoj strani stećka. Treći prikaz mača je na lokalitetu Luka, dok je četvrti prikaz mača na visokom stupu/nišanu u Ljubini. Samostalno na bočnim stranama stećka ruka je evidentirana na lokalitetu Selišta – Podbare,

Sudići – Borak, Gornja Misoča, Jela Šuma, dok je na lokalitetu Čevljanovići/Bijambare u kombinaciji sa spiralama. Važno je napomenuti da se na stećku sa lokaliteta Jela Šuma pored prikaza ruke na prednjoj strani nalazi još prikaz križa na prednjoj strani, koji je na području Općine Ilijaš evidentiran još i na lokalitetu Dragoradi – Ivenski Brijeg, te na lokalitetu Rakov Kamen u Kamenici, te na stupu/nišanu u Ljubinji. Prikaz ruke na krovnoj plohi sljemenjaka sa simbolom rozete i polumjeseca evidentiran je na lokalitetu Vilić. Uzimajući u obzir prikupljene podatke o analiziranim nekropolama stećaka sa prikazom ruke, naročito podatke o ukrasima i simbolima, možemo konstatirati da ukrasi na nekropolama pripadaju kontekstu ukrasa i simbola stećaka ilijaško – olovskog kraja. Blizina područja Olova i Vareša, repertoari ukrasa i simbola na stećcima olovskog i vareškog kraja, ukazuju na evidentan uticaj Olova kao trgovačkog i ekonomskog centra. Slične analogije nekropola ilijaškog kraja su naročito sa nekropolama olovskog kraja⁷¹ i to nekropola u Križevićima, Boganovićima, Donjim Bakićima i Mogušama - Mramorje na kojima je gotovo identičan repertoar simbola kao na nekropolama Ilijaša. Ove analogije mogu ukazivati na uticaj jedne posebne škole klesanja i ukrašavanja stećaka a čije središte treba tražiti na prostoru u čiji areal ulaze današnje općine Vareš – Olovo – Ilijaš. Naravno, blizina Olova i olovskih naselja itekako je imala veliki uticaj na susjedne nekropole današnjeg područja općine Ilijaš. Ovi nadgrobni spomenici ugroženi su djelovanjem vegetacije i mikroorganizama, a posebnu opasnost predstavljaju rastinje i stabla, kao i sječa šume. Ovaj rad je doprinos novom saznanju o nekropolama stećaka ilijaškog kraja, kako sveukupnom saznanju o novim nekropolama, tako posebno saznanju o simboličkim predstavama ruke koje do sada u stručnoj i naučnoj javnosti nisu bile tretirane na ovaj način, kao i doprinos afirmaciji i zaštiti bogatog kulturno-historijskog naslijeđa srednjovjekovne Bosne.

Fotografije su snimljene tokom realizacije projekta popisa stećaka i nišana Općine Ilijaš u periodu od 2017. do 2023. godine. Fotografisao: Midhat Dizdarević (digitalnim fotoaparatom Canon EOS 4000D)

Ostale fotografije su preuzete uz navođenje autora fotografija.

⁶⁵ Prikaz hladnog bojnog oružja koplja na stećcima rijetko odaje morfološke karakteristike koje bi bile važne za preciznije tipološko i hronološko determiniranje stoga ga je moguće analizirati u kontekstu simboličnog i statusnog značenja. Problem korištenja prikaza na stećcima za tipološko determiniranje nije dovoljno precizan ni pouzdan za analize. Detaljnije, u: Sijarić Mirsad, Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo, 2014, str. 12-16.

⁶⁶ Wenzel Marian, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo, 1965, str. 223 – 224.

⁶⁷ Bešliagić Šefik, Leksikon stećaka, Sarajevo, 2004, str. 85; Miletić Nada, Stećci, Beograd-Zagreb 1982, str. 62.

⁶⁸ Sijarić Mirsad, Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo, 2014, napomena 22 str.16.

⁶⁹ Bešliagić Šefik, Leksikon stećaka, Sarajevo, 2004, str. 85.

⁷⁰ Isto, 2004, str. 85; Zvanična nabavka oružja odvijala se na tri načina: posredstvom legitimnih kraljevih predstavnika ili velikaša, posredstvom dubrovačke vlastele koja je bila u službi ili u poslovnim vezama sa bosansko – humskim vladarima ili vlastelom, te posredstvom dubrovačkih trgovaca. Naravno, zabilježeni su i brojni primjerci krijumčarenja oružja. Detaljnije, u: Sijarić Mirsad, Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo, 2014, str. 15, napomena 10.

⁷¹ Detaljnije, u: Wenzel, 1965, 300 – 301, Tab. LXXVIII, sl.13 i 15; 302 – 303, Tab. LXXXIX, sl.14 i 20; 185, Tab.XLIV, sl.21; 187, Tab.XLV, sl.2; 189, Tab.XLVI, sl.11; 195, Tab. XLIX, sl.14; 199, Tab. LI, sl.8.

Izvori i literatura

- Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
- Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, dešifrirao i sa osmansko – turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed Aličić, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.
- Anđelić Pavao, Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća, GZM, Arheologija n.s. XXVI, Sarajevo 1971, 337-346.
- Anđelić P. Studije o teritorijalopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Anđelić P. Srednji vijek – doba stare bosanske države, u: Visoko i okolina kroz istoriju I, prahistorija, antika, srednji vijek, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984.
- Bojanovski Ivo, Razdoblje rimske uprave, u: Visoko i okolina kroz historiju I, prahistorija, antika, srednji vijek, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984.
- Basler Đuro, Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja I, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979.
- Bešlagić Šefik, Stećci centralne Bosne, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967.
- Bešlagić Š. Stećci, Kataloško – topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Bešlagić Š. Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Cermanović– Kuzmanović A., Srejšević D., Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Savremena administracija, Beograd 1992.
- Dizdarević Midhat, Nekropola stećaka Sudići – Ilijaš, Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXX, Broj 56, Sarajevo, 2022, 101-123.
- Filipović Milenko, Dubrovnik u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije, XXXVI, Sarajevo 1924., 101 – 106.
- Gavranović Mario, Sejfuli Ajla, Neue Schwertfunde aus Bosnien – ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan, ANUBIH, Godišnjak CBI, knj.46, Sarajevo 2017, 86 – 115.
- Hall James, Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Halilović Zijad, Nekropola Čevljanovići/Bijambare, Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Naše starine XXXIII, Sarajevo, 2014, 73-82.
- Halilović Zijad, Azra Delalić, Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, Godišnjak CBI, Knj.50, Sarajevo, 2021, 107-134.
- Herman Kōsta, Nadgrobni spomenik kneza Batića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga 4, Sarajevo 1891, 391 – 395.
- Kadrić Merima, Monografija općine Ilijaš, Breza, 1995.
- Kadić M. Ratna monografija općine Ilijaš, Planjax, Tešanj, 2015.
- Kovačević - Kojić Desanka, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
- Kreševljaković Hamdija, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo 1953, 7-44.
- Kurtović Esad, Iz historije Olova u srednjem vijeku, Zbornik radova – Dani evropskog naslijeđa 2016., Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa, Sarajevo 2017, 15 – 80.
- Lovrenović Dubravko, Stećci – bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabić, Sarajevo 2010.
- Malez Mirko, Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni, GZM – prirodne nauke sveska VII, Sarajevo 1968, 159-178.
- Mazalić Đoko, Starine po okolini Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije, God.LI, 1939, 15 – 35.
- Miletić Nada, Stećci, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd – Spektar, Zagreb 1982.
- Mušeta – Aščerić Vesna, Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2005.
- Rudić Srđan, Radojevići – Mirkovići vlasteoska srednjovekovna bosanska porodica, Istorijski časopis, knj. LXIII, Beograd 2014, 47 – 58.
- Vego Marko, Naselja srednjovjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo 1957.
- Schimel Annemarie, Misterija brojeva, Sarajevo, Libris, 2012. S engleskog preveli: Fikret Pašanović, Senad Topić i Alma Mujkić. Naslov originala: Annemarie Schimel, THE MYSTERY OF NUMBERS, Oxford University Press, USA, 1994.
- Sergejevski Dimitrije, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM, n.s. III, 1948, Sarajevo, 167-187.
- Sijarić Mirsad, Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
- Službeni list NRBiH, br. 50 od 15. decembra 1960. godine
- Wenzel Marian, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

Leksikoni:

Arheološki leksikon BiH, tom III, Sarajevo, 1988.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.

Internet:

https://www.ilijas.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=44&Itemid=54

https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/kladanj_10/kladanj_10.html pristupljeno 10.10.2022.

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/>

<https://earth.google.com/web/@44.1014883,18.54233439>

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?layers=160%2C166&bbox=2032143.6937620745%2C5457242.891915308%2C2035772.0639484862%2C5458523.212139085> pristupljeno 15.10. u 18:54

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3032

Izvještaji:

Midhat Dizdarević, Izvještaj o provedenim aktivnostima prema projektnom prijedlogu broj 25/07-04-008-1/18 za 2018. godinu, Popis stećaka i nišana općine Ilijaš, Služba za društvene djelatnosti i poslove mjesnih zajednica Općine Ilijaš, Ilijaš, 2019.

Midhat Dizdarević, Izvještaj o provedenim aktivnostima popisa stećaka i nišana općine Ilijaš, Broj: 01/2-11-909/20 od 30.4.2020. godine, Služba za društvene djelatnosti i poslove mjesnih zajednica Općine Ilijaš, Ilijaš, 2020.

„Ubikacija, evidentiranje, zaštita i arheološka istraživanja stećaka na području Kraljeve zemlje – faza I i II“ Federalno ministarstvo kulture i sporta, 2019. i 2020. godina.

Informatori i vodiči na terenu:

Midhat Čeho, koordinator za MZ Općine Ilijaš

Alija Čosić

Malik Ramić

Galib Beha

Enes Gljiva

Almir Ibrahimović

Ćamil Omerhodžić

Fotografije:

Fotografije su snimljene tokom realizacije projekta popisa stećaka i nišana Općine Ilijaš u periodu 2017-2023. godina. Fotografisao: Midhat Dizdarević (fotografirano digitalnim fotoaparatom Canon EOS 4000D)

Ostale fotografije u tekstu preuzete su uz navođenje izvora i autora fotografija.

GPS podaci prikupljeni uređajem GARMIN MONTANA 700i

The work includes a representation of the located necropolises carrying the motif of a hand, shown alone or in combination with a weapon. The spatial and temporal framework of the appearance and spread of necropolises in the municipality of Ilijaš, as well as the localisation, reconnaissance and photo-documentation of Medieval tombstones in the localities of the Ilijaš region, were considered. The analysis of hitherto unrecorded tombstones in the field enabled the collection of basic data about the monuments, the place of burial and the rich symbolism. The shapes of tombstones and the presence of decorations usually depend on the time and context of their creation. On the basis of the represented forms of Medieval tombstones, and the recorded decorations on them, the tombstones can be dated back to the developed Middle Ages.

Dr Saša Čaval, Marie Skłodowska-Curie Fellow, Department of Archaeology,
University of Reading, United Kingdom

Dr Rob Fry, Department of Geography and Environmental Science,
University of Reading, United Kingdom

Ljiljana Vručinić, arheolog,
Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, Banja Luka, Bosna i Hercegovina
Ljubica Srdić, prof. arheologije,
Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Geofizikalno istraživanje multiperiodne nepokretne baštine u Hercegovini

Neinvazivna geofizička istraživanja cijenjen su skup tehnika u arheologiji. Posmatrati podzemne aktivnosti kroz vrijeme i odgovoriti na mnoga pitanja iz kojih se razvija strategija daljnjih arheoloških istraživanja, prednost je u smislu interdisciplinarnosti modernih prirodnih i humanističkih naučnih disciplina, među kojima je i arheologija. Provedeno geofizičko istraživanje fokusirano je na nekoliko arheoloških nalazišta u srednjovjekovnim župama Dabar i Rudine, koja pokazuju kontinuitet pogrebnih aktivnosti od praistorije do kasnog srednjeg vijeka.

Uvod

Geofizika je relativno mlada nauka, koja ima svoju primjenu i značaj u arheologiji. Geofizička mjerenja pojedinih parametara upotrebljavaju se pri utvrđivanju anomalija fizičkih polja koja su prouzrokovana prisustvom materijalne kulture ispod površine terena.

Naše arheološko istraživanje na teritorijama srednjovjekovnih župa Dabari i Rudine počelo je 2018. godine. U administrativnom pogledu, srednjovjekovna župa Dabar jednim dijelom je u sastavu današnje Opštine Bileća – od mjesne zajednice Divin do izvora rijeke Vrijeke, tačnije do ponora Sušice, odakle se granica pravolinijski pruža potokom Sušica prema selu Kljenci. Od ponora Sušice drugi dio pripada Berkovićima, i to do zaseoka Dola, koji se nalazi na entiteskoj liniji. Glavni povod za istraživanje bile su brojne nekropole stećaka koje su ranije evidentirane, tj. prikupljeni su osnovni podaci o brojnosti, tipovima i ukrasnim motivima. Temeljni podaci o istorijskom prilikama i životu na prostoru srednjovjekovnih župa rezultat su istraživanja i rada istoričara prof. Radmila Pekića (2005; 2018). U njegovim istraživanjima po prvi put se na jednom mjestu detaljno obrađuju relevantni istorijski izvori, dobijaju podaci o geografskom položaju i prirodnim odlikama, granicama, imenu i naseljima i središtu, političkim i privrednim kulturama, te materijalnim ostacima navedenih srednjovjekovnih župa sa teritorije današnjih opština Bileće i Berkovići. U provedenom terenskom istraživanju pomoć prof. Pekića bila je višestruko značajna te mu se i na ovom mjestu još jednom mora izraziti velika zahvalnost na pruženoj pažnji i razumijevanju.

Geofizičkim istraživanjima prethodila su detaljna rekognosciranja arheoloških lokalita u proljeće 2019. godine. Na osnovu terenskih istraživanja, tj. preliminarnog – prvog pregleda, odlučili smo se za šest arheoloških nalazišta, kako bismo primjenom neinvazivnih geofizičkih metoda dobili detaljnije podatke. U nastavku teksta predstavljena je metodologija rada, sa tehnikama magnetne i električne otpornosti, i pojedinačno arheološka nalazišta, uz upotrebu podataka iz dostupne literature, pri čemu treba naglasiti da do sada na ovim lokacijama nisu provedena arheološka istraživanja.

Metodologija

Zbog pejzažnih uslova i pozicija arheoloških nalazišta, naša geofizička istraživanja podrazumijevala su tehnike magnetne i električne otpornosti u zemlji (Tabela 1).

Magnetna mjerenja izvršena su gradiometrom, koji se sastoji od dva magnetna senzora za otkrivanje promjena u magnetnom toku. Mnogi predmeti ili mediji u zemlji mogu emitovati vrlo slabo magnetno polje koje se može mapirati. Fluxgate gradiometar pasivan je instrument koji otkriva emitirajuće magnetno polje podzemnih objekata bez slanja bilo kakvog elektromagnetnog polja u zemlju. Magnetna snimanja mogu se upotrebiti za otkrivanje puteva, jaraka, jama, građevina, područja paljenja, modernih komunalnih elemenata itd. Upotrebljavali smo instrument Bartington 601-2 Dual Sensor Fluxgate Gradiometer (Fry, 2019).

	MAGNETOMETRIJA	ELEKTRIČNA OTPORNOST
Instrument	Bartington 601-2 Dual Sensor Fluxgate Gradiomete	Geoscan RM15
Izmjerena varijabla	Gustoća magnetskog toka, mjerena u nanoteslima (nT)	Električni otpor, mjereno u omima (Ohms)
Konfiguracija	gradiometar	Dvojna sonda
QA Procedura	Neprekidno posmatranje merenja. Redovno balansiranje instrumenta kako bi se smanjilo pomicanje.	Neprekidno posmatranje merenja.
Prostorna rezolucija	0.5m između linija, 0.25m duž linije intervala	1m između linija, 1m duž linije intervala

Tabela 1; Tehničke informacije o upotrebljenim geofizičkim metodama (Fry, 2019)

Istraživanje otpornosti na zemlju (Earth Resistance – ER) mjeri električnu energiju potrebnu za prolazak električne struje kroz podzemlje. Gdje je ometen protok struje, otpor je veći (potrebno je više energije za prolazak električne struje), a gdje je potrebno manje energije, otpor se smanjuje. Otkrivanje zakopanih predmeta ili obilježja uglavnom se oslanja na vidljivi kontrast sadržaja vlage u tlu. Divergencije u anomalijama mogu se pouzdano interpretirati kao jame, jarci ili građevine (Fry, 2019).

Sva istraživanja izvedena su u skladu sa standardima i smjernicama Instituta za Arheologiju (IFA, 2008) i David et al., 2008.

Obrada podataka i interpretacijske kategorije

Obrada skupa podataka dizajnirana je tako da ukloni i smanji aspekte buke ili grešaka u položaju ili smjeru. Obrada podataka za obje tehnike bila je svedena na minimum, kako bi se smanjila bilo kakva značajna promjena izmjerenih podataka i spriječilo da artefakti unutar podataka budu lažno stvoreni. Da bi se predstavio smisleni sažetak identifikovanih karakteristika, podaci se interpretiraju unutar zadanih kategorija koje najbolje mogu opisati oblik i veličinu anomalije. Te se informacije „najbolje podudaraju” s odgovarajućim arheološkim strukturama – „zidom”, na primjer. Takve kategorije ne znače da je anomalija stvarno skriveni zid, ali imaju za cilj pružiti najbolju procjenu arheološkog konteksta koji može proizvesti takve anomalije. Ova interpretacija temelji se također na bilo kakvim pozadinskim informacijama stečenim o lokaciji, a u kombinaciji sa iskustvom geofizičara koji interpretira podatke (Fry, 2019).

Interpretacijske kategorije magnetne otpornosti (Fry, 2019)

Teksture - konture (1nT, 2nT, > 20nT itd.) označavaju mala područja u kojima se magnetna razina povećava ili smanjuje u skupu podataka. One mogu pomoći

u prepoznavanju karakteristika poput mogućih „jama” ili mogu pomoći u označavanju područja bučnog odgovora ili promjena u teksturi podataka. Kroz cijeli skup podataka obično će biti prisutne anomalije malih razmjera koje će imati povišenu veličinu u odnosu na pozadinske vrijednosti 0nT. One se mogu odnositi na male anomalije od arheološkog interesa, ali također mogu ukazivati na prisustvo modernih krhotina na terenu. Obično se u tekstu ne spominju, osim ako ne postoji koncentracija ili uočljiv oblik koji bi sugerisao arheološko porijeklo. Konture su označene prema veličini, što omogućava prepoznavanje različitih snaga svake anomalije. Vrijednosti kontura odabrane su tako da najbolje predstavljaju svaki prikupljeni skup podataka. Struktura (?) je pojačana ili redukovana magnetna anomalija s karakterističnim oblikom plana građevine. Priroda odgovora, bila pojačana ili smanjena, može ukazivati na korišćeni strukturni materijal. Na primjer, zgrade od kremenca mogu se pokazati kao negativna magnetna anomalija, a građevine od opeke mogu imati značajno poboljšanu ili dipolarnu magnetnu anomaliju. Uključivanje upitnika (?) sugerise interpretaciju moguće strukture.

Linearne anomalije (bilo pojačano ili smanjeno magnetno polje) s definiranim ivicama mogu ukazivati na prisustvo jarka ili zidova.

Magnetni šum označava područja u kojima je prisustvo vrlo slabih magnetnih ili modernih karakteristika uticalo na magnetne rezultate. Takva područja buke obično su jača od bilo kakvih magnetnih anomalija sa potencijalnim arheološkim značajem i stoga ih maskiraju, tj. prikrivaju u skupu podataka. Obično u ovu kategoriju spada uticaj metalnih ograda ili modernih krhotina. Na arheološkim lokalitetima koja su bila predmet provedenih istraživanja na teritoriji opštine Bileća uključivanje kategorije magnetni šum moglo bi ukazati i na potencijalno prisustvo obilježja sa arheološkim interesom, međutim, podaci su previše nejasni da bismo ih pouzdano mogli identifikovati.

Trend se koristi za identifikovanje slabih tekstualnih promjena vidljivih unutar podataka koji se ne mogu smatrati dovoljno bitnim kako bi imali vlastitu kategoriju interpretacije. Takvi predmeti mogu uključivati vidljivu promjenu teksture između tla ili geologije, trend linije jama, slabe pojačane uzgojne kulture ili slabo pojačane linearne anomalije bez određenog oblika ili funkcije.

Istaknuto se koristi za prepoznavanje područja interesa unutar podataka ili promjena teksture unutar magnetnih podataka koja bi mogla biti zanimljiva za interpretaciju.

Ferrosi su mali, nasumično raspoređeni dipolarni odgovori unutar magnetnog skupa podataka. Obično se ne smatraju magnetnim interesom i najvjerojatnije potiču od modernih krhotina ili izgaranja. Mora se, međutim, napomenuti da takve anomalije ne sprečavaju anomalije od arheološkog interesa, pa će se, ukoliko se to smatra prikladnim za tumačenje nalazišta, komentarisati.

Interpretativne klase električne otpornosti (ER) (Fry, 2019)

Teksture – konture (>25 Ohm, <18 Ohm itd.), poput magnetne konturne klase, ističu mala područja na kojima je koncentracija pozadinske otpornosti povećana ili smanjena u skupu podataka. One mogu pomoći u prepoznavanju značajki poput mogućih „jama” ili mogu pomoći u označavanju područja bučnog odgovora ili promjena u teksturi podataka. Konture su označene prema veličini, što omogućava čitatelju da prepozna različitu snagu svake anomalije. Vrijednosti kontura odabrane su tako da najbolje predstavljaju svaki prikupljeni skup podataka.

Struktura (?) označava kombinaciju oblika plana i anomalije, otkrivajući prisutnost zidanih, pljačkaških rovova ili ruševinskih temelja. U nekim okolnostima, pojedinim anomalijama može se dodijeliti manje određena kategorija uz uključivanje upitnika (?).

Trend se koristi za identifikovanje slabih trendova ili teksturnih promjena vidljivih unutar podataka, i to ne dovoljno značajnim da zauzmu vlastitu kategoriju interpretacije. Takvi predmeti mogu uključivati vidljivu promjenu teksture između tla ili geologije, trend linije jama, slabe pojačane uzgojne kulture ili slabo pojačane linearne anomalije bez određenog oblika ili funkcije.

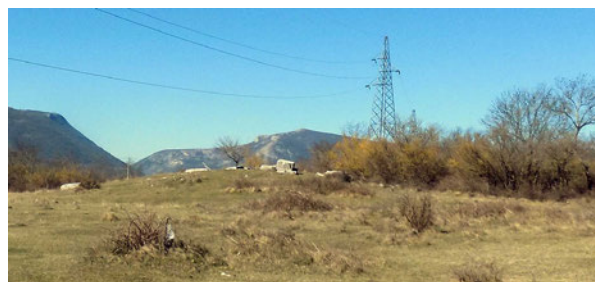
Istaknuto kategorija koristi se za identifikovanje područja interesa unutar podataka ili promjena teksture u okviru podataka o otpornosti koje bi moglo biti zanimljivo spomenuti u izvještaju.

Nalazišta i interpretacija

Ploče, Hatelji, opština Berkovići

Lokalitet Ploče nalazi se zapadno od sela Hatelji u Dabarskom polju, 50 m južno od glavne ceste, na ravničarskom, plavnom području, koje je u

velikoj mjeri potopljeno tokom zimskih mjeseci (Sl. 1). Područje istraživanja bilo je usredsređeno na praistorijski zemljani nasip – tumul (humka, gromila). Od 14 stećaka oblika sanduka svi sem jednog orijentisani su u smjeru zapad – istok. Ovaj tumul spada u grupu od pet tumula praistorijske nekropole na sjeverozapadnom rubu kraškog polja. Cilj istraživanja bio je prikupljanje podataka o samoj strukturi gomile te nastojanje da se razgraniči potencijalni opseg praistorijskog i srednjovjekovnog groblja (Bešlagić, 1971: 373; Grahek, 2019; Pekić, 2005: 182-184).

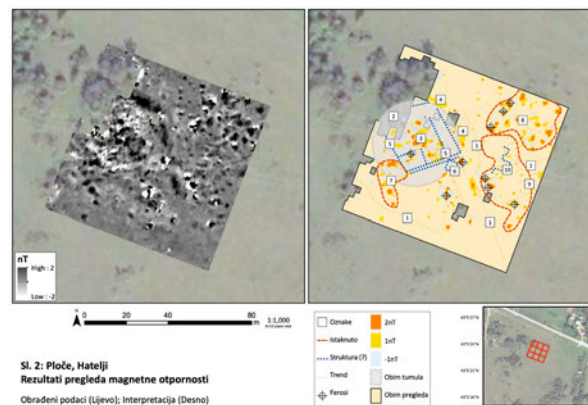

Sl.1.; Gomila Ploče u Hateljima (Foto: Lj. Srdić)

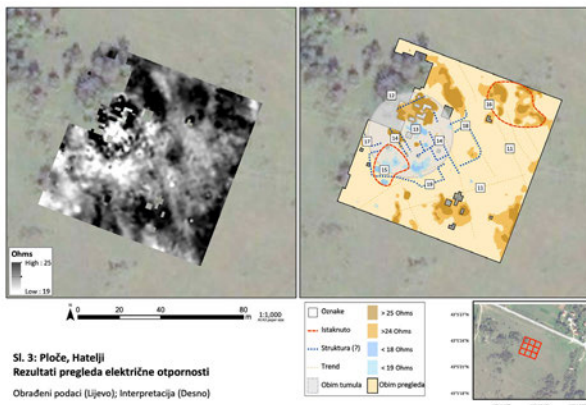
Magnetni rezultati

Magnetnim pregledom uspješno su identifikovane potencijalne anomalije od arheološkog značaja (Slika 2). Ono što je uočljivo u podacima jesu slabo magnetne linearne anomalije (trendovi) za koje se smatra da su najvjerojatnije prirodno oblikovani odvodni kanali ili jarkovi uzrokovani izlivanjem i povlačenjem poplavne vode svake godine [1].

Otprilike, mjesta praistorijskih nakupina na lokalitetu nalaze se u interpretacijskoj parceli na [2]. Niz anomalija koje ukazuju na postojanje jama (pit-line) [3] vidljiv je u središtu tumula, korelirajući s postojećim stećcima na površini. Oko ruba gomile područja povećanog magnetnog polja mogu sugerisati dijelove malog jarka [4]. Južno od tumula nalazi se grupa magnetni pojačanih anomalija u obliku jama (pit-line) [7]. Slična skupina velikih anomalija u obliku jama takođe je identifikovana na sjeveroistočnom dijelu baze podataka [8]. Područje južno od [8] takođe je izrazito „jamasto”, sa nekoliko anomalija u obliku manjih jama [9].

Slika 2; Ploče, Hatelji. Magnetometrija. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Slika 3; Ploče, Hatelji. Elekrika. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Rezultati električkog otpora zemlje

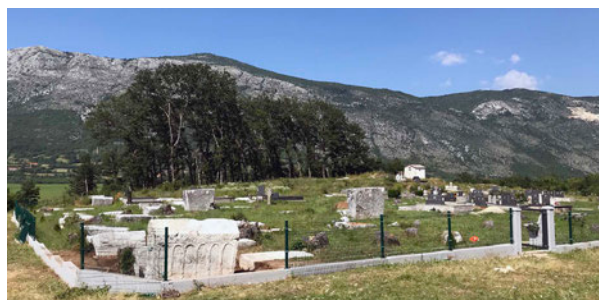
Ispitivanje otpornosti na zemlju uspjelo je da obuhvati cijelo područje istraživanja. Njime su uspješno identifikovane potencijalne anomalije od arheološkog interesa (slika 3). Očitavanje podataka o otpornosti na zemlju relativno je malo, kreće se od oko 15 do 30 Ohma. To je moguće zbog relativno visokog sadržaja vlage u tlu, budući da se poplavna voda povukla neposredno pred samo istraživanje. Tlo je, međutim, bilo suho na dodir, odnosno nezasićeno. Kao i kod magnetnih podataka, nema puno dokaza o bilo kakvom prethodnom korišćenju zemljišta osim u svrhe ispaše stoke. Kao što je slučaj sa magnetnim podacima, možemo vidjeti prirodne odvodne kanale u tlu [11]. Ono što je uočljivo unutar središta tumula jeste područje niskog otpora [13], što sugeriše prazninu ispunjenu zemljom u jezgru nasipa. To je povezano s anomalijama jama unutar magnetnog skupa podataka [3]. Niz linearnih anomalija, sličnih linearnim anomalijama koje se vide u magnetnom skupu podataka [5], sugeriše neku vrstu unutarnjih potpornih zidova [14]. To su posebno jasni u podacima o otpornosti na zemlju. Južno od tumora, skupina anomalija niskog otpora [15] nadopunjena je hipotezi jama poput anomalija interpretiranih u magnetnim podacima [7], što je zanimljivo, međutim, suprotno je za područje pokriveno magnetnim podacima pomoću [8]. Ovdje dominira niz anomalija visokog otpora [16]. Jugozapadno od tumula [17] pojavljuju se dvije krivoljaste anomalije koje se spajaju u neku vrstu vanjskog potencijalnog strukturnog ulaza u gomilu. Skup podataka otpora sadrži daljnja područja visokog otpora. Međutim, oni nemaju određen oblik ili strukturu i mogu samo ukazivati na različite slojeve prepunjenosti tla, posebno jer je raspon podataka tako uzak.

Dva oblika geofizičkih istraživanja na Hateljima dobro se nadopunjuju (slika 2 i 3). Oba ukazuju da ovdje postoji nekakva unutrašnja struktura tumula, premda nije jasno od kojeg su materijala. Čini se da postoji potencijalna središnja jama unutar nakupina, posebno vidljiva na podacima otpora.

Unutar tumula moguće su unutrašnje ćelije. Južno od tumula čini se da postoji slučaj za područje jama sličnih karakteristika, što se može odnositi na dalje sahranjivanje. To se vidi i umagnetnim i na otporničkim podacima. Sjeveroistočno od opsega pregleda identifikovan je niz drugih jama poput anomalija, ali one izgledaju malo složenije i mogu ukazivati na daljnje aktivnosti, poput urušenih građevinskih krhotina. Niz slabih linearnih anomalija prisutan je i na skupima podataka o magnetnom i otpornom naporu koji sugerišu prirodne kanale ili jarke u geološkoj podlozi.

Milavići – Crkvine, Opština Bileća

Groblje Milavići nalazi se na južnoj ivici Dabarskog polja, tik iznad nižeg ravnog poplavnog područja koje je u velikoj mjeri potopljeno tokom zimskih mjeseci (Slika 4). Sama lokacija je u okviru pravoslavnog groblja, gdje se i danas sahranjuju stanovnici Milavića i Kljenka. Drugo je po veličini groblje sa stećcima u Hercegovini sa ukupno 352 nagrobnika. Bešlagić navodi da se od oblika nalazi 89 ploča, 262 sanduka i jedan sljemenjak, koji su svrstani u nizove i orijentisani pravcem istok–zapad. Spomenici su ukrašeni tordiranom trakom, viticom, simboličnim znacima, arkadama, štitovima s mačem, ljudskim figurama i figuralnim scenama. Jedini natpis na groblju uklesan je na sanduku i govori da je tu sahranjen Bogdan Hateljević iz Dabra, vjerni sluga vojvode Radića Sankovića. Groblje je poznato i pod lokalnim imenom Crkvina, koji naznačava, da je nekada tu bila zgrada, koja bi mogla da bude crkva (Bešlagić, 1971: 373; Pekić, 2005: 186-187; Vego, 1962: 40-41, br. 93).

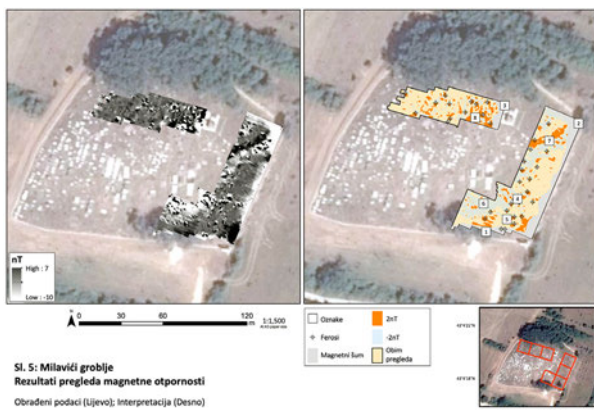

Slika 4.; Milavići groblje. Gore: Ekipa tijekom ER pregleda; Dole: groblje u junu 2019 (Foto: Lj. Srdić & SOLMUS Arhiv)

U posljednjih nekoliko godina lokalni stanovnici uložili su veliki napor, te su, zahvaljujući sopstvenom entuzijazmu, očistili groblje, koje je bilo pokriveno gustom šumom, čime je navedeni lokalitet postao pregledniji i dostupniji. Zahvaljujući tome, groblje je ograđeno i ostvaren je način da se koristi voda. Iako Bešlagić (1971: 373) piše da se u jugoistočnom dijelu nekropole nalaze ostaci temelja neke građevine, za koju se pretpostavlja da je crkva, ostaci nisu bili vidljivi. Mještani sela Milavići (porodica Pandžić) ukazali su na slučaj da je prije otprilike 2–3 decenije na najvišem dijelu groblja u toku oluje padalo drveće i na površinu izbacivalo opeke.

Na ovom mjestu odabrana su dva područja istraživanja. Jedno u sjevernom dijelu groblja, usredsređeno na moguću lokaciju crkve. Drugo istraživački prostor na istoku i jugoistoku u groblju imao je za cilj nalaženje bilo kakvih dokaza o daljnjim ukopima na mjestima na kojima je drveće nedavno očišćeno.

I magnetna (fluksgate gradiometar) i zemaljska otpornost provedene su na istom području, koje se sastojalo od mreže sa devet (3x3) kvadranta, po 20x20m. Zbog tehničkih poteškoća, rezultati otpornosti na zemlju bili su uspješni samo u sjevernom dijelu groblja.

Sl.5.; Milavići groblje. Magnetometrija. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Magnetni rezultati

Groblje se i dalje aktivno koristi, stoga se u magnetnim podacima očekuju magnetni vrhunci (ili ferrusi) anomalije (slika 5). Na granicama pregleda prema jugu [1] i istoku [2] magnetni šum uticao je na podatke koji proizlaze iz nedavno postavljene metalne ograde. Sličan oblik magnetnog šuma također je vidljiv pored jedine ispravne građevine na gradilištu [3]. To područje nedavno je očišćeno, što je podrazumijevalo i paljenje drveća. Tamo gdje u podacima postoje magnetni maksimumi, posebno oko područja [4] i [5], smatra se da su porijeklom od izgorjelih panjeva, čiji su ugljeni ostaci još uvijek vidljivi na groblju. Takođe se smatra da se daljnji diskretni magnetni ili obojeni vrhunci odnose na modernu upotrebu nalazišta, a ne na srednjovjekovne

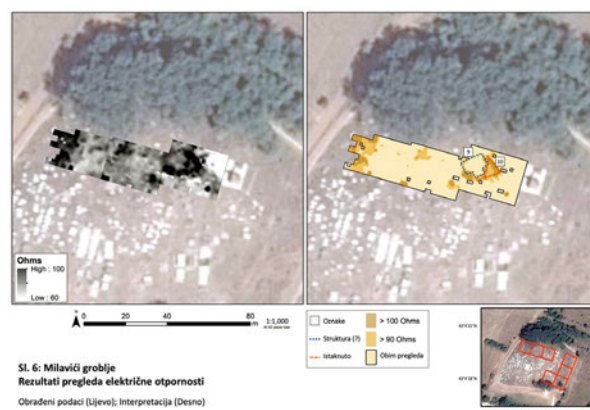
sahrane. Daljnji magnetni šum postoji u podacima kako se istraživanje približilo modernom groblju [6], što je vjerojatno posljedica nekih metalnih ostataka, uključujući željezne ograde ili nadgrobne spomenike unutar ovog područja.

Sjeverno od jugozapadnog područja identifikovano je dipolarno linearno obilježje [7] kroz područje istraživanja, dok povećana magnetna linearna anomalija može ukazivati na neke karakteristike poput rova. Jaka negativna linearna anomalija koja je prati na jugu sugerira da je ta anomalija prirodno obilježje uzrokovano nakupljanjem magnetnih tla, možda zbog sezonskih poplava u dolini.

Unutar područja gdje se smatralo da postoji crkva [8] magnetni podaci nisu pokazali znakove građevina. To ne znači nužno da struktura ovdje ne postoji (slika 5), ali magnetni kontrast između strukture i pozadine nije dovoljno jak da bi ga naši instrumenti otkrili.

Rezultati električkog otpora zemlje

Podaci sa područja istraživanja na sjeveru uspješno su identifikovali anomalije visoke i niske otpornosti. Rezultati su relativno jasni, sa velikom vjerovatnoćom moguće strukture. Istraživanje otpornosti na zemlju takođe je provedeno unutar

Sl.6.; Milavići groblje. Električka. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

područja istraživanja na jugoistoku. Međutim, rezultirajući podaci iz tog područja bili su pogrešni zbog mehaničkog problema koji je nastao s opremom otpornosti. Zbog toga se prikazuju i interpretiraju samo podaci sa sjevernog područja (slika 6).

Unutar podataka utvrđena je jasna anomalija visokog otpora u obliku slova T na lokaciji gdje se nalaze potencijalni ostaci crkve [9]. Dimenzije potencijalne konstrukcije približno su 10x11m. Čini se da je struktura orijentacije sjeveroistok–jugozapad. Iznutra se ne mogu utvrditi drugi detalji zbog relativno ujednačenih očitavanja otpornosti na zemlju. Identifikovana je i anomalija trouglastog obilka visokog otpora, naizgled pričvršćena na strukturu [10], koja je vjerojatno u

vezi sa strukturom ili njezinim produžetkom. Ova anomalija je različitog oblika i teže je definisati u odnosu na anomaliju kod [9], takođe je i veće otpornosti. Moglo bi se dogoditi da su ovdje u većoj mjeri koncentrisani ostaci kamena ili opeke.

Grebine, Opština Berkovići

Nalazište Grebine nalazi se takođe u ravnini Dabarskog polja (slika 7). U polju, oko 300m udaljenosti zapadno od glavnog puta prema Berkovićima, na praistorijskom tumulu nalazi se oko 20 stećaka u obliku sanduka. Većina je utonula u zemlju i obrasla drvećem i gustim rastinjem (Pekić, 2005: 184, 185).

Kao područje istraživanja prvobitno je bilo planirano cijelo okolno zemljište. Međutim, polovinu preglednog područja vlasnik je preorao neposredno prije provođenja istraživanja, ograničavajući područje istraživanja na južni i zapadni dio.

Sl.7.; Grebine, praistorijski tumulus sa stećcima
(Foto: Lj. Srdić)

Magnetni rezultati

Na ovom mjestu obavljeno je samo ispitivanje gradiometrom s fluksatom, kako bi se utvrdilo mogu li se oko gomile otkriti bilo kakve anomalije od arheološkog značaja. Magnetna mjerenja uspješno su provedena na raspoloživim površinama oko tumula. Oranje polja na sjeveru i istoku od gomile učinilo je ta područja nepristupačnim. Rezultati istraživanja sadrže magnetni šum sa obližnje ograde [1], ali su uglavnom jasni (slika 8).

Dvije linearne redukovane magnetne anomalije postoje i na istočnom i zapadnom [3] dijelu ispitivanog područja. One ukazuju na trenutnu granicu između polja koja se koriste i nisu arheološke prirode. Male su anomalije naznačene unutar područja istraživanja [4]. Međutim, smatra se da su one modernog porijekla i nisu nužno od arheološkog značaja. Zapadno od praistorijske gomile primjećuje

se linearna anomalija koja se sastoji od povećanog i smanjenog magnetnog polja [5]. Nejasno je da li je to od arheološkog značaja. Moguće je da ova anomalija ukazuje na dio stare granice polja ili može biti povezana s nekim velikim jamskim anomalijama [7] u blizini. Paralelna linearna anomalija [6] može biti sličnog porijekla. Pojačane magnetne anomalije na [7] mogu ukazivati na diskretne jame – čini se da su u neposrednoj blizini nasipa i mogu upućivati na sahrane.

Sl.8.; Grebine. Magnetometrija. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Jezerine, Podubovac, Opština Bileća

Ovaj srednjevekovni naseljeni kompleks arheološki je vrlo interesantan. Sastavljen je iz nekoliko urbanističkih elemenata, koji nam mogu dati detaljnu sliku kontinuiteta života na prelomu prema periodu Osmanskih osvajanja.

Sl.9.; Jezerine, Podubovac. Gore: Monumentalni stećak na nalazištu Čeprnjin grob. Dole: Praistorijski tumulus sa stećcima (Foto: SOLMUS Arhiv)

U blizini naselja Podubovac smještena je srednjovjekovna nekropola stećaka. Po svemu sudeći ovdje su se sahranjivali pripadnici porodice Predojević. U istorijskim izvorima zabilježeno je ime Čeprnje, katunara Predojevića. Usmena istorija govori da se njegov nadgrobni spomenik nalazi upravo na ovom lokalitetu, koji se prikladno zove Čeprnjin grob (slika 9L). Riječ je o izuzetno monumentalnom spomeniku visine 2,32m, ukrašenom četiri stilizovanim arkadama povezanim vrpcom. Na ovom lokalitetu nalazilo se ukupno 18 stećaka, koje je danas teško prepoznati, a kao ukrasni motivi navedeni su friz rozeta, predstava jelena i figuralna scena (Bešlagić, 1971: 392). Na jednom stećku nalazi se izbljedjeli nečitljiv natpis, vidljiv samo u određenim vremenskim prilikama (Pekić, 2018: 69-89, 212-225).

Na udaljenosti oko 150m sjeverno od Čeprnjina groba nalazi se nekropola srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika koji leže na praistorijskom tumulu (slika 9D). Nekropola broji 53 stećka. Na jednom prevrnutom, napuklom i oštećenom sljemenjaku uklesan je natpis, a prisutni su i ukrasi u vidu bordura, arkada, predstava jelena i figuralna scena (Bešlagić, 1971: 392; Pekić, 2018: 69-89, 212-225). Malo dalje, prema sjeverozapadu, postoji još jedna nakropola sa oko 20 stećaka. Ona nije bila uključena u istraživanje, ali je jasno da spada u ovaj kompleks.

Između ovih dviju (triju) nekropola nalazi se naseobinski dio, koji se prema usmenom svjedočenju sastoji od crkve i drugih građevina, čiji su ostaci vidljivi na terenu. Unutar područja koje je obraslo u rastinje i drveće moguće je razlikovati potencijalne građevinske platforme. Ovo područje je karakteristično po sezonskim poplavama, u proljeće i jesen, čemu u prilog govori i lokalizam Jezerine. Na istočnoj strani nalazi se gomila sa stećcima. Na ovom su mjestu načinjeni fluorescentni gradiometarski snimci kako bi se utvrdilo mogu li se uočiti bilo kakve anomalije od arheološkog značaja oko područja potencijalnih građevina ili crkve.

Sl. 10.: Jezerine, Podubovac
Rezultati pregleda magnetne otpornosti
Obradjeni podaci

Sl. 10.; Jezerine, Podubovac. Magnetometrija. Obradjeni podaci. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Magnetni rezultati

Pozadinski magnetni signal na tom mjestu bio je iznenađujuće pojačan. Snažne magnetne anomalije dominiraju skupom podataka, što je vrlo vjerovatno uslovljeno sezonskim poplavama. Shodno tome, nijansa sive boje koja se koristi na slici 10 postavljena je na veći raspon podataka od +/- 20nT, kako bi se najbolje uočio raspon i veličina prisutnih anomalija. U kontekstu podataka dominira snažno pojačana magnetna anomalija širine oko 20m koja se proteže jugoistočno duž sjeveroistočnog dijela istraživanog prostora [1]. Čini se da to predstavlja neki oblik vodnog kanala ili paleokanala, što ukazuje na to da su kroz ovo područje nekada tekli rijeka ili potok (slika 11). Zbog neželjenog prekida u istraživanom području nejasno je u kojem se smjeru prostire paleokanal. No pojačano područje magnetnog polja [2] moglo bi predstavljati povratnu ivicu. Druga bi interpretacija mogla biti da je to dio velikog jarka, ali granice nisu tako dobro definisane da bi se moglo sa sigurnošću govoriti kako je u pitanju jarak načinjen od strane čovjeka.

Nekoliko istaknutih magnetnih pojačanih linearnih anomalija takođe je definisano u podacima u [3–8]. Nije jasna tačna upotreba tih karakteristika. Smatra se da bi mogle predstavljati stare granice polja ili sisteme za navodnjavanje. Na osnovu dobijenih podataka može se govoriti o četiri potencijalne zone aktivnosti. Nažalost, zbog malog područja istraživanja i visokog magnetnog šuma na lokalitetu, njihova arheološka vrijednost nije potpuno jasna. U zoni [9], gdje se pretpostavlja da postoje određene strukture, područje pojačanog magnetnog šuma ovo može potvrditi. Južno od groblja dominira niz snažno pojačanih magnetnih linearnih anomalija i čini se da se kreću prema krugu ili kruže oko njega [10]. Oblici se razlikuju od pravih i dobro definisanih linearnih anomalija koje se mogu vidjeti na [3–8], a njihova uska povezanost sa gomilom mogla bi ukazivati na arheološki značaj. Slično tome, područja sjeverno od tumula – u [11] i [12] – sadrže snažno pojačane anomalije koje mogu biti od arheološkog značaja. Na južnom dijelu područja magnetno smanjena anomalija može ukazivati na prisustvo ukopanog zida [13].

Sl. 11.: Jezerine, Podubovac
Rezultati pregleda magnetne otpornosti
Interpretacija

Sl. 11.; Jezerine, Podubovac. Magnetometrija. Interpretacija. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Predojevića crkva, selo Prijedor, Opština Bileća

U selu Prijedor, na udaljenosti od oko 1km, postoje ostaci starih građevina (crkva i čatrnja), za koje se – prema mjesnoj tradiciji – vjeruje da ih je podigao paša Predojević. Crkva je skrivena u gustom hrastovom drveću i šiblju, sa spoljašnjim dimenzijama 7,90x4,90 m. Širina ulaza u crkvu izrazito je malih dimenzija i iznosi 45 cm. Posebno su zanimljivi ornamenti uklesani na portalu i bočnim stranama ulaza: predstava sunca na lijevoj i polumjesec na desnoj strani. Na portalu ulaza nalazi se ornament oblika kvadrata u čijoj sredini je uklesan krst. Između gornjih krakova krsta predstava je sunca manjih dimenzija, dok su sa strane isklesane bordure (Sl. 12). Oko crkve se nalaze stećci, koji su u vrlo slabom stanju: utonuli, prelomljeni i obrasli mahovinom. Za ovaj lokalitet vežu se brojna predanja koja i danas prepričavaju malobrojni mještani sela Prijedor. Tradiciju je najvjerodostojnije zabilježio istaknuti antropogeograf Jefto Dedijer, koji ističe da se sva kazivanja vežu za turskog beglerbega Hasan Pašu Predojevića, jednog od najznačajnijih ličnosti carevine s kraja 16. vijeka, koji je poginuo prilikom opsade Siska 1593. godine (Pekić, 2018: 69-89).

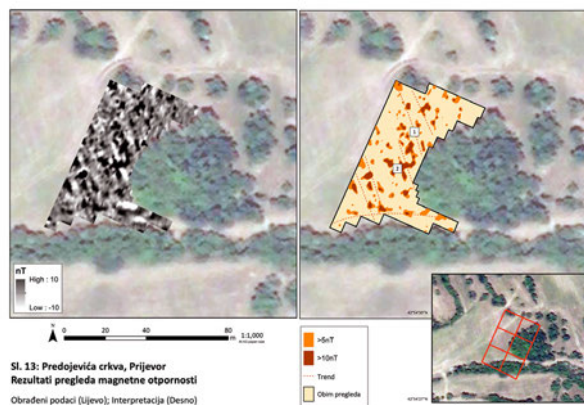

Sl.12.; Predojevića crkva, selo Prijedor. Gore: Ulaz u crkvu sa ornamentiranim portalom. Dole: Lokacija nalazišta na praiistorijskom tumulu (Foto: SOLMUS Arhiv)

Istraživanje fluksgate gradiometrom obavljeno je oko zapadne strane tumula obraslog u gustom rastinju u kojem se nalaze ostaci napuštene crkve. Sama gomila sadržava i utonule stećke.

Magnetni rezultati

Pozadinski magnetni signal na ovom nalazištu ponovo je povećan u odnosu na ono što se obično očekuje, ali u znatno manjoj mjeri u odnosu na provedena istraživanja na lokalitetu Jezerine. Sive boje korišćene na slici 13 postavljene su na raspon podataka od +/- 10nT kako bi se najbolje uočili raspon i veličina prisutnih anomalija. Podaci sadrže suptilne dijagonalne pruge, za koje se smatra da predstavljaju reprezentativne ili prirodne procese tla ili poljoprivrednu praksu [1]. Podaci sadrže nekoliko anomalija pojačanog magnetnog polja [2]. Zbog nejasne forme ne može se sa sigurnošću reći da li su od arheološkog interesa.

Sl.13.; Predojevića crkva, selo Prijedor. Magnetometrija. (Podnapis je uključen u sliku i zato nema posebnog podnapisa)

Zaključak

Geofizički pregled na nekoliko nalazišta na prostoru srednjovjekovnih župa Dabar i Rudine nastavak su istraživanja srednjovjekovnog perioda kojeg su počeli značajni historičari i arheolozi od 1960-ih godina nadalje. Takvim i sličnim nedestruktivnim tehnikama istraživanja može se uštedjeti mnogo vremena i finansija, a doći do izuzetno dobrih i interpretativnih rezultata. Saradnja arheologa, geologa i historičara rezultovala je vrlo preciznim identifikovanjem potencijalnih lokaliteta koji u daljnjim istraživanjem mogu dati ključne informacije o životu u prošlosti, na kojoj počiva i današnjica.

U Hateljima smo dobili informacije o složenoj izgradnji zadnjeg počivališta osoba istaknutog statusa u praistoriji. Zbog izuzetnog značaja nalazišta provedena su i arheološka iskopavanja, o čemu će u skorije vrijeme biti objavljena zasebna publikacija (Čaval et al., 2020).

Magnetna mjerenja u Milavićima bila su relativno neuspješna zbog velikih količina modernih željeznih, izgaranih, magnetnih krhotina razbacanih po nalazištu. Važno je napomenuti da se potencijalna struktura koja se tako jasno vidi u podacima otpornosti na zemlju ne otkriva u magnetnim podacima, što pokazuje važnost primjene nedestruktivnih tehnika na ovom mjestu. Podaci o otpornosti na zemlju uspješno su identifikovali i definisali položaj male građevine na groblju. Struktura je smještena tamo gdje se i pretpostavljalo da postoji potencijalna crkva, te bi to bila potvrda mjesne tradicije o mjestu na kome se nalazila „izgubljena crkva”. Valja napomenuti da samo geofizički podaci nisu u stanju definirati upotrebu građevine, ali je zanimljiva potvrda mjesta za koje se među lokalnim stanovništvom vjeruje i zna da je mjesto davne crkve. Čini se da struktura ima ili obris ili unutrašnju prostoriju u obliku slova T. Dalje istaknute anomalije velike otpornosti upućuju na daljnje strukturne dodatke zgrade.

Kraći pregled u Grebinama pokazao je da postoje potencijalne anomalije od arheološkog interesa oko praistorijske gradine. Budući da je ovo veoma malo područje istraživanja, teško je govoriti o preciznijim pojedinostima.

Magnetni skup podataka u Podubovcu uspio je uspješno identifikovati tragove i načine korišćenja prostora i okoliša u prošlosti. Snažna magnetna pozadina vjerovatno je posljedica sezonskih poplava na cijelom lokalitetu, a ova teorija dodatno podupire snažni magnetni signal unutar sumnjivog paleokanala. Međutim, potrebno je napomenuti da aluvij obično ne stvara velike magnetne kontraste. Bilo bi zanimljivo na ovom obilježju utvrditi niz geoarheoloških jezgara – vijaka, da li je to zaista paleokanal, kako je pretpostavljano, ili geološka značajka poput magnetnog nasipa. Istraživanja koja bi obuhvatila šire područje može biti korisno za sticanje boljih pretpostavki o potencijalnoj arheološkoj aktivnosti unutar navedenih zona. Ako su zaista od arheološkog značaja, nalazište bi moglo biti veće od očekivanog. Čini se da postoji nekoliko područja od potencijalnog arheološkog interesa unutar područja istraživanja, ali se mora primijetiti da magnetni skup podataka nije uspio definisati jasne strukture ili grobove. Nesrećan slučaj dao je da su tehnička pitanja naše opreme za otpornost na zemlju ovdje spriječila daljnje geofizičko istraživanje, što bi najvjerojatnije bilo korisno u interpretaciji nalazišta.

Magnetni podaci u Prijevoru, kod Predojevića crkve, nisu bili od posebnog arheološkog interesa. Smatra se da su spomenute pojave i pojačane anomalije vjerovatno povezane s prirodnim procesima ili sa poljoprivrednom aktivnošću.

Ovim novopridobijenim podacima otvaraju se mogućnosti za sljedeće, fokusirane korake oko istraživanja naše bliske i daljnje prošlosti.

Zahvalnost

Autori zahvaljuju za saradnju u geofizičkom istraživanju gospođici Megan Clements, studentici Univerziteta u Readingu, Velika Britanija, i gospodinu Jovi Savanoviću (RIP), našem savjetniku za inženjering i materijal. Hvala profesoru Danijelu Dojčinoviću za ukazanu pomoć pri obradi teksta. Takođe, načelnicima opština Bileća i Berkovići te mještanima sela ovih opština, srdačno zahvaljujemo na razumjevanju i saradnji.

Literatura

- Bešlagić, Š. (1971). Stećci. Kataloško-topografski pregled. Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- Čaval, S., Grahek, L., Milosavljević, M., Srđić, Lj., Vručinić, Lj. (Predstojeće, 2020). Hatelji. Otisci Epoha.
- David, A.L., Linford, N., Martin, P., & Payne, L.A. (2008). Geophysical Survey in Archaeological Field Evaluation. London: Historic England.
- Fry, R. (2019). Geophysical survey report: Earth Resistance and Fluxgate Gradiometer Survey of Dabrsko polje and Bileća, Bosnia and Herzegovina. Unpublished report, SAGES Geophysics, University of Reading, UK.
- Grahek, L. (2019). Preliminary report on archaeological excavations: Hatelji, Barrow I. Unpublished report, Institute of Archaeology, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Institute for Archaeologists (IFA), 2008. Standard and Guidance for Archaeological Field Evaluation.
- Pekić, R. (2005). Župa Dabar u srednjem vijeku. Srpsko Prosvjetno i Kulturno Društvo Prosvjeta, Bileća.
- Pekić, R. (2018). Bilećke Rudine u srednjem vijeku (Билећке Рудине у средњем вијеку), Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić", Kosovska Mitrovica - Banja Luka.
- Vego, M. (1962). Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II. Zemaljski muzej Sarajevo.

Non-destructive geophysical surveys are a much-appreciated set of techniques within archaeology. To observe the underground activities through time and to answer many questions from which to strategize further archaeological research is an advantage brought from modern natural sciences into humanities discipline of Archaeology. Our geophysical survey focused on interesting archaeological sites within medieval župas Dabar and Rudine, that display a continuity of burial activities from prehistory to the late middle ages.

Majda Šutić, MA i Melita Halilović, BA

Rezultati zaštitnih arheoloških i geofizičkih istraživanja na lokalitetu Gračac – Alibegovci, Općina Usora

Cilj članka je prezentiranje rezultata zaštitnih arheoloških istraživanja obavljenih na lokalitetu Gračac – Alibegovci, Općina Usora, rađenih u tri kampanje: prospekcija 2022., zaštitna iskopavanja tokom jula 2023, te geofizička istraživanja tokom septembra 2023. Na osnovu navedenog, prvo je kratko opisana metodologija koja je korištena tokom arheoloških istraživanja, kao i tok radova na terenu. Potom je opisano zatečeno stanje lokaliteta, odnosno izgled lokaliteta kako je izgledao prije početka i nakon završetka radova. Istraživanja na ovom lokalitetu provedena su zbog njegove ugroženosti trenutnim radovima na Koridoru Vc-Putnikovo Brdo 2-Medakovo.

1. Uvod

1.1. Cilj istraživanja

Arheološka istraživanja na lokalitetu Gračac - Alibegovci izvedena su na zahtjev investitora radova Ministarstva kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine u skladu sa uslovima navedenim u tenderskoj dokumentaciji u dva navrata, te jednom na osnovu stručnog mišljenja Federalnog zavoda za zaštitu spomenika radi utvrđivanja i dodatnog istraživanja neistraženog dijela lokaliteta, radovi su vođeni u skladu sa uslovima definisanim u Ugovoru o izvođenju radova datuma 11. septembra 2023. godine (Muftarević-Avdić, 2023, 4).

Prema prethodno navedenim tenderima/ugovoru, izvođeni su arheološki radovi na području lokaliteta Gračac - Alibegovci, Općina Usora u navedene tri kampanje.

Drugo istraživanje je predstavljalo produkt rezultata prethodnih preventivnih prospekcijskih istraživanja. Sistematsko istraživanje na lokalitetu Gračac - Alibegovci sprovedeno je tokom jula 2023. godine, tačnije u periodu od 07.07. do 14.07.2023. godine (Muftarević-Avdić, 2023,1).

Treća arheološka istraživanja na istom lokalitetu sprovedena su u septembru 2023. godine, na osnovu stručnog mišljenja Federalnog zavoda za zaštitu spomenika s ciljem da se utvrde parametri lokaliteta, tačnije dijela lokaliteta koji nije bio obuhvaćen istraživanjima u kampanji provedenoj u periodu od 07.07. do 14.07. 2023. godine (Muftarević-Avdić 2023, 4).

Nadalje, možemo opisati metodološki okvir oba vida izvršenih istraživanja na navedenom lokalitetu:

1.2. Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija rada

Prva istraživanja koja su sprovedena na lokalitetu Gračac - Alibegovci bila su tokom preventivnih prospekcijskih arheoloških istraživanja na trasi Koridora Vc, poddionica Putnikovo Brdo 2-Medakovo, a obavljena su na zahtjev investitora radova Ministarstva kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine. Istraživanja su obavljena u februaru 2022. godine, a implementirali su ih članovi Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, dok je voditelj terena bio prof. dr. Adnan Kaljanac. Istraživanja su vršena u periodu od 01.02. do 05.02.2022. godine (Kaljanac-Hadžihasanović, 2022, 1).

- Metodologija prvih primijenjenih arheoloških istraživanja zasnovana je na zahtjevima definisanim u Aneksu VII tenderske dokumentacije "TENDERSKA DOKUMENTACIJA ZA NABAVKU USLUGA PREDMET NABAVKE - PREVENTIVNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA-KORIDOR Vc (TD 1-SP)" koja je objavljena u Sarajevu 15. decembra 2020. godine (Kaljanac-Hadžihasanović, 2022, 1)
- Metodologija drugih primijenjenih arheoloških istraživanja zasnovana je na zahtjevima definisanim u Aneksu VII tenderske dokumentacije "TENDERSKA DOKUMENTACIJA ZA NABAVKU USLUGA PREDMET NABAVKE – PREVENTIVNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA-KORIDOR

Vc (TD 1-SP)” koja je objavljena u Sarajevu 14. aprila 2022. godine. (Muftarević-Avdić, 2023, 1.)

- Metodologija trećih arheoloških ispitivanja zasnovana je na zahtjevima navedenim u Stručnom mišljenju o dodatnom zaštitnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Gračac - Alibegovci, Općina Usora, koje je izdato 07.09.2023. godine od strane Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta. Osim toga, članom 2 Ugovora o izvođenju radova između EURO-ASFALT d.o.o. i firme GeoAVAS d.o.o. definisani su radovi na terenu u skladu s navedenim stručnim mišljenjem (Muftarević-Avdić, 2023, 1.)

Radove na terenu prve dvije kampanje izvodilo je više ekipa, svaka fokusirana na specifični dio radne zone u tom trenutku. U prvoj kampanji to su bile dvije ekipe, jedna ekipa je radila na iskopavanju testnih rovova, dok je druga radila na iskopavanju testnih sondi Kaljanac-Hadžihasanović, 2022, 1). U drugoj kampanji je to bilo više ekipa, podijeljenih širom zone za koju je izdata dozvola za istraživanje (Muftarević-Avdić, 2023, 1) Također, i u trećoj kampanji istraživanja su izvedena od strane više ekipa, prilagođenih po obimu posla, pri čemu su dvije ekipe bile zadužene za otvaranje i dokumentiranje arheoloških radova, dok je jedna ekipa bila zadužena za provođenje geofizičkih istraživanja (Muftarević-Avdić, 2023, 1).

1.2 Vizuelni prikaz iskopavanja na lokalitetu i opis lokaliteta

Tokom arheoloških istraživanja na predmetnoj lokaciji gdje su vršena istraživanja izvođeni su ručni radovi, odnosno uklanjanje drveća i rastinja, kako bi se pristupilo iskopavanju. Na slikama od 1 do 3 predstavljeno je početno, kao i završno stanje lokaliteta.

Pogled na Gračac sa brda iznad južne obale rijeke Usore (preuzeto od Kaljanac-Hadžihasanović 2022.)

Pogled na sjeverno podnožje lokaliteta Gračac i dio njegovog platoa (preuzeto od Kaljanac-Hadžihasanović 2022.)

Prikaz Gradine iz zraka (Fotografija: Josipa Vujnović)

Prahistorijsko naselje Gračac ili Gradac u Alibegovcima predstavlja jedno od manjih naselja s fortifikacijama na sjeveru Bosne. Ova naseobina je smještena na usamljenoj stijeni duž lijeve obale rijeke Usore. Očigledno je da je strateški značaj bio ključni faktor pri odabiru ove lokacije za izgradnju gradinskog utvrđenja. Na istočnoj strani očuvan je veći dio historijskog sloja, dok su ostali dijelovi gradine pretrpjeli eroziju. Kasnija izgradnja kasnoantičkog utvrđenja uništila je prahistorijske fortifikacijske sisteme (Jašarević-Prnjavorac 2018, 40-41).

Pogled na Gračac u Alibegovcima (Fotografija: Branko Belić-preuzeto od Jašarević-Prnjavorac 2018.)

2. Historijat istraživanja

Lokalitet Gračac-Alibegovci u Općini Usora u arheološkoj literaturi nije poznat prije 1992. godine, a njegov prvi pomen nalazimo u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, gdje je Branko Belić u sljedećim redovima dao kratki opis lokaliteta:

Alibegovci, Doboj. Prehistorijsko i rimsko naselje. Usamljena stijena usred doline Usore. S prilazne, istočne strane, očuvan je najveći dio kulturnog sloja, dok su na glavici slojevi sprani, a taj proces je zahvatio i istočnu padinu. Kasnobronzano ili željezno doba i doba rimske uprave (Belić 1988, 64).

O prahistorijskim nalazima na ovom lokalitetu postoji kratki spomen u poglavlju “ARHEOLOŠKI NASEOBINSKI KOMPLEKS NA GRIČU, TEŠANJ” u knjizi “Grad u bronzi,” gdje je Aleksandar Jašarević dao sažeti opis, koji je naveden u prethodnom naslovu (Jašarević 2018, 40-44).

Interes za ovaj lokalitet se ponovno javio početkom 2010-ih godina kada su se razmatrale posljedice gradnje autoputa Koridor Vc na ovu regiju. Međutim, tadašnje rasprave su bile površne, a lokalitet Gračac - Alibegovci je tek usputno spomenut. (Muftarević-Avdić, 2023, 5).

U 2022. godini, tokom preventivnih arheoloških istraživanja na trasi predviđenoj za izgradnju autoputa Koridor Vc, otkriven je znatan arheološki potencijal na lokalitetu Gračac (Kaljanac i Hadžihasanović 2022). To je rezultiralo organiziranjem dodatnih arheoloških istraživanja na dijelu lokaliteta Gračac - Alibegovci kako bi se temeljitije proučio i dokumentirao taj značajan arheološki resurs (Muftarević i Avdić 2023.).

3. Prva faza istraživanja - prospekcija

Na lokalitetu Gračac otvorene su dvije testne sonde dimenzija 1x1 m, te jedna 0,70x0,70 m. Ukupan broj komada materijala pronađenog u tri testne sonde je 87, a kao poseban nalaz mogu se izdvojiti ornamentirani fragmenti keramike, fragment keramičke ručke fragment željeznog koplja i fragment željezne strelice (Kaljanac-Hadžihasanović 2022. 4, 68).

U arheološkoj literaturi nisu objavljeni podaci koji bi sugerirali da su na lokalitetu Gračac vršena arheološka istraživanja, međutim, u radu Aleksandra Jašarevića i Ernada Prnjavorca *Grad u bronzi* po količini nalaza može se zaključiti da je na lokalitetu rađeno rekognosciranje. Probnim iskopavanjem utvrđena je veća koncentracija keramičkih ostataka, ali i ostaci željeznog koplja i strijele čime je lokalitet hronološki opredijeljen u period željeznog doba. Pored toga, evidentirano je prisustvo keramike i cigle koja ukazuje i na antički period (Kaljanac-Hadžihasanović 2022. 72-73).

Testna sonda 2

Prikaz slojeva istočnog profila Gračac testne sonde 2
(Fotografija: Majda Šutić)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Crna rastresita zemlja s pojavom lišća i korijenja. Arheološki materijal evidentiran već na površini.
002	0,20 – 0,40	Crvenkasto-smeđa prhka zemlja. Arheološki materijal evidentiran i u ovom sloju.
Dimenzije testnog rova (m):		1,00 x 1,00
Evidentirani arheološki potencijal		Testna sonda s arheološkim potencijalom
Dokumentiran je istočni profil.		

Tabela 1: Opis slojeva u testnoj sondi 2

Vrh koplja iz cjeline Gračac Testna sonde 3 (preuzeto od Kaljanac-Hadžihasanović 2022)

4. Druga faza istraživanja

Nakon što su određene granice parcele za koju je data arheološka dozvola, istražni prostor je podijeljen na *Sondu 1* i *Sondu 2*, a iskopavanje je vršeno metodom širokog otkopa, gdje je prvi sloj u obje sonde bio dubine 20 cm. Već na samoj površini primjetni su fragmenti arheološkog materijala, dok se na dubini od 10 cm pojavljuje veća količina materijala koji je podijeljen u tri grupe i to keramika (fragmenti posuda različitih veličina), metal (razni predmeti i troska) te litika (odbici i jezgre). Dimenzije Sonde 1 su iznosile 12,60x3m, dok su dimenzije Sonde 2 iznosile 17,45x4,25m (Muftarević-Avdić 2023, 3).

U sondi 1 evidentirani su kameni obluci slagani u kružnu formaciju dimenzija 2,50x0,40-0,60m na dubini od 30 cm. Radi lakšeg dokumentiranja sonde su podijeljene na S1 A, S1 B, S2 A, S2 B i S2 C. U sondi 2 B otkriven je temelj zida koji se jednim dijelom javlja i u sondi 2 A, na dubini do 60 cm (Muftarević-Avdić 2023, 3).

Nalazi iz cjeline Gračac Testna sonda 2, (preuzeto od Kaljanac-Hadžihasanović 2022)

Sonda 2 B

Prikaz slojeva južnog profila Sonde 2 B (fotografija: Josipa Vujnović)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Humus
002	0,20 – 0,50	Smeđa zemlja s primjesama kamena i korijenja. Evidentirana veća količina keramike i litike.
003	0,50 – 0,80	Tamnosmeđa zemlja, prisutno kamenje i korijenje. Evidentirana veća količina keramike i litike. Evidentirane 2 kamene kugle.
Dimenzije sonde:		3,85 dužine i 4,85 širine
Evidentirani arheološki potencijal:		Sonda s arheološkim potencijalom
Dokumentiran je južni profil.		

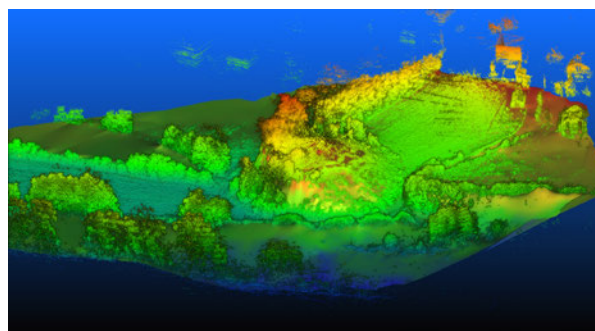
Tabela 2: Opis slojeva sonde 2 B

Metalni nalaz in situ unutar Sonde 2 A
(fotografija: Josipa Vujnović)Keramika in situ unutar Sonde 2 C
(fotografija: Josipa Vujnović)

LiDAR-ske snimke terena

Prikaz sonde (fotografija: Josipa Vujnović, obradila: Majda Šutić)

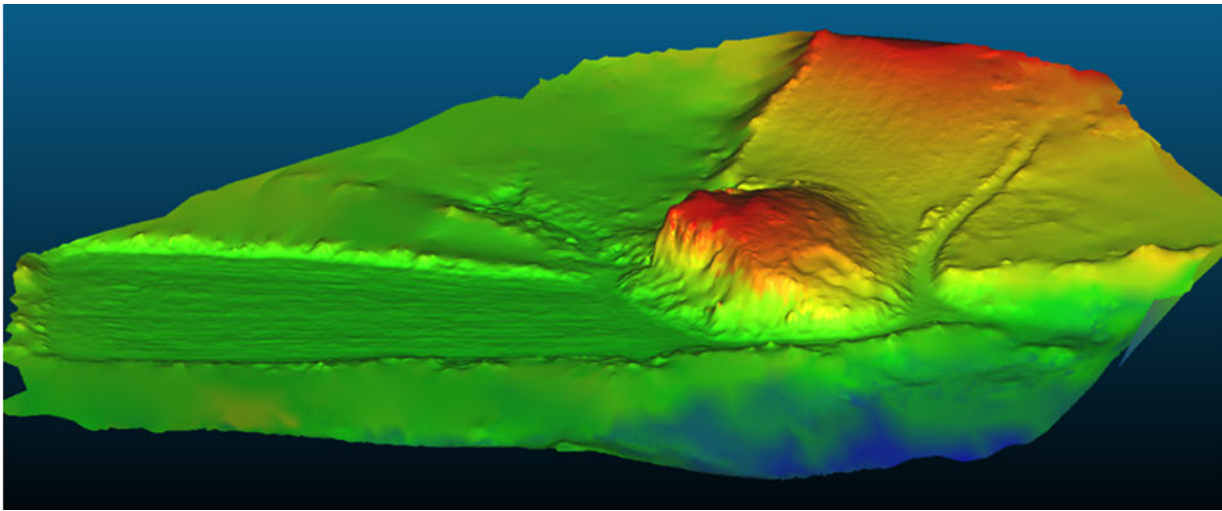

Slika 12: Prikaz obrađene LiDAR-ske snimke lokaliteta Gračac (foto: Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihanović)

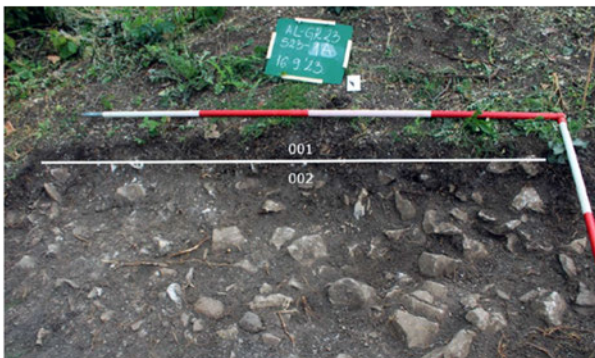
5. Treća faza istraživanja

Otvoreno je pet testnih sondi, označenih kao S23-1, S23-2, S23-3, S-23-4 i S23-5. Sonde 1 i 2 nalazile su se u zonama gdje je ranije vršeno iskopavanje, a njihov cilj je bio da se utvrdi cjelokupan opseg lokaliteta, Testna sonda 3 otvorena je na sjevernom dijelu lokaliteta, dok je 4 i 5 sonda otvorena na osnovu geofizičkog snimka u centralnom dijelu lokaliteta.

U svim sondama pronađena je znatna količina pokretnog arheološkog materijala, dok je u testnim sondama 1, 2 i 3 evidentirano i prisustvo kamena vjerovatno od nekadašnjeg zida (Muftarević-Avdzić 2023, 20).

Slojevi u testnoj sondi S23-1A (foto: Melita Halilović)

Testna sonda S23-1A i 1B- dužina 4,40 m
(foto: Melita Halilović)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Humusni sloj; zemlja rastresita; od materijala se javlja keramika, litika, jedan manji fragment metala (neodređen), lijep; U sloju se također javlja kamen i malter.
002	0,20– 0,36	Veća količina kamena povezana malterom, a, kamen na dnu asocira na pod.
Dimenzije testne sonde (m):		1,00x245 cm
Evidentirani arheološki potencijal		Testna sonda s arheološkim potencijalom
Dokumentiran je južni profil.		

Tabela 3: Opis slojeva u S23-1A

6. Geofizika

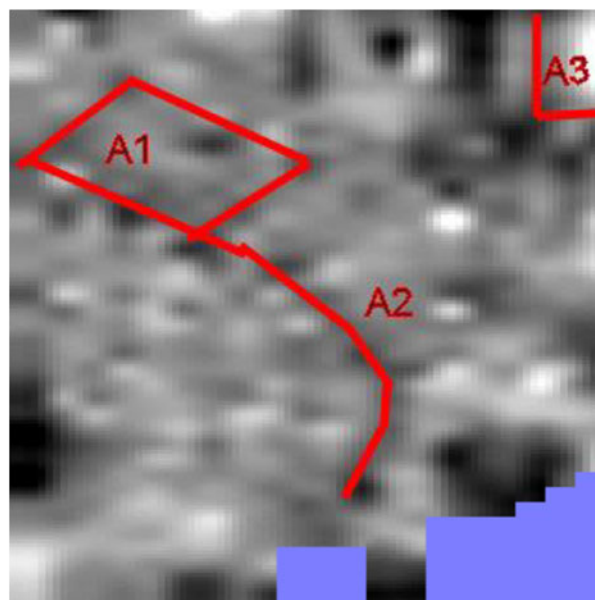
U toku treće faze istraživanja obavljena su i neinvazivna arheološka istraživanja uređajem *FM256 Fluxgate Gradiometer*, te je tom prilikom snimljena jedna geofizička mreža na sljedećim koordinatama:

GEO-ALGR 1		
Tačka	X koordinata	Y koordinata
GEO 1-1	4948331.8866	6502074.4484
GEO 1-2	4948328.0337	6502054.9237
GEO 1-3	4948347.5555	6502051.8502
GEO 1-4	4948351.5802	6502070.9116

Tabela 4: Tačke geofizičke mreže GEO-ALGR 1

Osnovna tehnička specifikacija postavke uređaja *Geoscan RM85 Resistance Meter* prilikom snimanja na lokalitetu Gračac:

- Dubina snimanja, odnosno penetracije u tlo je do 1.5 metara (150 cm);
- Linija orijentacije prvog Traverse-a prilikom snimanja geofizičkih mreža je bila prema zapadu (W);
- Širina i dužina (Grid Length/Grid Width) mreže je iznosila 20 x 20 m orijentacije linijom istok - zapad (E – W)
- Sample Interval iznosi 0.5m;
- Traverse Interval iznosi 1m;
- Kao podešeni Traverse Mode je korišten Parallel smjer kretanja prilikom obavljanja snimanja;
- Korištena jedinice mjere je nT;
- Podešeni Gain Range je bio x10;
- Podešeni Baud Rate je bio 9600;
- Software koji se koristio za obradu dobivenih podataka je bio Geoplot 3.0 (Muftarević-Avdić 2023, 7.)

Snimak dobiven s geofizičkim aparatom FM256 Fluxgate Gradiometer s obilježenim anomalijama A1, A2 i A3 (snimak obradili: Adnan Kaljanac i Jesenko Hadžihasanović)

7. Analiza materijala

Prostor tešanjskog i dobojskog kraja je specifičan s obzirom da se ovde prepliću dva različita kulturološka kompleksa, onaj sa sjevera povezan je sa posavsko-podunavskim kulturama, dok je onaj sa juga i jugozapada vezan sa centralnom Bosnom. Kompletan ovaj prostor vezan je uz dolinu Usore, kao i donji tok rijeke Bosne, te samim time zbog specifičnog položaja na ovom prostoru su dominantna gradinska prahistorijska naselja (Jašarević 2018, 41).

Kada je u pitanju materijal na lokalitetu Gračac, on pretežno pripada posudama sa uvučenim obodom i horizontalnim facetama. Pojedine zdjele tipa sa zasječenim obodom i dubokim kanelurama su karakteristične za zdjele iz faze Pod B, dok zdjele sa razgrnutim obodom svoju analogiju imaju sa onima sa lokaliteta Vis, Pod, Varvaza i to iz faze Pod B-Varvara C3 (Kaljanac-Hadžihasanović 2022, 72-73). Prvim probnim iskopavanjem na lokalitetu, za vrijeme prospekcije 2022. godine pored ulomaka keramike pronađeni su željezni vrhovi koplja i strijele, čime se lokalitet može opredijeliti u željezno doba, ili kasniji period. Pored toga prisutni su i fragmenti kućnog lijepa, cigle, te keramika koja ukazuje na antički lokalitet (Muftarević-Avdić 2023, 34). U drugoj fazi istraživanja evidentiran je kulturni sloj koji seže do eneolita a približne je debljine 1 m (Muftarević-Avdić 2023, 34). Fragment koji ukazuje na eneolitski period (Slika 8, tabela 6) može se povezati sa vučedolskom kulturom, a sličnosti ima s materijalom pronađenim na Hrustovači (Benac 1948, 25, tab. XIII slika 1), s tim da je navedeni fragment sa Hrustovače također imao i bijelu inkrustaciju.

Od nalaza se mogu izdvojiti željezni predmeti i vršak strelice, šiljci, nož, zatim brojni fragmenti keramike različite fature, kao i brojni litički fragmenti, odbici i jezgre. U sondi 2 C pronađeni su mnogobrojni fragmenti keramike bez i sa ukrasima (krivim linijama, izbočinama, te ručkice), kao i jedna kamena kugla (Muftarević-Avdić 2023, 3-4).

8. Foto katalog odabranih evidentiranih nalaza

Muftarević-Avdić, juli 2023. godina

1. Fragment ornamentisane keramike evidentirana pored Sonde 2 C na dubini od 20cm

2. Fragment ornamentisane keramike evidentirana pored Sonde 2 C na dubini od 20cm

3. Fragmenti ornamentisane keramike pronađene u Sondi 2 C na dubini između 90-120 cm

4. Fragment ornamentisane keramike pronađen u Sondi 2 C na dubini između 90-120 cm

5. Keramička kugla pronađena u Sondi 2 C na dubini od cca. 100 cm

6. Kremena jezgra pronađena u Sondi 2 C na dubini između 90-120 cm

Tabela 5: Odabrani nalazi (preuzeto od Muftarević-Avdić)

7. Fragment ornamentisane keramike u Sondi 2 C na dubini od 90cm

8. Fragment ornamentisane keramike u Sondi 2 C na dubini od 90cm

9. Fragment ornamentisane iz keramike Sonde 2 C na dubini od 90cm

10. Željezni nalazi iz Sonde 2 pronađeni na 30 cm dubine

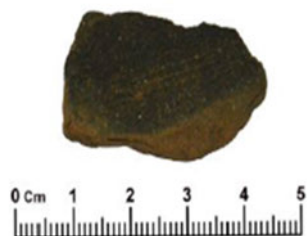

11. Željezni šiljci iz Sonde 1

12. Željezni vršak strelice iz Sonde 2 pronađen na 10 cm dubine

Tabela 6: Odabrani nalazi (preuzeto od Muftarević-Avdić) *Muftarević-Avdić, septembar 2023.god.*

13. Ornamentisana keramika evidentirana u cjelini S23-3C

14. Keramika evidentirana u cjelini S23-5

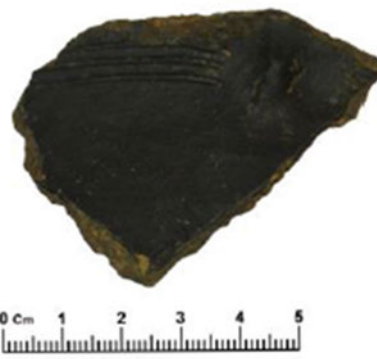
15. Keramika evidentirana u cjelini S23-5

16. Litika evidentirana u cjelini S23-4

17. Obod posude evidentiran u cjelini S23-2B2

18. Ornamentisana keramika evidentirana u cjelini S23-2B2

Tabela 7: Odabrani nalazi (preuzeto od Muftarević-Avdić)

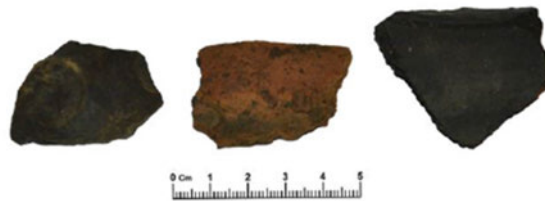
19. Malter evidentiran u cjelini S23-1

20. Komad kućnog lijepa evidentiran u cjelini S23-2A

21. Keramika evidentirana u cjelini S23-2A

22. Keramika evidentirana u cjelini S23-2B

23. Keramika evidentirana u cjelini S23-2B

24. Keramika evidentirana u cjelini S23-2B2

Tabela 8: Odabrani nalazi (preuzeto od Muftarević-Avdić)

9. Statistika nalaza

Broj sonde	Dubina	Keramika			Metal	Litika	Kućni lijep	Kamen /Cigla	Kost	Recentni nalaz	Napomena
		Fragment	Komad	Komadić							
Sonda 1	0,10 - 0,20m	16	53	26	1	28	4				
	0,20m			3			2				
	0,20 - 0,30m	1			1						
	0,30m	54	97	29	2	30			7		
	0,40m	2	17	8	4	2					
Sonda 1 A	0,50 - 0,80m	22	105	96	2	21					
Sonda 1 B	0,50 - 0,60m		15	15		1					
Padina ispod Sonde 1	0,20m		8						2		Recentna antena i armatura nađeni na dubini od 20 cm, dok su ostali nalazi nađeni iznad njih
Sonda 2	0,10m	28	77	36	7	11	89				
	0,15m	1			1						
	0,20m	5	42	12	2	5	12		1		
	0,30m	11	44	24	4	34	35		6		
	0,40m	33	167	104		4					
	0,50m		2	1		10					
	0,60m	4	38	35	7	21			2		Metalni nalazi su troska
Sonda 2 A	0,60 - 0,70m	2	17	19		19			1		
	0,70 - 0,90m	32	34	5		10	78	1			
Sonda 2 B	0,60 - 0,70m	5	15	10		6					
	0,70 - 0,90m	3	54	20		5	1				
Sonda 2 C	0,60 - 0,70m	11	107	51		15					
	0,70 - 0,90m	30	157	146		64	3				
	0,80 m	6	31	16		17					
	1,00 - 1,20m	15	72	139			15		2		
Padina ispod Sonde 2 C	0,20m	11	33	75		11					

Tabela 9: Statistika nalaza evidentiranih tokom istraživanja u julu (preuzeto od Muftarević-Avdić)

Broj sonde	Sekcija	Cjelina	Dubina (m)	Keramika	Litika	Metal	Kućni lijev	Malter	Kost	Kamen	Broj nalaza po sondi	Napomena
S23-1	A	/	0,2	1			2	23			26	Evidentiran dio dna posude
S23-1	B	/	0,2		1		7	50			58	
S23-2	A	/	0,2	15			3				18	Evidentirana dva komada ukrašene keramike
S23-2	B	1	0,2	25	2		1				28	
S23-2	B	2	0,20-0,40	41	2		1		1		45	Posebni nalaz evidentiran na 0,20m dubine - tri oboda, 26 komada keramike, komad litike, komad kosti
S23-3	A	/	0,2		1						1	
S23-3	B	/	0,2	4			1				5	
S23-3	C	/	0,2					3			3	
S23-2	B	/	0,2	75	7	1	12				95	Evidentirani dio dna posude, obod, komad troske
S23-2	B	2	0,20-0,60	32	8	2	15				57	Evidentirana tri komada oboda, dio dna, komad troske
S23-2	B	3	0,60-0,80	37	6		5				48	Evidentirana dva komada ukrašene keramike - obod
S23-3	A	/	0,15	4	2		1				7	Evidentiran komad ukrašene keramike
S23-3	C	/	0,15	9	1		6	7			23	
S23-2	A	/	0,20-0,30	22	3		1				26	Evidentiran komad ukrašene keramike, dio oboda, dio dna
S23-4	/	/	0,2	130	18		8				156	Evidentiran dio dna posude - sedam komada, obod pet komada, jedan ukrašeni fragment
S23-5	/	/	0,2	20	5		2			1	28	Evidentiran jedan komad ukrašene keramike, te kamena kugla
S23-5	/	/	1	8	1						9	Evidentiran dio oboda, dio dna

Tabela 10: Statistika nalaza evidentiranih tokom istraživanja u septembru (preuzeto od Muftarević-Avdić)

	Keramika	Litika	Metal	Kućni lijep	Malter	Kost	Kamen
Sveukupno nalaza po kategorijama	2770	370	34	304	83	20	2
Sveukupno nalaza evidentiranih tokom istraživanja					3583		

Tabela 11: Kvantitet nalaza pronađenih tokom istraživanja prema kategorijama iz obje kampanje

10. Zaključak

Gradinsko naselje Gračac u Alibegovcima, kako je utvrđeno, je višeslojni arheološki lokalitet i to od perioda eneolita, pa do kasnog antičkog perioda. Brojni ornamentisani ulomci keramike mogu se povezati s onima pronađenim na lokalitetima Crkvina (Makljenovac), Gradina Mravići, a koje je obradio Aleksandar Jašarević u kraćoj monografiji *Grad u Bronzi*. Od ukrasa se najviše javljaju kose crtice, i viseći trouglovi, što hronološki odgovara fazi Pod B ili Ha B3 perioda, a kulturološku poveznicu također ima sa keramikom centralne, sjeverne te sjeverozapadne Bosne (Jašarević 2018, 40). Pored pokretnog arheološkog materijala, prilikom radova otkriveni su i ostaci kamenih struktura koji svojom konstrukcijom i strukturom podsjećaju na periferne bedeme koji su opasavali pristupnu stranu lokaliteta. Tehnikom gradnje, ali i vrstom maltera moguće je zaključiti da su bedemi nastali u antičkom periodu, te su vjerovatno bili vojne prirode (Muftarević-Avdić 2023, 34). Tokom treće kampanje izvršeno je i geofizičko snimanje na lokalitetu, kao i probno sondiranje čime je utvrđeno i prisustvo veće količine kamena, maltera i cigle, što svakako upućuje na postojanje ostataka arhitekture. Geofizički snimci također ukazuju na ostatke arhitekture u centralnom dijelu lokaliteta Muftarević-Avdić 2023, 21).

U navedenim kampanjama izvršena su detaljnija istraživanja ovog lokaliteta čime smo dobili informacije o već navedenim arheološkim periodima, međutim, i dalje nije jasna prostorna rasprostranjenost zajednica tokom vremena, kao i upotreba prostora u različitim arheološkim fazama. Značajan je podatak da se ovde radi o višeslojnom nalazištu, te da imamo kontinuitet života do antičkog perioda, međutim da li su se navedeni objekti koristili i u kasnijim periodima moguće je zaključiti samo novim i detaljnijim istraživanjima kompletnog lokaliteta.

11. Bibliografija

- Benac A. (1948). Završna istraživanja u pećini Hrustovači. *Glasnik zemaljskog muzeja nova serija, sveska III*, 3-42.
- Branko, B. 1988a. »04.34 Gračac, Alibegovci«. u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine tom II*, ur. Borivoj Čović, 64. Sarajevo: GORENJSKA-Biro za publicistiku - Sarajevo.
- Jašarević, A. 2018. »Arheološki nasebinski kompleks na Griču, Tešanj«. u: *Grad u bronzi*, ur. Jašarević, A. i Prnjavorac E., 16-57. Tešanj: Muzej Tešanj.
- Kaljic A., Hadžihanović J. (2022). Elaborat o izvršenim arheološkim istraživanjima na trasi autoputa Koridor Vc na poddionici Putnikovo brdo – Medakovo, februar 2022. godine.
- Muftarević A., Avdić M. (septembar 2023). Elaborat o provođenju geofizičkih istraživanja na lokalitetu Gračac - Alibegovci.
- Muftarević A., Avdić M. (august 2023). Elaborat o provođenju arheoloških istraživanja na lokalitetu Gračac - Alibegovci.

The aim of the article is to present the results of protective-archaeological research performed at the site Gračac-Alibegovci, the municipality of Usora, which was carried out in three campaigns - prospecting in 2022, protective excavations in July 2023, and geophysical research in September 2023. Based on the above, the article firstly briefly describes the methodology that was used during the archaeological research, as well as the work flow in the field. Then, the state found on the site is described, i.e. the state of the site before and after the works. The research was performed due to the site being jeopardised by the current works on the Corridor Vc-Putnikovo Brdo 2-Medakovo.

Prof.dr. Adnan Kaljanac
 Jesenko Hadžihasanović, MA
 Ago Mujkanović, MA

Arheološka istraživanja na Starome gradu Tešanj na lokaciji Kazamati (Bunkeru)

Cilj članka je prezentacija rezultata arheoloških istraživanja na lokaciji Kazamati (Bunkeru) unutar cjeline nacionalnog spomenika Stari grad Tešanj koja su rađena tokom januara 2023. godine. Prema tome, dalje u tekstu će se opisati metodologija korištena tokom implementacije arheoloških istraživanja, a s ciljem dobivanja podataka o arheološkim ostacima na datim lokacijama.

Uvod

Cilj istraživanja

Arheološki radovi na lokalitetu nacionalnog spomenika *Stari grad Tešanj* su obavljani shodno provođenju *Strategije razvoja Općine Tešanj 2018-2022.* u okviru strateškog cilja 2.2.1.4. *Istraživanje prošlosti tešanjskog kraja i očuvanje pisane i materijalne baštine.* Radovi su rađeni u skladu sa parametrima definisanim projektom *Arheološko iskopavanje, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj – II faza, sistematska arheološka istraživanja – Bunkeru.*

Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija rada

Arheološki radovi i dokumentiranje na lokaciji Stari grad Tešanj su implementirani od 15.1.2023. do 20.1.2023. godine, a vršeni su na osnovu metodologije definisane u projektu *Arheološko iskopavanje, konzervacija, i revitalizacija Starog grada Tešanj – II faza, sistematska arheološka istraživanja - Bunkeru,* bez većih odstupanja. Na osnovu te metodologije su u prostorijama Bunkera u prethodno navedenom periodu vršena iskopavanja arheoloških sondi različitih dimenzija s ciljem utvrđivanja činjeničnog stanja na datim lokacijama od strane dviju arheoloških ekipa.

Historijat istraživanja i opis lokacije Starog grada Tešnja

Lokalitet nacionalnog spomenika *Graditeljska cjelina - Stari grad Tešanj u Tešnju* je prvi put naučno obradio Đoko Mazalić u članku Glasnika Zemaljskog muzeja 1953. godine, gdje je prezentovana analiza historijskih vrela o Starom gradu Tešnju, tlocrt, sa detaljnim opisom srednjovjekovnih i osmanskih arhitektonskih elemenata Starog grada Tešnja, i najznačajnijim arhitektonskim cjelinama, od kojih je posebno izdvojio Krnju i Dizdarevu kulu (Mazalić 1953, 289-302).

Sistematska arheološka istraživanja na nacionalnom spomeniku *Graditeljska cjelina - Stari grad Tešanj u Tešnju* su obavljena u periodu između 1981. i 1985. godine pod rukovodstvom Đorđa Odavića i Zdenka Žeravice, te su tokom iskopavanja abrija ispod samoga grada, koji pominje i Đoko Mazalić (Mazalić 1953, 300), pronađeni skeletni i arheološki ostaci koji se mogu datirati u prijelazni period između kasnog brončanog i ranog željeznog doba. Također, tokom iskopavanja na samome Starom gradu je pronađeno dosta arheoloških ostataka iz srednjega vijeka i osmanskog perioda, od kojih je Odavić izdvojio posude koje su na dnu imale utisnut znak *svastike* i sa urezanom valovnicom, koštane predmete iz istog perioda i importirano muransko staklo, osmanske novčiće, željezna čavla i potkovice, bakarni i bronzani lim, te glaziranu osmansku keramiku (Odavić 1986, 184). Arheološka istraživanja na Zidu koji vodi u Predvorje unutar Staroga grada su izvedena tokom septembra i oktobra 2021. godine (Kaljanac i Hadžihasanović 2021).

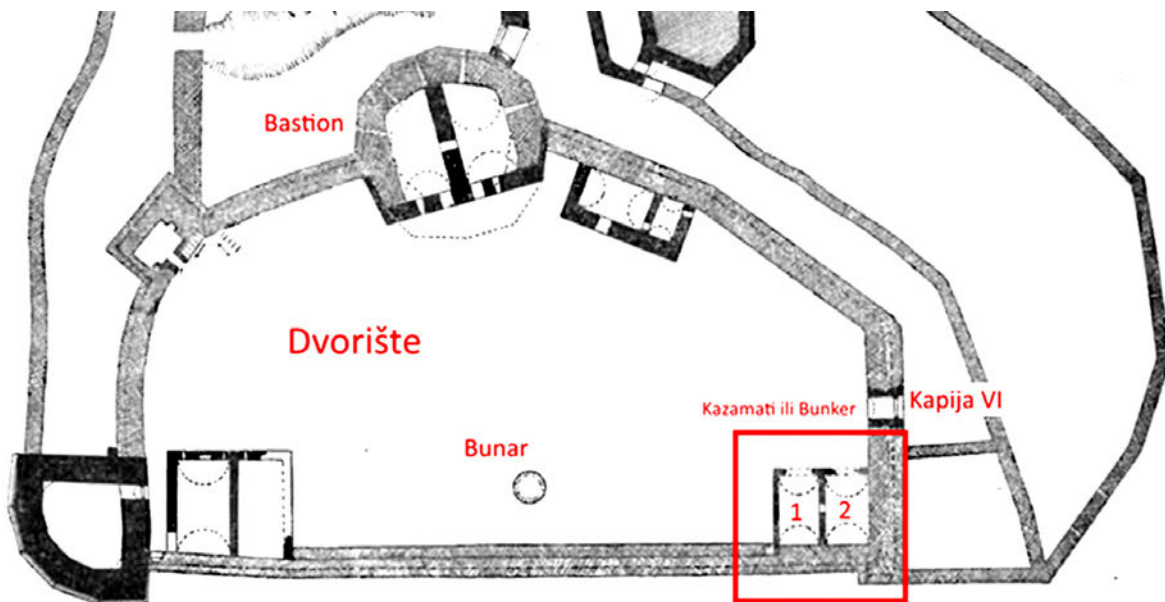
Tlocrt Starog grada Tešnja koji je izradio Đoko Mazalić (Mazalić 1953, slika 1)

Pogled na bunkere (foto: Nedžad Hadžišehić)

Arheološka iskopavanja

Iskopavanja i dokumentiranje na Starom gradu Tešanj vršeni su u periodu od 15.1. do 20.1.2023. godine, a predmet istraživanja bila su dva bunkera (Bunker 1 i Bunker 2) na gornjem platou tzv. Gornjem Gradu (Sl. 4.). Bunker 1 dimenzija 4,90x2,68 m podijeljen je na šest kvadranta dimenzija 1,63x1,34 m. Bunker 2 dimenzija 5,10x2,80 m podijeljen je na četiri kvadranta dimenzija 2,55x1,40 m.

Karta dvorišta Starog grada Tešnja sa označenim građevinskim objektom Bunkera 1 i 2 (modifikovano prema Mazalić 1953)

Bunker 1 prije iskopavanja, prikaz južnog zida i ulaza u bunker (foto: Ago Mujkanović)

Bunker 2 prije iskopavanja, prikaz južnog zida i ulaza u bunker (foto: Ago Mujkanović)

Stari grad Tešanj 1892. godine, uslikan iz pravca Popovog hendeka, na slici se vidi rastinje i urušeni bunkeri (Autor fotografije nepoznat)

Bunker 1 Kvadrant 1

Kvadrant 1, sjeverni profil sa ucrtanim slojevima (foto: Majda Šutić)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,10	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena. Sloj nastao prilikom niveliranja tla. Veća količina recentnog materijala (staklo i kosti), arheološki materijal (keramika, metal, lijep).
002	0,10 – 0,25	Tragovi gareži, lijepa, krečnog maltera, sitnog kamena. Manja količina krupnog lomljenog kamena, zemlja rastresita, pjeskovita, mrvljiva.
003	0,25-0,45	Tragovi podnice dužine 17 cm, širine 2-4 cm. Tragovi primjetni u cijelom sloju, manji fragmenti sive gline. Zemlja rastresita i mrvljiva, s primjesama sitnog i krupnog kamena.
004	0,45 – 0,55	Kamen, sitni i krupni, zemlja rastresita, tragovi uglja, lijepa, manja količina keramike.
005	0,55 – 0,65	Manja količina keramike i kosti. Tragovi podnice, dužine 120 cm, tragovi gorenja i uglja, dio sive glinovite zemlje. Sitni fragmenti lijepa, uglja, krečnog maltera.
006 DNO	0,65 – 0,85	Trag podnice, dio krečnjaka sa tragom gorenja, zemlja rastresita, pjeskovita, mrvljiva. Dubina dna varira radi količine i dimenzija kamena.
Napomena:		Velika količina recentnog materijala (životinjske kosti i staklo) javlja se u prva tri otkopna sloja (dubina do 50 cm), u ostalim otkopnim slojevima javlja se manji broj životinjske kosti. Arheološki materijal javlja se u svim otkopnim slojevima: keramika, te metalni predmeti. U cijelom Kvadrantu primjetni su tragovi podnica, lijepa, krečnog maltera u svim slojevima kao i tragovi gorenja. U južnom profilu na živoj stijeni primjetan je trag podnice.
Dokumentiran je sjeverni profil.		

Tabela 1: Opis slojeva u Kvadrantu 1 (Bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,10	44	136	15	6	///	201	15.1. 2023.
002	0,10 – 0,25	10	31	1	///	///	42	15.1. 2023.
003	0,25 – 0,45	17	84	1	///	2	104	16.1. 2023.
004	0,45 – 0,55	5	///	///	///	///	5	16.1. 2023.
005	0,55 – 0,65	9	18	///	///	///	27	18.1.2023.
006 DNO	0,65 – 0,85	///	///	///	///	///	///	19.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		81	269	17	6	2	379	27.1.2023

Napomena: Tokom iskopavanja pronalazili smo na različitim dubinama recentni materijal (smeće), koji je tu vjerovatno dospio prilikom rekonstrukcije bunkera i zidova. Dakle, na osnovu navedenog možemo konstatovati da su slojevi većim dijelom razoreni prilikom navedenih radova.

Tabela 2: Statistika nalaza u Kvadrantu 1 (Bunker 1)

Prikaz Kvadranta 1 sa označenim tragovima podnice na dnu, te na zapadnom profilu Kvadranta (foto: Majda Šutić)

Slika 11: Prikaz Kvadranta 1 sa označenim dijelovima podnice, i tragovima gorenja (foto: Majda Šutić) Kvadrant 2

Slika 12: Kvadrant 2, dokumentacijska slika stanja sjevernog profila sa slojevima (foto: Jesenko Hadžihanović)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,10	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena. Sloj nastao prilikom niveliranja tla. Veća količina recentnog materijala (staklo i kosti).
002	0,10 – 0,30	Tragovi podnice dužine 90 cm, zemlja crvenkasto smeđe boje, sitniji i krupni lomljeni kamen, tragovi krečnog maltera, uglja.
003	0,30 – 0,50	Zemlja rastresita, tamno smeđe boje, s tragovima lijepa, ugljena, sitnog i krupnog kamena, krečnog maltera.
004	0,50 – 0,65	Dio podnice sa tragovima gorenja, podnica je bila naslonjena na velike kamene blokove. Dužina 40 cm.
Napomena:		Velika količina recentnog materijala (životinjske kosti i staklo) javlja se u prva dva otkopna sloja (dubina do 30 cm). Arheološki materijal javlja se najviše u sjevernom profilu, ali je izmiješan sa recentnim nalazima.
Dokumentiran je sjeverni profil.		

Tabela 3: Opis slojeva u Kvadrantu 2 (Bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,10	15	109	1	///	7	75	16.1. 2023.
002	0,10 – 0,30	74	6	13	///	6	99	16.1. 2023.
003	0,30 – 0,50	///	54	///	///	///	54	18.1. 2023.
004	0,50 – 0,65	///	///	///	///	///	///	18.1. 2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		78	169	1	///	13	204	27.1.2023

Napomena: U Kv 2 na dubini od 0,10 cm (Sloj 001) pronađen je fragment lule. U sloju 002 pronađen je životinjski rog, prsten, te fragmenti keramičkih posuda obodi i dna. I u ovom Kvadrantu nalazili smo recentni materijal na različitim dubinama posebno prema zidu, a dio podnice se očuvao ka unutrašnjosti prostorije. U sloju 003 imamo zanimljive nalaze životinjskih zubi i svinjsku kljovu.

Tabela 4: Statistika nalaza u Kvadrantu 2 (Bunker 1)

Prikaz Kvadranta 2 sa vidljivim tragovima podnice u sjevernom profilu (foto: Majda Šutić)

Kvadrant 3

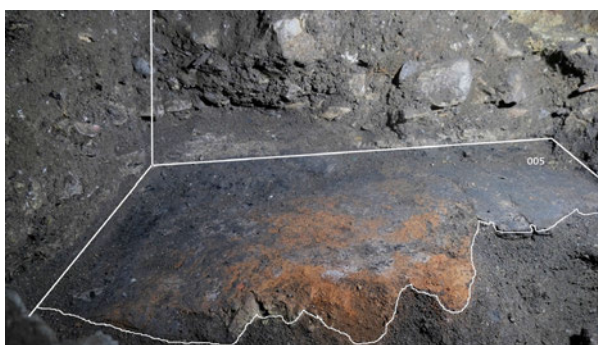
Kvadrant 3, sjeverni profil s ucrtanim slojevima (foto: Majda Šutić)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,10	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg i lomljenog kamena.
002	0,10 – 0,35	Tragovi podnice dužine 25 cm, zemlja crvenkasto smeđe boje. Tragovi podnice, zemlja smeđe sive boje, dužine 35 cm. Zemlja rastresita, s primjesama krečnog maltera, uglja.
003	0,35 – 0,45	Zemlja tamno sive boje s primjesama kamena, lijepa, krečnog maltera i uglja.
004	0,45 – 0,65	Zemlja tamno sive boje s primjesama kamena, lijepa, krečnog maltera i uglja.
005 DNO	0,55 – 0,65	Podnica s tragovima gorenja, podnica ima blaži pad na zapadnom profilu, na podnici su primjetni tragovi gareži, pepela i uglja; dimenzije: 64x35 cm (narandžasto-smeđi dio), dužina podnice 101 cm, širina uz sjeverni profil 58 cm.
Napomena:		Recentni materijal javlja se u prva dva sloja (do 35 cm), i u sloju 004, ali se miješa s arheološkim slojem.
Dokumentiran je sjeverni profil.		

Tabela 5: Opis slojeva u Kvadrantu 3 (Bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,10	7	1	///	///	15	46	16.1. 2023.
002	0,10 – 0,35	5	31	///	///	3	49	16.1. 2023.
003	0,35 – 0,45	13	///	3	///	1	17	16.1.2023
004	0,45 – 0,65	///	34	///	///	1	35	16.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		25	66	3	///	20	147	27.1.2023.
Napomena: U Kvadrantu 3 u sloju 001 pronađena je halka za vrata, a u sloju 002 pronađeno je pušćano tane.								

Tabela 6: Statistika nalaza u Kvadrantu 3 (Bunker 1)

Prikaz podnice u Kvadrantu 3 (bunker 1), podnica se nalazi uz zapadni profil, te ima blagi pad od sjevernog ka južnom profilu (foto: Majda Šutić)

Kvadrant 4, dokumentacijska slika stanja istočnog profila sa slojevima (foto: Jesenko Hadžihanović)

Broj Sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,10	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg i lomljenog kamena.
002	0,10 – 0,20	Tragovi podnice dužine 35 cm, zemlja crvenkasto smeđe boje. Sloj sivo-žute zemlje, u dužini od 120 cm, sloj blago pada prema južnom profilu sloj 003.
003	0,20 – 0,40	Zemlja rastresita; sitni i krupni lomljeni kamen, primjese krečnog maltera, uglja.
005 DNO	0,45	Zemlja rastresita, sa primjesom sitnog kamena, tragovi gorenja, uglja, lijepa, krečnog maltera. Dio krečnjaka, vezivo ili podnica, dimenzije 41x20 cm.
Napomena:		Velika količina recentnog materijala (životinjske kosti i staklo) javlja se tek od drugog otkopnog sloja. Arheološki materijal javlja se najviše u sjevernom profilu, ali je izmiješan s recentnim nalazima.
Dokumentiran je istočni profil.		

Tabela 7: Opis slojeva u Kvadrantu 4 (bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,10	///	///	///	///	///	///	18.1. 2023.
002	0,10 – 0,20	20	14	///	///	2	36	18.1. 2023.
003	0,20 – 0,40	8	4	1	///	1	14	18.1.2023
004	0,40 – 0,45/0,50	36	101	///	///	8	35	19.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		64	119	1	///	11	85	27.1.2023
Napomena: U sloju 002 pronađeni su poklopac ili tanjir, baglama i fragment potkovice, a u sloju 003 svinjska kljova. U sloju 004 pronađena su dva taneta i jedan vrh strijele.								

Tabela 8: Statistika nalaza u Kvadrantu 4 (Bunker 1)

Prikaz Kvadranta 4, Bunker 1, s vidljivim tragovima podnice (foto: Majda Šutić)

Kvadrant 5

Kvadrant 5, Bunker 1 (foto: Majda Šutić)

Broj Sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Rastresita zemlja, pjeskovita sa primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena. Sloj nastao prilikom niveliranja tla. Veća količina recentnog materijala (staklo i kosti), primjese ugljena (površinski sloj).
002	0,20 – 0,40	Dio podnice u zapadnom i južnom profilu, tragovi gorenja, lijepa, uglja.
003 DNO	00,40- 0,75	Zemlja rastresita; sitni i krupni lomljeni kamen, tragovi uglja lijepa, sitnog i krupnog kamena.
Napomena:		Velika količina recentnog materijala (životinjske kosti i staklo) javlja se od 20-75 cm.
Dokumentiran je istočni i zapadni profil.		

Tabela 9: Opis slojeva u Kvadrantu 5 (Bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,20	///	///	///	///	///	///	16.1.2023.
002	0,20 – 0,40	4	19	///	///	///	23	16.1.2023.
003	0,40 – 0,55	23	72	///	///	///	95	18.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		27	91	///	///	///	118	27.1.2023.
Napomena: Pri dnu sonde pronađen je recentni materijal (smeće).								

Tabela 10: Statistika nalaza u Kvadrantu 5 (Bunker 1)

Prikaz tragova podnice u prvom sloju (foto: Majda Šutić)

Kvadrant 6

Kvadrant 6, Bunker 1, iscrtani slojevi (foto: Majda Šutić)

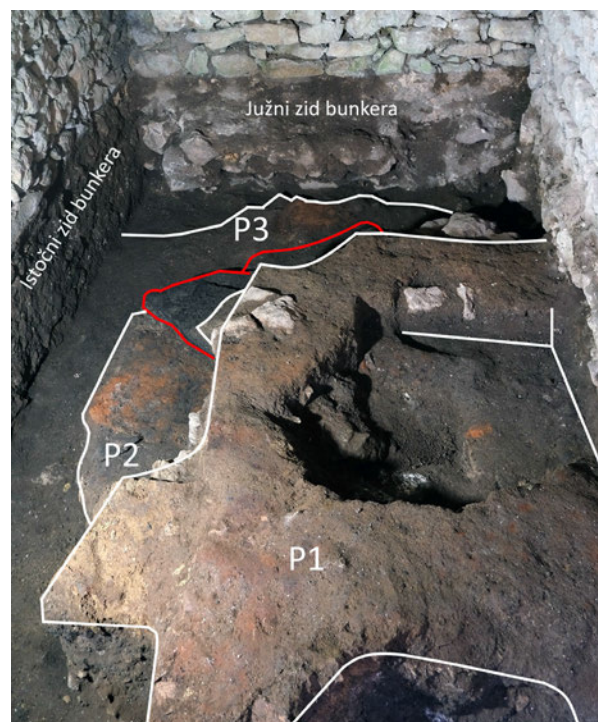
Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,10	Rastresita zemlja, pjeskovita sa primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena. Tragovi podnice dužine 50 cm, zemlja crvenkasto smeđe boje.
002	0,10 – 0,20	Tragovi gline, žuto-bijele boje. Zemlja rastresita, pjeskovita sa tragovima gareži, uglja, krečnog maltera; sitniji kamen.
003	0,20 – 0,55	Zemlja rastresita, s primjesom sitnog kamena, tragovi gorenja, uglja, lijepa, krečnog maltera.
Napomena:		
Dokumentiran je južni profil.		

Tabela 11: Opis slojeva u Kvadrantu 6 (Bunker 1)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,10	///	///	///	///	///	///	18.1.2023.
002	0,10 – 0,20	4	5	///	///	2	11	18.1.2023.
003	0,20 – 0,55	12	16	///	///	2	30	18.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		16	21	///	///	4	41	27.1.2023.
Napomena: U sloju 003 pronađeni su dijelovi oboda i dna keramičkih posuda, kravlji zub i čavli.								

Tabela 12: Statistika nalaza u Kvadrantu 6 (Bunker 1)

Dimezije podnica: P1 u zapadnom dijelu širina 45-50 cm, uza zid u sjevernom dijelu 90 cm, jugozapadni dio 30 – 53 cm prema jugu i u južnom dijelu 53 cm, dužine 180 – 210 cm i širine 150 cm u sjevernom dijelu i 120 u južnom dijelu. Nalazi se na dubini 20 – 25 cm, blago pada prema južnom dijelu. P2 širina je u sjevernom dijelu 58 cm, u južnom 63 cm i dužine 165 cm, u južnom dijelu ove podnice nalazi se veći dio s tragovima gorenja (ugljenisanog drveta) dimenzija 44x37 cm i u manjim tragovima proteže se prema jugozapadu (obilježeno crvenom linijom), a u sjevernom dijelu crveni sloj pečene gline dimenzija 75x45 cm, ovaj sloj se nalazi na dubini od 70 cm i blago pada prema jugozapadu. P3 je najniža od tri podnice i otkrili smo ju u južnom dijelu Bunkera 1, dimezije su 80x30 cm, s dijelom crvene pečene gline dimenzija 41x30 cm, nalazi se na dubini od 73 cm, blago pada ka jugozapadu.

Bunker 1, obilježeni dijelovi podnice (P). Tragovi gorenja obilježeni crvenom bojom (foto Majda Šutić)

Dokumentacijska slika stanja u Bunkeru 1 (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

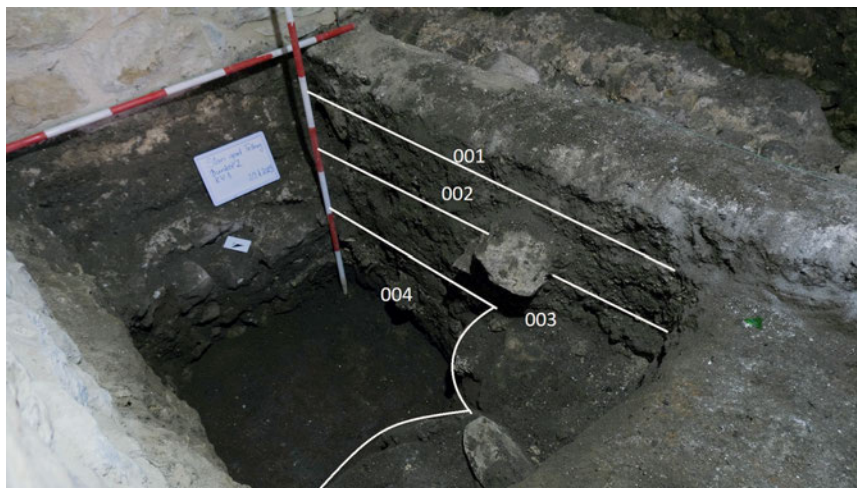
Dokumentacijska slika stanja u Bunkeru 1 (foto: Jesenko Hadžihasanović)

Broj Kvadranta/ pregrade	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
K 1/2	0,00 – 0,85	21	2	1	///	///	24	20.1.2023.
K 1/3	0,00 – 0,85	2	///	///	///	///	///	20.1.2023.
Kv 2/4	0,00 – 0,65	3	12	12	///	10	37	20.1.2023.
Kv 3/4	0,00 – 0,55	1	4	///	///	3	8	20.1.2023.
Kv 3/5	0,00 – 0,50	///	///	///	///	///	///	20.1.2023.
Kv 4/6	0,00 – 0,55	///	///	///	///	///	///	20.1.2023.
Kv 5/6	0,00 – 0,55	4	1	///	///	3	///	20.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		25	18	13	///	13	69	28.1.2023.

Napomena: U pregradi Kv 2/4 pronađeni su obodi keramičkih posuda i predica, a u pregradi Kv 3/4 metalna troska.

Tabela 13: Statistika nalaza pronađenih u pregradama kvadranta (Bunker 1)

Bunker 2 Kvadrant 1

Dokumentacijska slika stanja u Kvadrantu 1 Bunkera 2 (foto: Jesenko Hadžihasanović)

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena, krečnjaka. Sloj nastao prilikom niveliranja tla. Veća količina recentnog materijala (staklo i kosti).
002	0,20 – 0,40	Zemlja rastresita, s primjesama sitnog i krupnijeg kamena, tragovi ugljena, lijepa, krečnog maltera.
003	0,40 – 0,65	U sjevernom profilu dio podnice, zapadni profil isti kao i u sloju 002.
004	0,65 – 1,45	Zemlja rastresita, veća količina krupnog kamena, manja količina kosti, i recentnog materijala (smeće).
Napomena:		Površinski sloj nastao nasipanjem, velika količina kamena javlja se u svim otkopnim slojevima, nalazi keramike, metala.
Dokumentiran je zapadni profil.		

Tabela 14: Opis slojeva u Kvadrantu 2 (Bunker 2)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,20	12	9	///	///	5	26	18.1.2023.
002	0,20 – 0,30	29	37	///	///	3	69	19.1.2023.
003	0,40 – 0,65	42	14	///	1	///	57	19.1.2023.
004	0,50 – 0,70	7	///	1	///	1	9	19.1.2023.
005	0,70 – 0,80	3	///	///	///	///	3	19.1.2023.
006	0,80 – 100	///	26	///	1	///	27	19.1.2023.
007	100 – 120	2	///	///	///	///	2	19.1.2023.
008	120 – 145	30	4	5	///	5	44	20.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		125	90	6	2	14	237	28.1.2023.

Napomena: U sloju 001 pronađena je svinjska kljova. U sloju 002 pronađeni su recentni ekseri. U sloju 004 pronađena je troska. U sloju 008 pronađen je fragment keramičke posude s ukrasom i životinjski rog.

Tabela 15: Statistika nalaza u Kvadrantu 1 (Bunker 1)

Kvadrant 2

Prikaz Kvadranta 2 u Bunkeru 2 (foto: Jesenko Hadžihasanović)

Broj Sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,25	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena, krečnjaka. Sloj nastao prilikom niveliranja tla.
002	0,25 – 0,83	Struktura zida, širina zida 63 cm, dužina 238 cm.
003 DNO	0,83	Dio podnice, sa tragovima ugljena i gorenja, širina 0,33 cm, dužina 57 cm.
Napomena:		Zid je naslonjen na podnicu. Udaljenost otkrivenog zida od postojećeg je 52 cm.

Tabela 16: Opis slojeva u Kvadrantu 2 (Bunker 2)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,25	///	///	///	///	///	///	19.1.2023.
002	0,25 – 0,45	1	///	///	///	3	4	19.1.2023.
003	0,45 – 0,83	///	///	///	///	///	///	19.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		1	///	///	///	3	4	28.1.2023.

Napomena: U sloju 002 na dubini od 40 cm pronađena 3 novčića.

Tabela 17: Statistika nalaza u Kvadrantu 2 (Bunker 1)

Prikaz podnice u Kvadrantu 2 (foto: Majda Šutić)

Kvadrant 3

Prikaz slojeva u Kvadrantu 3, Bunker 2 s ucrtanim slojevima (foto: Jesenko Hadžihasanović)

B r o j sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena, krečnjaka. Sloj nastao prilikom niveliranja tla.
002	0,20 – 0,40	Kamen dimenzije 170x110 cm, ulaz u bunker.
003 DNO	0,40	Tragovi podnice dimenzije 230x130 cm.
Napomena:		Vrh strijele u sjevernom uglu na 10 cm dubine.

Tabela 18: Opis slojeva u Kvadrantu 3 (Bunker 2)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,20	5	///	///	///	1	6	18.1.2023.
002	0,20 – 0,40	33	///	4	///	13	50	20.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		38	///	4	///	14	56	28.1.2023.
Napomena: U sloju 001 pronađen je vrh strijele, a u sloju 002 troska, fragment sječiva, obod i dno posude.								

Tabela 19: Statistika nalaza u Kvadrantu (Bunker1)

Kvadrant 4

Prikaz slojeva u Kvadrantu 3, Bunker 2 s ucrtanim slojevima (foto: Jesenko Hadžihanović)

B r o j sloja	R e l a t i v n a dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00 – 0,20	Rastresita zemlja, pjeskovita s primjesama sitnijeg kamena, lomljenog kamena, krečnjaka. Sloj nastao prilikom niveliranja tla. Veća količina recentnog materijala (staklo i kosti).
002	0,15 – 0,65	Kamen dimenzije 236x90cm, ulaz u bunker.
003 DNO	0,65	Zemlja rastresita, s tragovima krečnog maltera, lijepa, sitnog kamena, uglja.
Napomena: Visina zida prema vratima uza zid je 34 cm.		

Tabela 20: Opis slojeva u Kvadrantu 4 (bunker 2)

Broj otkopnog sloja	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
001	0,00 – 0,20	12	///	///	///	31	43	19.1.2023.
002	0,20 – 0,40	///	1	///	///	24	25	20.1.2023.
003	0,40-0,65	3	1	///	///	///	4	20.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/ Kvadrantu		15	2	///	///	55	72	28.1.2023.

Napomena: U sloju 002 pronađena kost sa tragovima obrade, i rimski novčić cara Valensa.

Tabela 19. Statistika nalaza u Kvadrantu 4 (Bunker 2)

Broj Kvadranta/ pregrade	Relativna dubina (m)	Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza u sloju	Datum brojanja nalaza iz sloja
K 1/2	0,00 – 0,145	10	///	///	///	8	18	20.1.2023.
K 1/3	0,00 – 0,145	5	///	///	///	1	6	20.1.2023.
Kv 2/4	0,00 – 0,80	///	///	///	///	3	3	20.1.2023.
Kv 3/4	0,00 – 0,65	12	///	3	///	7	22	20.1.2023.
Ukupan broj nalaza po sondi/Kvadrantu		27	///	3	///	19	49	28.1.2023.

Napomena: U pregradi Kv 2/4 pronađena su dva novčića, od kojih jedan pripada sultanu Sulejmanu II.

Tabela 21: Statistika nalaza pronađenih u pregradama kvadranta (Bunker 2)

Keramika	Kosti	Lijep	Izgorjelo drvo	Metal	Ukupan broj nalaza	Datum brojanja nalaza
20	7	8	10	13	58	16.01.- 20.01.2023.

Napomena: Pronađena osmanska lulica i fragment glazirane zelene keramike.

Tabela 22: Statistika nalaza pronađenih u hrpi odlaganog materijala

Fotokatalog nalaza

Tokom arheoloških iskopavanja prostorija Bunker 1 i Bunker 2, na Gornjem gradu Starog grada Tešanj pronađeni su brojni arheološki nalazi od kojih se preliminarno mogu izdvojiti sljedeći primjerci:

Fotografija nalaza 1: Rimski novac cara Valensa (avers)

Fotografija nalaza 2: Novac sultana Sulejmana II (revers)

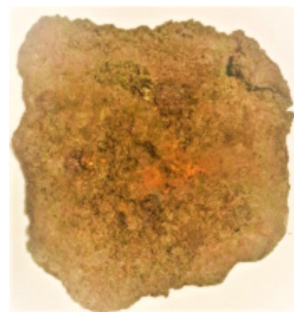
Fotografija nalaza 3. Fragment srednjovjekovne posude s razvučenim obodom

Fotografija nalaza 4. Fragment srednjovjekovne posude s razvučenim obodom

Fotografija nalaza 5. Željezna pređica

Fotografija nalaza 6. Željezna troska

Fotografija nalaza 7. Željezna pređica

Fotografija nalaza 8. Željezna halka

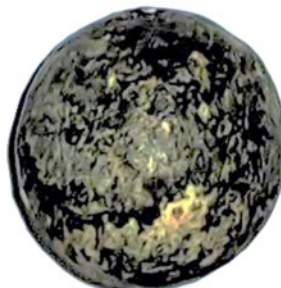
Fotografija nalaza 9. Svinjska kljova

Fotografija nalaza 10. Ornamentisana ručka od posude iz osmanskog perioda

Fotografija nalaza 11. Dno posude iz osmanskog perioda sa zelenim premazom

Fotografija nalaza 12. Puščano (olovno) tane

Fotografija nalaza 13. Fragmet poklopca/plitke posude

Fotografija nalaza 14. Polovica željezne potkovice

Fotografija nalaza 15. Željezna baglama za vrata

Fotografija nalaza 16. Fragment srednjovjekovne posude s razvučenim obodom

Fotografija nalaza 17. Fragment lončića za peći

Fotografija nalaza 18: Fragment srednjovjekovne posude s konusnim obodom

Zaključak

Sistematska arheološka istraživanja Bunker 1 i Bunker 2, provedena su u skladu s ciljem *Strategije razvoja Općine Tešanj 2018-2022.* u okviru strateškog cilja 2.2.1.4. *Istraživanje prošlosti tešanskog kraja i očuvanje pisane i materijalne baštine.* Radovi su rađeni u skladu sa parametrima definisanim projektom *Arheološko iskopavanje, konzervacija, i revitalizacija Starog grada Tešanj – II faza, sistematska arheološka istraživanja – Bunker.* Navedena arheološka istraživanja i dokumentiranje stanja provedeni su u periodu od 16.1. do 20.1.2023. godine.

Na prvom mjestu provedeno je čišćenje navedenih prostorija, obzirom da su se koristile za odlaganje različitih stvari. Nakon raščišćavanja prostorija pristupilo se podjeli prostorija na sonde (kvadrante). Bunker 1 je podijeljen na 6 sondi (kvadranta), a Bunker 2 na 4 kvadranta. Nakon iskopavanja u prvoj prostoriji odlučeno je da se smanji broj sondi u drugoj prostoriji kako bi se olakšalo kretanje i iskopavanje unutar sonde. Iskopavanje je vršeno otkopnim slojevima po 10 cm, a nakon što je uočeno da se recentni materijal nalazi na različitim dubinama sondi sve do žive stijene, odlučeno je da se poveća dubina otkopnih slojeva u narednim sondama. Naime, uočeno je da se recentni materijal nalazi u okolini zidova, koji je dospio tu usljed opkopavanja zidova i izgradnjom tokom 70-tih i 80-tih godina. U dijelu prostorije prema Bunkeru 2 očuvani su dijelovi podnica i intaktni arheološki slojevi, na osnovu kojih je bilo moguće utvrditi stratigrafiju.

U Bunkeru 2, nekih 20-25 cm ispod površine uočeni su ostaci starijeg zida, koji se proteže gotovo pa paralelno sa vanjskim zidom bunkera prema bunaru. Ispod zida uočeni su tragovi podnice. U malteru ovog zida na dubini od 40 cm u sondi Kv4 pronađen je novčić rimskog cara Valensa (364.-378.), s natpison DN VALEN (DOMINUS NOSTER VALEN). U susjednoj sondi pronađeni su novčići, ali zbog nagomilane patine još nije moguće kazati nešto više o njima. U pergradi između Kvadranta 2 i Kvadranta 4 pronađen je novac osmanskog sultana Sulejmana II (1642.-1691.). Promatrano u cjelini, današnji objekt, označen kao bunker, se nalazi na dubljim kulturnim slojevima koji jasno oslikavaju hronološku skalu Starog grada Tešnja i njegovog razvoja. U tom smislu je prema evidentiranim slojevima moguće konstatirati da je jedna od prvih izgrađenih struktura pripadala periodu IV stoljeća nove ere, bar u okvirima mogućnosti relativnog datiranja prema pronađenoj rimskoj kovanici. Ovaj sloj je bio u upotrebi i u kasnijem periodu, a sljedeći nivo i obnova pripada novoj, gornjoj podnici koja je u materijalnom smislu povezana s periodom srednjeg vijeka i osmanske uprave na ovom prostoru, što je moguće zaključiti prema nalazima srednjovjekovnih ostataka posuda ili pak prema nalazu kovanice sultana Sulejmana II. Treća, gornja podnica, evidentirana i kao površinski sloj, je usljed nalaza moderne provenijencije koji su pronađeni ispod nje najvjerovatnije formirana kao sloj nastao pri modernoj obnovi lokaliteta. Dodatno, pored navedenih vertikalnih slojeva, unutar objekta Bunkera 2 su pronađeni ostaci ranije arhitekture, izgledno još iz antičkog perioda, koji pružaju uvid na izgled starijeg objekta i na kasnije dogradnje i promjene njegove strukture i površine. Obzirom da je prisustvo starijih zidova otvorilo pitanje prethodne upotrebe i strukture koja se na tom prostoru nalazila, otvorenim ostaje pitanje da li su se prostorije starijeg objekta pružale i izvan obuhvata današnjeg Bunkera. Kako je sa sigurnošću moguće potvrditi prisustvo antičkog perioda na ovom prostoru, što je do sada bilo potpuno nepoznato, i izvan teorijskih okvira nikada nije evidentiran nijedan materijalni dokaz ove, rane, faze života, na prostoru Starog grada Tešnja, nužno je naglasiti da bi dalja istraživanja bila preporučljiva.

Radovi na arheološkom iskopavanju su završeni 18.1. te su pronađeni arheološki nalazi deponovani za dalju obradu u prostorije JU Muzej Tešanj.

Bibliografija

Kaljanac, A. i Hadžihasanović, J. 2021. Elaborat o izvršenim radovima u sklopu projekta Arheološko iskopavanje, konzervacija, i revitalizacija Starog grada Tešanj – I faza, probna arheološka istraživanja i utvrđivanje arheološkog i arhitektonskog potencijala, Sarajevo, nepublikovani izvještaj sa istraživanja.

Mazalić, Đ. 1953. Tešanj, Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. VIII, 289-302.

Odavić, Đ. 1986. Tešanj, Srednjovjekovni grad, Arheološki pregled 26, 184.

This article aims at presenting the results of archaeological research at the Kazamati location (Bunkers) within the national monument of the Old Town Tešanj, which was carried out in January 2023. Therefore, the methodology used during the implementation of archaeological research, with the aim of obtaining data on archaeological remains at the given locations, will be described further in text.

Graditeljsko naslijeđe

Azer Aličić, dipl. ing. arh.
Dženana Šaran, dipl. ing. arh.
Zavod za zaštitu spomenika

Sanaciono - konzervatorski radovi na Starom gradu Tešnju

Cilj rada je prezentacija sanaciono-konzervatorskih radova Zavoda za zaštitu spomenika na Starom gradu Tešanj u periodu od 2007-2023. godine s kratkim osvrtom na arhitektonsku strukturu kompleksa kojeg čine dvije prostorne cjeline u bliskoj funkcionalnoj vezi Gornji grad - srednjovjekovni utvrđeni grad, Donji grad - tvrđava iz osmanske uprave.

Kroz tekst je opisana metodologija i materijalizacija kojom se stručni tim Zavoda rukovodio pri izradi elaborata sanacije i konzervacije koje je i implementirao u gore navedenom periodu, s posebnim osvrtom na arheološka iskopavanja dva lokaliteta na Starom gradu.

Stari grad Tešanj, zatečeno stanje 2006. godine

Stari grad Tešanj je izgrađen na strmoj litici brijega, teško pristupačnoj s tri strane, iznad kotline uz rijeku Tešanjku. Dominantan položaj grada omogućio je kontrolu šire okoline i trase starog puta koji je vodio prema unutrašnjosti Bosne. Po tipu spada u skupinu većih vlasteoskih utvrđenih gradova na uzvišenju nepravilne trougaone osnove koja prati različitu niveletu konfiguracije terena.

Prvi put se spominje 1461. godine u povelji kralja Stjepana Tomaševića, izdatoj na Bobovcu. Osnivač i vrijeme izgradnje su nepoznati. Pripadao je bosanskoj srednjovjekovnoj župi Usora. Do dolaska Osmanlija često je mijenjao gospodare. Od 1463. do 1476. nalazio se u oblasti /vilajetu/ bosanskog kraljevstva. Osmanlije su ga konačno zauzele 1520. godine i u njemu postavile posadu sa dizdarom, pripadao je tešanjskoj nahiji i kadiluku, a u 18. stoljeću je bio sjedište kapetanije. Napušten je 1840. godine.

Arhitektonsku strukturu kompleksa čine dvije prostorne cjeline u bliskoj funkcionalnoj vezi. Gornji dio grada činilo je moćno srednjovjekovno jezgro koje je dograđivano u više navrata i prije i poslije 1520. godine. Donji dio grada je nastao krajem 17. vijeka za vrijeme osmanske uprave.

Srednjovjekovno jezgro na najvišoj koti posjeduje moćne zidove s očuvanom srednjovjekovnom dvostrukom stolicom i puškarnicom, veliko dvorište dimenzija 60x25m, bunar, kao i ostatke branič-kule koja je ugrađena u osmansku tabiju. Srednjovjekovni ulaz nalazio se u visini prvog sprata, što tipično odgovara konceptu srednjovjekovnog burga. Srednjovjekovno jezgro bilo je zaštićeno moćnim zidovima predvorja i osmokatnom kulom s puškarnicama.¹

Graditeljske intervencije unutar gornjeg grada, poslije 1520. godine u centralnom jezgru podrazumijevaju izgradnju velikog bastiona /Krnja kula/, transformaciju Branič-kule u tabiju, izgradnju bastiona, kazamata i kasarni. Tom dogradnjom Osmanlije su ga znatno proširile i utvrdile odbrambenim oborima čime je završena transformacija tešanjskog utvrđenog grada u artiljerijsku tvrđavu čija ukupna površina iznosi 5.600m², obim 390m. Kompleks fortifikacijskog sklopa od vrha do podnožja dugačak je oko 120m, najveća širina je 80m, a najuža 30m. Površina donjeg grada iznosi 2.500m². Prema ukupnoj površini od

¹ Ferhad Mulabegović, Stari gradovi Bosne i Hercegovine, Stari grad Tešanj, Amos graf, Sarajevo, 2012, str.110.

7.500m² spada u veće stare gradove. Neposredno pred bedemima ovog složenog fortifikacijskog sklopa nalazilo se prigradsko naselje - varoš.

Urbo-morfološku fizičku strukturu čine veliko dvorište s bunarom, Krnja kula, kazamati i tabija s kazamatima, osmougaona kula, Dizdareva kula, topovske tabije i odbrambeni obori, perimetralni i unutrašnji bedemi te ulazna kapija.

U periodu 1981-1985. godine izvršena su arheološka istraživanja (Z. Žeravica i Đ. Odović) na Gornjem gradu čime su dopunjene naučne pretpostavke o historijskoj i slojevitoj kompleksnosti lokaliteta. U Abriju na padini brijega, niže krnje kule, nađen je skeletni grob iz kasnog bronzanog i početka željeznog doba. Nalazi fragmenata cigle i način zidanja u dijelu perimetalnog zida iniciraju opravdanost postojanja fortifikacijskog objekta iz rimskog perioda na mjestu prahistorijske gradine. Brojni fragmenti keramike i ostaci fortifikacijske arhitekture iz Srednjeg vijeka i doba osmanske uprave potvrđuju kontinuitet i slojevitost lokaliteta.

Sistemske konzervatorske radovi obavljani su u periodu od 1976 do 1990. godine (Ferhad Mulabegović, dipl.

ing arch). Usljed ratnih dejstava u periodu 1991-1995. godine obustavljeni su svi radovi na Starom gradu. Nakon potpisivanja primirja 1995. godine, Općina Tešanj je poduzela radove na rekonstrukciji krovišta Dizdareve kule (Ferhad Mulabegović, dipl. ing arch). S obzirom da Stari grad nije imao oštećenja prouzrokovanih ratom, Zavod je u poslijeratnom periodu sve svoje aktivnosti i angažman usmjerio na objekte koji su ratom razoreni tako da se, osim navedenih radova na Dizdarevoj kuli na Starom gradu Tešanj, nije radilo sve do 2006. godine kada je stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika izvršio monitoring grada, snimio sva oštećenja i napravio fotodokumentaciju koja je poslužila kao osnova pri izradi elaborata sanaciono-konzervatorskih radova. Monitoringom su određeni prioriteti za dalje aktivnosti Zavoda. Prilikom preuzimanja 2006-2007. godine referata Stari grad Tešanj od kolege Ferhada Mulabegovića, konstatovali smo da je i pored velikih oštećenja na obodnim zidovima, tabijama i kulama, Stari grad sačuvan zahvaljujući i velikoj količini bršljena koji je izrastao iz kamenih zidova i vijenaca i na taj način spriječio obrušavanje i rasipanje kamena.

Ulaz u tunel, zatečeno stanje

Ulaz u tunel nakon sanacije

Tabija ispred Dizdareve kule, zatečeno stanje

Tabija ispred Dizdareve kule nakon sanacije

Topovska tabija, zatečeno stanje

Topovska tabija nakon sanacije

Osmougaona kula, zatečeno stanje

Osmougaona kula nakon sanacije

Topovska tabija, zatečeno stanje

Topovska tabija nakon sanacije

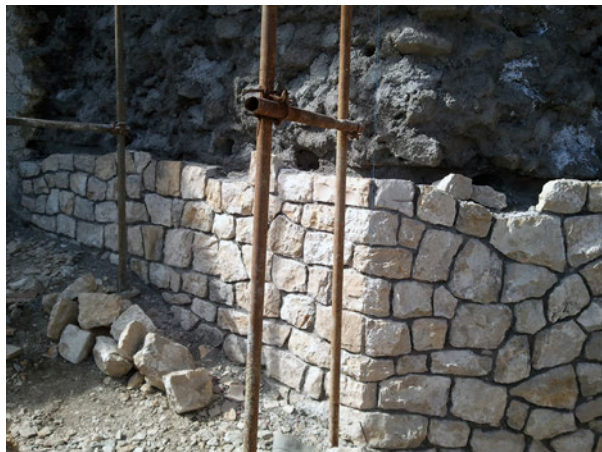
Izgled kruništa, zatečeno stanje

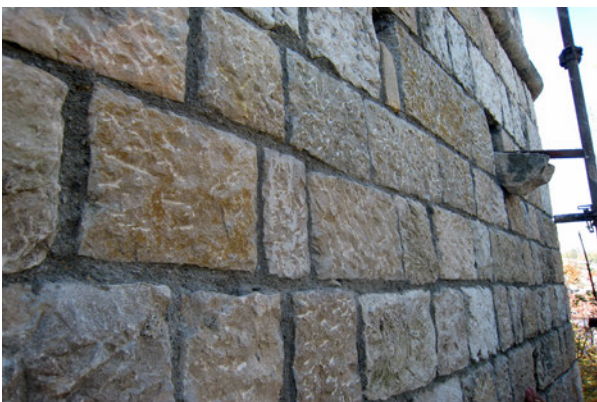
Izgled kruništa nakon sanacije

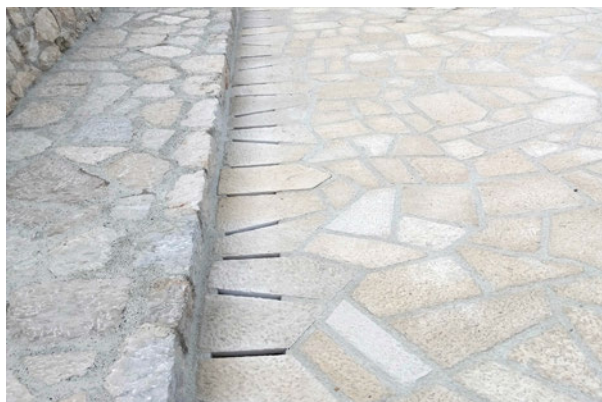
Čišćenje zida čeličnim četkama - priprema za pranje i dersovanje

Detalj zidanja zida sa jednim licem na Topovskoj tabiji

Detalj zida nakon dersovanja sa detaljem odvodne barbarkane

Detalj odvodnje vode sa platoa iznad kazamata

Detalj odvodnje vode sa platoa iznad kazamata

Detalj odvodnje vode sa platoa iznad kazamata

I pored sistemskih radova prije rata zatekli smo na pojedinim pozicijama zidove u jako lošem stanju. Uticaj atmosferična - kiša, sunce, mraz, led, snijeg prouzrokovali su velika oštećenja. Oštećenja su vidljiva kako na kruništima bedemskih zidova tako i na gotovo cijeloj površini zidova jer je uništen vezivni materijal - krečni malter između kamena, što je direktno prouzrokovalo ispadanje kamena iz postojeće forme zida. Vanjske zidne oplata od kamena su na mnogo mjesta bile potpuno uništene. Veliki problem su predstavljale vertikalne pukotine koje su razdvajale zidna platna i konstruktivno ih slabile. Na nekim mjestima je bilo potrebno zidati zidove s jednim licem a na nekim zidove s dva lica. Novougrađeni kamen je lokalni krečnjak koji svojom bojom, veličinom i načinom obrade u potpunosti odgovara bojom i veličinom postojećem kamenu. Sva dersovanja su rađena fugom u boji kamena tako što su sve ivice kamena vidljive a fuge max 1,5-2cm širine.

Na mnogo pozicija gdje je bila narušena stabilnost bedemskih zidova nisu vađene veće količine kamena već su rađena ojačanja i injektiranje postojećih pukotina i prezidivanje zida postojećim zdravim kamenom. Sa svih površina bedemskih zidova i zidova tabija je izvađen sitni nevezujući kamen i zamijenjen odgovarajućim novim kamenom. Da bi prezidivanje zidova imalo smisla, obavezno su se radila rekonstrukcija kruništa i konzerviranja istog pri čemu je biran kamen jednakih dimenzija utopljen u produženi cementni malter s dodatkom bijelog portland cementa, pri čemu su ivice kamena čiste i vidljive.

Od momenta kad smo preuzeli referat, stalno smo razmišljali kako je neophodno na određenim mjestima napraviti arheološka istraživanja s ciljem potvrđivanja naučnih pretpostavki o historijskoj i slojevitoj kompleksnosti lokaliteta. Isto smo tako bili svjesni da je prije toga neophodno uraditi mnogo posla na sanaciji i konzervaciji bedemskih zidova, kula, tabija i kazamata i da će arheološka iskopavanja morati sačekati određen vremenski period.

Nakon punih 14 godina rada na Starom gradu stekli su se uslovi za arheološka iskopavanja. Nama je posebno bilo stalo da se utvrdi postojanje oborskog zida sa ulaznom kapijom na potezu od osmougaone kule prema topovskoj tabiji u dijelu grada koji je u

Lokacija arheoloških istraživanja

vrijeme Osmanlija proširen i utvrđen odbranbenim oborima.

Usaradnjisa JUMuzej Tešanj dogovoreno je da se urade arheološka iskopavanja, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj. Za te radove angažovano je osoblje Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, voditelj projekta je bio prof. Adnan Kaljanac, saradnik Jesenko Hadžihasanović. Prilikom arheoloških iskopavanja 2021. godine otkriveni su dijelovi zida cjelokupnom dužinom, a visine od 50-100cm, koji su u potpunosti očuvani. Na zapadnom završetku zida je prilikom iskopavanja otkriven novi segment zida naslonjen pod uglom od 90 stepeni na postojeći, ali bez direktne povezanosti. Navedeni dio zida je evidentno izgrađen naknadno, kvadratne forme i potencijalno je mogao služiti kao temelj kapiji ili slične strukture.

Pronađeno je 713 arheoloških nalaza koji obuhvataju nalaze od metalnih vrhova oružja, preko fragmenata glazirane keramike do kamenih topovskih kugli.

S obzirom da navedena iskopavanja nisu tretirala dio zida koji izlazi iz bedemskog zida topovske tabije, neophodno će biti u narednom periodu nastaviti istraživanja kako bi se utvrdila eventualna povezanost što bi nas moglo uputiti da su na tom mjestu bila kapijska vrata.

U okviru ovih radova snimljen je i gornji plato Starog grada Tešanj koji ukazuje na potencijalne ostatke građevinskih struktura.

Početkom 2023. godine otpočeti su radovi II faze Arheoloških iskopavanja, konzervacije i revitalizacije Starog grada Tešanj sistematska arheološka istraživanja

Bunkeri. Na iskopavanjima je bila angažovana ekipa u sastavu voditelj projekta prof. Adnan Kaljanac, saradnici Jesenko Hadžihasanović MA i Ago Mujkanović, MA.

Detaljan opis arheoloških istraživanja je prikazan u prethodnom tekstu pod nazivom Arheološka istraživanja na Starome gradu Tešanj na lokaciji Kazamati (Bunkeri), Autora: Prof.dr. Adnan Kaljanac; Jesenko Hadžihasanović, MA; Ago Mujkanović, MA.

Vrlo interesantno je da je u podu dva kazamata lijevo od ulaza u gornji dio Starog grada Tešanj otkriven antički zid u izvornom stanju, određen broj značajnih nalaza, između ostalog kovanice rimskog cara Valensa i osmanskog sultana Sulejmana II.

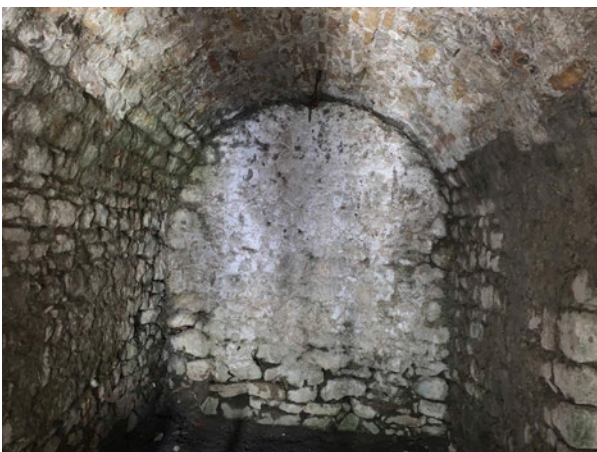
Pronalaskom ovih nalaza promijenjen je tok građevinskih radova na kazamatima. Odustali smo od popločavanja kompletne površine kazamata kamenim pločama kako je bilo predviđeno projektom. Prema preporukama stručnog tima koji je radio na iskopavanjima, odlučili smo da otkriveni antički zid zadržimo u izvornom stanju u prostoru, da se detaljno arheološki očisti te da se mjesto nalaza ogradi željeznom kovanom ogradom i to po ugledu

Dva kazamata lijevo od ulaza u Stari grad

Dva kazamata lijevo od ulaza u Stari grad

Dva kazamata lijevo od ulaza u Stari grad

na postojeću na gradu koja će biti visine 50cm završno bojena antracit mat lakom. Predviđeno je da se ostaci antičkog zida osvijetle direktnim (reflektori) i indirektnim (skrivena led traka) rasvjetnim tijelima. Zatim, da se za pronađene kovanice napravi adekvatna izložbena staklena vitrina koja će se pričvrstiti na zid u neposrednoj blizini otkrivenog zida; uz vitrinu na zidu će stajati tekstualni opis pronađenih artefakata. Vitrina će se direktno osvijetliti reflektorom kako bi natpis posjetiocima bio vidljiv i čitljiv. Pronađeni

arheološki nalazi su deponovani u prostorije JU Muzej Tešanj na dalju obradu.

S obzirom da gore navedeni radovi nisu tretirani već potpisanim ugovorom, i kao takvi se ne mogu izvesti u okviru postojećeg ugovora, dogovoreno je da će pristupiti radovima na prezentaciji otkrivenih nalaza čim se obezbijede adekvatna novčana sredstva. Do tada će oba kazamata biti zatvorena za posjetioce.

S obzirom na količine otkrivenih nalaza pronađenih u okviru prezentovanih iskopavanja, treba naglasiti da je nužno nastaviti dalja istraživanja na Starom gradu Tešanj.

Podaci o dosadašnjim konzervatorskim intervencijama na starom gradu Tešanj

- U periodu 1950 - 1954. godine izvršeno je nekoliko konzervatorskih zahvata: urađen je zidni plašt kod ulaznih vrata, popravljeni vanjski zidovi Krnje kule, utvrđeni zidovi.
- 1961. je obavljeno čišćenje starog grada Tešnja od vegetacije uz manje arheološko sondiranje i izrađen nacrt elaborata konzervacije i djelimične restauracije starog grada Tešnja.
- 1963. je dovršeno kompletiranje stručnih elaborata za potrebe najvažnijih konzervatorskih zahvata.
- 1963. je provedena definitivna sanacija Dizdareve kule, konzervacija zapadnog zida Krnje-kule, rekonstrukcija cisterne (Dr. Zdravko Kajmaković).
- Od 1976. do 1990. godine Konzervatorsko-restauratorske radove na kompleksu tešanjskog grada kontinuirano je obavljao Zavod uz saradnju Samoupravne interesne zajednice za kulturu i informisanje u Tešnju (Ferhad Mulabegović, dipl. ing arch).
- U periodu 1880-1985. godine obavljena su i arheološka istraživanja na kompleksu grada / sondiranja i iskopavanja/ pod rukovodstvom Đ. Odovića i Z. Žeravice).
- U periodu 1992-1995. radovi su prekinuti usljed ratnih dejstava.
- 1995. godine Općina Tešanj je poduzela radove na rekonstrukciji krovišta Dizdareve kule (Ferhad Mulabegović, dipl.ing.arh.).
- 2007-2008. godine Zavod za zaštitu spomenika je pristupio izradi elaborata konzervatorsko-sanacionih radova kojim je obuhvaćana ulazna partija sa bedemskim zidovima, rekonstrukcija zidova velike tabije sa platoom ispred Dizdareve kule. (Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
- 2009. godine izvršena je revitalizacija Dizdareve kule za stvaranje izložbenog prostora za potrebe JU Muzeja Tešanj (Ferhad Mulabegović, dipl. ing.arh. /Pavle Mašić dipl.ing.arh.).
- 2010. godine Sanaciono-konzervatorski radovi i radovi rekonstrukcije na bedemskim zidovima sa

- puškarnicama i prilaznoj stazi na Gornjem gradu prema Krnjoj kuli, rekonstrukcija enterijere Krnje kule na Gornjem gradu i to prema Krnjoj kuli. (Azer Aličić, dipl.ing.arh. - Dženana Šaran, dipl. ing. arh).
- U periodu 2010-2012. godine izvršeni su sanaciono-konzervatorski radovi bedemskih zidova i platoa šestougaone tabije na Gornjem gradu, stepenice koje vode do tabije i stepenica koje vode prema Krnjoj kuli. (Azer Aličić, dipl. ing.arh - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2010. godine izvršeni su sanaciono-konzervatorski radovi enterijera u dva kazamata ispod šestougaone tabije na Starom gradu Tešanj, radovi rekonstrukcije bočnog zida tabije te radovi manjeg obima rekonstrukcije dijela bedemskih zidova na Gornjem gradu i to od kraja šestougaone tabije do otvora za samicu unutar bedemskih zidova. (Azer Aličić, dipl. ing. arh. - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2011. godine - izrada projektne dokumentacije za izgradnju sanitarnog čvora. (Azer Aličić, dipl. ing.arh. - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2013. godine izvršeni su sanaciono-konzervatorski radovi na čeonom bedemskom zidu na ulazu u Gradinu čišćenje zidnih površina, kaldermisanje prostora ispred kazamata, zatravljivanje krova kazamata, prepariranje ulazne kapije, kao i sanacija zida sa jednim licem na mjestu izlaza iz tunela (Azer Aličić, dipl.ing. arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2013. godine izvršeni su sanaciono-konzervatorski radovi i radovi rekonstrukcije na bedemskim zidovima na četiri pozicije unutar Starog grada Tešanj. Bedemski zidovi prve tabije lijevo, zid iznad ulazne kapije kroz koju se ulazi u Gornji dio grada, dijela obodnog bedemskog zida u Gornjem gradu što je orijentisan na čaršiju kao i zid iznad tunela u Donjem dijelu grada. (Azer Aličić, dipl. ing arch - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2015. godine izvršena je sanacija osmougaone kule, bedemskog zida s kapijom koji vodi prema gornje dijelu grada. (Azer Aličić, dipl.ing.arh. - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2015. godine izvršena je sanacija tabije s kazamatima, platoa tabije i bedemskih oborskih zidova sve do spoja sa osmougaonom tabijom. (Azer Aličić, dipl.ing.arh. - Dženana Šaran, dipl. ing.arh.).
 - 2017. godine izvršeni su sanaciono-konzervatorski radovi na tunelu, ugaonoj tabiji, oborskim zidovima. (Azer Aličić, dipl.ing.arh. - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - U periodu 2018-2019. godine urađena je rekonstrukcija dva kazamata ispod šestougaone tabije na gornjem gradu sa ciljem stvaranja izložbenog prostora za potrebe JU Muzeja Tešanj. (Azer Aličić, dipl.ing.arh. - Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2019. godine urađeni su sanaciono-konzervatorski radovi na dva kazamata lijevo od ulaza u gornji grad. (Azer Aličić, dipl.ing.arh.- Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
 - 2021. godine izvršeno je arheološko iskopavanje, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj I faza. (Prof.dr. Adnan Kaljanac, Jasenko Hadžihasanović, MA) - stručni nadzor (Azer Aličić, dipl.ing.arh.- Dženana Šaran, dipl.ing. arh.).
 - 2023. godine izvršena su arheološka istraživanja na Starom gradu Tešanj u dva kazamata na gornjem gradu. (Prof.dr. Adnan Kaljanac, Jasenko Hadžihasanović, MA, Ago Mujkanović, MA) - stručni nadzor (Azer Aličić, dipl.ing.arh.- Dženana Šaran, dipl.ing.arh.).
- Prilikom izrade tehničke dokumentacije i elaborata, osim tehničkog i foto snimanja, koristili smo i nacrt Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH (Ferhad Mulabegović, dipl. ing.arh).
- Od momenta kad smo preuzeli referat, stalno smo razmišljali kako je neophodno na određenim mjestima napraviti arheološka istraživanja s ciljem potvrđivanja naučnih pretpostavki o historijskoj i slojevitoj kompleksnosti lokaliteta. Isto smo tako bili svjesni da je prije toga neophodno uraditi mnogo posla na sanaciji i konzervaciji bedemskih zidova, kula, tabija i kazamata i da će arheološka iskopavanja morati sačekati određen vremenski period.
- Nakon punih 14 godina rada na Starom gradu stekli su se uslovi za arheološka iskopavanja. Nama je posebno bilo stalo da se utvrdi postojanje oborskog zida sa ulaznom kapijom na potezu od osmougaone kule prema topovskoj tabiji u dijelu grada koji je u vrijeme Osmanlija proširen i utvrđen odbranbenim oborima.
- Usaradnjisa JU Muzej Tešanj dogovoreno je da se urade arheološka iskopavanja, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj. Za te radove angažovano je osoblje Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, voditelj projekta je bio prof. Adnan Kaljanac, saradnik Jesenko Hadžihasanović. Prilikom arheoloških iskopavanja 2021. godine otkriveni su dijelovi zida cjelokupnom dužinom, a visine od 50-100cm, koji su u potpunosti očuvani.² Na zapadnom završetku zida je prilikom iskopavanja otkriven novi segment zida naslonjen pod uglom od 90 stepeni na postojeći, ali bez direktne povezanosti. Navedeni dio zida je evidentno izgrađen naknadno, kvadratne forme i potencijalno je mogao služiti kao temelj kapiji ili slične strukture.³

² Prof. Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović, MA, Elaborat o izvršenim radovima u sklopu projekta Arheološko iskopavanja, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj – I faza, Sarajevo, 2021, str.47.

³ Prof. Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović, MA, Elaborat o izvršenim radovima u sklopu projekta Arheološko iskopavanja, konzervacija i revitalizacija Starog grada Tešanj – I faza, Sarajevo, 2021, str.48.

Pronađeno je 713 arheoloških nalaza koji obuhvataju nalaze od metalnih vrhova oružja, preko fragmenata glazirane keramike do kamenih topovskih kugli.

S obzirom da navedena iskopavanja nisu tretirala dio zida koji izlazi iz bedemskog zida topovske tabije, neophodno će biti u narednom periodu nastaviti istraživanja kako bi se utvrdila eventualna povezanost što bi nas moglo uputiti da su na tom mjestu bila kapijska vrata.

U okviru ovih radova snimljen je i gornji plato Starog grada Tešanj koji ukazuje na potencijalne ostatke građevinskih struktura.

Početak 2023. godine otpočeti su radovi II faze *Arheoloških iskopavanja, konzervacije i revitalizacije Starog grada Tešanj sistematska arheološka istraživanja – Bunker*. Na iskopavanjima je bila angažovana ekipa u sastavu voditelj projekta prof. Adnan Kaljanac, saradnici Jesenko Hadžihasanović MA i Ago Mujkanović, MA.

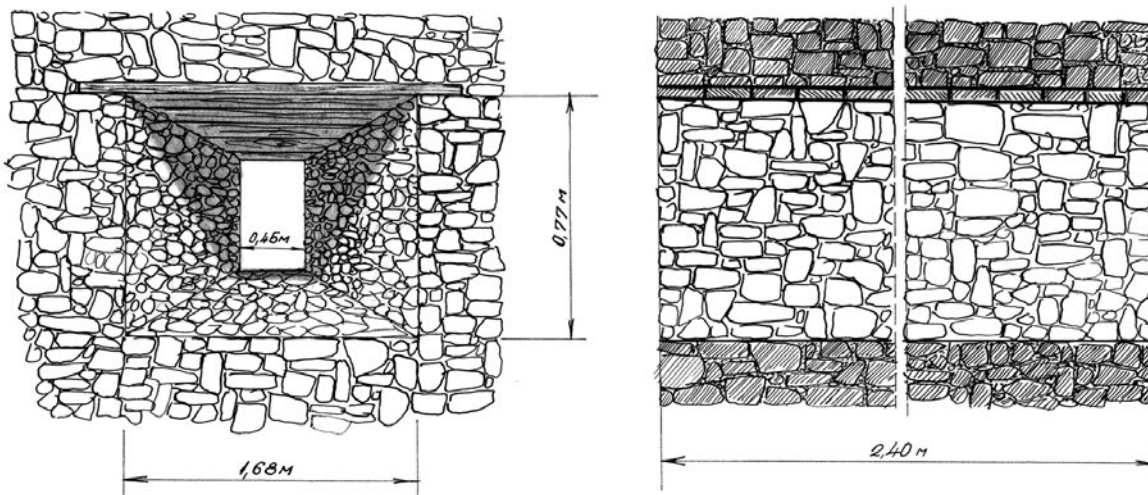
Detaljan opis arheoloških istraživanja je prikazan u prethodnom tekstu pod nazivom *Arheološka istraživanja na Starome gradu Tešanj na lokaciji Kazamati (Bunker)*, Autora: Prof.dr. Adnan Kaljanac; Jesenko Hadžihasanović, MA; Ago Mujkanović, MA.⁴

Vrlo interesantno je da je u podu dva kazamata lijevo od ulaza u gornji dio Starog grada Tešanj otkriven antički zid u izvornom stanju, određen broj značajnih nalaza, između ostalog kovanice rimskog cara Valensa i osmanskog sultana Sulejmana II.

Pronalaskom ovih nalaza promijenjen je tok građevinskih radova na kazamatima. Odustali smo od popločavanja kompletne površine kazamata kamenim pločama kako je bilo predviđeno projektom. Prema preporukama stručnog tima koji je radio na iskopavanjima, odlučili smo da otkriveni antički zid zadržimo u izvornom stanju u prostoru, da se detaljno arheološki očisti te da se mjesto nalaza ogradi željeznom kovanom ogradom i to po ugledu na postojeću na gradu koja će biti visine 50cm završno bojena antracit mat lakom. Predviđeno je da se ostaci antičkog zida osvijetle direktnim (reflektori) i indirektnim (skrivena led traka) rasvjetnim tijelima. Zatim, da se za pronađene kovanice napravi adekvatna izložbena staklena vitrina koja će se pričvrstiti na zid u neposrednoj blizini otkrivenog zida; uz vitrinu na zidu će stajati tekstualni opis pronađenih artefakata. Vitrina će se direktno osvijetliti reflektorom kako bi natpis posjetiocima bio vidljiv i čitljiv. Pronađeni arheološki nalazi su deponovani u prostorije JU Muzej Tešanj na dalju obradu.

S obzirom da gore navedeni radovi nisu tretirani već potpisanim ugovorom, i kao takvi se ne mogu izvesti u okviru postojećeg ugovora, dogovoreno je da će pristupiti radovima na prezentaciji otkrivenih nalaza čim se obezbijede adekvatna novčana sredstva. Do tada će oba kazamata biti zatvorena za posjetioce.

S obzirom na količine otkrivenih nalaza pronađenih u okviru prezentovanih iskopavanja, treba naglasiti da je nužno nastaviti dalja istraživanja na Starom gradu Tešanj.

Nacrt puškarnice: arhiva Republičkog zavoda za zaštitu spomenika

⁴ Prof. Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović, MA, Ago Mujkanović, MA *Arheološka istraživanja na Starome gradu Tešanj na lokaciji Kazamati (Bunker)*, XXIV Naše starine, Sarajevo 2023, str.xxxxxxx

Zaključak

Sve vrijeme radova na sanaciji i konzervaciji 2007-2023. godine Stari grad se nije zatvarao za posjetioce. Sigurnost posjetilaca je bila na prvom mjestu pa su se u tu svrhu postavljale zaštitne skele sa mrežama i odgovarajuća signalizacija da su radovi u toku. 2007. godine Općina Tešanj je obezbijedila sredstva za iluminaciju kompletnog grada, što je zahvat vrijedan pažnje i spomena. Ono što izdvaja Stari grad Tešanj od većine starih gradova je angažman lokalne zajednice gdje su uposlenici Općine Tešanj i JU Muzeja Tešanj dali veliki doprinos pri na raspisivanju i sprovođenju Javnih nabavki, odabira Izvođača, kao i na njegovom održavanju što je doprinijelo

bezbjednosti i sigurnosti posjetilaca Starog grada kojih je sve više iz godine u godinu. S obzirom na količine otkrivenih nalaza pronađenih u okviru prezentovanih iskopavanja, a treba naglasiti da je nužno nastaviti dalja istraživanja na Starom gradu Tešanj.

Trenutno stanje Starog grada Tešanj je dobro i to zahvaljujući pomenutim konzervatorskim intervencijama i zahvatima od strane stručnjaka Zavoda koji su sukcesivno sprovedeni.

Konačan cilj kojem Zavod za zaštitu spomenika teži je potpuna revitalizacija Starog grada Tešanj koja će u konačnici dovesti da grad postane samoodrživ.

Stari grad Tešanj nakon sanacionih i konzervatorskih radova

The aim of the work is to present the restoration and conservation works of the Institute for the Protection of Monuments in the Old Town of Tešanj in the period from 2007 to 2023, with a brief overview of the architectural structure of the complex, which consists of two spatial entities in a close functional relationship: the Upper Town - a medieval fortified town, and the Lower Town - a fortress from the Ottoman period.

The article describes the methodology and materialisation applied by the experts from the Institute in the process of creating the Restoration and Conservation Study, implemented in the above-mentioned period, whereby a special focus is placed on archaeological excavations at two sites in the Old Town.

Dr. sc. Mirza Hasan Ćeman, arheolog i historičar umjetnosti, profesor
Prof. dr. Muhamed Hamidović, dipl. ing. arh.

Preliminarno istraživanje dijela glamočke utvrde - (Biograd-Biogradac) -

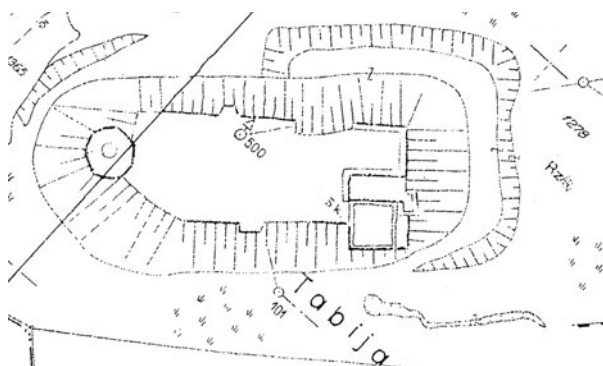
Željom zainteresiranih Glamočana da se srednjovjekovne zidine Starog grada Glamoč arheološko-arhitektonskim rekognosciranjem utvrdi stanje dijela lokaliteta gradine - eksteritorij osmanskog razdoblja - strukturno prostorni dio kompleksa cjeline Glamočke utvrde. Rekognosciranjem in loco (9 i 10 Maj 2019) i da završnim mišljenjem stručne grupe (gore navedeni) predloži buduće aktivnosti o načinu očuvanja eksteritorija do sticanja uslova za ponovnu uspostavu sakralne funkcije ovog prostora: mesdžid u tvrđavi.

Autorima ovo istraživanje predstavlja i dodatni inspirativ, po prirodi stvari struke, pokušaj dopune saznanja o općem historijskom razvoju gradograditeljske arhitekture starih gradova Bosne i Hercegovine(!) u području Dinarida. Jer, ovdje, drevne ruine su naznake „činjenica“ generiranja neolitsko-utočišnih (gradinskih) mjesta (naselja) i potom formirani vojni mesdžid u utvrdi.

Iz dokumentacije Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika saznaje se da se spomenuti i zaštićeni nacionalni spomenik nalazi na lokaciji kao k.č. broj 1278 (prema novom premjeru) što odgovara k.č. broj 19/93 (prema starom premjeru) - Posjedovni list broj 1153, k.č. Glamoč, Općina Glamoč, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina. Nacionalni spomenik uspostavljen je u skladu s Aneksom 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Na temelju člana III odluke Komisije utvrđene su tri zaštitne zone.

Autorski Izvještaj sadrži *opservativni stav* o preliminarnoj prospekciiji stanja i kulturološku *potenciju* utvrde u budućnosti i okvir naučno-historijskog ogledanja kriterijima preporuku o preventivnoj zaštiti kompleksa.

GEODETSKI IZVORI - Stanje lokaliteta -

Slika 1. Graditeljska cjelina Stari grad Glamoč (Tabija) u Glamoču. Izvod iz novijeg katastarskog plana je zakrenut radi postizanja prirodne percepcije vodoravnih i okomitih linija tlocrta objekta džamije. Bez naznake datacije. Pretpostavljena datacija: geodetski premjer terena 80-tih godina 20. st.

Slika 2. Graditeljska cjelina Stari grad Glamoč (Tabija) u Glamoču. Izvod iz novijeg katastarskog plana je zakrenut radi postizanja prirodne percepcije vodoravnih i okomitih linija tlocrta objekta džamije i s ucrtanim značajnim orijentirima. Bez naznake datacije. Pretpostavljena datacija: geodetski premjer terena 80-tih godina 20. st.

Legenda uz ilustracije

A Unutarnji prostor džamije, **B** Prostorija između sjeverozapadnog zida džamije s ulazom i zida koji je na slici označen brojem 1, **C** Prostor i zidna konstrukcija u prilazu prostoriji **B**, **D** Prostor i zidna konstrukcija u prilazu prostoru i konstrukciji **C** i prostoriji **B**, **E** Prostor unutarnjeg dvorišta (obora) Starog grada (tvrđave) iz kojeg se pristupalo u prostor **B** i, posredno, u džamiju, **F** Prostor sjeverozapadno od prostorije **B** i džamije **A**, **G** Sjeveroistočne padine ispod zidova Starog grada

(tvrđave) i džamije, **H** Jugoistočne padine ispod zidova *Starog grada* (tvrđave), **I** Sjeveroistočne padine ispod zidova *Starog grada* (tvrđave), **J** Jugoistočne padine ispod temelja i zidova džamije.

K Jugoistočne padine ispod temelja i zidova džamije, **I** Zid između prostora **F** i prostorije **B**.

Pravac kible i mihraba unutar džamije.

 Pristup iz prostora unutarnjeg dvorišta (obora) *Starog grada* (tvrđave) u prostorju **B** i, posredno, u džamiju.

 Pristup iz prostorije **B** ("hodnika"?) u džamiju. Vrata džamije nisu naznačena na crtežu.

F - Prostor bastiona utvrde

(-) Arheološki kontekst

Tragovi Stare Glamočke gradine se nalaze na uzvišenom platou (Gornji grad) u nedaleko današnjem gradu Glamoč u Jugozapadnoj Hercegovini kao „gradinski tip utvrde“ *indigen zbjeg* - u neolitu zasnovan - danas nedovoljno ispitan.

Potrebno je istaći da je zbog djelovanja različitih faktora u proteklih 88 godina (od 1932.) masa zidina (i džamije) nije kompaktna i da je destabilizirana što je dovelo do urušavanja većih cjelina zidina. Takvo stanje zidina omogućilo je urastanje vegetacije (šibljje) u zidnu masu i njeno razarajuće djelovanje po ostatke zidova. Može se zaključiti i o negativnom djelovanju čovjeka po očuvanost zidina.

Ophodom po kompleksu Gornji Grad, po Tabiji s suhozidnim tragovima zidanja - *gradinski opus*, kao i po intaktnim dijelovima ozidane utvrde s bastionom - ponekad se u krečnom malteru potvrđuje prisutno „aktivno življenje u kompleksu“.

U unutrašnjem prostoru - eksteritorij - džamije u najvećoj mjeri ispunjen je kamenom i drugim materijalom koji potječu sa same građevine. Prostor je ispunjen gustim rastinjem i manjim drvećem koje izrasta između urušenog kamenja, onemogućava vizualnu percepciju dilova kamene strukture i eventualno pronalaženje kamenih artefakata.

Ovo otežava arheološka istraživanja i iskopavanja. Sva četiri zida džamije nisu statički stabilna i predstavljaju opasnost za istraživače i članove arheoloških ekipa. Prije provođenja arheoloških ispitivanja potrebno je navedene zidine statički stabilizirati.

Jugoistočni zid džamije i konstrukcije koja povezuje okolne prostore i pripadajuće podkonstrukcije nisu stabilni.

Graditeljska cjelina *Stari grad Glamoč* u Glamoču po svojim općim odlikama predstavlja potencijalni arheološki lokalitet od posebnog značaja. Do danas (august 2020.) na lokalitetu nisu provedeni nikakvi istraživački radovi, uključujući i arheološke, niti su na lokalitetu provedeni bilo kakvi zaštitni konzervatorsko-restauratorski radovi. Stoga, sâm lokalitet nije podvrgnut nikakvim oblicima uređene i organizirane prezentacije spomenika javnosti koje obuhvata.

Kose padine koje su nastale uz jugoistočni i sjeveroistočni dio temelja džamije po svemu sudeći mogu sadržati šut koji je nastao urušavanjem zidina. Teško bi se unutar tog šuta moglo očekivati neke značajne arheološke nalaze ali se to kao mogućnost može isključiti. Stari grad nije nikada napadan artiljerijskim oruđima te se urušavanje zidova nije ni desilo. Međutim, okolno stanovništvo je u ostacima *Srarog grada* vidjelo svojevrsni „kamenolom“ pa je s njega odnosilo i raznosilo kamen kao građevinski materijal za svoje potrebe.

Provođenje arheoloških istraživanja na području cijele građevinske cjeline zahtijeva dugotrajan i složen rad i znatna finansijska sredstva.

U kojem su obimu sačuvani ostaci arhitektonskih detalja objekta džamije bit će moguće dati konačni sud tek nakon provođenja arheoloških iskopavanja.

(-) Arhitektonsko-graditeljski kontekst

Postojeća gradinsko-morfološka struktura vidljivo usmjerena siluetom kamenog zida - integrirana gradinska enklava - *bazičan prostorni eksteritorij* - polovično „prislonjen“ matičnom kompleksu zidu utvrde, a dvorubnim dijelom vangradinska struktura usmjerena okolišnom pejzažu (podgrađa) Gornji Grad dominantno je eksponirana.

Ova enklava je *ugaono* dijagonalno orijentirana k Istoku, dvostrano dostupna: (1) pristupom vanjskim kamenim stepeništem s profilirano naglašenim portalnim podestom, figuralno oklesanim portalim okvirom u istoj vrsti kamena - eksterni ulaz u zajednički predprostor - *sofa* - (neposredno pozicioniran uz matični zid bastiona); i (2) unutarnji pristup s trga - vježbališta - utvrde iznad padine nekadašnje tabije.

Ova cjelina - *intravertna enklava* - makro struktura - s geometrijski pravougaono ozidanom konturom, danas nezaštićena i nepokrivena, svojevremeno je bila priređena i posvećena sakralnoj funkciji po sadržini s pristupnim predprostorom, nalazima obogaćen artefaktima i fraktalima portalne pozicije ulaza u molitveni prostor, potom očuvanua mihrabska niša s opšavnim ansamblom prozora.

Morfološko-fizički inventar enklave:

KAMEN

Ulomci kamena *in loco* po tipu je #nekomercijalan“ visokokvalitetan kamen krečnjak - izuzetno čistog izgleda [CaCO₂] - kompaktne strukture. Ekološki je prionljiv s malterom;

Zid - paralelan matičnom utvrde - isturen vetrikalni omotač enklave [pogodan element transformacije] vernekularno pripravljen, kamenorezački artikuliran, *endemičan* tradirano *ospoljen* drevnom arhitekturom Dinarida na Balkanu.

Dvostrana zidna masa vidljive širine cca 78,0 cm s *bridno obrađenim kamenom* (formatizirana za lahko prenošenje) čini omotač enklave. Sklopivi slojevi kamena zida - dvoobrazni *opus* - [mediteransko-grčki] su trenutno „rahli“ izgledni kao „usuho“ polagani, ispravni oborinama gdje ugaoni dijelovi čine rub, vertikalno-stabilne osnove, lijepo pripreman i ugrađen. Trenutno je *raspolučen original* nedostatkom spojne mase.

MALTER

Osnovni je vezivni materijal s pečenim krečom služio za zidanje strukturalne anatomije objekta - negdje s čok(om) - mješavina - manualo procijenjen potapanjem u destilovanoj vodi: osim čistog sitnog kamenog agregata i s drobljenom ciglom - cca 0,1 - 0,3 % - analizirano u očuvanim gromadama maltera;

Osvjetljenje

OTVORI

Prema broju i po dispoziciji bivših prozora (15 s kamenim doprozornicima i kopcima: 4 frontna, 3 lijeva - paralelni smjeru vanjskih stepenica, 2 desno - uporedno *spušteni* pored munare, 1+1 simetrična pored ulaza u molitveni prostor).

Postojao je prozor u zidu bastiona (nalik puškarnici) da osvjetljava sof;u;

Sakralni kontekst

MIHRABSKA NIŠA

Ovdje, motreno - osnovu supstance sakralnog karaktera sastava jedinice eksteritorija čini *sakralno* pročeljno: „umjerenom mjesto“ - mihrab - čelište-niša s podnicom (*ontološki fisis*) kompozitno montiran po slojevima geometrijski artikuliranim muquarna(s) om (s sedmostepenim dekorativnima u *nefsu*) istovjetnim kamenom i postamentom.

Predstavlja jedino likovno umjeće - unikat uredak - islamski oblikovan ovdje.

Potrebna su dodatna historijska i likovno-arheološka istraživanja identifikovanih artefakata da se utvrdi i ostalo stanje (> M. Mujezinović, *Islamska epigrafija BiH*, 3; - Sarajevo 1998.). Završno stanje za restauratorsko viđenje o originalnom iluminiranju i modeliranju kaligrama kur'anskog logosa će se

naknadnim artikuliranjem sagledati u cjelini. Tarih džamije nije pominjan ni u literaturi, niti je zasad pronađen.

PODNICA - sedžda

Utvrđeno je da su postojale kamene ploče podnice iznad naboja - mješavina zemlje i šuta.

PRIJEDLOG konzervatorsko-restauratorskih radova:

1. Pripremni radovi
2. Kamenorezačko konzervatorsko-restauratorski radovi
3. Završni radovi

Ad.1. Ova priprema je strateški bitna za obnovu i podrazumijeva od fizičke organizacije radnog prostora do odabira materijala, uvid u supstancu fenomena - vrstu dograđenja, konsolidiranje arheološkog materijala, artikulirano vizuliziranje drevnih veduta objekta: buduće i stare arhitekture Dinarida, tehnološke uslove o načinu uklapanja artefakata u postojeće zidove i obrada dodatnih uredaka kamena;

Ad.2. Izrada Plan-Projekta o konzervatorsko-restauratorskim radovima (od kamenorezačkih radova do nacrtu stolarskih pozicija) koncepti saniranja i interpoliranja nedostatnih dijelova (vanjski i unutarnji zidovi) uklapanje stolarije, demontiranje oštećenih dijelova, injektiranje adekvatnim vezivima, obrada prozorskih okvira, malterisanje, popločavanje podnice;

Ad.3. Krovišnja skeletna drvena konstrukcija sa munarom, termička izolacija, ukrajanje drvenog podgleda

Dakle, na temelju istraživanja iskopa objekta *Džamije na Tabiji* interpretiranje rezultata - rekognosciranje - općeg stanja i uvidom u prikupljen arhitektonsko-arheološki materijal dijela graditeljske cjeline *Stari grad Glamoč* u Glamoču istražitelji predlažu resturatorsko-konzervacijsku obnovu spomeničkog i turističko-edukativnog objekta: *vraćanje* u funkciju vjerskog objekta za potrebe mjesnog *Medžlisa Islamske zajednice* Glamoč.

Poanta prijedloga je da se nakon završnih radova na objektu aktivnosti zaštite *svode* na očuvanje vidljive siluete objekta nalik foto prilozima.

ILUSTRACIJE

A - foto priloz

*Pogled na dio tvrđave i objekt džamije poslije 1936. g.
Fotografija: Nepoznati autor.*

*Pogled na središnji prostor džamije.
Fotografija: M. H. Ćeman, 10. maj 2018.*

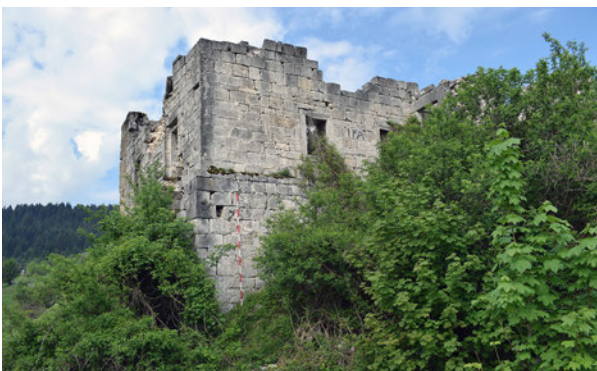
*Dimitrije Sergejevski, „Putne bilješke iz Glamoča“. U:
Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo, LIV/1942: 156.*

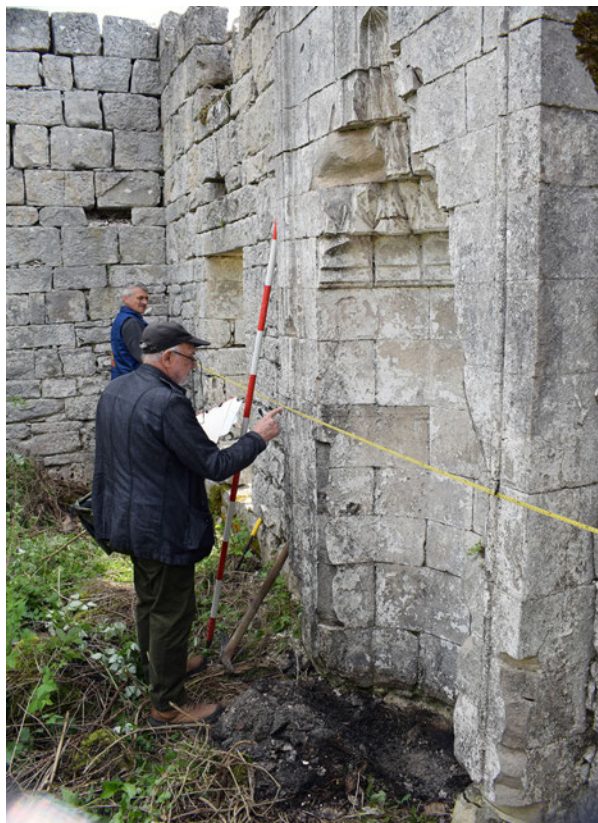
*Lijevi dovratnik na ulazu u džamiju.
Fotografija: M. H. Ćeman, 10. maj 2018.*

*Središnji dio džamije s mihrabom. Fotografija: M. H.
Ćeman, 10. maj 2018.*

*Sjeveroistočne padine ispod zidova Starog grada (tvrđave) i
džamije. Fotografija: M. H. Ćeman*

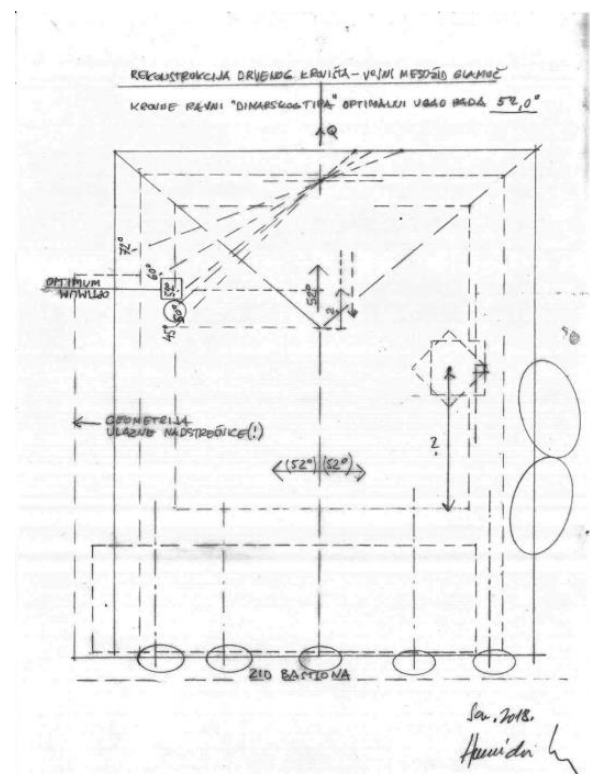
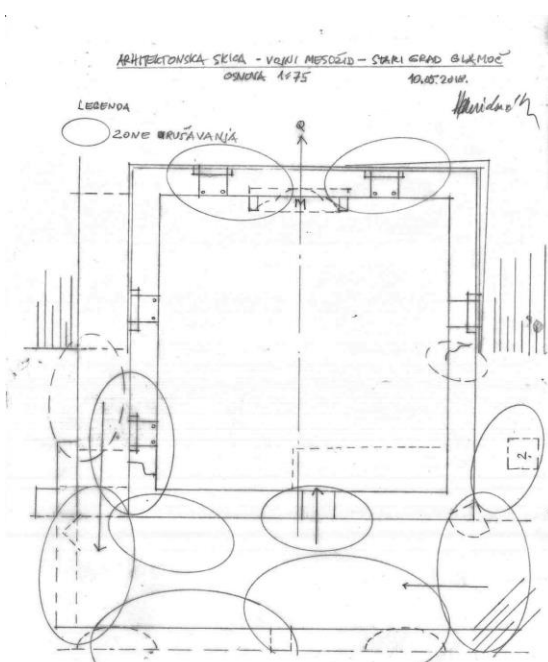

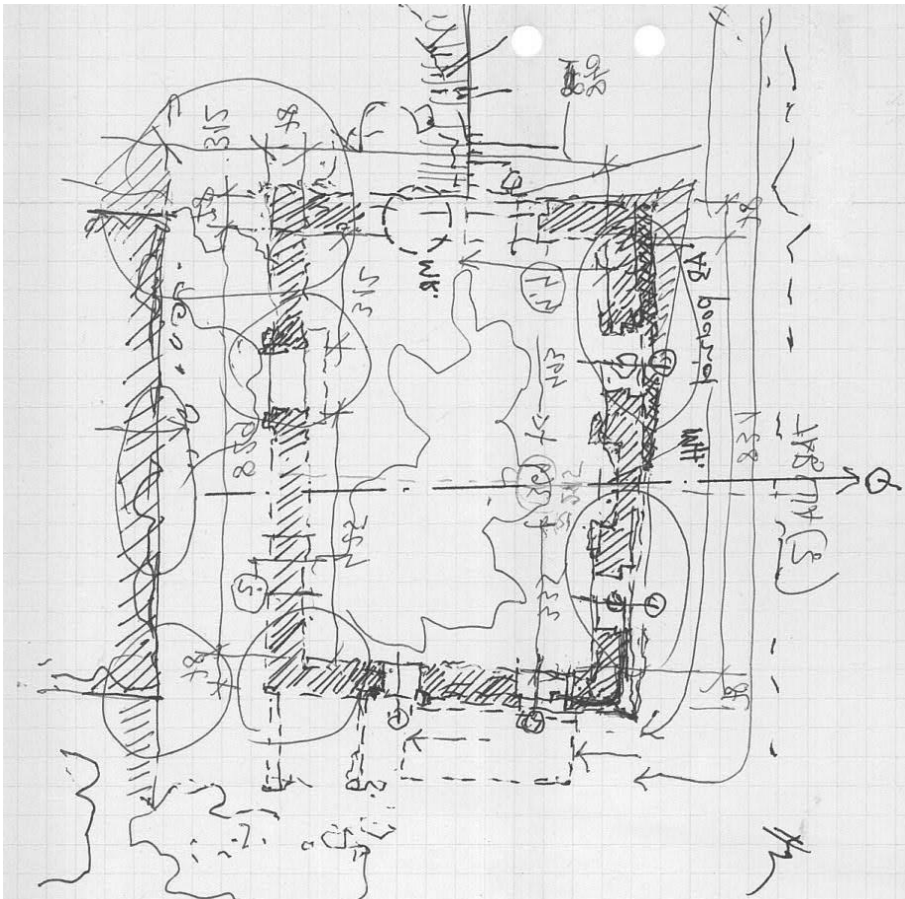
Mihrab džamije. Fotografija: M. H. Ćeman, 10. maj 2018.

Mihrab džamije. Fotografija: M. H. Čeman, 10. maj 2018.

Osnovna arhitektonska matrica za gradbenu obnovu prostorne „enklave“ u Staroj utvrdi

B - radne skice

The process of determining the condition of a part of the site of the castle - the exterior of the Ottoman period - the structural and spatial part of the complex of the Glamoč fortress by archaeological and architectural reconnaissance of the medieval walls of the Old Town of Glamoč was initiated by the citizens of Glamoč. By in loco reconnaissance (9 - 10 May 2019) and by the final opinion given by the expert group (mentioned above) to propose future activity on the way to preserve the exterior until the conditions for the re-establishment of the sacred function of this space are met: the masjid in the fortress.

This research actually additionally inspires the authors by the very nature of profession, representing an attempt to enrich the knowledge about the general historical development of the town-building architecture of the old towns of Bosnia and Herzegovina(!) in the Dinarides area, because, here, the ancient ruins are indications of the "facts" of the generation of Neolithic-refuge (fortified) places (settlements) and then the formation of a military masjid in the fortress.

Prof. dr. Ahmet Hadrović
Arhitektonski fakultet, Sarajevo

Stara i nova džamija u Solunu na Krivaji

Prvi susret sa zadatkom projektiranja džamije autor je imao 1986. godine kada ga je posjetila grupa ljudi (građevinski odbor džemâta u Solunu na Krivaji) da projektira džamiju. Vjerovali su da će ja razumjeti njihove želje budući sam rođen i odrastao u tom kraju, a posao neću odbiti jer je to 'jamčio moj otac'. Za autora je osvajanje prve nagrade na Općejugoslavenskom arhitektonskom natječaju za projekat Islamskog centra u Rijeci, Republika Hrvatska (1991), značio 'ulazak na velika vrata u svijet arhitekture', na prostoru tadašnje Bosne i Hercegovine kao i na prostoru ondašnje Jugoslavije. Bez obzira što je rat u Hrvatskoj (1991-1995) i u Bosni i Hercegovini (1992-1995) iz temelja izmijenio društveno-političke prilike, ova je nagrada otvorila vrata svih kasnijih projekata džamija koje je autor uradio. Kao izuzetno važan događaj za autora i temu ovog rada navodimo i prvu nagradu koju je osvojio na Općebosanskom arhitektonskom natječaju za Islamski centar u Banovićima (1993), tim prije što se ovaj natječaj dogodio u uvjetima rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995). Činjenica da se u ratu bavite arhitekturom i da tim poslom osvajate novčanu nagradu (koja vam olakšava egzistenciju u ratnim neprilikama) za autora je značilo mnogo više od struke, od posla...

1. Uvod

Autor nije imao ljepšu priliku da predstavi svoj pristup projektiranju džamija, kao i svoje projekte i realizacije džamija, od one koja se desila 20. aprila 2008. godine, na prestižnom King Saud University u Riyadhu (Kraljevina Saudijska Arabija)^[1]. Prvi susret sa zadatkom projektiranja džamije autor je imao 1986. godine kada ga je posjetila grupa ljudi (građevinski odbor džemâta u Solunu na Krivaji) da projektira džamiju. Vjerovali su da će ja razumjeti njihove želje budući sam rođen i odrastao u tom kraju, a posao neću odbiti jer je to 'jamčio moj otac'. Za autora je osvajanje prve nagrade na Općejugoslavenskom arhitektonskom natječaju za projekat Islamskog centra u Rijeci, Republika Hrvatska (1991), značio ulazak na velika vrata u svijet arhitekture, na prostoru tadašnje Bosne i Hercegovine kao i na prostoru ondašnje Jugoslavije. Bez obzira što je rat u Hrvatskoj (1991-1995) i u Bosni i Hercegovini (1992-1995) iz temelja izmijenio društveno-političke prilike, ova je nagrada otvorila vrata svih kasnijih projekata džamija. Kao izuzetno važan događaj za autora i temu ovog rada navodimo i prvu nagradu koju je osvojio na Općebosanskom arhitektonskom natječaju za Islamski centar u Banovićima (1993),

tim prije što se ovaj natječaj dogodio u uvjetima rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995)^[2]. Činjenica da se u ratu bavite arhitekturom i da tim poslom osvajate novčanu nagradu (koja vam olakšava egzistenciju u ratnim neprilikama) za autora je značilo mnogo više od struke, od posla... Projekte većine džamija autor je radio (kao pobjednička rješenja) kroz instituciju pozivnog natječaja. Ta činjenica ga je učvršćivala u njegovom pristupu projektiranja ovog arhitektonskog programa.

Prvi susret sa džamijom uopće autor je doživio u svojoj dobi od četiri godine kada ga je otac poveo na bajram, u 'staru' mjesnu džamiju u Solunu na Krivaji^[3,4]. To je bio put od dva kilometra u jednom pravcu, i do džamije je trebalo preći mnoge livade, malu šumu i dva potoka, uskim mostovima od drvenih brvana. Sama džamija se doimala svečanom, s puno ljudi. Utisku o njenoj posebnosti dopriniojelo je turbe sa mezaristanom te objekat 'kafane' u kome su odrasli pili kafu a djeca sokove. Tijekom studija arhitekture na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu autor je, kao semestralni rad, radio (1977) snimak mihraba Careve džamije u Sarajevu, a kao zadatak 'ljetne škole crtanja' (1978) akvarele 'Stare' džamije u Solunu², (katoličke) crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije (građene prije 1454) i (pravoslavne) crkve Sabor srpskih prosvetitelja u Olovu (1939).

Radeći na Općejugoslavenskom arhitektonskom natječaju za projekat Islamskog centra u Rijeci (1991) autor je upoznao sve značajne džamije u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Foči, Banjaluci i u Visokom. Kako su narudžbe za projekat džamija

¹ Autor je bio član delegacije Univerziteta u Sarajevu koja je od 20.4. do 28.4.2008. godine, boravila u posjeti velikom broju univerziteta u Riyadhu i u Mekhi. Držanje predavanja na navedenu temu na prestižnom King Saud University u Riyadhu za autora je predstavljalo golemu čast. Predavanje pod naslovom „Moj pristup projektiranju džamija u Bosni i Hercegovini“ Autor je objavio u knjizi:

Hadrović, A. (2010). Research study on Architecture and Overview of the Architect's Experience), Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

² Naziv „Stara“ se koristi od 2000. godine, odnosno od vremena izgradnje „Nove“ džamije u Solunu na rijeci Krivaji koju je projektirao autor ovog rada.

postale učestanije (uz najavu narudžbi za crkve), autor je sa sve većom pažnjom pročeo proučavati vjerske objekte (džamije, crkve, sinagoge, hinduističke i budističke hramove) kako bi što bolje shvatio bit njihovog ustrojstva, te njihov značaj u osobnom životu ljudi i životu društvenih zajednica ^[5]. Osim toga, za autora (sada profesora arhitekture) su ovi objekti bili interesantni i sa aspekta njihovih konstruktivnih sistema te arhitektonske akustike. Baveći se (kao profesor arhitekture) kompleksnim temama arhitekture, kao što je tema ‘arhitekture u kontekstu’, autor je koristio svaku priliku da posjeti i doživi mnoge sakralne objekte, kako u Bosni i Hercegovini tako i širom svijeta ^[6,7,8,9,10,11].

2. Kulturno-historijska baština na području Krive Rijeke u dolini rijeke Krivaje

Na području Krive Rijeke nalazi se razmjerno veliki broj izuzetno vrijednih primjera kulturno-historijskog nasljeđa ^[12]. To se, prije svega, odnosi na srednjovjekovne nekropole stećaka, naročito oblikovanih nadgobnih kamenih blokova čija je masivnost impresivna. Najveće nekropole stećaka nalaze se u Križevićima (zaselak Meorača), Boganovićima (lokalitet Navitak), Mramorje (kod Moguša), Solunu (na vrhu Hadrovskih zurpacija), Dugom selu (na brdu, pored novih kuća Hasanspahića iz Žunove i brežuljku Rađevac). Manja nekropola stećaka nalazi se u Hadrama, na lokalitetu Grebnice. Stoga nam se čini naročito važnom činjenica postojanje bosanskih bogumila u srednjovjekovnoj Bosni, koji su i onda izabrali vlastiti put mira i tolerancije, nasuprot pripadnosti bilo kakvom ‘redu’ kojem je protivnik sve ono što je drugačije od sistema vrijednosti tog ‘reda’. Autor je mišljenja da upravo bosanski muslimani najviše baštine mudrost bosanskih bogumila, a da su islam primili kao onu religiju koja im se činila najbližom njihovom srednjovjekovnom naučavanju „pravog kristijanstva“. Nekropole stećaka na prostoru Krive Rijeke svjedoče kontinuirano postojanje autentičnog bosanskog bića i na ovom prostoru.

U blizini nekropole sa stećcima “Mramorje”, na šumskom proplanku, nalazi se Dovište u Jasiku (Slika 1), otvoreni prostor gdje se svake godine uči dova ^[13]. Na rubu proplanka-dovišta, nalazi se impresivna nekropola s nišanima. Vjeruje se da su ondje pokopani šehidi vojske sultana Mehmeda II El Ftih iz vremena njegovog osvajanja Bosne i Hercegovine (1463).

Nekropola stećaka, kao i učenje dove (islamski obrad), s jedne strane svjedoči da je ovaj prostor bio naseljen i u srednjem vijeku, a s druge strane, da su srednjovjekovni Bogumili (“pravi kristijani”, kako su sami sebe nazivali) prihvatili islam odmah po osvajanju ovog prostora od strane Osmanskog Carstva, predvođenom sultanom Mehmedom II El Fatihom (1432-1481).

*Dovište u Jasiku kod Boganovića
Izvor: Autor (14. maj 2020.)*

3. Stara džamija u Solunu na rijeci Krivaji

Najznačajniji kulturno-historijski spomenik Soluna je njegova Stara džamija ^[4] (Slika 2). Džamija je locirana na zapadnom rubu areala sela Solun, u blizini zaselaka Klempe i Doline (Geografske coordinate: 44°09'51.39"N, 18°32'03.41"E, Elevation: 574 m). Džamiji se pristupa asfaltnim putem, s regionalnog puta Olovo - Zavidovići, na odvojkju oko 100 metala udaljenom od osnovne škole “Hasan Kikić”. Nema pouzdanih podataka o vremenu gradnje Stare džamije u Solunu³. Prema podacima koje koristi Islamske zajednice Olovo, prvobitna džamija je sagrađena 953. hidžretske godine (1546) godine, što je pisalo na tarihu džamije, ali tarih džamije nije sačuvan⁴. Džamija je više puta manje-više temeljno obnavljana, a značajna je obnova bila 1938. godine, kada je obnovljenu džamiju ponovno otvorio reis Islamske zajednice Jugoslavije Fehim ef. Spaho (reis

³ Prema još uvijek važećem Katastru, šuma oko džamije je u vlasništvu obitelji Demirdžić iz Sarajeva (iz koje potječe čuveni bosanskohercegovački glumac Rejhan Demirdžić, 1927-1988).

⁴ Nad ulazom u džamiju je (prema tvrdnji sadašnjeg mjesnog imama, Muje ef. Numanovića) bio jasno uočljiv tarih s godinom gradnje džamije, 953. Hidžretka godina)

od 1938-1942)⁵. Od izvorno građene Stare džamije u Solunu do danas su očuvana originalna ulazna vrata koja se danas nalaze na ulazu na mahfil. Na vratima su sačuvani natpisi koji datiraju iz 1216. H.G. (1801. godine) i 1246. H.G. (1830. godine). Zanimljivo je da se u temelnom zidu džamije može uočiti komad stećka. U haremu džamije se nalazi drveno turbe za mezarovima dvojice braće-blizanica koji su, po predanju, poginuli kao šehidi u vojsci sultana Mehmeda II El Fatiha prilikom njegovog osvajanja Bosne (1463).

Stara džamija u Solunu (česma sa kamenim koritom i turbe sa starim grobljem)

Izvor: Lejla Hadrović (8. juli 2028.)

⁵ Ovu je informaciju autor ovog rada dobio od svog oca, Mustafe (Ahmet) Hadrović (1925-2010) koji je, kao dječak „svojim očima gledao kako reisu Spahi na mahrami predaju ključ džamije, a on je potom otvara“.

4. Nova džamija u Solunu na rijeci Krivaji

Autorovo iskustvo sa javnih i pozivnih natječaja za projekte džamija pokazuje da svaki autor-arhitekta ima svoju predodžbu određenog zadatka (projekta džamije). Te predodžbe proizilaze dijelom iz općeg pogleda na svijet svakog arhitekta, odnosno njegove arhitektonske estetike, a dijelom iz menje-više „naučenih programskih načela“ nekog konkretnog arhitektonskog programa. Ovo uvjerenje autor je naročito potvrdio u svom iskustvu člana žirija na javnom konkursu za Džamiju u Ljubljani. Prvu narudžbu za projekat džamije uopće, Autor je dobio od džemata u Solunu na Krivaji.⁶

Lokacija džamije. Nova džamija u Solunu na Krivaji je ložirana na uređenom terenu uz put Solun-Hadre-Glavišno, na lokalitetu Dvorišta (Geografske koordinate: 44°10'11.02"N, 18°32'22.12"E, Elevation: 532 m). To je bila težišna tačka u mreži sela koja čine mjesnu zajednicu Solun. Za razliku od čuvene Stare džamije u Solunu, Nova džamija je imala dobar kolski pristup, a bila je i vizualno saglediva u prostranom amfiteatru doline rijeke Krivaje, u dijelu mjesne zajednice Solun.

Dispozicija džamije. U svom pristupu projektiranju džamija Autor se držao jedinog, već izrečenog, uvjerenja: „džamija je, u fizičkom smislu, svako čisto mjesto gdje čovjek-pojedinac i čovjek sa drugim ljudima, propisno prethodno pripremljen, obavlja molitvu^[5]. U činu obavljanja molitve, čovjek je usmjeren (kibla) prema svetom hramu Kabi u Mekki“. Ovo je jedini aksiom u projektiranju džamija^[5], što znači da je sve ostalo rezultat kompleksnih relacija čovjek-okruženje koje inače podrazumijeva Arhitektonski Definiran Prostor (ADS). Već kod prvog projekta džamije, autor prvo istražuje i analizira izvedene objekte džamija, od prve Poslanikove s.a.v.s. džamije u Medini do danas, u svim krajevima planete Zemlje. Iz sagledavanja tako široke lepeze realizacija, autor

⁶ Džamija se počela graditi 1996. godine na način dobrovoljnih akcija ljudi-džematlija iz sela koja čine mjesnu zajednicu Solun (Solun, Hadre, Glavišno, Kovačići, Martinovići, Žunova, Bukov Dol i Rećica. U početku je na čelu građevinskog odbora bio gospodin hadži-Salko Pašić iz Žunove, a kasnije Ibro Muminović iz Glavišna. Zadržavajući su podaci koliko su neki pojedinci imali dobrovoljnih dnevnica (naprimjer, Ibro Muminović, Fehim Muminović i Mustafa Muminović preko 200). Isto tako je zanimljivo da su neki pojedinci, majstori svoga zanata, prihvatili da urade kompletne radove po nekim pozicijama:

- ulazna vrata od aluminijumskih profila: donacija Bajro Hodžić,
- drvena ulazna vrata hol-glavni molitveni prostor: Sulejman Hasanspahić,
- sve tesarske radove i oplata kupola: Mujo Hasanspahić,
- kompletno armiranje: hadži-Ismet Muminović,
- mihrab, mimer, čurs, ograda mahfila stubište: Sifet Helja i Safer Muminović,
- bravarija na kupolama: Enver Hadrović.

izvlači (moguće) konstante i zapaža pojedinosti. U drugom koraku autor analizira zahtjeve naručioca projekta za džamiju, kroz formu manjeg ili većeg broja intervjuja, uvijek u kontekstu konkretne fizičke lokacije budućeg objekta i postojeće urbane legislative. Sam projekat džamije (koji uvijek podrazumijeva poštovanje legislative o građenju i tehničkih standarda) postaje ‘autorova stvar’. Prve provjere autorovog arhitektonskog rješenja autor radi sa naručiocem projekta, u najširoj mogućoj debati. Pri tome, zahtjeve naručioca koji su oprečni legislativi građenja i tehničkim standardima, uz obrazloženje, odbija. Istovremeno, insistira na rješenjima koja generiraju čiste funkcionalne tokove u objektu te fiziološko-psihološki komfor korisnika. U autorovom dosadašnjem iskustvu, najduža i najupornija debata se vodi po pitanjima konačnog izgleda objekta džamije, naročito izgleda minareta. Iz razumljivih razloga, najrasprostranjenija predodžba džamije u Bosni i Hercegovini je ona koja se etablirala za vrijeme prisustva Osmanskog Carstva.

Premda, kao arhitekta, autor duboko poštuje osmanski tip džamije i na njih gleda kao na kulturološko blago Bosne i Hercegovine, autor nikada nije mogao prihvatiti doslovno citiranje takvih formi na koncu 20. i na početku 21. stoljeća. Međutim, njegov stav da džamija kao trajni arhitektonski program jednako i kao konkretna gradnja u konkretnom vremenu i prostoru svojom dispozicijom horizontalnog i vertikalnog plana i općom arhitektonskom pojavnošću mora biti ‘slika suvremenog trenutka’, u pravilu je dobivao podršku od naručioca.

Kritike na izrečeni stav dolazile su kako od ‘običnih ljudi’ tako i od ‘intelektualne elite’ društvenog establišmenta. Neke od njih, poput:

... ‘on izmišlja nove džamije’,

... minaret na ‘njegovoj’ džamiji više liči na svemirski brod nego na minaret ‘naših’ džamija (...), autoru su pričinjavale veliko zadovoljstvo, budući su, na određeni način, upravo pogađale njegov temeljni stav o džamiji kao suvremenom, a ne preživjelom arhitektonskom programu. Paradoksalno je, međutim, da su navedene i slične reakcije dolazile od ljudi koji su rijetko, najčešće nikada, ulazili u džamiju sa namjerom obavljanja molitve, odnosno punog doživljaja funkcije i opće atmosfere džamije. Istovremeno su oni ljudi koji su i ranije, i sada dolazili u džamiju s namjerom obavljanja molitve, davali ocjene s puno oduševljenja⁷. Kritike, ma od koga dolazile, autor je prihvatao kao neprijatne udarce, i bez obzira na namjeru njihovog izricanja, bile su razlogom njegovog stalnog preispitivanja.

⁷ Nekada su ocjene takvih pojedinaca išle neočekivano daleko, kao naprimjer:

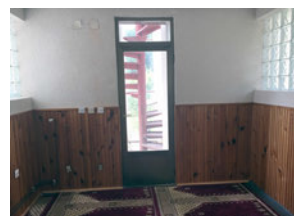
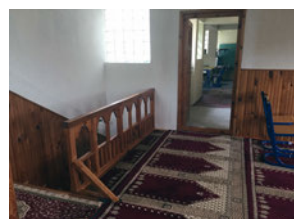
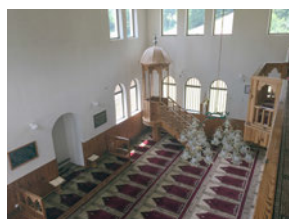
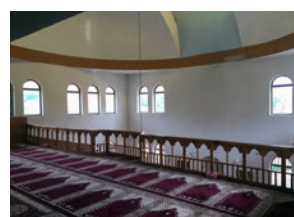
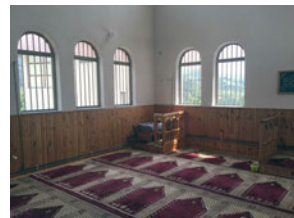
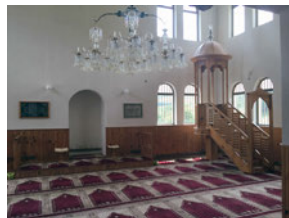
... ‘nikada nisam ušao u džamiju da je sve tako ‘pri ruci’ i da je tako udobno kao što je u onoj ‘tvojjoj’ džamiji’... Autoru su posebno bila draga zapažanja da su u ‘njegovim’ džamijama muškarci i žene bili ravnopravno tretirani, a naročito činjenica da su bile projektirane abdesthane i sanitarije i za muškarce i za žene.

Uz centralni objekat džamije, autor je projektirao stambeni objekat za imama džamije te džamijsku kafanu. Ovaj dio Komplexa džamije u Solunu na Krivaji je samo djelomično realiziran. Tijekom rata (1992-1995) veliki broj mladih ljudi, boraca Armije BiH, porijeklom iz općina Sokolac, Han Pijesak, Rogatica, Ilijaš (...) dalo je svoje živote za odbranu Općine Olovo. Oni su (kao bosanski šehidi) ukopani u haremu ove džamije, a njihova žrtva je prepoznata i priznata kroz Šehidsku dovu, memorijalnu svečanost Islamske zajednice Bosne i Hercegovine (koja je uvrštena kao važan datum u njen kalendar), koja se ovdje organizira 20. augusta.

Oblikovanje i prostorno-društveni kontekst džamije. Zbog činjenice da se radi o centralnoj džamiji Krive Rijeke (što je naziv za grupu sela koja konveriraju mjestu Solun), građevinski odbor za izgradnju Nove džamije u Solunu je odlučio graditi monumentalniji objekat, što je u njegovom tumačenju značilo da objekat džamije treba biti potkupolna gradnja (Slike 3-8). Pečat novom konstruktivnom i oblikovnom rješenju džamije dao je dizajn kupole džamije koja je riješena iz tri segmenta, jednog centralnog i dva bočna segmenta^[14,15]. Segmenti su u takvom međusobnom prostornom odnosu da tvore otvore za ‘nebesko osvjetljenje’ u vidu ‘segmenata/mijena mjeseca’. Na ovaj je način autor, od svog prvog projekta džamije, tretirao svjetlost kao važan segment funkcije i oblikovanja džamije^[14,15,16,17,18]. Naime, kroz ‘nebeske prozore’ u vidu polumjeseca u centralni molitveni prostor džamije upada bogato brirodno ‘osvjetljenje s neba’, dok se tijekom noći iz džamije emitira svjetlost u prepoznatljivoj slici polumjeseca što za taj dio doline rijeke Krivaje ima simboličnu poruku. Osim novog dizajna centralne džamijske kupole, autor je primijenio i novi dizajn jedne od tri manjih kupola, koje tradicionalno stoje iznad ulaznog trijema potkupolnih džamija osmanskog tipa. Središnja od tri kupole je riješena kao segmentna na način da se između segmenata kupola različitog radijusa formira luk koji u cijeloj kompoziciji džamije, i danju i noću, predstavlja simboličan znak ulaza. Drugi simbol ove džamije jest armiranobetonski minaret, gdje je tradicionalni element džamije oblikovan na moderan način, kao ‘vertikalno razvijena arabeska’.

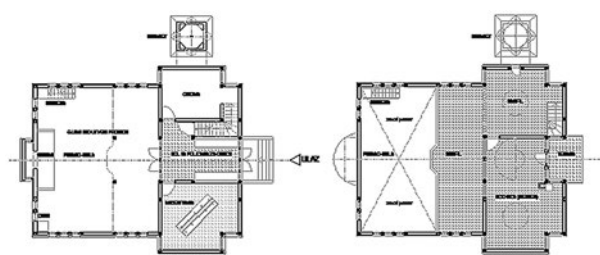

Nova džamija u Solunu na Krivaji (1986-2006). Lokacija
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 19. juli 2023.

*Nova džamija u Solunu na Krivaji. Sadržaji
Izvor: Autor (22. juli 2017.)*

*Nova džamija u Solunu na Krivaji. Okruženje džamije
Izvor: Autor (22. juli 2017.)*

Osnova prizemlja

Osnova kata

*Nova džamija u Solunu na Krivaji (1986-2006). Nacrti
Izvor: Autor (2000)*

*Nova džamija u Solunu na Krivaji. Oblikovanje
Izvor: Autor (22. juli 2017.)*

*Nova džamija u Solunu na Krivaji. Oblikovanje
Izvor: Autor (22. juli 2017.)*

*Nova džamija u Solunu na Krivaji. Memorijalni skup
„Šehidska dova“ u haremu Nove džamije u Solunu
na Krivaji (Skup se održava 20. augusta i jedan je od
markiranih događaja u kalendaru Islamske zajednice u
Bosni i Hercegovini)*

Izvor: <http://islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/20341-olovoproucena-sehidska-dova-u-solunu>, Pristupljeno: 19. juli 2023.

Zaključak

Kriva Rijeka je naziv za grupu sela lociranih u dolini rijeke Krivaje, duž toka od njenog kanjona (Krševi, geografske koordinate: 44°07'54.13"N, 18°33'22.36"E) do lokaliteta Kamenica (geografske koordinate: 44°13'09.65"N, 18°29'33.17"E), ispod sela Čuništa. Pojam "Kriva Rijeka" danas je u nezvaničnoj upotrebi, a u dokumentima se pojavljuje za naziv katastarske općine. Ovaj prostor je bogat kulturno-historijskim nasljeđem koje datira iz srednjeg vijeka (nekropole stećaka), iz perioda osvajanja sultana El Fatiha (brojni lokaliteti za obavljanje molitve na otvorenom prostoru - dovišta) te arhitektonske strukture iz vremena Osmanskog Carstva (Stara džamija u Solunu na rijeci Krivaji).

Nova džamija u Solunu nastavlja tradiciju gradnji koja svjedoči o biću ljudi Krive Rijeke i njihovom nastojanju da to biće očuvaju. Ova džamija, s obzirom na skorašnju historiju bošnjačkog naroda, svakim danom (uz sinergiju sa starijim kulturno-historijskim nasljeđem) dobija sve više na značaju i nema sumnje da će i ona, za nekoliko decenija, postati nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine.

Reference

- [1] Hadrovic, A. (2010). Research study on Architecture and Overview of the Architect's Experience), Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- [2] Hadrovic, A. (2017). My approach to designing mosques, Faculty of Architecture, University of Sarajevo, Sarajevo (in Bosnian)
- [3] Hadrovic, A. (2009). Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA
- [4] Commission for the Preservation of National Monuments of Bosnia and Herzegovina, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3251, Accessed: July 19, 2023.
- [5] Qur'an with translation. Translated by: Besim Korkut (1977), Oriental Institute in Sarajevo, special editions VII, Sarajevo
- [6] Ahmet Hadrovic, *Graphic Design Cover Books by Professor Ahmet Hadrovic*, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 4, Issue 12, pp. 69-86, 2022.
- [7] Ahmet Hadrovic (2022). *Light in Sacred Architecture: Jewish Temples (Synagogues)*, International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies, Int. j. adv. multidisc. res. stud. 2022; 2(6):449-461
- [8] Ahmet Hadrovic (2022). *LIGHT IN SACRED ARCHITECTURE: BUDDHIST AND HINDU TEMPLES*. International Journal of Engineering Technology Research & Management IJETRM (<http://ijetrm.com/>) Vol-06 Issue 11, November -2022
- [9] Ahmet Hadrovic (2022). *Light in church design*, International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation, Volume: 03, Issue: 06, November-December 2022
- [10] Ahmet Hadrovic, *Light in Mosque Design*, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 5, Issue 4, pp. 136-146, 2022.
- [11] Ahmet Hadrovic, *Network of Architecture Roads*, Journal of Smart Buildings and Construction Technology | Volume 04 | Issue 02 | August 2022
- [12] Hadrovic, A. (2020). Kriva Rijeka in the Krivaja river valley: life in a self-sustainable way, Faculty of Architecture, University of Sarajevo, Sarajevo (in Bosnian)
- [13] Ahmet Hadrovic, *Open Spaces for Prayer (Musalla) in Bosnia and Herzegovina*, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 5, Issue 3, pp. 134-140, 2022.
- [14] Hadrovic, A., 2007. Defining Architectural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia. Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA. pp. 8-15.
- [15] Hadrovic, A. (2009). Structural Systems in Architecture, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, pp. 3
- [16] Hadrovic, A., 2011. Architectura in Context, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Faculty of Architecture, University of Sarajevo, Sarajevo, pp. 245-251
- [17] Hadrovic, A. (2014). Water and man in autochthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina), Avicena, Sarajevo
- [18] Hadrovic, A. (2016). A new approach to the conceptualization and materialization of an architecturally defined space, Faculty of Architecture, University of Sarajevo, Sarajevo

The author had his first encounter with the task of designing a mosque in 1986, when a group of people (the Construction Committee of the mosque in Thessaloniki on Krivaja) visited him with a request to design a mosque. They believed that I would understand their wishes since I was born and raised in that area, and I would not refuse the job because 'my father guaranteed it'. For the author, winning the first prize at the General Yugoslav architectural competition for the project of the Islamic Centre in Rijeka, the Republic of Croatia (1991), meant 'entering the world of architecture through the big doors', in the area of then Bosnia and Herzegovina as well as in the area of former Yugoslavia. Regardless of the fact that the war in Croatia (1991-1995) and in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) fundamentally changed the socio-political conditions, this award opened the door to all subsequent mosque projects that the author did. As an extremely important event for the author and the subject of this work, we mention the first prize he won at the Bosnian architectural competition for the Islamic Centre in Banovići (1993), especially since this competition took place during the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995). The fact that you are engaged in architecture during the war and that you win a monetary award for that work (which makes your existence easier during the wartime) meant much more to the author than a profession, than a job...

Azer Aličić, dipl.ing.arh.
Zavod za zaštitu spomenika

Podizanje čamca u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine

Kratki historijat Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, učestvovanje Zavoda a zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta na poslijeratnoj obnovi Muzeja kroz plansku i projektnu dokumentaciju i u realizaciji postavke „Bosna i Hercegovina u prahistorijsko doba sa posebnim osvrtom na proces podizanja Čamca iz Donje doline koji je sastavni dio muzejske postavke od 1914 godine.

Zemaljski muzej

Zemaljski muzej u Sarajevu predstavlja najznačajniju, naučnu, kulturnu i historijsku ustanovu u Bosni i Hercegovini. Zbirke pohranjene u Muzeju i sam arhitektonski kompleks jedinstveni su i najveći u jugoistočnoj Evropi a za Bosnu i Hercegovinu temelj za izučavanja njene prošlosti, prirodnih geografskih i etnoloških karakteristika. Vremenom su iz dijelova Zemaljskog muzeja nastale gotove sve ostale naučne i kulturne institucije u Bosni i Hercegovini.

U graditeljskoj historiji austrougarskog perioda, ansambl Zemaljskog muzeja koji je izgrađen 1913. godine, a projektovan od 1908. do 1910. godine, od strane Karla Paržika, zauzima istaknuto mjesto.

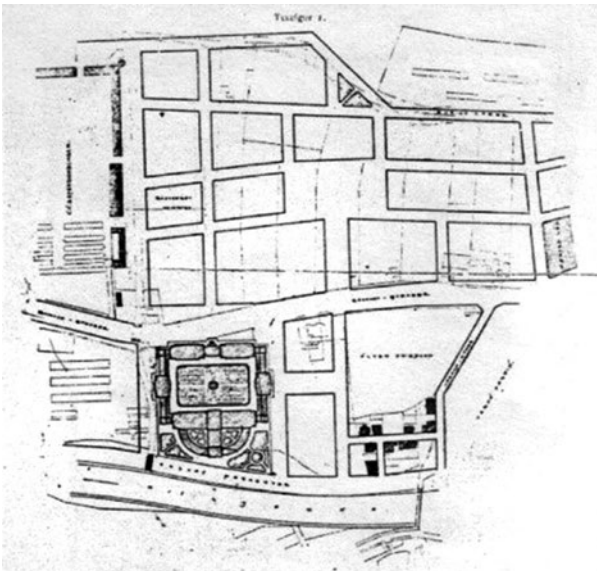
Briga oko zaštite kulturnog blaga Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu započela je privatnom inicijativom dr. Julija Makaneca, odnosno štampanjem poziva za osnivanje muzejskog društva, objavljenom u "Bosnische Postu" 20. septembra 1884., a dozvolom iz Beča Zemaljski

muzej proglašen je državnom ustanovom i otvoren 1. februara 1888. godine¹, a kao takav najstarija je moderna kulturna i naučna ustanova u Bosni i Hercegovini zapadnog tipa.

Po nalogu Benjamina Kallaya početkom 1886. godine došao je u Sarajevo Ćiro Truhelka kao prvi kustos muzeja u osnivanju. Muzejske zbirke našle su svoj prvi smještaj od 1. februara 1888. godine u zgradi Penzionog fonda pored Katedrale, a kako su se i dalje povećavale, početkom 1895. godine iznajmljene su u Salomovoj kući u Štrosmajerovoj ulici prostorije za prahistorijsku zbirku.² Već tada se razmišljalo o izgradnji posebne muzejske zgrade, te je na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.

¹ Dr. M. Mandić, Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu 1888-1938, Sarajevo 1938, str. 9, 10.

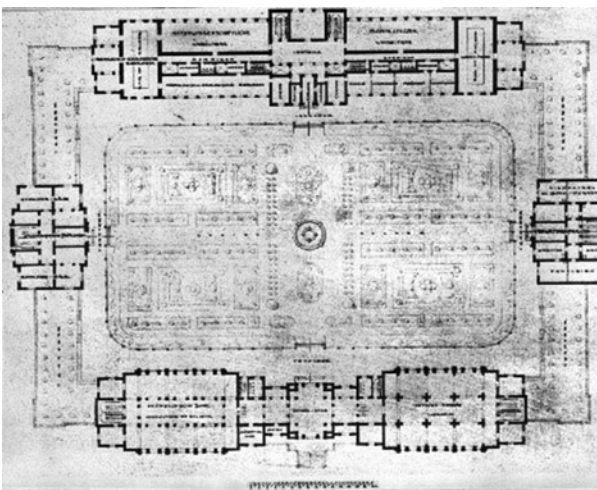
² H. Kreševljaković, Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918, 47, 48.

godine bio izložen i projekt za takvu zgradu. Iz opisa eksponata zaključuje se da je bilo izloženo 11 nacrti, te da je muzejska zgrada trebala biti višespratna i oblikovana u neorenesansi.

Nacrti arhitekta **Karla Paržika** iz marta 1907. dostavljeni su 25. aprila 1907. godine na uvid ZMF-u. Iz priloženog dopisa saznaje se da su bile dostavljene i predložene dvije varijante projekta za muzej, prva s orijentacijom glavne fasade prema sjeveru, a druga prema istoku.

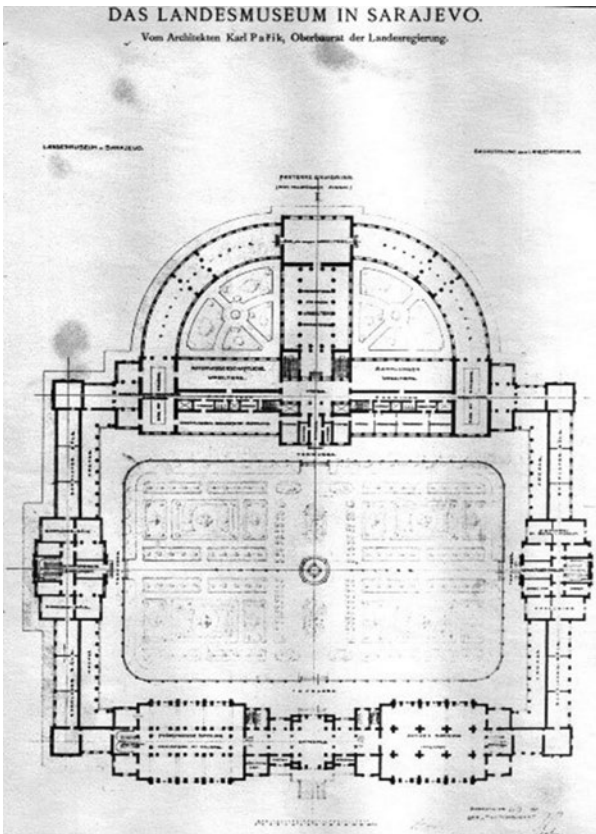
Ovu varijantu sa glavnom fasadom prema istoku Paržik je smatrao povoljnijom u pogledu izolacije od uličnog saobraćaja, a glavna ulazna fasada trebalo je da bude okrenuta Miljacki i šetalištu, gdje je bilo više prostora za pristup.

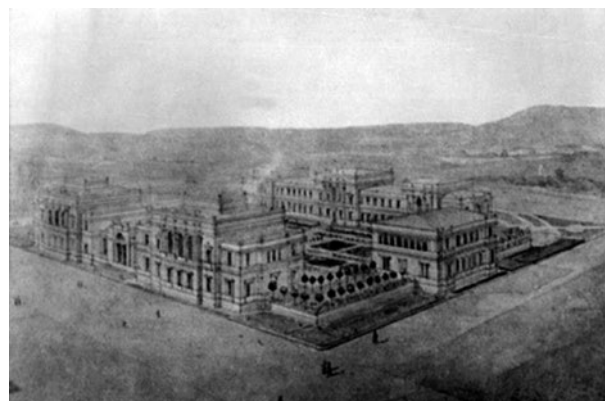
U dopisu Zemaljske vlade preporučena je, ipak, varijanta sa glavnom fasadom prema sjeveru, kako zbog povoljnijeg sagledavanja glavne fasade, tako i zbog toga što bi varijanta sa fasadom prema istoku zahtijevala otkup još jedne parcele.

Situacioni plan iz marta 1907. godine (Sl.1), pokazuje projektnu varijantu i u cjelosti, tj. sa planiranim budućim dogradnjama trijemova koji povezuju paviljone. Iz osnove prizemlja sa istim datumom (III/1907), za prvu fazu izgradnje (Sl.2.), i za drugu fazu izgradnje varijante I (Sl. 3.), sagledava se da se na terasama između paviljona predviđaju u drugoj fazi izgradnje trijemovi i novi izložbeni prostori, a na južnoj strani polukružna dogradnja prirodnjačkog paviljona.

U toku 1908. godine počela je izrada izvedbenih nacrti nakon odobrenja projekta. U to vrijeme nastalo je novo rješenje, prikazano na perspektivnoj skici muzejskog kompleksa (Sl. 4.).

Ova skica pokazuje drugačije rješenje fasada u odnosu na idejni projekt, ali usporedba sa izvedenim stanjem pokazuje brojne razlike u raščlanjenju fasada, pojedinim dimenzijama, oblicima otvora i njihovom rasporedu. Dakle, razrada projekta sa izmjenama trajala je i nakon 1908. godine, odnosno paralelno za izgradnjom objekta.

Nacrti arhitekta **Karla Paržika** iz marta 1907

Perspektivna skica muzejskog kompleksa

Pripremni radovi za izvođenje počeli su 14. septembra 1908. godine, a sama izgradnja u julu 1909. godine, kada je usvojen novi regulacioni plan zone Marindvor sa ucrtanom siluetom današnjeg objekta.

Ansambl Zemaljskog muzeja sastoji se od četiri zgrade (paviljona) i hortikulturnih površina oko njih. Paviljoni su odmah projektovani prema namjeni. U prvom bloku smješten je ulaz u dva izložbena krila: praistorijsko i antičko odjeljenje. Nasuprot ovom paviljonu postavljen je paviljon prirodnjačkog odjeljenja – mineraloška, botanička i zoološka zbirka. Dvije manje zgrade – etnografsko odjeljenje i uprava Muzeja, iznad koje je smještena biblioteka, zatvaraju veće pravougaono polje oivičeno terasom koja povezuje paviljone. U sredini je smješten botanički vrt. Svi paviljoni imaju suteran, prizemlje i sprat. Izložbeni i radni prostori su logično razdvojeni, komunikacije su jasne i pregledne, a najreprezentativnije su riješene izložbene dvorane s bogatim bočnim i zenitalnim prirodnim osvjetljenjem³.

Zgrade su riješene u stilu zrele renesanse. U odnosu na idejni projekt, Paržik se u konačnom rješenju fasada radikalnije priklonio historicističkom prosedeu, te su elementi visoke renesanse dobili dominantnu ulogu. Zidovi su rasčlanjeni pročeljima poprečnih prodora traktova koji plitko izlaze iz osnovne forme, širim prozorskim otvorima s pravilnim arhivoltama i umjerenom upotrebom stubova. Fasade završavaju dugi nizovi balustrada i plitki krovovi, što sve doprinosi harmoničnoj slici cjeline. Također, odnos puno-prazno u različitim, neuobičajenim omjerima predstavlja na Paržikovim historicističkim projektima, pa tako i na ovom, bitno kreativno sredstvo u kompoziciji fasada.

Skulptorski radovi povjereni su vajarima Jungu i Russu iz Beča: manje izložene skulpture radile su se u bijelom cementu, izložnije u portland cementu, a na donjim dijelovima fasade rađene su od umjetnog kamena.⁴

Zgrada Zemaljskog muzeja bila je predata na upotrebu 4. septembra 1913. godine

Poslije zastoja izazvanog iscrpljujućim četvoro-godišnjim ratom (1914-1918), slijedi period prve zajednice južnoslovenskih naroda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije (1918-1945) koji karakterizira osjetan pad aktivnosti u svim osnovnim djelatnostima Zemaljskog muzeja, kao posljedica izgradnje hegemonističkog

i centralističkog sistema vlasti koga diktira Dvor i velikosrpska buržoazija. U tom periodu Bosna i Hercegovina se našla na marginima društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih tokova. Drugi svjetski rat (1941-1945) nije pružao mogućnosti za rad i razvoj Zemaljskog muzeja BiH, te on doživljava najnižu tačku djelovanja.

Početni period stabilizacije Zemaljskog muzeja BiH po završetku Drugog svjetskog rata, odvijao se sporo i trajao je sve do početka šezdesetih godina. U sklopu napredovanja društveno-ekonomskih odnosa, oblast kulture proglašava se djelatnošću od posebnog društvenog značaja. To je razdoblje kada Zemaljski muzej BiH postiže izuzetne rezultate u svim aktivnostima, pa umnogome nadmašuje i ono što je postignuto u austrougarskom periodu. To se posebno odnosi na naučnoistraživačku, izdavačku i izložbenu aktivnost.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu i dugotrajni rat koji slijedi nisu donijeli Muzeju samo zastoje u razvoju, već i direktna razaranja 4 zgrade muzejskog kompleksa i Botanički vrt. Muzejski predmeti, uključujući bogat bibliotečki fond su fizički spašeni zahvaljujući, prije svega, ljudima koji nisu napuštali Muzej ni u najtežim situacijama.

Nakon agresije počela je dugotrajna, finansijski i tehnički, zahtjevna obnova Muzeja koja u nekim svojim fazama traje i danas. Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, a kasnije kao Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, od prvog je dana uključen u realizaciju obnove i uporedo, modernizacije muzejskog prostora, kroz izradu dijela projektne dokumentacije te izradu planova i programa obnove koji su poslužili kao osnova i smjernice za izradu detaljnih projekata.

„Studija izvodljivosti radova obnove, rekonstrukcije i restauracije Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“ koju je uradio ovaj Zavod, poslužila je kao osnova za apliciranje za dodjelu sredstava kako kod domaćih institucija tako i kod niza ambasada stacioniranih u Bosni i Hercegovini a naročito ambasada Sjedinjenih Američkih Država, Švedske, Francuske, Italije i dr. kao i kancelarije UNESCO-a u Bosni i Hercegovini.

Uporedo s radovima obnove zgrada Muzeja, infrastrukture, osiguranja od provale i požara, utopljanja, urađenih uz izuzetna zalaganja rukovodstva i uposlenika Muzeja, a uz koordinaciju ovoga Zavoda, vršene su i redovne aktivnosti Muzeja na prezentaciji i očuvanju muzejskih zbirki. Kako je prahistorijska zbirka muzeja jedna od najbogatijih i najvažnijih zbirki Muzeja u širem, regionalnom pa i evropskom kontekstu, bila

³ Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918, Umjetnička galerija BiH, Sarajevo 1987, str. 132.

⁴ Branka Dimitrijević, Karlo Paržik, VIII Hronološki pregled djelatnosti arhitekta Karla Paržika u periodu 1886 – 1916, Sarajevo 2010.

nedostupna posjetiocima od početka agresije 1992 godine, krenulo se u, stručno i tehnički, vrlo složen proces obnove i izrade nove postavke „Bosna i Hercegovina u prahistorijsko doba“ čiju je realizaciju vodio tim arheologa Zemaljskog muzeja na čelu sa dr.sc. Adrijanom Providur.

Cijelim složenim procesom stručne obrade artefakata, kordinacije neophodnih građevinskih zahvata na izmjeni sistema elektroinstalacija, protivpožarnih i protivprovalnih sistema, izmjeni stolarije i ventiliranja, restauraciji unutrašnjih fasada, idejnim i glavnim projektom same postavke, kordinirao je direktor Muzeja sa svojim saradnicima, u saradnji i uz potrebne saglasnosti stručnog tima Zavoda za zaštitu spomenika i uz pomoć predstavnika Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Kao glavni zahvat u koncepciji nove postavke, a ujedno i najsloženiji, bio je izmještanje Čamac iz Donje Doline kod Bosanske Gradiške, centralnog ekspanata cijele prahistorijske postavke. Čamac iz Donje Doline je otkriven je još 1904. godine, a sastavni dio muzejske postavke je od 1914 godine. Bio je postavljen u prizemlju prahistorijskog dijela Muzeja i svojim gabaritima i staklenom zaštitom zauzimaao je njen centralni dio.

Kako bi se zadovoljio historijski koncept postavke i kako bi se obezbjedile kvalitetne hodne linije i preglednost postavke odlučeno je u koordinaciji autora izložbe i Zavoda za zaštitu spomenika da se Čamac iz Donje Doline podigne na nivo sprata prahistorijskog dijela muzeja.

Izmještanju čamca iz Donje Doline prethodio je dugotrajan i izuzetno zahtjevan zahvat njegove konzervacije urađen od strane „Odjeljenja za konzervaciju“ Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Izrada detaljnog projekta njegovog izmještanja, prema projektom zadatku Zavoda za zaštitu spomenika, uspješno je urađena od strane projektne kuće „Interprojekt“ d.o.o. iz Mostara. Radove na izmještanju čamca izvodila je građevniska firma „Neimari“ d.o.o. iz Sarajeva.

Otvaranje izložbe „Bosna i Hercegovina u prahistorijsko doba“ krajem oktobra 2021. godine kruna je izvanrednih napora i odricanja prije svega rukovodstva i uposlenika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, u očuvanju i obnovi ove nemjerljivo značajne kulturno-naučne institucije, u čemu je svoj doprinos i zasluge imao i Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta na šta smo izuzetno ponosni.

A brief history of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, the participation of the Institute for the Protection of Monuments at the Federal Ministry of Culture and Sports in the post-war reconstruction of the Museum through planning and project documentation and in the implementation of the exhibition "Bosnia and Herzegovina in the Prehistoric Era with a Special Reference to the Process of Raising the Boat from Donja Dolina" which was included in the permanent exhibition of the Museum in 1914.

Mr Esad Vesković
Lejla Bajramović MA

Konzervacija i restauracija prahistorijskog čamca iz Donje Doline

Konzervacija i restauracija prahistorijskog čamca iz Donje Doline je trajala tri godine. Tokom rada primijenjene su konzervatorsko restauratorske metode sa Visokog instituta za konzervaciju i restauraciju iz Rima, i metode naših stručnjaka. Izvršene su različite naučne analize materijala, koje su dale nove ili potvrdile već poznate informacije o ovom predmetu. Nakon uspješno završenog projekta konzervacije i restauracije, te projekta izmještanja predmeta na novu poziciju, čamac iz Donje Doline visi u stalnoj novoj postavci Odsjeka za prahistoriju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, te je jedan od atraktivnijih prizora ove izložbe.

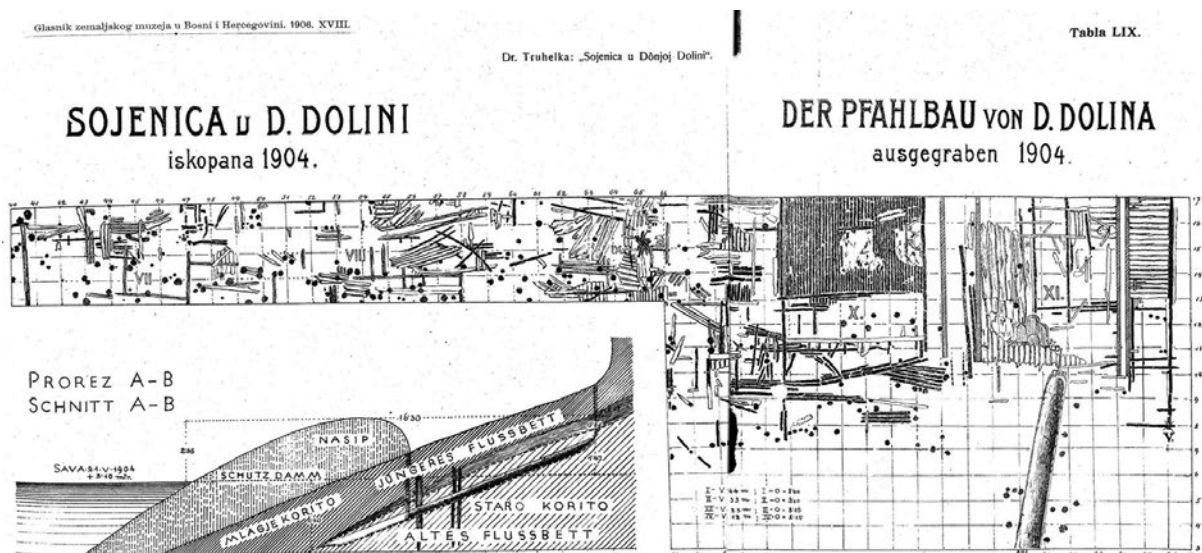
Uvod

Prahistorijski čamac iz Donje Doline je bio izložen u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja BiH od 1914. do 1992. godine. Od 1992. do 2020. godine izložba Odsjeka za prahistoriju je bila zatvorena, te se 2021. godine stižu uslovi za njeno ponovno otvaranje. Prilikom izrade planova nove stalne izložbe "Bosna i Hercegovina u prahistorijsko doba", javlja se ideja jedne od autorki, dr.sc. A. Pravidur, da čamac bude izložen na drugačiji način. Čamac, koji je stajao u vitrini, bilo je potrebno okačiti na sajle i podići na nivo drugog sprata izložbe, te na taj način osloboditi prostor prvog sprata, a u isto vrijeme dobiti jedan uzbudljiv preokret u novoj stalnoj postavci. Ideja je podržana od strane cjelokupnog tima koji je radio na naučnom i likovnom konceptu izložbe. Čamac, iako u poprilično dobrom stanju, je bilo neophodno ponovno restaurirati i konzervirati da bi bio izložen na ovako složen i veoma zahtjevan način. Kako je plan bio izložiti ga bez vitrine, trebalo je ukloniti karbolineum koji se jako osjetio, zatim je bilo potrebno ojačati strukturu samog

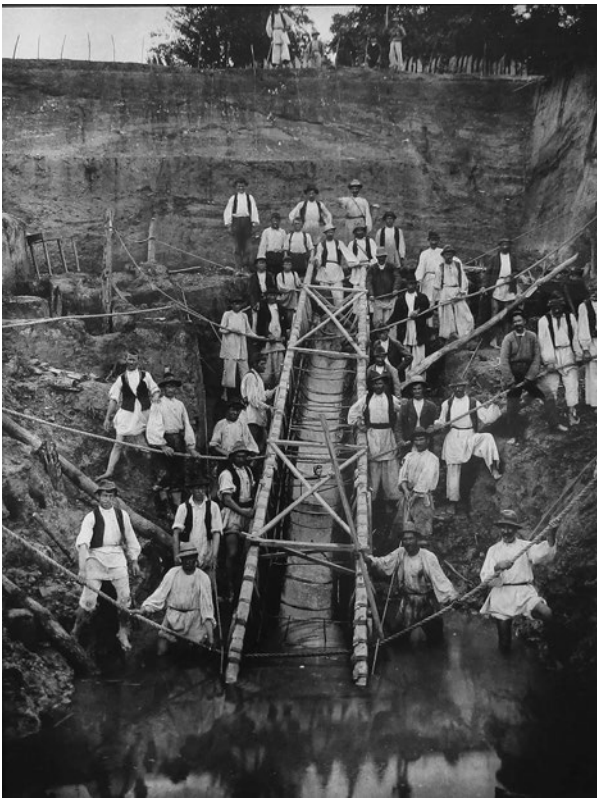
čamca promjenom mastika, te popuniti šupljine materijalom koji je stabilan, lagan i čvrst, te na kraju izraditi stabilnu konstrukciju koja će nositi čamac, i naravno - osmisлити način podizanja. Formiranjem Odjeljenja za konzervaciju 2016. godine i saradnjom Zemaljskog muzeja BiH sa Visokim institutom za konzervaciju i restauraciju iz Rima, počele su pripreme za konzervaciju i restauraciju čamca iz Donje Doline.

Historijski podaci

Čamac s lokaliteta Donja Dolina kod Bosanske Gradiške otkriven je 1904. godine. Sam proces iskopavanja i transporta u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine bio je iznimno težak, najviše zbog činjenice da je jednim krajem bio okrenut prema rijeci i to pod nasipom, koji je formiran u toku istraživanja, da bi lokalitet bio zaštićen od plavljenja. Otkriveno je i da je čamac prelomljen

Čamac iz Donje Doline i njegov položaj u odnosu na sojenice i nasip, Glasnik 1906. godina

Iskopavanje čamca, foto F. Topič

Zadnja strana čamca prije konzervacije

Gornja površina čamca prije konzervacije

Nosači čamca s postoljima

na dužini od 9 metara, te je u konačnici i dignut iz zemlje iz dva dijela. Prvi dio je dopremljen u Zemaljski muzej 1904. godine. Nakon osiguravanja i učvršćivanja, prebačen je na posebno napravljeni splav kojim je odvezen do Sijekovca, a nakon toga željeznicom u Sarajevo. Drugi komad je ostao zatrpan, jer je iskopavanje trajalo dugo i bilo veoma komplikovano. U vrijeme najveće suše na Savi 1905. godine gospodin Mirko pl. Gjurkovački je iskopao drugi dio čamca i dopremio ga u muzej.¹

Opis čamca iz Donje Doline

Čamac je tamno smeđe boje, izdubljen u hrastovom stablu, dobro istesan, a njegova dužina iznosi 12,38 m, a širina mu je u prednjoj četvrtini 0,85 m a u zadnjoj 0,95 m. Kada je pregledan 2017. godine, zabilježeno je da tragovi alata i obrade drveta nisu vidljivi. Unutrašnjost čamca je glatko obrađena sa vidljivom teksturom drveta, dok je vanjski dio nešto manje fino obrađen. Na prednjem dijelu čamca tekstura je dosta hrapava, zbog dosta sitnih fragmenata i prisustva velike količine mastika ili kita. Na ravnom, zadnjem dijelu čamca, nalaze se dva otvora kvadratnog oblika, vjerovatno za privezivanje neke vrste tereta.² Čamac je u stabilnom stanju. Sastavljen je od otprilike 70 ulomaka i jednog velikog fragmenta. Dno i

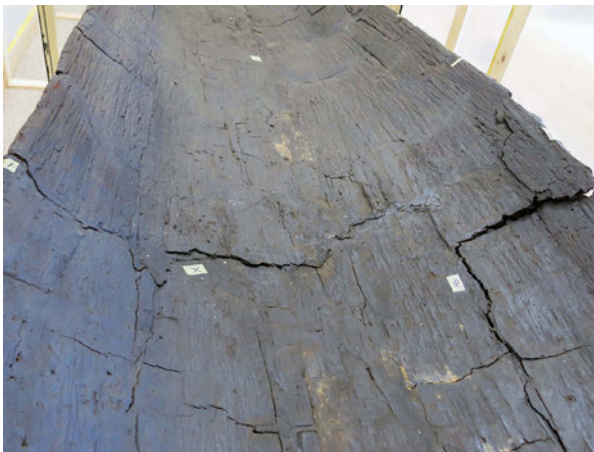
¹ Dr. Ć. Truhelka, "Sojenica u Donjoj Dolini", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1906. XVIII.

² Dr. Ć. Truhelka, "Sojenica u Donjoj Dolini", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1906. XVIII: "ta ploha bila je još na osobit način izragjena. S gornje njene strane bila su transverzalnim smjerom u nju ukopana dva oko 8 cm široka žlijeba, u koje je bila usagjena po jedna greda, možda zato da zapriječe, da se čamac na tom kraju, ako bi ležao duže na suhom, ne savije. Između ovih žlijebova prokopane su po dvije četvrtaste rupe kroz čitavu plohu, a u njih se jamačno usagjivala kakva greda. Za sigurno nam nije moguće reći u koju su svrhu služile te rupe, a tamošnji narod koji je veoma vješt u svemu što se odnosi na lagjarstvo, također nije znao pouzdano da mi protumači njihovo značenje."

desna strana, posmatrano s prednje strane, su skoro u jednom komadu dok su lijeva strana i posljednja četvrtina čamca sastavljeni iz dosta fragmenata. Veze fragmenti-fragmenti i fragmenti-cijeloviti dio, su dobre. Javljaju se manje ljuspice koje otpadaju s donje strane predmeta, a jedan veći fragment, koji se nalazi na zadnjem, dijelu čamaca, nema vezu s predmetom. Čamac je postavljen na 13 metalnih poprečnih nosača koji prate njegov oblik. Svaki nosač stoji na postolju koje je pričvršćeno za dno vitrine.

Stanje konzervacije i dijagnostika

Dok je iskopavanje trajalo, čamac je natapan karbolineumom kako se drvo u kontaktu sa zrakom ne bi raspalo.³ Kada je otvorena vitrina u kojoj je bio izložen čamac oko 100 godina, unutra se širio izuzetno jak miris karbolineuma, derivata nafte, koji je duboko penetrirao u strukturu predmeta. Površina drveta od kojeg je napravljen čamac je krta i osjetljiva na mehaničke postupke. Vidljivi su znakovi prisustva rota-gljivice koja napada mokro drvo, što je sigurno vremenom prouzrokovalo ovakvu krhkost materijala. Također naglim sušenjem, došlo je do skupljanja drveta, što je prouzrokovalo njegovo pucanje.

Pukotine nastale vremenom, nakon konzervacije čamca karbolineumom

Metalni ankeri s gornje strane čamca

Na cijeloj površini čamca vidljive su deformacije prouzrokovane metalnim nosiocem, koji je spriječio prirodna kretanja drveta koja se dešavaju pri oscilaciji temperature i vlage, tako da je čitav čamac blago valovito deformisan. Detonacijama i drugim potresima, te mikroklimom u vitrini i fizičkim djelovanjem nosioca, su prouzrokovane i pukotine koje su nastale nakon konzervacije a rasprostranjene su najviše po rubnim dijelovima, i dijelovima s dosta fragmenata.

Pri kraju prve polovine čamca prisutne su dvije pukotine koje karakteriše i nedostatak materijala te značajna deformacija dna čamca u nastavku pukotine. Veći nedostatak materijala je prisutan i na samoj prednjoj strani čamca koja osim što je konsolidovana sa dosta mastika ima i podlogu od metalnog lima na koju se naslanja. Između lima i čamca prisutne su nakupljene količine karbolineuma koji se tu slio i stvrdnuo nakon konzervatorskog tretmana.

Fragmenti čamca su spojeni, kako je moguće zaključiti promatranjem, sa dva različita kitamastika. Jedan je dosta ljepljive teksture, sa visokom adhezivnom moći, tamno sive boje, dok je drugi svijetlo žut, krt, tvrd i teško se drobi pod skalpelom. Neki fragmenti nisu fiksirani na odgovarajućem nivou u odnosu na formu koju čine ostali fragmenti, a neki su se vremenom i vibracijama djelomično odlijepili i zbog toga promijenili svoj prvobitni položaj.

Na površini predmeta, sa gornje i donje strane, na mjestima gdje su spojevi fragmenata popunjeni mastikom, moguće je uočiti metalne i drvene veze, ankere, kojima su dodatno ojačani spojevi. Metalni ankeri su vidljivi i na nekim pukotinama bez mastika, npr sa donje strane čamca, dok su drveni ankeri vidljivi sa gornje strane. Neke pukotine su punjene vrstom prozirnog papira, što je vidljivo na površini sa donje strane.

Analize

Kako bi što bolje razumijeli predmet i njegovo stanje, izvršene su određene analize i snimanja. Napravljena su: analiza površinskog sloja mikroskopskim pregledom i infracrvenom spektroskopijom⁴, identifikacija uzorka drveta⁵, analiza materijala Karbon 14 metodom⁶, fotogrametrijsko snimanje⁷, radiografsko ispitivanje.⁸

Analiza površinskog sloja mikroskopskim pregledom i infracrvenom spektroskopijom pokazuje složen sistem koji sadrži policikličke arome na

⁴Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Odsjek za hemiju, dr. sc. Emira Kahrović, red. prof.

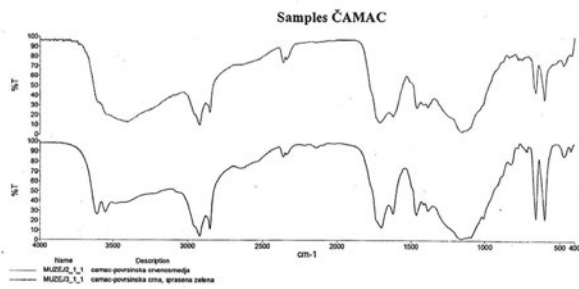
⁵Univerzitet u Sarajevu, Šumarski fakultet, Prof. dr. Safet Gurda.

⁶Beta Analytic, radiocarbon dating, Miami, Florida.

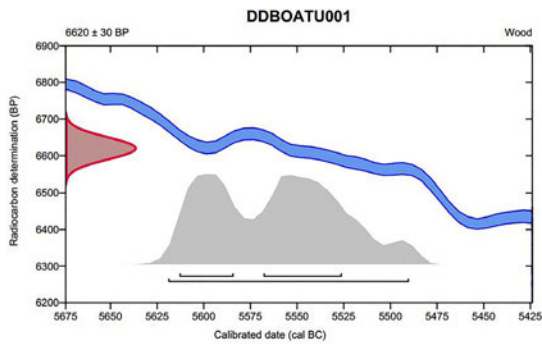
⁷Geodet, d.o.o., Snimanje objekata od kulturnog i historijskog značaja.

⁸ENERGOINVEST, Institut za materijalei kvalitet – IMQ, laboratorija za ispitivanje bez razaranja.

³ Dr. Ć. Truhelka, "Sojenica u Donjoj Dolini", Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1906. XVIII.

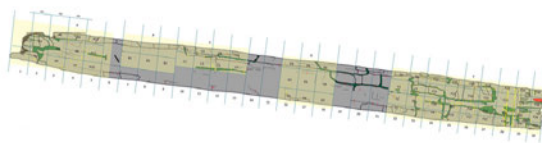
Infracrvena spektroskopija uzorka površinskog sloja čamca

Karbon 14 uzorka drveta

Fotogrametrijski snimak čamca prije konzervacije, odozgo i s boka

Shema čamca sa ucertanim zonama radiografskog ispitivanja, fragmentima, ankerima i mastikom

bazi antracena i naftalena i spojeve na bazi krezola. Analiza upućuje da se radi o sredstvu za zaštitu drvenih predmeta koji je poznat pod nazivom karbolineum (karboleum). Koncentracija karbolineuma je velika, što se moglo osjetiti samim otvaranjem vitrine, tako da je bila neophodna zaštita konzervatora tokom rada, maske sa filterima, naočale, mantili i rukavice su korištene kako bi se smanjio kontakt sa isparavanjima karbolineuma.

Identifikacija uzorka drveta je trebala biti napravljena mikroskopom, međutim nije bilo moguće izraditi histološke preparate (drvo se raspadalo pri rezanju). Na uzorku drveta je makroskopski uz pomoć lupe ustanovljeno da je drvo iz roda hrast (*Quercus sp.*), te su rezultati C14 metode pokazali da drvo datira od 5621 - 5492 p.n.e.

Fotogrametrijsko snimanje i radiografsko ispitivanje su omogućili prikaz cjelokupnog predmeta prije konzervacije sa svim njegovim ankerima, fragmentima

i masticima koji nisu bili vidljivi prostim promatranjem predmeta. Izrađena je shema koja daje prikaz svih nabrojanih elemenata.

Testovi i čišćenje površine predmeta

U saradnji sa Visokim institutom za konzervaciju u Rimu, 2017. godine, kroz radionicu o konzervaciji arheološkog drveta, napravljeni su testovi čišćenja čamca. Na radionici su učestvovali konzervatori Zemaljskog muzeja BiH: mr. Esad Vesković konzervator savjetnik, Damir Lazzari viši preparator, Lejla Bajramović MA konzervator, Emir Kapetanović konzervator i mr. Azra Bečević-Šarenkapa viši konzervator, radionicu su vodili: Antonella Di Giovanni, konzervatorica specializirana za prezervaciju i konzervaciju historijskih i arheoloških artefakata, zatim Irene Cristofari, konzervatorica arheološke i historijske keramike, metala, stakla i organskih artefakata te Roberto Saccuman, predavač na Visokom institutu za konzervaciju u Rimu i konzervator i restaurator za drvo, izuzetno bogatog iskustva.

Nakon što je čamac očišćen elektromehanički pomoću usisivača i četke, napravljeni su testovi hemijskog čišćenja:

Prvi test: za čišćenje je napravljen gel od KLUCEL-G (hidroksipropilceluloza) i etil laktata (1 dio klucela-g +2 dijela etil laktata). Gel je nanesen direktno na površinu predmeta a zatim je pokriven polietilenskom folijom. Nakon jednog sata gel je uklonjen, a njegovi ostaci su očišćeni pamučnim tuferima natopljenim etil laktatom.

Kako je površina predmeta hrapava i osjetljiva, nakon aplikacije gela čišćenje je bilo otežano. Iako je etil laktat rastvorio karbolineum, gel je ušao u teksturu drveta. Na istoj površini je ponovljen test, međutim rezultat je ostao isti.

Drugi test: postavljen je sloj papirnog ubrusa na površinu predmeta, natopljen je etil laktatom a zatim je nanesen gel, te je sve pokriveno polietilenskom folijom. Na ovaj način rastvarač je penetrirao kroz papir i rastvorio karbolineum a gel je zadržao hemijski rastvarač na površini. U isto vrijeme papir je spriječio direktan kontakt gela sa drvetom, što je olakšalo uklanjanje karbole karbolineuma sa etil laktatom.

Treći test: napravljen je gel od 1 dijela klucela-g sa 1 dijelom vode i 2 dijela etil laktata. Postavljen je kroz kompresu kao u testu dva. Nakon uklanjanja komprese čišćenje je izvršeno pomoću: prvo sa etil laktatom, a zatim sa acetom. Tokom ovog čišćenja ustanovljeno je da aceton rastvara karbolineum jako dobro, ali zbog brzog hlapljenja nije pogodan za čišćenje na visokim temperaturama (juli 1017).

Zbog nedostatka materijala, klucela-g i etil laktata, odlučeno je ipak da čišćenje bude obavljeno kompresama acetona.

Postavljanje komprese sa acetonom

Uklanjanje komprese

Čišćenje karbolineuma

Lijeva strana, prije čišćenja, desna strana poslije čišćenja

Četvrti test: napravljene su komprese sa slojem papira preko kojeg je postavljena pamučna vata namočena acetonom. Prebrzo sušenje komprese je spriječeno zaštitnim slojem aluminijske folije i jednim slojem polietilenske folije. Nakon 30 minuta kompresa je uklonjena a površina dodatno očišćena pamučnim tuferima natopljenim acetonom, zatim je na istom mjestu proces komprese i čišćenja ponovljen.

Peti test: Gel je napravljen od: klucel –g 6 -7g rastvorenog u 100 ml destilovane vode u koju je dodato 100 ml etil laktata. Na ovaj način, dodavanjem klucela u vodu, gel je bio veoma gladak i tečan, što je olakšalo nanošenje pomoću četke. Proces je ponovljen dva puta: kompresa od papira i gela je ostavljena 1h, a površina je zatim čišćena s pamučnim tuferom natopljenim u aceton.

Svi ovi testovi su davali sličan rezultat, najveći problem je predstavljao gel kojeg je nakon direktnog kontakta s drvetom, bilo jako teško ukloniti. Kako je aceton, ustvari, dao najbolje rezultate rastvaranja i uklanjanja karbolineuma s drvene površine, nastavljeno je čišćenje čamca sa kompresama acetona na sljedeći način:

Papir je postavljen na površinu predmeta, preko kojeg je nanešen aceton četkom, zatim je preko postavljen jedan tanji sloj pamučne vate koja je također pomoću četke natopljena acetonom, zatim je kompresa zaštićena jednim slojem aluminijske folije i jednim slojem polietilenske folije. Nakon 30 minuta kompresa je uklonjena a rastvoreni karbolineum je mehanički sastrugan drvenom špahtlom. Nakon struganja površina je dodatno posušena mekim papirom sa minimalnim abrazivnim svojstvima. Ovaj način je dao najbolje rezultate, tekstura drveta je postala vidljiva, a sloj karbolineuma veoma tanak. Na nekim zonama postupak je bilo potrebno ponoviti, dok u drugoj polovini čamca struganje drvenom špahtlom gotovo i da nije bilo potrebno.

Ovom metodom je očišćena gornja unutrašnja strana čamca. Na prvoj polovini, gdje je već korišten klucel-g, komprese su imale slabiji efekat, vjerovatno zbog prisustva adheziva (klucel-g). Tokom čišćenja unutrašnjosti, ustanovljene su zone sa mastikom, koji je reagovao na aceton te je djelomično uklonjen. Nakon hemijskog čišćenja, gornja unutrašnja površina je elektromehanički očišćena pomoću usisivača i četke.

Izrada nosača

Kao što je već pomenuto, čamac je dopremljen u muzej u dva dijela, manji i veći. Prije potpunog uklanjanja ankera i mastika, za manji dio je napravljen nosač od špere i dasaka kako ne bi došlo do naglog razdvajanja na tako velikom spoju. Tokom čišćenja ovaj spoj između dijelova je ponovo razdvojen, te je manji dio podupirala konstrukcija do njegovog ponovnog spajanja s većim dijelom. Ovaj nosač je izradilo tehničko osoblje Zemaljskog muzeja BiH.

Nosač izrađen za pridržavanje manjeg dijela čamca

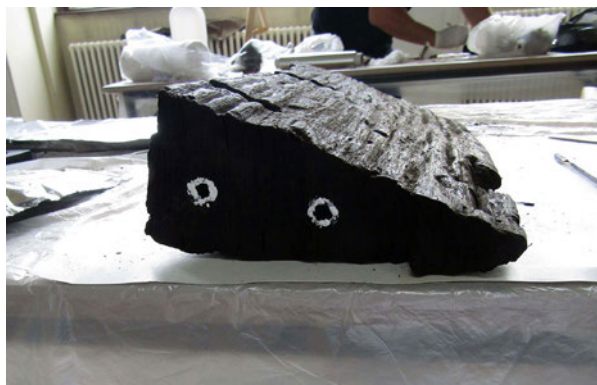
Fragmenti

Testovima je ustanovljeno da je mastik, kojim su spojeni fragmenti čamca, lako ukloniti zagrijavanjem, te su fragmenti odvojeni pomoću mehaničkog djelovanja zagrijanim skalpelom. Skidanjem mastika na prednjem dijelu čamca je otkriveno prisustvo recentnih komada drveta koji nisu premazani karbolineumom. Postavljani su na pozicije gdje originalni fragmenti nedostaju da bi zajedno sa dosta mekim mastikom učvrstili strukturu predmeta.

Velika većina fragmenata je bila ankerisana pomoću drvenih ankera u cijeloviti dio predmeta, ponekad i na više mjesta. Tokom odvajanja fragmenata drveni i metalni ankeri su prerezani a fragmenti su numerisani i ucrtani u shemu, kako bi kasnije mogli biti fiksirani na odgovarajuća mjesta. Na fragmentima je izvršeno dodatno čišćenje gornje i donje strane, te testovi lijepljenja i mastika. Prilikom manipulacije fragmentima, zbog vrlo

Priprema za ankerisanje fragmenata čamca

Šupljine za ankerisanje

Vertikalno spajanje ankerisanih fragmenata

osjetljivog materijala, na mjesima gdje se nalaze ankeri dolazilo je do pucanja. Napravljeni su testovi spajanja novih pukotina, sa ankerima i bez njih.

Za pripremu površine, prije lijepljenja nanesen je movital 3% u etanolu. Zatim je lijepljenje izvršeno sa 20 % movital u etanolu. Rezultat je bio vrlo loša

Umetanje metalnih opruga, ojačanja, u prednji dio čamca

Mastik aralditom i komadima drveta na velikim pukotinama

Spajanje fragmenata u cjelinu

Mastik aralditom

vezivna moć, jer se već nakon 24h spoj odlijepio. Drvo je upilo movital, a etanol je ispario.

Zatim su napravljena još tri testa:

Prvi test je izvršen s pripremom površine sa 3% movitala, zatim lijepljenje sa 40% movitala u etanolu.

Drugi test je izvršen s lijepljenjem pomoću PVA.

Treći test je izvršen s pripremom površine sa 3% movital u etanolu, zatim lijepljenje s PVA.

Sva tri testa su dala dobre rezultate, te je odabran način broj tri, jer je najpristupačniji, cijenom i mogućnošću nabavke potrebnog materijala.

Drveni ankeri koje je bilo moguće izvaditi iz fragmenta prije nego dođe do pucanja su stanjeni, te su premazani 40% movitalom u etanolu i ponovno su umetnuti na odgovarajuću poziciju. Na taj način, pri promjeni relativne vlažnosti, ako dođe do širenja relativno novih drvenih ankera, šanse za stvaranje novih krakelura su znatno smanjene.

Na fragmentu br 9 napravljeni su prvi testovi mastaka. Testiran je dvokomponentni araldit (Woodplaster 427 part A, part B epoksi smola za modelovanje, popravke drveta). Nanesen je na spoju dva fragmenta između kojih se nalazi drveni anker. Kako su se čvrstoća, način modelovanja i masa ovog mastika pokazale veoma zadovoljavajućom, spojevi i lakune su popunjeni aralditom. U veće šupljine su umetnute drvene letve odgovarajućih dimenzija kako bi se struktura predmeta dodatno ojačala. Na prednjem dijelu su sada umjesto lima,

koji je prije podržavao ovaj dio čamca, u velike površine mastika umetnute metalne opruge. Retuš je napravljen pigmentima u aralditu (araldit je pomiješan sa pigmentima te je nanesen kao završni sloj mastika na već popunjena oštećenja), a na površini je imitirana struktura okoline, te je nakon sušenja premazan 3% movitalom rastvorenim u etanolu.

Cio čamac je zaštićen Paraloidom b72 u acetonu od 2,5-3%.

Projekat izlaganja čamca

Uporedo sa konzervatorskim radovima, bio je u izradi i projekat izlaganja čamca u novoj stalnoj izložbi. Projekat za ovaj zahtjevni poduhvat je izradila firma IP INTERPROJEKT iz Mostara, na čelu sa gospodinom dr.sc.Mustafom Humom. Plan je bio podići čamac pomoću već postojećih nosača na koje se čamac oslanja, dodati im uzdužni nosač, te pomoću sajli okačiti čamac u zrak sa plafona Odsjeka za prahistoriju. Bilo je potrebno statički postaviti predmet, u isto vrijeme zaštititi posjetioce i čamac. Na ovom projektu se radilo od 2018. do 2020. godine. Kada je postavljen finalni nosilac sa sajlama, čamac je podizan postepeno i polako nekoliko dana, kako bi se detaljno utvrdilo njegovo ponašanje prilikom podizanja. Nakon što je utvrđeno da nema nikakvih promjena na predmetu, čamac je podignut na položaj planiran projektom. Radove je izvela građevinska kompanija Neimari iz Sarajeva.

Čamac nakon konzervacije

Zaključak

Čamac iz Donje Doline je, uprkos činjenici da je drvo od kojeg je izrađen izgubilo sva svoja svojstva, uspješno sačuvan više od stoljeća. Krt i izuzetno osjetljiv materijal je bio kao cijelina kompaktna i vrlo stabilan. To je rezultat upotrebe mastika veoma velike adhezivne moći i različitih ankera, kao i znanja tadašnjih preparatora i arheologa o prepariranju mokrog drveta. Čamac je sada, novim konzervatorsko restauratorskim postupcima očišćen od karbolineuma, te su isparavanja eliminisana. Konsolidovan je, sastavljen i stabilizovan inertnim materijalima što je omogućilo ovaj vrlo zahtjevan i komplikovan način izlaganja.

Literatura

Dr. Ćiro Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1906. XVIII, str. 102-106.

Fotodokumentacija

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Odjeljenje za konzervaciju, Odjeljenje za arheologiju.
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Između dvije imperije, Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885-1919.

Visoki institut za konzervaciju i restauraciju, Rim, Italija.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1906. XVIII

The conservation and restoration of the prehistoric boat from Donja Dolina took three years, during which process, the conservation and restoration methods from the High Institute for Conservation and Restoration in Rome, as well as the methods of the local experts were applied. The material was subjected to various scientific analyses, which provided new or confirmed the previously known information about the object. After the successful implementation of the conservation and restoration project, and the project of relocating the object to a new position, the boat from Donja Dolina is displayed, in the hanging position, in the new permanent exhibition of the Prehistory Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, representing one of the most attractive exhibits.

Dr. Sc. Mustafa Humo, dipl.ing.građ.

Esad Žuškić, dipl.ing.građ.

Interprojekt d.o.o. Mostar

Dr. Sc. Salko Kulukčija, dipl.ing.građ.

Interprojekt d.o.o. Mostar

Projektno rješenje podizanja čamac iz Donje Doline u zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine

Prema dostupnim podacima[1], Čamac iz Donje Doline je pronađen i otkopan na obali rijeke Save u periodu 1904-1905. godine, nakon čega je prebačen u Zemaljski muzej u Sarajevu. Navodi se da je Čamac stariji od sojeničkog naselja za koje se, prema drugim izvorima[2], smatra da je formirano krajem 8 st. p.n.e.

Čamac je prije podizanja bio smješten u prizemlju Odjeljenja za parhistoriju Zemaljskog muzeja i postavljen na trinaest kratkih čeličnih stubova.

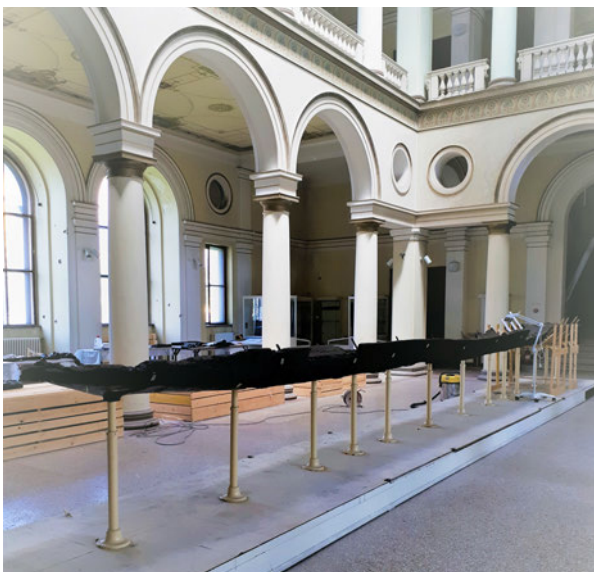
Projektom je dato rješenje podizanja Čamac na visinu cca. 7 m iznad poda prizemlja, odnosno na položaj prema konceptu nove postavke eksponata u Odjeljenju za prahistoriju.

Stručni saradnici Zavoda za zaštitu kulturnog naslijeđa FBiH su pratili, te davali komentare i saglasnost na projektna rješenja.

1. ZATEČENO STANJE

Čamac je smješten u prizemlju Odjeljenja za prahistoriju i to u centralnom prostoru dimenzija. Dio oko centralnog prostora ima i galerijsku etažu čiji je pod na visini cca. 6,75 m iznad poda prizemlja (Slika 1). Stropnu konstrukciju centralnog prostora čini horizontalni svjetlarnik na visini cca. 15 m iznad poda prizemlja, manjih tlocrtnih dimenzija (L/B=10,3/3,3 m) od centralnog prostora, zatim horizontalni obrub svjetlarnika, širine cca. 55 cm, te preostali dio stropne konstrukcije koji je zasvođen (Slika 2). Iznad svjetlarnika je potkrovni prostor minimalne visine cca. 3 m natkriven kosim četverovodnim krovom na metalnoj

potkonstrukciji. Srednji dio pokrova je rađen od providnih ploča koje omogućavaju prirodno osvjjetljenje do nivoa prizemlja (Slika 3).

Položaj Čamac prije i u toku izrade projekta, Sarajevo, 2018.

Horizontalni svjetlarnik, horizontalni obrub i zasvođeni dio stropne konstrukcije iznad centralnog prostora, Sarajevo, 2018.

Potkrovni prostor, Sarajevo, 2018.

Gabaritne dimenzije, odnosno dimenzije kvadera u koji bi se mogao smjestiti čamac su L/B/H=12,24/1,00/0,50 m. Zapremina čamca dobijena iz 3D snimka iznosi 0,88 m³.

Čamac je rađen od hrastovog drveta koje je nakon iskopavanja impregnirano karbolineumom. Dodata su i manja lokalna metalna ojačanja.

Procijenjena masa čamca je oko 800 kg, a za potrebe statičke analize uzete su donja i gornja granica, 700 odnosno 1000 kg.

Čamac je postavljen na trinaest oslonaca koji se sastoje od po jednog oblikovanog čeličnog lima i čeličnog stuba, te zajedničkog postamenta. Čelični lim je cca. 35-50x5 mm, a oblikovan je prema dnu čamca. Čelični stub se sastoji od četiri dijela: na dnu je okrugli disk d= 200 mm, iznad njega cijev d=60 mm, zatim cijev d=50 mm i završno ležište za čelični lim. Gornja cijev se može uvlačiti i uvlačiti, čime je postignuta nivelacija cijelog sklopa. Ukupna visina stuba se kreće od 76 do 107 cm, a pretežno oko 80 cm (Slike 4 i 5). Zajednički postament je rađen kao obložena čelična konstrukcija položena na pod prizemlja muzeja. Širina postamenta je oko 150 cm, a visina 22,5-24 cm. Dužina postamenta je nešto veća od dužine čamca.

Detalj oslanjanja čamca, Sarajevo, 2018.

Detalj nožice stuba oslonjene na podni postament, Sarajevo, 2018.

2. PROJEKTNO RJEŠENJE

2.1. KRITERIJI ZA IZBOR RJEŠENJA

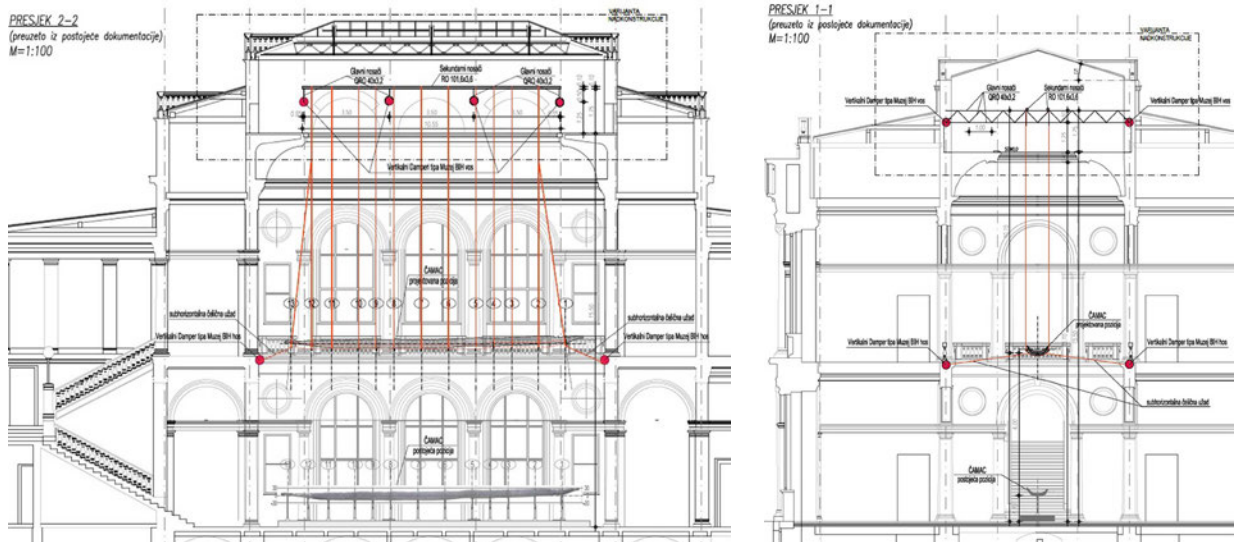
Utvrđeni su sljedeći kriteriji odnosno faktori koje je trebalo uzeti u obzir kod izbora rješenja:

- prihvatljivost izgleda,
- prihvatljivost s aspekta zaštite čamca odnosno očuvanja strukture čamca,
- prihvatljivost s aspekta zaštite nasljeđa vezano objekat muzeja,
- mogućnost i izvodivost podizanja čamca sa postojeće na novu poziciju,
- mogućnost kačenja užadi na nosivu konstrukciju objekta,
- mogućnost zamjene pojedinih dijelova nosive konstrukcije,
- mogućnost stabilizacije oscilacija izazvanih vanjskim uticajima (saobraćaj, zemljotres),
- mogućnost rješenja bezbjednosti posjetilaca.

Uzimajući u obzir da je čamac bio položen na 13 oslonaca u periodu dužem od 110 godina, te nepoznato naponsko stanje u samoj drvenoj konstrukciji čamca, odabrano je zadržavanje broja i položaja oslonaca kao ključni kriterij u traženju i izboru novog rješenja.

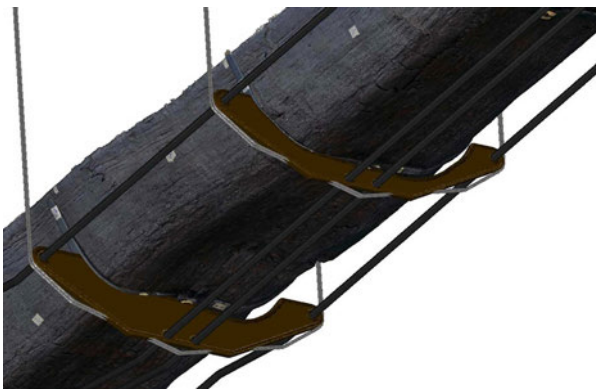
2.2. RJEŠENJE OVJEŠENE KONSTRUKCIJE

Projektom [3] je dato rješenje podizanja čamca sa postojeće pozicije cca. 1 m iznad poda prizemlja na novu poziciju koja je cca. 7 m iznad poda prizemlja odnosno približno u nivou vrha ograde galerije (Slika 6).

Poprečni (lijevo) i podužni (desno) presjek sa označenim zatečenim i projektovanim položajem Čamca i konstrukcijom za kačenje užadi u prostoru iznad svjetlarnika

Zadržavanjem istog položaja glavnih nosača, uz uslov ravnomjernog podizanja, obezbijedeno je isto naponsko stanje u drvenoj konstrukciji čamca kao u zatečenom stanju (Slika 7). Zadržavanje zatečenog naponskog stanja (koje se pokazalo zadovoljavajućim u proteklih više od sto godina) je bitan uslov zbog nepoznavanja karakteristika i nemogućnosti detaljnog ispitivanja cjelokupne drvene konstrukcije čamca. Kada se govori o drvenoj konstrukciji čamca neophodno je napomenuti da se radi o impregniranom drvetu sa lokalnim pukotinama i malim metalnim ojačanjima.

3D prikaz dijela Čamca sa novoprojektovanom metalnom potkonstrukcijom za ovješnje

Dodatnim damperima za prigušenje vertikalnih i horizontalnih oscilacija usljed zemljotresa i saobraćaja, obezbijedeno je znatno izolovanje samog čamca od vanjskih uticaja.

Projektom rješenjem je predviđena konstrukcija koja se sastoji od sljedećih elemenata:

- 13 glavnih (poprečnih) nosača (rebara) potkonstrukcije koji se postavljaju ispod postojećih vitičastih čeličnih nosača. Za glavne

nosače su predviđeni čelični limovi debljine 20 mm segmentnog oblika (izvrnuti segmentni luk), horizontalne dužine cca. 1 m i strijele 25 cm. Prostor između novog i postojećeg nosača ispuniti npr. neoprenom debljine zavisno od tačnosti rezanja novog nosača, odnosno tačnosti prilagođavanja obliku postojećeg nosača,

- 4 sekundarna (podužna) nosača (okrugli profili $d=20$ mm) potkonstrukcije koji prostorno povezuju glavne nosače i mogu poslužiti kao lokalni oslonac za neki dio čamca ukoliko se za to, na osnovu detaljnog uvida, ukaže potreba,
- 4 glavna (poprečna) čelična nosača natkonstrukcije za sidrenje užadi. U projektu su date dvije varijante: rešetkasta konstrukcija i konstrukcija od punih nosača,
- Horizontalni spregovi u nivou gornjeg pojasa glavnih nosača natkonstrukcije,
- 2 sekundarna (podužna) čelična nosača natkonstrukcije za sidrenje užadi, rađena od okruglih cjevastih profila,
- 22 vertikalna i 4 subvertikalna čelična užeta za kačenje glavnih čeličnih nosača potkonstrukcije. Na osnovu analize i podataka proizvođača (koji su u fazi projektovanja smatrani indikativnim primjerom) kriterij nosivosti zadovoljava čelično uže Pfeifer 6x7 WC 1,4401 prečnika $d=3$ mm. Vertikalna i subvertikalna čelična užad kontinuirano prolaze ispod glavnih čeličnih nosača, a na vrhu se kače na novu oslonačku natkonstrukciju,
- 4 subhorizontalna užeta koja povezuju čeličnu potkonstrukciju čamca s objektom Muzeja. Subhorizontalna užad je planirana da se sidri ispod horizontalne bordure na nivou galerije,
- Prigušivači (damperi) za prigušenje vertikalnih i horizontalnih oscilacija.

2.3. STATIČKI I DINAMIČKI PRORAČUN

Na osnovu pretpostavke o gustini konstrukcije čamca (min. 700 kg/m³ i max. 1000 kg/m³) i zapremine čamca od 0,88 m³ dobijene iz 3D snimka, izračunato je da se ukupna masa čamca kreće između 615 i 880 kg. Maksimalna masa je raspoređena na trinaest oslonaca u skladu s mjerenim razmakom oslonaca. Usljed preloma užeta javljaju se na krajevima čeličnih rebara skretne sile koje su na tim mjestima uzete kao opterećenje na glavni nosač. Odabran je zamjenski statički sistem sa slobodnim krajevima i uklještenjem u sredini nosača.

Dinamičkim proračunom¹ je obuhvaćena: nelinearna dinamička analiza odgovora konstrukcije objekta;

- nelinearna dinamička analiza za prigušenje oscilovanja i očuvanje trajnosti od mikrotremora i drugih dinamički dejstava.

Na osnovu dinamičke analize predloženi su damperi za prigušenje vertikalnih i horizontalnih oscilacija usljed djelovanja zemljotresa ili saobraćaja.

Analizirana su tri nivoa intenziteta zemljotresa kao pokazatelji hazarda sa malom (0,3g), srednjom (0,2g) i velikom vjerovatnoćom pojave (0,1g).

Pokazano je da se primjenom dampera značajno ograničava nagomilavanje dilatacija kako za kratkotrajna ciklična dejstva od zemljotresa, tako i od ambijentalnih vibracija od saobraćaja, odnosno njihov prenos na sam čamac. Ovakva kontrola dinamičkog ponašanja povoljno utiče na smanjenje zamora i vijek trajanja čamca.

3. FAZE PODIZANJA ČAMCA NA VIŠI NIVO

Podizanje čamca je složen proces u toku kojeg je trebalo obezbijediti:

- Zaštitu čamca i
- Ravnomjerno podizanje.
-

Projektnim rješenjem je predložena privremena konstrukcija i fazni postupak kako slijedi:

1. Između čamca i postamenta postaviti i poduprijeti horizontalne „merdevine“ od 2 podužna i 14 poprečnih čeličnih profila.
2. Fazno, uz podupiranje,
 - a. zamijeniti postojeće stubiće dodatnim glavnim čeličnim nosačima;
 - b. zavariti sekundarne čelične nosače. Prilikom zavarivanja, obavezno zaštititi donju površinu čamca;
 - c. postaviti drvene remenate i korito od letvice 5x3 cm. Konstrukciju remenata i korita osloniti na horizontalne čelične „merdevine“;

- d. prostor između korita i čamca ispuniti mekšim materijalom (npr. kamena vuna ili slično) radi ravnomjernog nalijeganja čamca u toku podizanja;
3. Bočno, s jedne i druge strane čamca, montirati privremenu skelu, kao oslonaku konstrukciju u toku podizanja čamca. Visina skele treba da bude cca. 8 m ili više, odnosno iznad novog položaja čamca. Na vrhu skele, s jedne i druge strane postaviti koturove, preko kojih bi se podizao čamac;
4. Ispod horizontalnih čeličnih „merdevina“ postaviti poprečne čelične nosače. Preko kotura postaviti uže, čiji je jedan kraj vezan za poprečne nosače a preko drugog kraja se vrši podizanje. Ako je ukupna masa čamca i privremene konstrukcije cca. 2,5 t, i ako je broj koturova 2x14=28 kom, tad preko svakog kotura treba podići masu od cca. 2500/28= 90 kg.
5. Podizanje raditi u koracima. U prvom koraku ravnomjerno podići npr. za 1 m, i ispod horizontalnih „merdevina“ ubaciti dodatne poprečne profile koji bi se oslanjali na skelu s jedne i druge strane čamca. U drugom koraku podići za sljedećih 1 m i premjestiti dodatne poprečne profile na novi položaj. I tako dalje, sve do konačnog položaja čamca. Broj koturova i koraka za podizanje bi zavisio od tehničkih mogućnosti Izvođača;
6. Nakon podizanja čamca na konačni položaj, potrebno je postaviti vertikalnu užad i osloniti je na prethodno pripremljenu natkonstrukciju iznad svjetlarnika;
7. Nakon dotezanja užadi i mjerenja sile, moguća je planska demontaža privremene konstrukcije za podizanje.
- 8.

4. PREDVIĐENI GEODETSKI MONITORING

U cilju praćenja horizontalnog položaja čamca projektom je predviđeno uspostavljanje geodetskog monitoringa X, Y i Z koordinata 2x13=26 tačaka na potkonstrukciji čamca (po dvije tačke na svakom kraju glavnih nosača potkonstrukcije) i 2x4 tačke na osnovnoj konstrukciji objekta (po četiri tačke na nivou poda i stropa galerije). Položaj navedenih tačaka bi trebalo geodetski snimiti:

- 1 puta sedmično u prvih mjesec dana
- 2 puta mjesečno do prvih 6 mjeseci
- 1 puta mjesečno do prvih godinu dana
- 2 puta godišnje nakon prvih godinu dana

Položaj navedenih tačaka vanredno snimiti nakon nekog događaja ukoliko se desi (npr. zemljotres). Učestalost snimanja preispitati nakon dvije godine, na osnovu prethodnih rezultata mjerenja.

¹ Dinamički proračun je provela firma DC90 Beograd.

LITERATURA

- [1] Truhelka, Ć. 1906, Sojenica u Donjoj Dolini. (Peto otkopavanje god. 1904), Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XVIII/1, Sarajevo, 99-106.
- [2] https://bs.wikipedia.org/wiki/Arheološko_područje_Donja_Dolina
- [3] Interprojekt d.o.o. Mostar, 2020, Glavni projekat relokacije Čamca iz Donje Doline.

According to available data[1], the Boat from Donja Dolina was found and excavated on the banks of the Sava River in the period 1904-1905, after which it was transferred to the National Museum of Sarajevo. The Boat is said to be older than the mud huts settlement, which, according to other sources[2], is considered to have been formed at the end of the 8th century BC.

Before being raised, the Boat was placed on the ground floor of the Parhistory Department of the National Museum, on thirteen short steel pillars.

The project provides a solution for raising the Boat to a height of approximately 7 m above the ground floor, i.e. to the position according to the concept of the new exhibit setting in the Prehistory Department.

Experts from the FBiH Institute for the Protection of Cultural Heritage monitored the project solutions, giving their remarks and consent thereto.

Pokretno naslijeđe

Fatima Maslić, dipl hist. umjetnosti

Spašen je rijedak spomenik tehničke baštine

JU Zavičajni muzej Travnik je 2008. godine pokrenuo projekat spašavanja, očuvanja, zaštite i turističke prezentacije raritetnog spomenika tehničke baštine, uskotračnog voza „Čiro“. Stručnu pomoć na izradi projektne dokumentacije pružili su predstavnici Udruženja „Bosanski kolosjek“ Banovići. Nakon kampanje za sakupljanje sredstava, Muzej je 2013. godine uspješno realizirao projekat konzervacije i restauracije Voza. Zahvati su obavljani u specijaliziranoj radionici u Banovićima nakon čega je Voz vraćen u Travnik.

Tako je bogatom popisu kulturnog i graditeljskog naslijeđa grada Travnika, pridruženo i jedno dobro tehničke baštine, uskotračni voz „Čiro“, sa elitnom parnom lokomotivom „Zupčanicom“.

HISTORIJAT

U Travniku se nalazi rijedak primjerak uskotračnog voza, popularno nazvanog „Čiro“, koji se sastoji od parne lokomotive, otvorenog i zatvorenog vagona. Lokomotiva proizvodne oznake Flor 2556/1910 predstavlja raritetnu parnjaču, jednu od četiri primjerka koja su se sačuvala od ukupno 38 specijalnih lokomotiva, koliko ih je proizvedeno u tvornici Floridsdorf kod Beča u periodu od 1894. do 1919. godine. Ove parnjače su rađene namjenski za potrebe Bosanskog kolosjeka, kako se zvanično nazivala uskotračna pruga (760 mm) koju je Austrougarska projektovala specijalno za Bosnu i Hercegovinu.

Godine 1893. uspostavljen je željeznički saobraćaj kojim je povezano područje lašvansko-vrbaske doline sa uskotračnom prugom Sarajevo-Metković. „Čiro“ je saobraćao na relaciji Travnik-Donji Vakuf,

preko prevoja Komar. Prevoj nadmorske visine 927 metara, savladan je probijanjem tunela dugog 1362 metra, te izgradnjom tzv. Abtove zupčanice koja je postavljena na dionici Goleš - Komar (dužina: 8,4 km) i Komar - Oborci (dužina: 10,6 km) gdje je bilo potrebno savladati najveći nagib do 45%.

Travnička lokomotiva spada u elitnu vrstu lokomotiva tzv. „Zupčanica“ koje su namjenski izrađene za savladavanje uspona na bosanskom brdskom terenu. Te su lokomotive rađene prema nacrtu švicarkog inženjera Romana Abta koji je projektovao sistem nazubljene motke postavljene između tračnica i prenosnog pokretnog zupčanika lokomotive koji se aktivirao na dionicama s usponom. Takva pruga sa srednjom, trećom nazubljenom šinom, bila je postavljena i na planinskom prevoju Ivan-sedlo na dionici Sarajevo-Konjic.

Čiro na relaciji Travnik - Donji Vakuf

Lokomotive koje su saobraćale na tim dionicama pripadale su seriji 97. Pored ove travničke lokomotive serijske oznake 97-036, od ukupno 38 proizvedenih „Zupčanica“ sačuvala su se još samo tri takve lokomotive. Brigu o njima vode muzeji u Minhenu (Njemačka), Frojahu (Austrija) i Ljubljani (Slovenija).

AKTIVNOSTI NA SPAŠAVANJU VOZA

Nakon ukidanja uskotračnog željezničkog saobraćaja 1975. godine, Direkcija željeznica Bosne i Hercegovine ostavila je Parni voz Ćiru na mjestu nekadašnje željezničke stanice u Travniku, s namjerom da brigu o ovome spomeniku tehničke baštine vodi Općina Travnik. Voz je dugi niz godina bio izložen destruktivnom utjecaju atmosferalija i bez adekvatnoga nadzora, u okruženju koje je u međuvremenu izmijenilo svoju prvobitnu namjenu i postalo stambeno naselje. Iz godine u godinu ovaj vrijedan spomenik tehničke baštine rapidno je propadao i prijetila je opasnost da dođe do njegovog potpunog uništenja.

Ćiro izložen destruktivnom uticaju atmosferalija i bez adekvatnog nadzora

Krajem devedesetih godina prošlog stoljeća JU Zavičajni muzej Travnik je inicirao smještanje zanatske obučarske radnje vlasnika Jasmina Nuhića u zatvoreni vagon. To je proizvelo pozitivan učinak i mehaničko uništavanje lokomotive je donekle zaustavljeno. Međutim, djelovanje atmosferalija

se nije moglo spriječiti. Stanje je bilo veoma loše i izgledalo je da će se za koju godinu lokomotiva pretvoriti u gomilu zahrđalog željeza.

Menadžment Zavičajnog muzeja Travnik je u razgovoru sa lokalnim željezničarima saznao za postojanje Udruženja građana „Bosanski kolosjek“ Banovići i 2008. godine uspostavljen je kontakt sa predstavnicima toga udruženja. Odabrana ekipa je snimila postojeće stanje i besplatno uradila elaborat s prijedlogom mjera remonta i zaštite Parnog voza „Ćire“ u Travniku. Na izradi elaborata učestvovao je stručni tim inženjera i radnika na održavanju željezničkog voznog parka Rudnika Banovići, ing. Dževad Hodžić rukovodilac željezničkog transporta pri Rudniku, Asim Zoletić poslovođa na održavanju parnih lokomotiva, ing. Refik Husić, a kao stručni konsultant bio je uključen i ing. Fevzija Braco Ajdin dugogodišnji radnik Željeznice BiH i dobar poznavalac ove oblasti.

Nakon petogodišnje kampanje i lobiranja Muzej je uspio osigurati financijska sredstva i Ćiro je podvrgnut temeljitoj konzervaciji i restauraciji u radionici u Banovićima. Godine 2013. uspješno je realizirana I faza projekta na spašavanju i zaštiti travničkog voza „Ćire“. Ukupan budžet je iznosio 57.948, 94 KM. Podršku projektu dali su: Općina Travnik 10.000,00 KM, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta SB Kantona 7.000,00 KM, Federalno ministarstvo okoliša i turizma 10.000,00 KM, Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine 10.000,00 KM, Turistička zajednica Federacije Bosne i Hercegovine 10.000,00 KM i JU Zavičajni muzej Travnik 4.554,84 KM.

Za izvođača radova izabrana je specijalizirana firma Erax Invest d.o.o. Banovići.

U međuvremenu je izabrana nova lokacija za smještaj voza i dobivena je urbanistička saglasnost za postavljanje voza u dvorište Muzeja, neposredno uz glavnu ulicu.

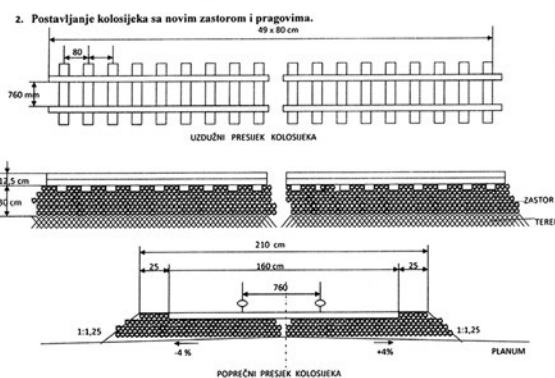
Faza I: izvođenje konzervatorsko-restauratorskih radova

U okviru I Faze realizirane su sljedeće aktivnosti: Demontiranje postojeće šine i pragova i postavljanje kolosjeka s novim zastorom i pragovima na novu trasu u dvorištu Muzeja. (sl.3-sl.3a)

Utovar lokomotive u Travniku, transport i istovar u specijaliziranu radionicu u Banoviće gdje je temeljito reparirana, a ugrađene su i replike nedostajućih dijelova prema originalima koje je ustupio Muzej željeznice u Ljubljani. (sl.4-sl.4a) Nakon konzervatorsko-restauratorskih radova lokomotiva je vraćena u Travnik i postavljena na novu trasu kolosjeka u muzejskom dvorištu do glavne ulice. (sl. 5)

Postavljanje kolosjeka sa novim zastorom i pragovima u dvorištu Muzeja

Repariranje Čire u specijaliziranoj radionici u Banovićima

Ugrađivanje replika nedostajućih dijelova

Konzervirana-restaurirana lokomotiva vraćena na trasu kolosjeka u dvorištu Muzeja

Transport G-vagona 5386 i teretnog vagona K 56077 u specijaliziranu radionicu u Banovićima

Utovar G-vagona De 5386 i teretnog vagona K 56077 i transport u specijaliziranu radionicu u Banovićima na reparaciju.

Nakon reparacije vagoni su u aprilu mjesecu 2013. godine vraćeni u Travnik i kompozicija voza je kompletirana. Uspostavljen je video nadzor voza.

Okončanjem Faze I projekta spašavanja i restauracije spomenika tehničke baštine dobiven je novi muzejski eksponat na otvorenom. Nova pozicija je omogućila bolji nadzor i održavanje kulturnog dobra.

Povratak Čire i vagona u Travnik nakon završenog procesa repariranja

Faza II: postavljanje nadstrešnice i iluminacija voza

Nakon što je Parni voz „Čiro“ uspješno spašen od propadanja, slijedi briga o njegovom daljem očuvanju, zaštiti od padavina, te o adekvatnoj turističkoj prezentaciji.

Nakon postavljanja Voza u muzejsko dvorište urađen je projekt željezne nadstrešnice sa pokrovom od leksana u birou Dom projekt d.o.o Travnik. Aktivnosti na izradi projektne dokumentacije, sakupljanju sredstava, dobivanje dozvola i sama realizacija projekta potrajale su do 2017. godine, kada je nadstrešnica postavljena.

Postavljena željezna nadstrešnica

Budžet projekta je iznosio 34.000,00 KM. Projekat je podržalo Ministarstvo civilnih poslova BiH (9.000,00 KM), Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta SBK/KSB (6.000,00 KM) i JU Zavičajni muzej Travnik sa vlastitim sredstvima u iznosu od 19.000,00 KM.

Ukupan projekt spašavanja i revitalizacije Parnog voza Ćire u Travniku, natkrivanje, iluminacija i video nadzor iznosio je cca 91.948,94 KM. Sredstva je osigurao JU Zavičajni muzej Travnik u periodu od 2008. do 2017. godine s lokalnog, kantonalnog, federalnog i državnog nivoa i uz vlastito učešće.

PREZENTACIJA VOZA ĆIRE I PROMOCIJA TURISTIČKIH POTENCIJALA NEKADAŠNJE USKOTRAČNE PRUGE

U narednom periodu planirano je unaprijediti turističku prezentaciju travničkog Ćire, što podrazumijeva vanjsko uređenje dvorišta i organiziranje interpretacijske izložbe o uskotračnoj željeznici u zatvorenom vagonu sa pratećim audio-vizualnim efektima i projekcijom dokumentarnoga filma „Vratio se Ćiro“ snimljenog u produkciji JU Zavičajnog muzeja Travnik.

Nakon postavljanja obnovljenog Voza Ćire u muzejsko dvorište pokazan je veliki interes građana Travnika i turista za ovaj rijetki spomenik tehničke baštine. Tako je gospodin Naim Sarač iz Donjeg Vakufa inicirao snimanje ostataka uskotračne željezničke pruge s pratećim objektima na relaciji Travnik - Donji Vakuf i razgovor sa nekoliko željezničara, nakon čega je JU Zavičajni muzej Travnik i producirao dokumentarni film pod nazivom „Vratio se Ćiro“ www.muzejtravnik.ba.

Film je promoviran na međunarodni Dan muzeja 18. maj 2013. godine, a u narednom periodu je prikazan više puta u Travniku, Donjem Vakufu, Makarskoj.

Prilikom snimanja filma djelatnici Muzeja su pješice prešli dobar dio željezničke trase i to je bila prilika da se upoznaju s gotovo zaboravljenim krajolikom koji predstavlja dodatni potencijal za turistički razvoj srednje Bosne.

Na tragu tih saznanja u toku 2016. godine Zavičajni muzej Travnik je započeo kampanju na promociji ideje o uređenju „Zelene staze“ na trasi nekadašnje uskotračne pruge.

„Zelena staza“ je radni naslov muzejske inicijative koja ima za cilj uređenje biciklističke i pješačke ekološke staze na trasi nekadašnje stare uskotračne pruge od Lašve do Jajca na dužini od 110 km. Staza povezuje nekoliko općina Srednjobosanskog kantona i pruža velike mogućnosti za razvoj cikloturizma kao i kulturnog i zelenog turizma jer povezuje značajne kulturne, prirodne i turističke destinacije u regiji.

U cilju promocije ove ideje Muzej je načinio Elaborat prezentacije Zelene staze, inicirao potpisivanje međuopćinskih sporazuma o saradnji na ovom projektu od strane načelnika općina Travnik, Donji Vakuf, Jajce, a naknadno i općine Vitez. Sporazum je potpisan na konferenciji „Razvoj turističke rute oko stare željeznice i valorizacija kulturnog, prirodnog i nematerijalnog naslijeđa u srednjoj Bosni“ održanoj 19. 11. 2018. godine u Općini Travnik.¹

U saradnji sa Foto klubom „Fot“ Travnik snimljena je dionica željezničke trase od Travnika do Komara i Muzej je priredio dokumentarnu izložbu, a Turistička zajednica SBK/KSB je organizirala snimanje trase od Lašve do Jajca GPS-om i videokamerom što su realizirali predstavnici Biciklističkog kluba Vitez.

Na tragu Muzejske inicijative Općina Travnik je u narednom periodu realizirala uređenje biciklističke staze i šetnice kroz grad na relaciji Donja Čaršija - Gospino Vrilo u dužini od 3.200 m.

Godine 2020. Turističkoj zajednici SBK/KSB i REZ Agenciji odobren je iznos od 260.000,00 EURA nepovratnih sredstava za realizaciju projekta „Staza stare pruge“ (Old Rail Trail) u okviru EU4Business projekta koji financira EU i Republika Njemačka. Projekt podrazumijeva

¹ Organizatori konferencije: EUNIC Bosna i Hercegovina, Ambasada Republike Francuske, Goethe institut, Institut Francais, JU Zavičajni muzej Travnik. Pored međunarodnih eksperata na konferenciji su učestvovali i predstavnici Muzeja, Turističke zajednice SBK/KSB, Biciklističkog kluba Vitez.

JU Zavičajni muzej Travnik je uspješno producirao dokumentarni film „Vratio se Ćiro“

uređenje trase i uspostavljanje infrastrukture za biciklističku stazu na nekadašnjoj staroj pruzi od Lašve do Jajca (110 km).

Spašavanje, očuvanje, zaštita te muzejska prezentacija voza Ćire polučili su u kraćem vremenskom periodu uređenje biciklističke staze kroz grad, razvoj biciklizma u Travniku i razvoj turističke infrastrukture na regiji u oblasti cikloturizma, pa se može konstatirati da je travnički Ćiro postao nezaobilazan kulturni reper, ali isto tako i pokretač aktivnosti na revitalizaciji stare pruge i na njoj integraciji u turističku privredu.

ZAKLJUČAK

Zavičajni muzej Travnik je u periodu od 2008-2013 godine implementirao projekt spašavanja, zaštite i muzejske prezentacije parne lokomotive i kompozicije uskotračnog voza s jednim zatvorenim i jednim otvorenim vagonom. Restauracija je urađena prema elaboratu koje su načinili stručnjaci željezničkog odjela Rudnika Banovići, inače aktivni članovi Udruženja građana „Bosanski kolosjek“, bez čije podrške i znanja ne bi bilo moguće realizirati ovaj projekt.

Naknadno je iznad Voza 2017. godine postavljena željezna konstrukcija s nadstrešnicom. Na taj način je od sigurnog uništenja spašena raritetna lokomotiva tipa „Zupčanica“ izrađena 1919. godine u tvornici lokomotiva Floridsdorf kod Beča namijenjena specijalno za brdsku vožnju na tzv. „Bosanskom kolosjeku“, uzane pruge širine 760 mm.

Ovim projektom je ostvaren još jedan od specifičnih ciljeva koje je u programu svoga djelovanja na zaštiti nepokretnog kulturnog naslijeđa postavio Zavičajni muzej Travnik: Spašavanje i zaštita raritetnog dobra tehničke baštine, uskotračnog voza Ćire i njegova integracija u turizam, što predstavlja i vid poboljšanja ekonomske slike u lokalnoj zajednici.

Literatura:

Fevzija Ajdin, Historija željeznica Bosne i Hercegovine, Ambasada Suverenog Malteškog Reda u BiH i autor, Sarajevo, 2004.

Zijad Plivac, Posljednji zvižduk od Srnetice do Lašve, BZK „Preporod“ Jajce, Jajce 2014.

The Local Museum of Travnik launched in 2008 the project of saving, preserving, protecting and presenting to tourists a rare technical heritage monument - the narrow-gauge train called "Ćiro". Professional assistance in the preparation of the project documentation was provided by representatives of the "Bosanski kolosjek" Association from Banovići. After a fundraising campaign, the Museum successfully implemented in 2013 the project of conservation and restoration of the Ćiro Train. The operations were performed in a specialized workshop in Banovići, after which the train was returned to Travnik.

Thus, the rich list of cultural and architectural heritage of the Town of Travnik was expanded by a technical heritage asset - the narrow-gauge train "Ćiro" with the elite steam locomotive called "Zupčanica".

Aida Bičakčić, dipl.hist.umjetnosti
Muzej Ars Aevi

Dvije Bogorodičine slike u Franjevačkom samostanu sv. Bonaventure u Visokom

Dvije Bogorodičine slike u Franjevačkom samostanu sv. Bonaventure u Visokom, ovim su tekstom prvi put predstavljene javnosti. Ovaj članak donosi rezultate istraživanja povijesno-umjetničkim metodama koje podrazumijevaju stilsku analizu, osvrt na ikonografiju, a postupak prepoznavanje autora usmjeren je na prepoznavanje predloška, jer su na obje slike preuzeta gotova rješenja.

Zbirka starih majstora Franjevačkoga samostana sv. Bonaventure u Visokom bila je spominjana u istraživanjima slika *Porcijunkulski oprost* iz 1753. godine Paulus Antonius Sensera (1716. – Pečuh, Pécs 8. I. 1758.) i *Sveto rodbinstvo – Bogorodica s Djetetom, sv. Josip, sv. Ana, i sv. Joakim* iz 1795. godine¹ fra Mihe Čuića (Tomislavgrad, Županjac, Županj-potok, Duvno, oko 1750. – 1809.).² Ipak, ova malena zbirka posjeduje i nekolicinu do danas javnosti nepoznatih, ali u kontekstu razumijevanja te pravilna tumačenja naručiteljskih i sakupljačkih poriva onodobnih franjevaca, vrijednih djela.

Visoko je najstarije poznato središte srednjevjekovne Bosanske države. U zborniku *Visoko i okolina kroz historiju* što su ga 1984. godine objavili Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović i Brunislav Marijanović, franjevci su tamo imali crkvu i franjevačku kuću od početka XV.

stoljeća. Bosanskohercegovački povjesničar i arheolog, Pavao Anđelić (Konjic, 1920. – Sarajevo, 1985.), autor poglavlja *Crkva i franjevačka kuća na Klisu u Visokom*, pružio je kronologiju crkve i kuće uspostavljenu na temelju građe pohranjene u Dubrovačkom arhivu (sada Državnom arhivu u Dubrovniku) od 1414. do 1461. godine, a u *Izvjestaju o Bosni* Pavla Rovinjanina našao je svjedočanstvo o njegovu postojanju i 1640. godine, dakle i u osmansko vrijeme.³

Prema kronikama *Pregled starina Bosanske provincije* Filipa Lastrića i *Ljetopisu sutješkoga samostana* Bone Benića, franjevci su napustili samostan u Visokom zbog nemogućnosti plaćanja nameta (poreza) 1688. godine.⁴ Stalni boravak franjevaca na području Visokog obustavljen je, dakle, 1688. godine što je potrajalo sve do izgradnje Franjevačke gimnazije i sjemeništa 1900. godine.⁵

Za razliku od zbirke kreševskoga, fojničkoga ili samostana u Kraljevoj Sutjesci, djela koja se u Visokom čuvaju nastala su uglavnom krajem XIX ili u XX stoljeću. Zbirka starih majstora vrlo je skromna i vjerojatno nastala donacijama drugih samostana ili pojedinaca, a tema ovoga rada su dva vrijedna djela iz male visočke zbirke.

Dok *Porcijunkulski oprost* iz 1753. odražava vezanost bosanskih franjevaca za samostane sjeverno od Save (nekoć dio provincije Bosne Srebrene), a time i pojavu srednjoeuropskih slikara, poput Sensera, a *Sveto rodbinstvo – Bogorodica s Djetetom, sv. Josip, sv. Ana, i sv. Joakim*, 1795. dostignuća jednog domaćeg autora, djela predstavljena u ovoj studiji – *Bogorodica u molitvi*,

¹ Istraživanje je provedeno u okviru Poslijediplomskoga doktorskoga studija povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, tijekom rada na temi doktorske disertacije o slikarstvu XVII. i XVIII. stoljeća u Zagrebu pod vodstvom mentorice prof. dr. sc. Sanje Cvetnić.

² Usp. Ivan Kukuljević Sakanski, *Slovník umetnikah jugoslavenskih*. Zagreb: Tiskom narodne tiskarne dra. Ljudevita Gaja, 1858, str. 54; Leonardo Čuturić, *Nešto više o slikaru Miji Čuiću* u: *Jugoslavenski list*, Sarajevo 24. VIII. 1939, str. 7; Smail Tihčić, *Stare slike i predmeti umjetnog obrta u Franjevačkom samostanu u Fojnici* u: *Naše starine*, Sarajevo: Godišnjak zavoda za zaštitu kulturnog-istorijskog i prirodnog naslijeđa, 1956, str. 77-83; Ljubo Jandrić (ur.), *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine, Slikarstvo i skulptura*. Sarajevo: Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH, 1988, str.13-19; Svetlana Rakić, *Osječki slikar Paulus Antonius Senser* u: *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti XXXIII*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1990, str. 113-116; Mirjana Repanić-Braun, *Paulus Antonius Senser – osječki slikar ili slikar iz Pečuha?* u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2000, str. 165-170; ista, *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2004, str. 159-163; Sanja Cvetnić, *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*. Zagreb: FF press, 2007, str. 179-180; Mirjana Repanić-Braun, *Paulus Antonius Senser (1716. – 1758.), Prvi barokni slikar u Osijeku*, Osijek: Galerija likovnih umjetnosti, 2008, str. 72; Sanja Cvetnić, *Barokni defter*. Zagreb: Leykam international, 2011, str. 44-47, 155-164.

³ Usp. Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović, Brunislav Marijanović, *Visoko i okolina kroz istoriju*. Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984, str. 250-251.

⁴ Usp. Bono Benić (Ignacije Gavran ur.), *Ljetopis sutješkoga samostana*. Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003, str. 114; Filip Lastrić (A. Zidrum, I. Gavran, Š. Šimić), *Pregled starina Bosanske provincije*. Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003, str. 123.

⁵ Ignacije Gavran, *Vrata u život*. Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000, str. 22.

kraj XVII početak XVIII stoljeća i *Bogorodica s Djetetom*, kraj XVII početak XVIII stoljeća – svjedoče o drugoj značajki baroknoga razdoblja u baštini Bosne i Hercegovine. U ovim djelima se zrcale strujanja u talijanskim školama, od kojih su najznačajnija ona venecijanskih slikara. Slike Bogorodice u Visokom, ne pripadaju međutim toj slikarskoj školi. Za njih, izravno u jednoj, a posredno u drugoj, uzor možemo pronaći u slikama Giovanni Battista Salvija zvanog Sassoferrato (Sassoferrato 1609. – Rim 1685.), slikara bliskoga baroknoklasicističkim umjetnicima srednje Italije.⁶ Sassoferratovo ustrajanje na ikonografskim temama Bogorodice, odnosno Bogorodice s Djetetom – premda nakon Tridentskoga sabora (1545.-1563.) takav odnos Majke i Djeteta nije prvenstveni naglasak –⁷ ipak je imalo tržište.⁸

Bogorodica u molitvi i *Bogorodica s Djetetom* prenose popularan i dopadljiv predložak »svete slike« (njem. *Andachtsbild*; eng. *devotional image*; tal. *immagine devozionale*). To je u prvom primjeru kopija *Bogorodice u molitvi*,⁹ a u drugom primjeru prauzor slike je *Bogorodica s Djetetom* koja se nalazi u Galleria Comunale d'Arte u Ceseni.¹⁰ Obje

⁶ Giovanni Battista Salvi, prema mjestu rođenja u Ankonitanskim Markama zvan Sassoferrato, popularnost je zadobio uspjehom na tržištu, osobito slikama Bogorodice malih dimenzija. Naslikao je brojne varijante, pa čak i kopije i slike riješene »posudbama« s popularnih invencija prethodnika – uglavnom prema Raffaelu i Guidu Reniu – zanimljive ne samo za shvaćanje njegova umjetničkog razvoja nego zato jer pružaju i opsežan uvid u svijest baroknoga slikara o tradiciji u talijanskoj umjetnosti. Usp. Francis Russell, *Sassoferrato and his Sources: a Study of Seicento Allegiance*, u: *The Burlington Magazine*, Vol. 119 London: The Burlington Magazine Publication, 1977, str. 694-700; Popis literature o Sassoferratu donosi Scott Nethersole, Helen Howard, *Perugino, Sassoferrato and a 'beautiful little work' in the National Gallery, London*, u: *The Burlington Magazine*, CLII London: The Burlington Magazine Publication, 2010, str. 381.

⁷ Ovo je razdoblje obilježeno humanističkim naporom umjetnika da u svojim djelima naglašavaju ljudske značajke božanskoga pa je tako Majka (Bogorodica) s Djetetom prikazana kao obična majka s djetetom, često u svakodnevnim situacijama, suvremenoj odjeća i enterijeru ne francuski nego interijeru. Primjer: Orazio Gentileschi (1562., Pisa [Italija]— 1639., London, Engleska), *Bogorodica s Djetetom*, oko 1609., <http://www.galleriaborghese.it/corsini/en/egentileschi.htm>, preuzeto 16. V. 2014.

⁸ Émile Mâle, *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle. Étude sur l'iconographie après le Concile de Trente. Italie, France, Espagne, Flandres*. Pariz: Librairie Armand Colin, 1951. [1932.], str. 19-40.

⁹ Aukcija, Christie's, 3. VI. 2013., London, Lot broj 195 http://www.arcadja.com/auctions/en/il_sassoferrato_giovanni_battista_sal/artist/25557/, preuzeto 25. IV. 2014.

¹⁰ Ikonografsko rješenje kakvo je primjenjeno kod visoke *Bogorodice s Djetetom* poznato je iz ranijih umjetničkih razdoblja, a u kontekstu traganja za uzorom prema kojemu je nastala, posebno su zanimljiva djela renesansnih majstora: Alvise Vivarini (1457. – 1503/05.), *Bogorodica s Djetetom*, oko 1483., ulje na platnu, London, The National Gallery i Titian (Veneto 1488./1490. – Venecija, 1576.) *Bogorodica s Djetetom*, oko 1510., ulje na platnu, New York, The Metropolitan Museum of Art; te djelo Sassoferratova suvremenika, Carlo Maratta (1625, Camerano – 1713, Rim), *Bogorodica s Djetetom*, oko 1660., ulje na platnu, Beč, Kunsthistorisches Museum.

je naslikao Sassoferrato, u nizu *Bogorodica* manjih dimenzija prema renesansnim uzorima koje su – zbog zahtjeva za privlačnim pobožnim motivom – bile vrlo uspješne na tržištima Venecije i drugih umjetničkih središta Apeninskoga poluotoka u razdoblju nakon Tridentskoga sabora duboko u XVII stoljeće, pa i u XVIII stoljeću.¹¹

Zbog činjenice da dvije *Bogorodičine* slike iz Visokog nisu bile do sada publicirane, za njihovu je prvu objavu potrebno istražiti ih povijesno-umjetničkim metodama: stilskom analizom, osvrtom na ikonografiju, a postupak prepoznavanje autora usmjeren je na prepoznavanje predloška, jer su na obje slike preuzeta gotova rješenja.

Neznani autor, *Bogorodica s Djetetom*, kraj XVII. početak XVIII. stoljeća.

Ulje na platnu, 41,5 x 48 cm.

Visoko, Franjevački samostan sv. Bonaventure, lapidarij.

U formatu okomito postavljena pravokutnika prikazana je *Bogorodica* u sjedećem stavu, do visine koljena, koja u naručju drži malenog Isusa (Foto 1). *Bogorodica* je odjevena u crvenu haljinu i ogrnuta modrim ogrtačem koji se nazire ispod Isusova tijela. Lice joj je predstavljeno u blagom lijevom poluprofilu, gotovo *en face*, dok je smeđa, podignuta kosa bez pokrova. Aureola, simbol svetosti, koja okružuje njenu glavu je tanka i jedva se nazire. Desnicom pridržava Isusa a ljevicu stavlja na prsa i za njom poseže Isus svojom desnicom. Majka i Dijete komuniciraju pogledima, a On otkriva dječju narav nagošću (istaknuta na vrlo svijetloj, gotovo bijeloj tkanini) i pokretima tijela (podigao je lijevu nogu i desnu ruku).

¹¹ Émile Mâle, *nav. dj.*, 1951. [1932.], str. 469.

Opis prostora može se podijeliti u dvije zone: prvi prostorni pojas zauzimaju likovi Bogorodice i Isusa, i njihova prostorna protežnost. Taj dio zatvara tamno smeđi zastor s desna. Drugi prostorni pojas probija se samo s lijeva – to je prikaz krajolika sa šumovitim predjelom, okruženim snježnim planinama nad kojima je nebo prošarano nijansama modre.¹² Ovakvo osmišljena pozadina otkriva da se akteri nalaze u prostoriji pokraj prozorskoga okna ili nekoga drugoga arhitektonskoga otvora, kako je to bilo uobičajeno u renesansnim rješenjima istoga ikonografskoga zadatka.

Visočku *Bogorodicu s Djetetom* nećemo pronaći među tradicionalnim marijanskim ikonografskim tipovima.¹³ Ipak, s obzirom na njezin venecijanski uzor, čini se logičnim ovakvo rješenje prizora Bogorodice s Djetetom dovesti u vezu s ikonografskim pratipom Bogorodica Umilna (rus. *Oumilenie*; grč. *Eleousa*, *Glykophilousa*).¹⁴

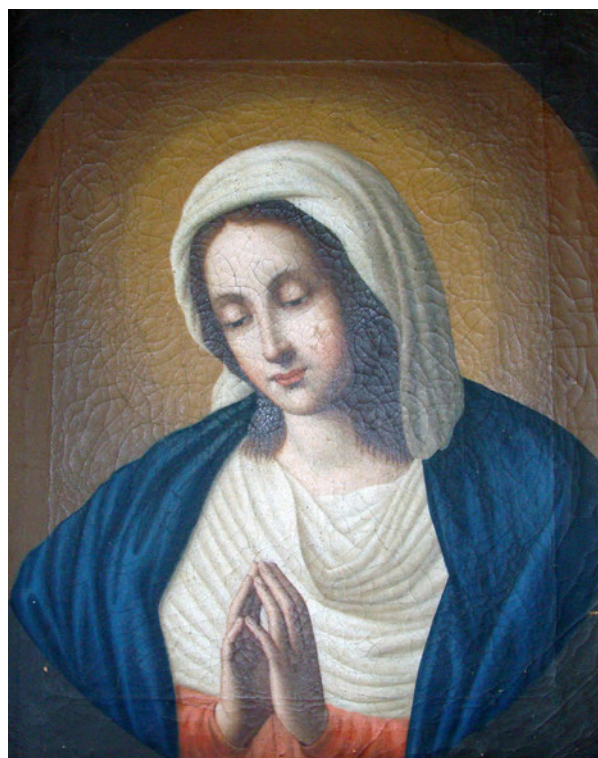
Dominantni motiv (atribut) ikonografskoga prizora Bogorodica Umilna je nježni dodir lica Bogorodice i malenoga Isusa. Ova je gesta u visočkome primjeru zamijenjena toplim pogledima koje akteri prizora razmjenjuju i međusobnim dodiranjem ruku. Stoga slikar prizor nije širio drugim detaljima, atributima i motivima nego je svu pozornost upravo uputio na odnos Bogorodice i Djeteta kao nositelje značenja.

U formatu okomito postavljena pravokutnika upisana je elipsa sa prikazom poprsja Bogorodice u molitvi (Foto 2). Nježno sklopljenih dlanova i lica prikazanoga u blagom lijevom poluprofilu, gotovo sklopljenih očiju, pogleda usmjerenog ka dolje sugerira istinsku predanost molitvi. Njezina kosa, smeđih tonova, prekrivena je bijelom tkaninom, a odjevena je tradicionalno – haljina u nijansama crvene boje, prekrivena bijelim, a potom modrim ogrtačem.

Glava joj je okružena aureolom izvedenom u vidu kružnog pojasa svijetlo smeđe boje. Aureola je jasno vidljiva ali ne prenaplašena, ona se stapa s

jednostavnom pozadinom, također u nijansi smeđe ali nešto tamnije. Opis prostora i u ovom primjeru može se podijeliti u dvije zone: prvu prostornu zonu zauzima Bogorodica i njena prostorna protežnost, a druga podrazumijeva jednostavnu pozadinu koja se nastavlja na njezinu aureolu.

U pogledu ikonografije, kao i u primjeru *Bogorodice s Djetetom*, Bogorodica prikazana u molitvi rasprostranjen je prizor, ali ga – u ovoj gesti – ipak nećemo pronaći među ustaljenim ikonografskim tipovima.¹⁵ Obratimo li pozornost na značenje i poruku ikonografskog tipa *Orans* (lat. *orans* »onaj koji moli« < *orare* »moliti«),¹⁶ iako ovaj tip podrazumijeva predstavu Bogorodice u arhaičnom

Neznani autor, *Bogorodica u molitvi*, kraj XVII i početak XVIII stoljeća.

Ulje na platnu, 42 x 34 cm.

Visoko, Franjevački samostan sv. Bonaventure, refektorij (blagovaonica)

molitvenom stavu, moguće je napraviti poveznicu. Značajan broj najvrjednijih umjetničkih djela

¹² Krajolik, u pozadini ikonografske teme Bogorodica s Djetetom postoji gotovo koliko i sama tema. *Bogorodica s Djetetom* (oko 1507.), Tician (Veneto 1488./1490. – Venecija, 1576.) jedan je od primjera u pogledu rješenja pozadine ima sličnosti s onim kod visočke *Bogorodice s Djetetom*.

¹³ Usp. Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 2006. [1979.], str. 184 [Branko Fučić].

¹⁴ U rastućoj pobožnosti prema Mariji, nekoliko je njezinih starijih ikonografskih tipova dobilo novi poticaj, [...]. Slika Lucasa Cranacha Starijeg (Kronach 1472. – Weimar 1553.) na glavnom oltaru u katedrali posvećenj sv. Jakovu (njem. *Dom zu St. Jakob*) u Innsbrucku zanimljive je povijesti. Riječ je o tipu Bogorodice Umilne[...]. Cranachova slika, nastala je oko 1525. godine, nastavlja popularnost tog ikonografskog tipa[...]. Sanja Cvetnić, *nav. dj.* 2007, str. 190.

¹⁵ Bogorodica u molitvenom stavu obično je prikazana u nekom od prizora iz Isusova života. Usp. Martin Schongauer (oko 1445. – 1491.), *Rođenje Isusovo*, ulje na dasci, 37,5 x 28 cm, Berlin, Gemaldegalerie; Palma Vecchio (oko 1480 – 1528.), *Sveta obitelj*, oko 1515., ulje na dasci, 61 x 51 cm, Berlin, Gemaldegalerie; Piero della Francesca (oko 1415/20. – 1492.), *Rođenje Krista*, oko 1470., ulje na dasci, London, The National Gallery.

¹⁶ Naziv za molitveni stav u religijama mediteranske antike, uključivši i kršćanstvo prvih stoljeća. Ikonografski se prikazuje kao ženski lik u stojećem stavu raširenih ruku i dlanova okrenutih prema gore. [...] *U kršćanskoj ikonografiji to je uvijek prikaz Bogorodice. Kao molitveni stav, u praksi je u prvim stoljećima kršćanstva bio općenit za sve kršćane, a kasnije se zadržao samo u misi, i to samo za svećenika*. Usp. Anđelko Badurina (ur.), *nav. dj.*, 2006. [1979.], str. 471-472 [Anđelko Badurina].

iz zbirki starih majstora bosanskohercegovačkih franjevačkih samostana su predstave s temama pobožnosti prema Bogorodici što upućuje na njezinu posebnu važnost u kontekstu franjevačke ikonografije.¹⁷ Ova su djela bila predmetom brojnih istraživanja pa danas raspoložemo detaljnim saznanjima o njihovom nastanku, autoru i načinu na koji su dospjela u franjevačke zbirke.

Put visočkih slika *Bogorodica s Djetetom* i *Bogorodica u molitvi* iz majstorske radionice do Franjevačkoga samostana sv. Bonaventure nije dokumentiran stoga je teško rekonstruirati njihov izvorni smještaj. Prema dimenzijama ali i intimi kojom odišu ova djela moguće je pretpostaviti da su čuvana za privatnu pobožnost u redovničkim sobama ili da su u samostan dospjela kao poklon nekog katoličkog doma ili pojedinca.

Analizirajući fizičko stanje slika, kod *Bogorodice u molitvi* su uočljivi pravolinijski pregibi na platnu, a kod *Bogorodica s Djetetom* da je okvir izgubljen. Pregibi na slikarskom platnu ukazuju na raniji, dimenzijama slike neprimjeren okvir, dok potpuni nedostatak okvira može biti trag brojnih premještanja ili nehotičnog nemara spram slike.

Čitano prema kategorijama Ljube Karamana izražene u njegovoj knjizi *Problemi periferijske umjetnosti*,¹⁸ slikarska zbirka starih majstora u Visokom može se razumijeti u okvirima granične sredine. Njezina graničnost prvenstveno pomaže razumijevanju naručiteljskih poriva onodobnih franjevaca koji su se okretali umjetnicima različitih umjetničkih sredina, ali i potonjih sakupljača koji su u Visokom okupili djela koja svjedoče o sredini na razmeđu umjetničkoga utjecaja Mletačke Republike i Habsburške Monarhije, premda je politički dio Osmanskoga Carstva.

In this article, the two paintings of the Virgin from the St. Bonaventura Monastery in Visoko are presented to the audience for the very first time. The article presents the results of a research using historical-artistic methods, which include stylistic analysis, a review of iconography, whereby the process of identifying the author is aimed at recognizing the template, considering that ready-made solutions are used in both paintings.

¹⁷ Baldessare d'Anna, *Bezgrješno začecje s lauretanskim simbolima sv. Stjepanom Prvomučnikom i donatorom Stjepanom Dragojlićem*, 1621., Kraljeva Sutjeska, zbirka Franjevačkoga samostana sv. Ivana [Ive] Krstitelja; Francesco Guardi, *Bogorodica s Djetetom i sv. Antunom Padovanskim*, 1775. (terminus post **quem** non). Kraljeva Sutjeska, zbirka Franjevačkoga samostana sv. Ivana [Ive] Krstitelja; Sebastiano Giuseppe Devita, *Bogorodica sa sv. Rokom i sv. Sebastianom, franjevcima i skupinom vjernika*, 1784., Fojnica, Franjevački samostan Duha Svetoga; itd.

¹⁸ Usp. Ljubo Karaman, *Problemi periferijske umjetnosti*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, II. izdanje, 2001. str. XXX

Nematerijalno naslijeđe

Mr Mirela Miličević Šečić
Federalno ministarstvo kulture i športa

Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu

Od 2008. godine Bosna i Hercegovina je članica UNESCO Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Njena primjena je značajno utjecala na porast svijesti o značaju ovog dijela baštine i njeno očuvanje. Pored toga, upisom elemenata nematerijalne baštine iz naše zemlje na UNESCO Reprerentativnu listu poraslo je i zanimanje domaće javnosti za ovaj dio baštine. Ovaj rad se bavi posljednjim upisanim elementom Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu, elementa sa Otvorene preliminarne liste nematerijalne kulturne baštine u Federaciji Bosne i Hercegovine koja se vodi u Federalnom ministarstvu kulture i športa.

Od 2008. godine kada je naša zemlja pristupila UNESCO Konvenciji o očuvanju nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, Bosna i Hercegovina je ostvarila značajan međunarodni uspjeh upisom do sada četiri elementa nematerijalne, žive baštine od kojih je posljednji *Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu* na Reprerentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Upis je potvrđen na sjednici Međuvladinog komiteta za nematerijalnu baštinu održanoj online od 14. do 19. prosinca 2020. godine. Bila je to kruna višegodišnjih aktivnosti koje su vođene pod koordinacijom Federalnog ministarstva kulture i športa, a u suradnji s lokalnim

vlastima i nevladinim organizacijama izravno uključenim u očuvanje ovog elementa.

Dva desetljećanakon usvajanja UNESCO Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine (2003.) na svjetskoj razini, ono što se može sa sigurnošću tvrditi jest da je ovaj međunarodni pravni akt postigao potpun uspjeh na planu podizanja svijesti o obimu udjela i značaju nematerijalne baštine u kontekstu sveukupne kulturne baštine čovječanstva. Sa 181 zemljom članicom, među kojima je i Bosna i Hercegovina, Konvencija 2003. proširila se na svim kontinentima donoseći novi pristup i okvir za sustavno djelovanje s ciljem očuvanja ovog

Kosac veteran Vinko Čičak višestruki pobjednik-Kosbaša u karakterističnom kosačkom stavu za vrijeme natjecanja

posebno osjetljivog dijela baštine. Posljednjih godina intenziviran je rad upravo na popularizaciji i implementaciji Konvencije na afričkom, a potom i na azijskom tlu, dajući priliku ostatku svijeta da upozna rijetko viđene oblike kreativnog djelovanja naroda koji stoljećima čuvaju naslijeđene običaje, znanja, vještine. U prilog tvrdnji da je Konvencija 2003. naišla na široki odziv ide i činjenica da svake godine UNESCO primi veći broj nominacija za upis na UNESCO liste nego što stručna i tehnička tijela mogu procesuirati. Rezultat takvog stanja je duže razdoblje čekanja na razmatranje dostavljenih nominacija. Države koje upišu element jedne godine, naredne godine pauziraju kako bi se dala prilika zemljama članicama koje još nemaju upisanih elemenata na jednu od UNESCO lista.

No, ovim nije ništa manja zainteresiranost država članica da upisom na jednu od lista promoviraju neki od elemenata svojega naslijeđa. Održavanje Međuvladinog komiteta nematerijalne baštine (*godišnji događaj koji je uvijek početkom prosinca*) prati se s velikom pažnjom i zbog razmatranja pristiglih nominacija, odnosno donošenja odluka o upisima na UNESCO liste.

Osim *Običaja natjecanja u košenju trave na Kupresu*, Bosna i Hercegovina je na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva do sada upisala *Zmijanjski vez*, *Konjičko drvorezbarstvo* i *Branje trave ive na Ozrenu*. U suradnji s udrugom „Kupreški kosci“ iz Kupresa koji su nositelji običaja košenja, Federalno ministarstvo kulture i športa pripremiло je obiman nominacijski dokument koji

Stari kosac

Mladi kosač uči kositi travu na tradicionalan način uz instrukcije starijega kosča

je dostupan na službenoj web stranici UNESCO-a. Ovaj dokument nudi potpun uvid u običaj košenja, informacije o nositeljima, lokalitetu i aktivnostima svih aktera zaslužnih za očuvanje običaja godišnjeg okupljanja na polju zvanom Strljanica, nedaleko od Kupresa. Također, nominacijski dokument je dao priliku da se s aspekta nematerijalne baštine osvijetle sve vrijednosti tradicijskog načina života u krugu obitelji, ali i u okviru društvene zajednice koja je danas suočena s najvećom pošasti, odlaskom mladih i padom nataliteta. Stoga, upis na UNESCO listu jest međunarodni uspjeh, ali istovremeno i predstavljanje i afirmacija jednog dijela naše zemlje koji zaslužuje, prije svega, pozornost domaće javnosti.

Od najstarijih vremena stanovništvo kupreške visoravni se bavilo stočarstvom, a košenje trave je bilo iznimno važno za razvoj ove privredne djelatnosti. Stoga su muškarci učili kositi od najranijeg uzrasta da bi svoju zrelost, snagu i mogućnost osamostaljivanja dokazivali upravo ovom vještinom. Trava se kosila ručno i ručno kovanom kosom, izrađenom tako da bi mogla savladati oštru planinsku travu kakva raste na 1200 metara nadmorske visine na kojoj je ova visoravan. U takvom okruženju nastao je običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu, u narodu poznat i pod nazivom strljanica, po nazivu livade na kojoj se kosci natječu.

Strljanica se u Kupresu oblikovala kao najvažnija tradicija u kojoj sudjeluje čitava zajednica i predstavlja vrhunac društvenog okupljanja ovoga kraja. Osim lokalnog stanovništva, u običaju sudjeluju i stanovnici okolnih područja te gosti iz cijele BiH, a u novije vrijeme i susjednih zemalja te inozemstva, čime običaj zbližava ljude sličnih afiniteta iz geografski udaljenih krajeva. Običaju nazoče u najvećem broju raseljeni s ovog područja te je ova svečanost prigoda za okupljanje obitelji, prijatelja i sunarodnika koji su vihorom raznih nedaća napustili svoje domove i žive na svim stranama svijeta. Ne zaboravljajući svoje korijene i naslijeđene običaje strljanica je i prigoda da se mladi upoznaju s običajima i vještinama svojih predaka. Viteško natjecanje kosaca je običaj sa strogim pravilima, a srčanost natjecatelja i ponos pobjednika je iznimna vrijednost utkana u ovaj element nematerijalne kulturne baštine. Manifestacija je oduvijek upotpunjena sajmom - izložbom stoke i sajmom zanatskih proizvoda, a narodno veselje je popraćeno pjesmom, plesom i druženjem. Za ovaj dan Kuprešaci, ali i narod iz cijele regije, pripremaju se tijekom cijele godine. Na ovaj dan se i danas odijeva najljepša odjeća, nekad su to bile narodne nošnje, priručuje se najbolji ručak, dočekuju se gosti. Zbog strogosti pravila, velikog izazova i velike srčanosti i natjecatelja i publike, pobjeda na ovom natjecanju koscima je važnija od svih drugih tradicija ovoga kraja. Izbor najboljeg kosca predstavlja važan

Kosci

Kosački pribor i izrađivači kosa

društveni događaj te nagrađeni kosac uživa poseban status u društvu čitavu godinu do sljedećeg natjecanja. Uz sve povijesne promjene, natjecanje je do danas ostalo temelj kulturnog identiteta ne samo pobjednika, nego i stanovnika čitavog kupreškog kraja bez obzira na njihov etnicitet, vjeru i zanimanje, što se očituje i time što dogodovštine tijekom pripreme i natjecanja postaju dio usmene predaje na Kupresu i šire.

Znanje i vještina ručnog košenja trave kosom na Kupresu se u najvećem dijelu prenosi unutar obitelji, obično s oca na sina. U današnjim modernim uvjetima mladi Kuprešaci ručno košenje prihvaćaju kao dio svoje tradicije, žele sačuvati ovaj običaj koji svjedoči o borbi čovjeka s prirodom i žele se natjecati. Vještina košenja prenosi se i u okviru Udruge kosaca kako bi se omogućilo mladima ili onima koji nemaju od koga iz porodice učiti da se uključe u natjecanje. Slično je i s ostalim tradicijskim znanjima i vrijednostima koje se vežu uz običaj, priprema hrane, izrada nošnji, izrada kosa, priprema stoke za natjecanje i drugo, prenose se u okviru udruga i drugih organizacija koje osiguravaju očuvanje i zaštitu. Također, uz tradiciju ručnog košenja vezuje se i očuvanje jednog od starih zanata ručnog kovanja kosa bez kojih se ne može kositi na kupreškoj visoravni.

Nakon međunarodnog uspjeha s prepoznavanjem kosidbe u Kupresu na svjetskoj razini ostaje da vidimo kako će se upis ovog običaja odraziti na zahtjevne procese čuvanja tradicije, ali i jednako tako na lokalnu upravu i potporu koju pruža općina Kupres. Nositelji tradicije organizirani u različite nevladine organizacije nose teret čuvanja tradicijskih vrijednosti, ali u ovome nije zanemariva potpora lokalne zajednice i drugih tijela državne uprave.

Osim toga, nominacija elementa podrazumijeva jasno utvrđene mjere očuvanja za koje su nadležne i odgovorne institucije dale svoj pisani pristanak. Najmanje što se može i mora učiniti je da se realiziraju planirane aktivnosti kako bismo u propisanom roku poslali svoje izvješća o stanju elementa.

Čuvanje tradicije se mora prilagoditi novim tijekovima civilizacije. U modernim uvjetima treba sačuvati kontinuitet i raditi na osmišljavanju novih, izazovnijih i kreativnih pristupa. Ono što je najvažnije i na čemu posebno inzistira Konvencija

je osigurati prijenos na mlade. Približiti mladima tradicijske vrijednosti je zahtjevan posao, traži puno rada, ali i novi pristup u popularizaciji starih običaja. Bez mladih nema tradicije i žive kulture. Nadamo se da će upis ovog običaja na UNESCO listu biti dobar temelj i dodatni poticaj za baštinike tradicijskog običaja natjecanja u košenju trave na Kupresu. Osim ove vještine na mladima ostaje zadaća otkrivanja svih prednosti života s prirodom, poštivanja prirode koja nas okružuje i čuvanje naslijeđenih tradicijskih vrijednosti.

Natjecanje u kosidbi

Bosnia and Herzegovina has been a member of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of Humanity since 2008. The application of this Convention has significantly raised awareness of the importance of this part of the heritage and its preservation. Additionally, the inclusion of intangible heritage elements from our country on the UNESCO Representative List has increased the interest of the local public in this part of the heritage. This article deals with the last registered element – the traditional grass-cutting competition on Kupres, an element from the Open Preliminary List of Intangible Cultural Heritage in the Federation of Bosnia and Herzegovina, kept at the Federal Ministry of Culture and Sports.

Kulturna historija

Mr.sci. Amra Hadžihasanović, nastavnik lik. umjet.

Zavod za zaštitu spomenika

Moderni pristup konzervaciji i restauraciji slikanih slojeva islamskog sakralnog prostora i njegove konsekvence na primjeru Careve džamije u Sarajevu

Preuzeto uz saglasnost autora od: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, broj 10, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2023.

Najznačajniji spomenici islamske sakralne arhitekture u Bosni i Hercegovini predstavljaju podkupalne džamije koje krase gotovo svako veće mjesto. Ovi iznimno važni spomenici kulture iz osmanskog perioda u najvećem dijelu su sačuvali svoj izvorni arhitektonski oblik bez obzira na činjenicu da se radi o građevinama starim nekoliko stoljeća. U enterijeru ovih objekata, međutim, nije sačuvan njihov izvorni dekor koji je krasio zidove ovih džamija u vrijeme kada su podignute. Jedan od razloga koji su doveli do stanja ovog djela naše kulturne baštine leži i u pristupu konzervatorsko-restauratorske zaštite slikanih slojeva koji su se sedimentirali na zidovima ovih objekata. Naime, ovakav pristup potpuno anulira činjenicu da se radi o enterijeru tradicionalne džamije koji bi trebao i u segment dekoracije zidova, ali i drugih površina, odražavati stilske karakteristike arhitekture ovih objekata. Moderan pristup zaštiti slikanih slojeva u enterijeru tradicionalne džamije, prema našem mišljenju, nije adekvatan budući da suštinski mijenja karakter ovih enterijera. To je posebno problematično ako imamo u vidu da je riječ o molitvenom, dakle sakralnom prostoru koji se kroz legalne sisteme zaštite ne samo devastira u kulturnom pogledu nego i desakralizira. Jedan od najočitijih primjera ovakvog pristupa zaštiti slikanih slojeva u enterijeru islamske sakralne arhitekture kod nas predstavlja Careva džamija u Sarajevu koja jasno pokazuje šta su konsekvence ovakvog pristupa.

Mjesto i značaj islamske dekorativne umjetnosti u enterijeru džamije

„Arhitektura džamije, arhitektonski elementi enterijera i dekoracija čine jedinstvo arhitekture, plastike i dekora tradicionalne džamije. Arhitektonski prostor i dekoracija čine jedinstvo. Dekoracija je neodvojivi dio toga prostora, ona je nužnost koja iz njega proizilazi.”¹ Ovo jedinstvo izvire iz ideje jedinstva koji se zasniva na principu tevhida, temeljnoj ideji islamskog duhovno-religijskog univerzuma, koji se ostvaruje na specifičan način u islamskoj arhitekturi a napose u islamskoj dekorativnoj umjetnosti, kako u enterijeru sakralne tako i profane arhitekture.

Dekoracije koje su zastupljene u enterijeru džamije suštinski predstavljaju iste one dekoracije koje nalazimo u stambenim i drugim prostorima enterijera tradicionalne arhitekture. One prekrivaju površine svih predmeta i arhitektonskih površina i predstavljaju jedinstven dekorativni program koji karakterizira svaku površinu, predmet i umjetninu koji su, kao takvi, dio cjeline islamskog umjetničkog univerzuma. Ovim želimo naglasiti činjenicu da unutar islamske umjetnosti dekoracije ne postoji suštinska razlika između dekoracija zidova i dekoracija podnih prekrivača ili predmeta za svakodnevnu upotrebu, naprimjer. Drugim riječima,

ne postoji ‘islamsko zidno slikarstvo ili dekoracija’ već isti dekorativni programi imaju svoju primjenu i na zidovima džamije kao i na posudu ili ćilimu. Ma gdje primjenjivani, ove dekoracije uvijek odražavaju iste principe, s tim da se njihove realizacije razlikuju zavisno od materijala, dimenzija i oblika površina koje prekrivaju. Na ovaj način se ostvaruje jedinstvo cjeline tradicionalnog islamskog ambijenta u svim njegovim elementima i vidovima, u svakoj realizaciji dekoracijskih uzoraka.

Iako se suštinski ne razlikuju dekoracije enterijera sakralne ili bilo koje druge tradicionalne arhitekture², dekoracija enterijera islamskog molitvenog prostora, međutim, nije istovjetna sa dekoracijama drugih prostora koje možemo imenovati profanim s obzirom da je odnos i veza duhovnosti i umjetničkih formi u ambijentu džamije mnogo neposredniji u odnosu na druge prostore. Umjetničku intervenciju u ovom prostoru odlikuje, prije svega, veća pažnja koja se posvećuje njihovoj dekoraciji, a posebno naglašena upotreba kaligrafskih ispisa koji zauzimaju mjesto

¹ Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, Zajedničko izdanje/ Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna-Mostar, 1982, str. 19.

² Moderni uslovi su gotovo u potpunosti izmijenili tradicionalne ambijente kako sakralne tako i profane arhitekture, tako da su samo neke tradicionalne umjetničke forme preživjele ali i to samo djelimično. To se ponajprije odnosi na kaligrafske dekoracije u formi levhi te na tradicionalne ćilime i druge tradicionalne predmete koji nisu izgubili svoju primarnu namjenu u modernim uslovima.

svetih umjetničkih formi prvoga reda. Dakle, kada je riječ o tradicionalnim islamskim enterijerima, ne može se reći da postoji suštinska razlika u umjetničkom oblikovanju unutar ovih prostora, već je riječ o diferencijaciji koja nastaje kao rezultat hijerarhije na čijem vrhu stoji molitveni prostor džamije kao islamski sveti prostor par excellence.

Zavisno od različitih kulturno-civilizacijskih uslovljenosti, paralelno sa razvojem islamske kulture i civilizacije, razvile su se brojne forme islamske umjetnosti dekoracije. Raznolikost i raskoš umjetničkih realizacija, od kojih su mnoge remek-djela svjetske likovne umjetnosti, rezultat su različitih kulturno-umjetničkih paradigmi na kojima su ova djela nastajala. Raznolikost ovih dekoracija karakterišu različiti načini upotrebe boje, od bijelih zidova bez dekoracije (ovaj tip možemo naročito vidjeti kod nas u enterijeru stambene arhitekture gdje su zidovi gotovo obavezno bijeli i bez slikanih dekoracija) pa do bogato kolorisanih zidnih površina. S obzirom da bijela predstavlja jedinstvo svih boja koje nisu manifestirane, bjelina nedekoriranih zidova simbolizuje čistotu, mir i uravnoteženje svih mnogostrukosti pred Jednim dok intenzivno kolorisane površine simbolizuju i predstavljaju zemaljski odraz dženetskih stanja. I jedan i drugi dekoracijski pristup imaju jedno isto ishodište i stoga na različite načine odražavaju i upućuju na istu Stvarnost. "Ako bjelina simbolizira jedinstvo nerazlučenih stvarnosti, boje koje su rezultat polarizacije svjetla simbolizuju manifestacije Jednoga u mnoštvu i ovisnost mnoštva o Jednome. Svaka pojedina boja simbol je stanja i napose je svjetlo budući da je bez svjetla ograničena samo na tu boju. Ako se za boje kaže da simboliziraju stanja i razine kozmičke egzistencije onda je bijela simbol Bića koje je počelo ukupne egzistencije."³

Dekoracijska paradigma osmanske svete arhitekture karakterizira istovremeno korištenje i jednog i drugog načina tretiranja zidnih površina što je svakako u vezi s duhovnim značenjem ovih boja i njihovom simbolizmu. "Ako bijele džamije ili džamije zemljane boje čovjeka podsjećaju na njegovo siromaštvo pred Božijim Jedinstvom a oboje korespondiraju sa duhovnim siromaštvom Plemenitog Poslanika a.s. i aspektom njegove duše koji je povezan sa potpunom predajom i pokornosti mirom, dostojanstvom i spokojem te grobnim blaženstvom, intenzivno kolorirane džamije simboliziraju bogatstvo Božijeg stvaranja i druge aspekte duše Blagoslovljenog Poslanika a.s. koji su teofanija i odraz beskrajnog bogatstva Božanske Riznice koja u svakom trenutku stvara bez ikakvog iscrpljivanja ili čak narušavanja svojih beskrajnih mogućnosti."⁴

Bezobziranaraznolikost, duhovne poruke kojima zrače ova djela počivaju na jednim i istim, nepromjenjivim principima. Način na koji se ovi principi realiziraju unutar različitih formi islamske umjetnosti dekoracije predstavlja osoben islamski likovni izraz po kojem se ova umjetnost bitno razlikuje od svake druge umjetnosti i po kojoj se nedvojbeno može utvrditi njena izvornost i vjerodostojnost. Specifičnost islamske dekorativne umjetnosti predstavlja nekoliko karakteristika koji su joj imanentni bez obzira o kojem umjetničkom obliku je riječ. Dakle, bez obzira da li je riječ o kaligrafiji ili arabeski ili o dekoraciji ćilima ili posuda, tradicionalnu islamsku dekoraciju karakterišu: anikoničnost, geometrijska struktura, matematska priroda, razrijeđenost forme i plošnost ili 2D forma likovnog izraza na dvodimenzionalnim površinama koje nose dekoracije. Plastične dekoracije koje posjeduju tri dimenzije: dužinu, širinu i dubinu također su apstraktni oblici koji nikada ne imitiraju prirodne oblike i njihova kretanja i potpuno su u skladu sa zabranom predstavljanja živih bića kao jednom od malobrojnih šerijatsko-pravnih regula koje se odnose na islamsku umjetnost.

Ove karakteristike predstavljaju zajedničke imenitelje ili konstante koje u sebi sadrži svaka vjerodostojna forma islamske dekorativne umjetnosti.⁵ To je specifičan dekorativni program koji je nastao na temeljima islamskog nauka ili *hikmah* kao djela islamskog duhovnog univerzuma. Porijeklo ovih oblika je nadindividualno, oni su došli sa daleke 'druge' obale univerzalnog postojanja, putem haqiqaha, iz srca same Objave gdje je izvor svake vjerodostojne islamske manifestacije na ravni ovosvjetovne pojavnosti.⁶ Dakle, iako je riječ o umjetnosti, njeni temelji čvrsto stoje unutar islamskog nauka i daleko je od svake proizvoljnosti ili individualističke interpretacije koje uglavnom karakterišu savremeno poimanje umjetnosti kao takve. Bez obzira na varijacije, koje su proizvod različitih kulturno-civilizacijskih uslovljenosti, svaki od ovih umjetničkih oblika ima svoje ishodište u islamskoj duhovnosti i predstavljaju neodvojiv dio cjeline tradicionalnog kulturno-umjetničkog izraza islama.

Vjerodostojnost interpretacija islamske dekorativne umjetnosti, međutim, moguće je obezbijediti jedino kroz tradicionalne dekorativne obrasce, s obzirom da oni čuvaju njihov islamski indentitet u svakom njenom segmentu. Nastali na principima islamske umjetnosti kao odraz islamske duhovnosti, ovi obrasci čuvaju autentičnost svake od formi islamske umjetnosti dekoracije potvrđujući tako njihovu islamsku bit. Oni predstavljaju osnovne poluge na kojima počivaju tradicionalne forme

³ Seyyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005, str 62-63.

⁴ Ibidem, str.63.

⁵ Ibidem, str. 63.

⁶ Ibidem, 2005, str. 20.

islamske dekorativne umjetnosti u svakom njenom segmentu. Odstupanje od tradicionalnih obrazaca stoga istovremeno znači odstupanje od njenih temeljnih principa, što ima za posljedicu destrukciju ove umjetnosti odnosno permutaciju njenih autentičnih formi.

Permutacija tradicionalnih formi islamske umjetnosti dekoracije osmanskog stila

Tradicionalna osmanska umjetnost dekoracije, koja je nastala u centru Osmanskog carstva, javlja se i na periferiji kao što je i Bosna i Hercegovina. Bez obzira na razlike, kako u raskoši i dometima ove umjetnosti tako i na kulturološke razlike u centru carstva u odnosu na periferije, radi se o jednoj umjetničkoj tradiciji. Pojava osmanske dekorativne umjetnosti, njeno trajanje i nestajanje moralo se na određeni način odraziti i na ovu umjetnost kod nas što se može pratiti kroz različite slojeve slikanih dekoracija koje su pronađene na objektima osmanske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Sve što se dešavalo s ovom umjetničkom tradicijom, od dolaska Osmanlija u Bosnu pa do njihovog odlaska ali i poslije, vidljivo je na ovim dekoracijama, bez obzira na mali broj i obim kao i očuvanost ovih fragmenata. To se jednako odnosi na period kada se ova umjetnost javlja kod nas kao i na period njene dekadence, odnosno na različite devijacije koje se javljaju kao posljedica prekida i nestajanja ove umjetničke tradicije.

To je naročito vidljivo na materijalnim ostacima slikanih dekoracija osmanske umjetnosti dekoracije u periodu 18. i 19. i početkom 20. stoljeća što je imalo odraza i kod nas. Stilske karakteristike tzv. turskog klasicizma, turskog baroka ili rokoka koje se javljaju u ovom periodu zapravo predstavljaju pojavu nastalu pod uticajem evropske umjetnosti. Kako je tradicija osmanske dekorativne umjetnosti prekinuta, ovi uticaji su postali dominantni, tako da možemo reći da su nastali umjetnički oblici zapravo netradicionalne umjetničke realizacije koje su na različite načine devijantne u odnosu na izvorne tradicionalne umjetničke obrasce. To su najčešće izmijenjene tradicionalne forme islamske umjetnosti dekoracije, odnosno njihove permutacije koje su nastajale postepeno s odumiranjem ove tradicije. Ove umjetničke realizacije, tzv. stilovi, u suštini predstavljaju samo faze raspadanja osmanske dekorativne umjetnosti jer ova umjetnost nije nestala odjednom već je postepeno odumirala. Na ostacima ovih dekoracija možemo pratiti neke sličnosti ali i razlike u odnosu na dekoracije tradicionalne islamske dekorativne umjetnosti. U početku je korišten sličan repertoar motiva, ali su po

načini njihove umjetničke interpretacije odstupali od tradicionalnih umjetničkih obrazaca. Također možemo vidjeti da su se ove nove umjetničke tvorbe temeljile na nekim od principa tradicionalne islamske umjetnosti dekoracije kao što je princip anikoničnosti dok se drugi principi islamske umjetnosti u pravilu ne poštuju. Kada je riječ o principu anikoničnosti treba reći da se ovo prije svega odnosi na zabranu slikanja živih bića, ljudi i životinja dok su likovne predstave biljaka, najčešće cvjetova i listova izgubile svoju stilizacijsku formu i u svojoj dekadentnoj fazi predstavljaju u manjoj ili većoj mjeri realistične prikaze različitih biljnih motiva. Prisutni su također i drugi motivi poput stubova sa kapitelima u većoj ili manjoj mjeri realistično prikazani pa čak i predstave panorama svetih gradova Meke i Medine ali i drugi motivi.

Sličnu pojavu možemo pratiti i u Bosni i Hercegovini. Naime, različite improvizacije na temu islamske dekorativne umjetnosti u suštini predstavljaju različite devijacije u odnosu na izvorne umjetničke obrasce, bez obzira što su ovi nastali na poštivanju principa anikoničnosti i likovne nepredstavljenosti koji jesu najznačajniji i najprepoznatljiviji principi islamske umjetnosti ali ne i jedini, što se uglavnom previđa. Već početkom osamnaestog stoljeća a vjerovatno i ranije javljaju se različiti oblici dekorativne umjetnosti pod uticajem zapadnoevropske umjetnosti kao posljedica prekida s izvornom osmanskim dekorativnom umjetnošću u centuru osmanskog carstva što je imalo uticaja i kod nas. Zapravo, moramo ovome dodati da „prekid“, odnosno nestajanje ove umjetničke tradicije odražava stanje u centru carstva ali ne i periferije kao što je Bosna i Hercegovina. Naime, fragmenti ostataka dekoracija klasičnog perioda osmanske dekorativne umjetnosti kod nas, te njihova očuvanost ukazuje na to da ova umjetnička tradicija nikada nije zaživjela kod nas bez obzira na podatak da su desetine slikara-nakaša koji su djelovali u centru osmanskog carstva porijeklom iz naših krajeva odnosno iz Bosne.⁷

Ostaci fragmenata klasične osmanske dekorativne umjetnosti veoma su rijetki i dragocjeni egzemplari ove umjetnosti kod nas i nalazimo ih samo u nekim džamijama. Dosada su pronađeni u Aladža džamiji u Foči, Karadžobegovoj džamiji u Mostaru, Ferhadija džamiji u Sarajevu i Glavica džamiji u Livnu. Ovome treba dodati i otkrivanje manjih fragmenata autentičnih zidnih dekoracija u Begovoj džamiji u Sarajevu, prilikom njene posljednje obnove 2002 godine.⁸ Iako je u posljednjoj agresiji na našu zemlju Aladža džamija potpuno porušena,

⁷ Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika, Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.*

⁸ Radove je vodio slikar-konzervator Nihad Čengić.

ostala je sačuvana dokumentacija o ostacima ovih iznimno značajnih dekoracija osmanske klasične dekorativne umjetnosti kao i vrijedna publikacija Andreja Andrejevića o ovoj džamiji.⁹

Ostaci slikanih dekoracija kao dio dekorativnih ciklusa koje su nastajale u periodu nakon klasične osmanske umjetnosti u 16. stoljeću predstavljaju dekadentnu fazu ove umjetnosti. Odnosno, oni predstavljaju različite stadijume odumiranja ove umjetničke tradicije koja se desila u centru carstva što se odrazilo i kod nas. To su zapravo netradicionalne, odnosno moderne umjetničke realizacije koje na različite načine odstupaju od tradicionalnih umjetničkih obrazaca.

Nešto drugačija situacija je u periodu austrougarske vladavine ali su posljedice iste. Oslikavanje osmanskih džamija prilikom njihove obnove iz ovog perioda ima određene specifičnosti i u mnogome se razlikuje od dekoracija nastalih u periodu osmanske vlasti naročito u njejoj posljednjoj fazi. U pravilu su to različiti slikarski ciklusi koji su se razlikovali zavisno od autora obnove ovih dekoracija koji su vrlo često bili moleri koji nisu imali doticaja sa ovom tradicijom tako da možemo reći da se u pravilu radi o neuvjerljivim umjetničkim kreacijama. Ovakav pristup obnovi slikanih dekoracija možemo okarakterisati kao zadnju fazu propadanja i nestanka tradicionalne islamske umjetnosti dekoracije kojoj se u ovoj fazi gubi svaki trag.¹⁰

⁹ Mnogi će reći, a prije svih stručna javnost, da ovo nije mnogo pomoglo u netom završenoj „restauraciji“ odnosno „rekonstrukciji“ zidnih dekoracija ove džamije koja je vođena bez stručnog nadzora i bilo kakve stručne valorizacije. To je poražavajuće pogotovo ako imamo u vidu arhitektonsku vrijednost i simbolički značaj ove džamije, a posebno slikane dekoracije koje predstavljaju remek-djelo osmanske klasične dekorativne umjetnosti kod nas po kojoj je uostalom ova džamija i dobila ime. Možda je najeksplicitniji izraz stava stručne javnosti o restauraciji slikanih dekoracija Aladže džamije u Foči, objava na fejsbuku istoričara arhitekture i profesora na IUS-u, Amre Hadžimuhamedović, nekadašnje predsjednice Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine s naslovom: „Ko se to izivljava nad restauracijom Aladža džamije? Arhitektica se pitala i da li je restauratorima kao inspiracija poslužila Cecilia Giménez, starica iz španjolskog sela Borja s kojom je cijeli svijet zbijao šale kada je restaurirala ikonu koja je nakon njene amaterske intervencije postala poznata kao „monkey Christ“. Na kraju svoj stav o ovom slučaju Hadžimuhamedović poentira pitanjem: Hoće li najljepša bosanska džamija nakon rekonstrukcije biti poznata kao „monkey džamija?“

¹⁰ Da je riječ o krajnje neuvjerljivim umjetničkim realizacijama najbolje govori činjenica da je ovaj sloj u cijelosti eliminiran prilikom posljednje obnove zidnih dekoracija Begove džamije u Sarajevu gdje su postojali ostaci ovoga sloja što smatramo potpuno opravdanim. U prilog tome govori i činjenica da ovaj zidni dekor nikada nije prihvaćen od savremenika a pogotovu od stručne javnosti koja ga naziva pežorativno sintagmom „poslastičarski stil“, Nihad Čengić, „Begova džamija kao djelo umjetnosti“, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2008, str. 52.

Pristup zaštiti slikanih slojeva u enterijeru Careve džamije u Sarajevu

Pristup restauratorsko-konzervatorskoj zaštiti slikanih dekoracija u enterijeru islamske sakralne arhitekture kao spomenika kulture predstavlja problematiku staru bezmalo koliko i stara povjest obnove i zaštite ovih objekata. Zapravo ovaj fenomen nikada nije ozbiljno razmatran unutar djelatnosti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa ili preciznije rečeno on nikada nije prepoznat kao problem. Obnova i zaštita zidnih dekoracija islamske sakralne arhitekture u osmanskom i austro-ugarskom periodu odnosi se uglavnom na ostatke dekoracija različitih perioda koje se ne mogu svrstati niti u jednu formu tradicionalne islamske umjetnosti dekoracije. Radi se o slobodnim umjetničkim kreacijama koje na različite načine odstupaju od tradicionalnih umjetničkih obrazaca islamske dekorativne umjetnosti u formi zidnog slikarstva.

Neadekvatan pristup zaštiti slikanih dekoracija islamske sakralne arhitekture kao spomenika kulture koji je prisutan kako u teoriji tako i u praksi možemo prepoznati u većoj ili manjoj mjeri u gotovo svakom objektu koji je restauriran u Bosni i Hercegovini do danas. U tom smislu možemo izdvojiti poslijeratnu obnovu Begove džamije u Sarajevu i to samo u mjeri u kojoj je bilo moguće obnoviti ostatke islamske dekorativne umjetnosti koji su se sačuvali u objektu. Međutim, pristup obnovi i zaštiti zidnog dekora ove džamije u suštini je moderan pristup budući da cilj obnove nije bio povratiti autentični izgled tradicionalne osmanske džamije kao što je to uostalom slučaj kod manje više svih džamija u Bosni i Hercegovini. Careva džamija u Sarajevu, u tom smislu, predstavlja jedan od najeklatantnijih primjera koji jasno pokazuje šta su konsekvence ovakvog pristupa naročito kada imamo u vidu da je riječ molitvenom odnosno sakralnom prostoru.

Careva džamija spada u najstarije džamije u Bosni i Hercegovini a najstarija je džamija u Sarajevu. Izgradio je Ishak-beg Ishaković još u 15. stoljeću ali je ova prvobitna džamija uništena u svom izvornom obliku. Obnovljena je i u današnjem obliku postoji od 1566. godine.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila je 2004. godine graditeljsku cjelinu Careve džamije sa Isa-begovom banjom u Sarajevu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Ova odluka se odnosi i na slikane dekoracije, što znači da materijalni ostaci različitih slikanih slojeva koji su se sedimentirali na zidnim površinama objekta također potpadaju pod režim zaštite koji se primjenjuje na džamiju kao spomenik kulture, a što je regulirano navedenom odlukom.

Careva džamija u Sarajevu je restaurirana osamdesetih godina prošlog stoljeća o čemu postoji relevantna dokumentacija u formi Elaborata, što je

Sl.1. Najstariji bojeni sloj iz 16. Stoljeća
na pozicijama sfernih trouglova

veoma važna činjenica naročito ako se ima u vidu mali broj ove vrste dokumentacije kad je riječ o restauraciji zidnih dekoracija naših starih džamija koje imaju status spomenika kulture, pogotovu ovog obima.

Ova džamija spada u jedan od najočiglednijih primjera neadekvatnog pristupa konzervatorsko-restauratorskoj zaštiti slikanih dekoracija u enterijeru islamske sakralne arhitekture. To se ogleda, prije svega, u pristupu zaštiti materijalnih ostataka slikanih slojeva koji karakterizira izostanak principa islamske umjetnosti, a napose principa tevhida. Kao temeljna ideja islamske umjetnosti, ideja tevhida je indikator vjerodostojnosti umjetničkih realizacija kao i konzervatorsko-restauratorskih intervencija na slikanim dekoracijama. To je vidljivo već na prvi pogled u susretu sa slikarstvom u enterijeru objekta. Opći izgled enterijera karakterizira nekompatibilnost i stilska neujednačenost slikanih dekoracija, što u konačnom dojmu ostavlja utisak disharmonije i haotičnosti što je potpuno strano ambijentu tradicionalnog enterijera, naročito kad je riječ o islamskom molitvenom prostoru. To primjećuje i voditelj projekta restauratorsko-konzervatorske zaštite, slikar-konzervator Radomir Petrović u navedenom Elaboratu: „Na velikom zidnom platnu vidljivi su različiti periodi zidnih slika, iz 16, 18, 19. veka i 1930. godine. Heterogenost izgleda je opšte stanje ostalih zidnih platana. Velike partije starijeg sloja živopisa zauvek su uništene. Možda će buduća istraživanja omogućiti otkriće starijih slojeva slikarstva, a samim time vizuelna disonanca smanjije veliku stilsku razliku različitih perioda“.¹¹ Heterogenost izgleda, kako to primjećuje autor, a koja je vidljiva već na prvi pogled, rezultat je upravo modernog pristupa zaštiti ostataka slikanih dekoracija četiri očuvana slikana sloja iz perioda 16, 18, 19. stoljeća i sloja iz 1930. godine. Radi se o dekoracijama koje predstavljaju ne samo različite

slikane kompozicije već i potpuno različite slikarske planove. Ove dekoracije nisu u međusobnoj vezi i odnosu niti kompozicijski ni koloristički, a napose po svojim stilskim karakteristikama. Ovo ima za posljedicu dezintegraciju u vizuelnom polju što je potpuno strano enterijeru islamske tradicionalne arhitekture a napose kad je riječ o islamskom molitvenom prostoru.

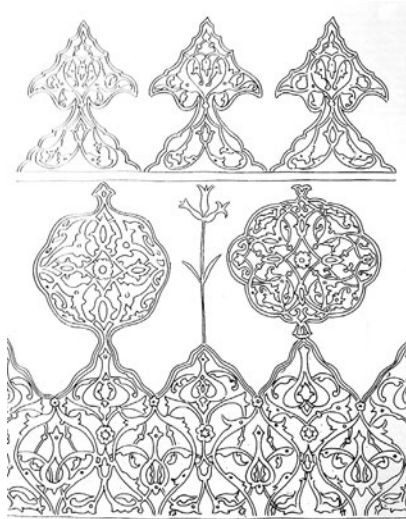
Prvi sloj koji potiče iz 16. stoljeća (sl.1.) predstavlja jedan zaokruženi slikarski ciklus čiji su materijalni ostaci pronađeni prilikom ovih istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova. Ovo slikarstvo istovremeno predstavlja i najvredniji slikani sloj ovog spomenika o čemu se do ovih istraživanja nije gotovo ništa znalo. Na temelju raspoloživih podataka evidentno je da je ovaj slikani sloj nastao u 16 vijeku.¹² Na ovo ukazuju kolorit a naročito njegove stilske karakteristike „gusto slikani motivi, način njihovog raspoređivanja na zidne površine, kao i način njihove same stilizacije.“¹³ Ove slikane dekoracije su rađene u rumi stilu naglašene stilizacije floralnih motiva koja odlikuje osmansku dekorativnu umjetnost šesnaestog stoljeća. Iako se u Elaboratu o konzervatorsko-restauratorskim radovima naglašava da je ovaj slikani sloj najznačajniji te da ga je potrebno konzervirati i restaurirati, u današnjem enterijeru Careve džamije nisu restaurirani niti rekonstruirani svi fragmenata ovog slikarskog ciklusa. Bez obzira na karakteristike koje se vide iz navedene dokumentacije kao i stručnog mišljenja, prije svih, Andreja Andrejevića, ovome treba dodati da ovaj slikani sloj nije indentičan primarnom sloju i vjerovatno je nastao u drugoj fazi obnove što potvrđuje i podatak o obnovi ove džamije u 16. stoljeću.¹⁴ Možemo pretpostaviti da je izveden po uzoru na prvobitni slikani dekor ali nije indentičan s njim što se može vidjeti kako po veličini medaljona tako i po njegovoj poziciji. Andrejević i sam primjećuje da se u osmanskim džamijama ovog perioda na pozicijama sfernih trouglova pandantifa u pravilu nalaze kaligrafski ispisi imena četiri halife, što ovdje nije slučaj. Ostaci ovih medaljona nisu restaurirani niti su uklonjeni s njihovih prvobitnih pozicija na pandantifima. Međutim bez obzira na odstupanja u odnosu izvorne dekoracije za koje se pretpostavlja da je džamija prvobitno imala, ove pronađene dekoracije bez ikakve sumnje predstavljaju najvredniji slikani sloj pronađen u ovoj džamiji.

¹² U prilog tome govori i činjenica da ovaj zidni dekor nikada nije prihvaćen od savremenika a pogotovu od stručne javnosti koja ga naziva pežorativno „poslastičarski stil“, Nihad Čengić, „Begova džamija kao djelo umjetnosti“, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2008., str.52

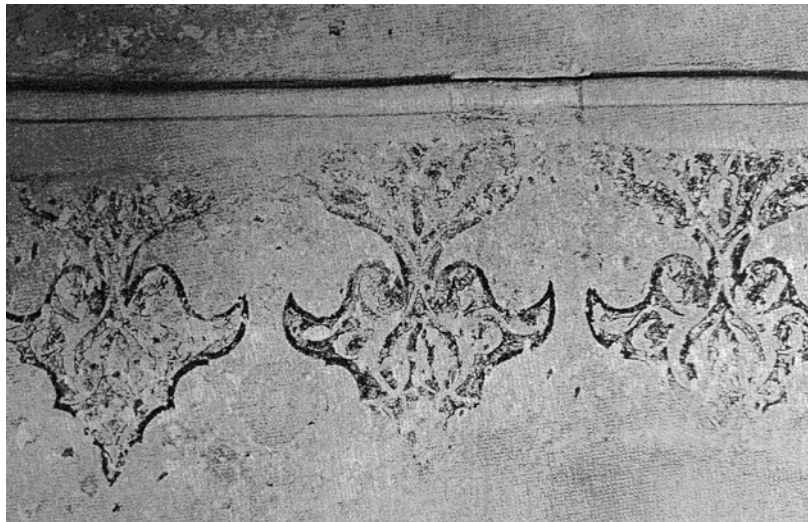
¹³ Andrejević, Andrej, *Arhitektura i zidno slikarstvo XVI veka sarajevske Careve džamije*, Saopštenja br. XVIII, Beograd, 1986, str.153.

¹⁴ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, 1958, str. 183.

¹¹ Elaborat, *Careva džamija Sarajevo*, Živopis, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije, Beograd, Slikarako odjeljenje, Rukovodilac projekta: Radomir Petrović (slikar-konzervator i istoričar umjetnosti), Beograd, 1986. godine, str.1.

Sl.2. Crteži slikanih dekoracija otkriveni na pozicijama tambura kupole

Sl.3. Slikani friz stilizovanih pupoljaka u podnožju kalote iz 16. stoljeća

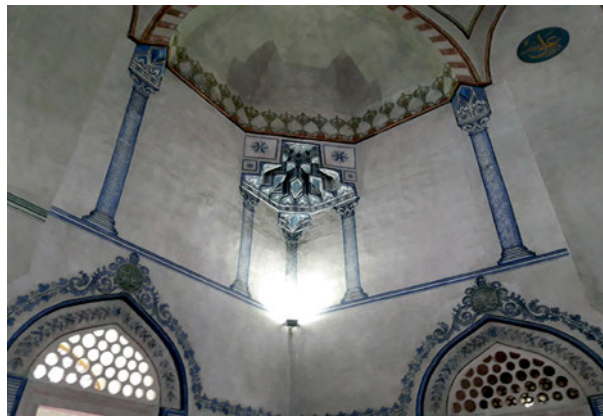
Drugi slikani sloj, tzv. plava faza datira iz 18. stoljeća (sl.2.) i karakterističan je po obilato korištenoj ultramarin plavoj boji a naročito po slikarstvu koje karakterizira predstavljački manir. Naime, doimaju se veoma neuvjerljivo i naročito je neprirodan način kako su pozicionirani motivi stubova s kapitelima koji su sačuvani na zonama mukarnasa na sjeveroistočnom uglu enterijera džamije. I drugi elementi ovog slikarskog ciklusa prilično su neuvjerljivi, naročito kada imamo u vidu da je riječ o enterijeru osmanske džamije koja ima osobenu dekoracijsku paradigmu. S druge strane, veoma je neprimjeren predstavljački manir ovih umjetničkih tvorbi što je u potpunoj suprotnosti s karakterom islamske umjetnosti. Mimetički prikaz stubova s kapitelima, koji u ovom slikarskom ciklusu dominira, nije samo atipičan i neprimjeren osmanskoj dekorativnoj umjetnosti nego uopće nije imanentan islamskoj dekorativnoj umjetnosti kao takvoj. Štaviše, islamska umjetnost je upravo prepoznatljiva pa i slavna po svojoj anikoničnoj prirodi i apstraktnom umjetničkom izrazu koji u svakom svome autentičnom očitovanju izbjegava mimezis.

Vrlo je sličan i treći slikani sloj tzv. 'zelena faza' koji umjetnički znatno zaostaje iza drugog slikanog sloja i on je ovom prilikom uklonjen.

Četvrti slikani sloj koji datira iz 1930. godine predstavlja slikarski ciklus koji također nije tipičan za islamsku dekorativnu umjetnost. Na ostacima slikanih dekoracija ovih dekoracija također je uočljiv manir realističkog predstavljanja. To je posebno naglašeno na dekoracijama na kojima su realistički predstavljeni motivi cvjetova, pupoljaka i listova na pozicijama okvira mihraba. (sl.3.).

Primjeri koje smo naveli jasno pokazuju da zadržavanje svakog od slojeva na zidnim površinama in situ doprinosi heterogenom izgledu i stvara utisak disharmonije i neravnoteže u vizuelnom polju. Budući da je islamska umjetnost zapravo umjetnost nastala na integraciji i jedinstvu

koja se temelji na principu tevhide, očigledno je da je u enterijeru Careve džamije upravo ovaj princip anuliran. Možemo slobodno reći da je molitveni prostor na ovaj način obezduhovljen što je posljedica neadekvatnog pristupa restauraciji i konzervaciji slikanih dekoracija. Naime, ovaj pristup podrazumijeva zadržavanje različitih slikanih slojeva na licima zidova na različitim pozicijama u ovom prostoru. Kako ovi slojevi predstavljaju ne samo različite slikane kompozicije već i različite slikarske planove svakog od zatečenih slikanih slojeva, nije moguće na ovaj način ostvariti vizuelno jedinstvo u enterijeru. (Sl. 4. i 5.)

Sl.4. Dekorativne sekvence slikanog sloja iz 18. stoljeća tzv. "plava faza"

Sl.5. Slikane dekoracije na poziciji okvira mihraba iz 1930. god.

Ovakav pristup zaštiti slikanih dekoracija spomenika kulture nije proizvoljan niti je rezultat ličnog stava autora obnove ovih dekoracija. On se temelji na važećim principima zaštite kulturno-historijskog naslijeđa i u tom smislu možemo reći da je legitiman. Ovi principi proizilaze iz međunarodnih dokumenata o ovoj problematici i predstavljaju moderni pristup zaštiti spomenika kulture koja se značajno razlikuje od klasične ili stilske restauracije.

Diferencija i odnos klasične i moderne konzervatorsko-restauratorske zaštite slikanih dekoracija spomenika kulture

Klasični pristup restauraciji kulturnih dobara proizašao je iz samog predmeta restauracije kao djelatnosti koja se bavi popravkom i obnovom spomenika kulture u svim njegovim segmentima kako fizičke zaštite tako i njegovih umjetničkih vrijednosti.¹⁵ Spomenici kulture kao segment graditeljskog naslijeđa velikim dijelom predstavljaju djela tradicionalne arhitekture i umjetnosti što je od posebne važnosti s obzirom da džamije koje imaju status spomenika kulture, kao i drugi sakralni objekti, spadaju u ovu kategoriju kulturnih dobara. Klasična restauracija imala je za cilj jedinstvo stila izvornog arhitektonskog i umjetničkog djela i njegov integritet. To je značilo da se restauratorsko-konzervatorska intervencija treba realizirati na način da je sama intervencija što manje uočljiva što bi omogućilo percepciju zaštićenog dobra kao cjelovitog umjetničkog djela. Ovakva praksa traje do početka 19. stoljeća kada se napušta klasična konzervatorsko-restauratorska zaštita spomenika kulture i počinje era moderne zaštite koja daje primat konzervaciji.¹⁶

Osnovna karakteristika moderne restauratorsko-konzervatorske zaštite naglašava individualistički pristup zaštiti spomenika s jedne strane, te s druge konzervaciju kao metod očuvanja izvornog stanja spomenika nauštrb restauracije kao metoda prepravljavanja. Tako se sukladno modernim teorijama restauracije napušta stilska a prevelira distinktivna restauracija koja poštiva slojevitost i dokumentarnost arhitektonskih i umjetničkih slojeva spomenika. Ovakav pristup konzervatorsko-restauratorskoj zaštiti spomenika proizilazi iz poznate Venecijanske povelje o zaštiti spomenika iz 1964 godine. Iako ostavlja mogućnosti različitih pristupa restauraciji, u ovom dokumentu preovladava moderni pristup zaštiti kulturnog naslijeđa i njega možemo smatrati svojevrsnim manifestom moderne restauratorsko-konzervatorske teorije.¹⁷

Moderni pristup očuvanju i zaštiti spomenika kulture koji uključuje i slikane dekoracije kao njegov integralni dio predstavlja problematiku koja tretira različite aspekte očuvanja i zaštite kulturnih dobara. Međutim, neki od njih za nas su posebno problematični pa i sporni, naročito sa stanovišta kulturnog i sakralnog konteksta kojeg smo razvili u našem radu. Možemo ih svesti na tri osnovna principa i to: princip autentičnosti, princip historičnosti i princip distinkcije.

Princip autentičnosti se odnosi na izvorne vrijednosti spomenika kulture s tim da se u modernom pristupu podrazumijevaju i sve nastale intervencije na spomeniku kao rezultat njihove obnove i zaštite kroz vrijeme.¹⁸ To implicira da se svaki slikani sloj uključujući i restauratorsko-konzervatorske intervencije promatra kao vrijedan doprinos očuvanju i zaštiti ovih objekata i umjetničkom oblikovanju njihovog enterijera. U praksi to veoma često ima za posljedicu „heterogeni izgled zidnih platana“ čime se de facto gubi stilska ujednačenost različitih segmenata zidnog dekora kao i jedinstvo stila arhitekture i dekoracije objekta.

Kad je riječ o zidnim dekoracijama jedinstvo stila podrazumijeva prije svega stilsku ujednačenost i dosljednost svih segmenata dekorativnog ciklusa u objektu što isključuje postojanje više različitih dekorativnih planova u istom prostoru. Iz ovoga proizilazi nužnost da se u procesu valorizacije eliminišu svi oni slikani slojevi pronađeni *in situ* koji stilski ne prate arhitekturu objekta. U praksi se to najčešće ne dešava iz razloga što se princip autentičnosti kao jedan od temeljnih principa zaštite, različito razumijeva u zavisnosti od toga da li je riječ o modernom ili klasičnom pristupu zaštiti spomenika kulture. Vidjeli smo da se princip autentičnosti u modernoj restauratorsko-konzervatorskoj zaštiti odnosi kako na primarni sloj tako i na sve naknadno nastale slikane slojeve bez obzira da li su oni restauratorsko-konzervatorski u odnosu na primarni sloj ili su potpuno neovisni slikarski ciklusi. S druge strane, u klasičnoj restauraciji ovaj princip se odnosi na jedinstvo stila a to onda znači da se ovaj princip odnosi na onaj sloj koji stilski odgovara arhitekturi objekta što najčešće odgovara primarnom slikanom sloju dok se naknadno nastali slojevi mogu eventualno prihvatiti samo ukoliko su stilski kompatibilni sa samim objektom. Prema tome, princip autentičnosti ima potpuno različito značenje u zavisnosti od pristupa zaštiti i očuvanju slikanih dekoracija spomenika kulture.

Princip historičnosti kao jedan od principa moderne konzervatorsko-restauratorske zaštite spomenika podrazumijeva očuvanje slojevitosti različitih slikarskih ciklusa s obzirom da svaki slikani sloj odnosno svaka intervencija na kulturnom dobru

¹⁵ Vjekoslava Sanković-Simčić, *Revitalizacija graditeljske baštine*, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo, 2000, str.18

¹⁶ Ibidem, str.19-23.

¹⁷ Ibidem, str.25.

¹⁸ Vjekoslava Sanković-Simčić, *Revitalizacija graditeljske baštine*, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo, 2000, str.24.

predstavlja svjedočanstvo o određenom periodu u trajanju spomenika kao vrijednosti koju treba sačuvati.¹⁹ To podrazumijeva davanje autonomije svakom slikanom sloju s obzirom da je on dokument o određenom vremenu, stilu i autoru predmetnih dekoracija. Tako shvaćene ove dekoracije se ne dovode u vezu sa izvornim stilom spomenika, odnosno izvorni slikani sloj ima istu vrijednost kao i svi drugi slojevi jer je fokus stavljen na njihovu dokumentarnost.

Ako su predmet zaštite djela tradicionalne umjetnosti, što je često slučaj kad su u pitanju objekti stari nekoliko stotina godina, onda dolazimo do protivrječnosti. Naime, ideje na kojima se temelje tradicionalne umjetničke forme po svom karakteru su nadvremenske i nadindividualne, odnosno one su transcendentne po svom porijeklu i značenju. To implicira da njihova vremenitost nije primarna već je od sekundarnog značaja. Preciznije rečeno, datiranje slikanih slojeva zidnih dekoracija u procesu njihove konzervatorsko-restauratorske zaštite ima određenu funkciju ali nije od suštinskog značaja. Moderne umjetničke forme, međutim, uvijek proizilaze iz kolektivnog ili pojedinačnog ljudskog uma i odnose se na određene vremenske periode i njihove stilske karakteristike kao ili na autore pojedinačnih djela koji su također odraz svoga vremena. U suštini postoji osnovna razlika koja se odnosi na tradicionalne i netradicionalne umjetničke forme s tim što se ove druge mogu klasificirati na one koje nose individualne ideje i one koje su nadindividualne.²⁰ Ideje na kojima počivaju djela tradicionalne umjetnosti u vezi su s različitim duhovno-religijskim, dakle transcendentnim idejama koje su nadvremenske i nadindividualne po svom porijeklu i značenju. Stoga je važno naglasiti da je dokumentarna vrijednost i autorizacija djela tradicionalne umjetnosti od sekundarnog značaja

¹⁹ Filden, Bernard M./ Jokileto, Juka, *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog naslijeđa*, PROJEKTOR-Centar za kulturno naslijeđe, Kotor, 2005, str.17.

²⁰ Različiti stilovi u evropskoj umjetnosti i arhitekturi kao što su renesansa, barok ili klasicizam predstavljaju umjetničke pokrete koji su se temeljili na idejama nadindividualnog porijekla, odnosno ove ideje su nadilazile autore predmetnih umjetničkih realizacija. S druge strane, ta su djela istovremeno bila autorizirana tako da se može reći da iako ovi stilovi nisu bili tradicionalni istovremeno nisu ni djela moderne umjetnosti dvadesetog stoljeća a napose postmoderne umjetnosti čije je utemeljenje isključivo na ideji autora kao pojedinca. U tom smislu možemo konstatirati da su stilovi koji se javljaju u zapadnoevropskoj umjetnosti od renesanse pa do pojave postmoderne zapravo djela netradicionalne umjetnosti nastali na idejama koje su nadindividualne po porijeklu i značenju. Ove ideje se, međutim, razlikuju od nadindividualnih ideja tradicionalne arhitekture i umjetnosti. Bitna razlika jeste u tome što su djela tradicionalne arhitekture i umjetnosti u vezi s transcendentnim idejama koje proizilazi iz njihovih svetih središta dok su potonji stilovi od renesanse pa do postmoderne nastali na raskidu s transcendencijom.

za ova djela dok je ispravnost interpretacije njihovih izvornih umjetničkih forme primarna. Odnosno, dokumentarna vrijednost kao i autorizacija ovih djela same po sebi nisu relevantne ukoliko predmetna djela nisu odraz tradicionalnog stila. Iz tog razloga se princip historičnosti ne može primjeniti na tradicionalne arhitektonske i umjetničke forme kao i na netradicionalne forme koje nose određene stilske karakteristike ukoliko je jedinstvo stila cilj restauracije.

Princip distinkcije kao princip moderne zaštite spomenika podrazumijeva ne samo zadržavanje svih slikanih slojeva *in situ* nego i slojevitost umjetničkih intervencija unutar jednog slikanog sloja. Ovo znači da se restauratorska intervencija mora razlikovati od izvornika, odnosno cilj restauracije nije očuvanje jedinstva umjetničkog izraza i stilske kompatibilnosti slikanih partija već njihova slojevitost kako bi se izvorni fragment razlikovao od nedostajućeg restauriranog dijela dekoracije.²¹ Štaviše, materijali koji se koriste u restauraciji treba da budu reverzibilni kako bi se mogli eventualno ukloniti. Princip distinkcije ima dezintegrirajuću funkciju budući da narušava cjelovitost i unutarnji integritet umjetničkog djela.

U modernom pristupu restauratorsko-konzervatorskoj zaštiti spomenika individualnost autora je primarna bez obzira da li je djelo tradicionalnog ili netradicionalnog stila.²² Štaviše, restauracija kao umjetnička intervencija također zadobiva autonomnost jer više nije metoda popravke izvotnika već zasebna umjetnička intervencija koja ima vrijednost zasebnog artefakta što znači da i sama restauratorska intervencija sada zadobiva dokumentarnu vrijednost kao svjedočanstvo 'svoga vremena' ali i svoga autora. Dakle fokus modernog konzervatorsko-restauratorskog pristupa zaštiti kulturnog dobra stavljen je na autorizaciju i datiranje izvornog umjetničkog djela kao i na autorizaciji same restauracije.

Klasična restauracija razmatra cjelinu objekta i njenog enterijera odnosno ideju djela koje je vrlo često djelo tradicionalne umjetnosti i odnosi se na njegove stilske karakteristike. Međutim, u modernom pristupu konzervatorsko-restauratorskoj zaštiti, intervencije na kulturnom dobru se razumijevaju kao autorsko djelo koje ne samo da treba da se razlikuju od izvornika već je to nužno.

²¹ Marko Špikić, *Konzervirati ili restaurirati?* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za povjest umjetnosti, 2011, str. 125. <http://hrcak.srce.hr/file/156499>

²² Takav je slučaj s određenim stilovima u zapadnoevropskoj umjetnosti koji su nastali na idejama koje nadilaze njihove autore ali su njihove realizacije autorizirane, odnosno, također je naglašena individualna realizacija predmetnog djela. S druge strane umjetničke realizacije djela tradicionalne umjetnosti također mogu biti autorizirana bez obzira što su njihove ideje nadindividualne.

Zapravo, ovdje dolazi do suštinskog obrata u odnosu na klasičnu, stilsku restauraciju s obzirom da ono što je bio kvalitet i cilj ove restauracije sada se u novom diskursu razumijeva kao 'krivotvorenje' ili 'plagijat'. Prema tome, težište moderne restauracije jeste dokumentarnost faktografije dok klasična restauracija ima za cilj sačuvati ideju umjetničkog, odnosno arhitektonskog djela na način da se ono može posmatrati i prezentirati kao cjelina.

Autentičnost i problem interpretacije umjetničkih oblika

Moderan pristup zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa nastao je na matrici koja je vidljiva unutar historije umjetnosti kao moderne nauke. Svi umjetnički oblici promatraju se u diskursu njihove periodizacije kao umjetničke tvorbe nastale u različitim vremenskim okvirima i na različitim kulturno-umjetničkim paradigmatama uključujući i djela moderne i postmoderne umjetnosti dvadesetog stoljeća čiji su autori nosioci i njihovih ideja i realizacija. Ovaj diskurs promatranja kulturno-umjetničkih dobara stavlja u fokus osobenost individualnog umjetničkog izraza i vremenske okvire u kojima su djela nastala kao primarne karakteristike što su parametri koji su značajni za djela moderne umjetnosti ali su za djela tradicionalne umjetnosti od sekundarne važnosti.

Vidjeli smo da autentičnost, kao osnovni parametar po kojem se vrednuju kulturna dobra, može imati različita značenja zavisno od toga kako ih se posmatra. Autentičnost tradicionalnog umjetničkog djela odnosi se na vjerodostojnost prenesenih umjetničkih obrazaca što implicira da se ne može davati primat umjetniku s obzirom da je on prenosilac a ne kreator ovih obrazaca. Njegova uloga u realizaciji ovih djela odnosno njegov autorski doprinos interpretaciji ovih obrazaca je značajan ali nije presudan, odnosno on je od sekundarne važnosti. Moderni pristup konzervatorsko-restauratorskoj zaštiti spomenika međutim uvijek polazi od autora umjetničkih djela zanemarujući činjenicu da tradicionalni umjetnik djela pod uplivom tradicionalnog stila koji ga nadilazi i on zapravo ne stvara nove već preuzima zadate umjetničke obrasce.²³ Dakle, autentičnost tradicionalnog umjetničkog djela odnosi se na izvorne oblike tradicionalnih umjetničkih formi kao odraz tradicionalnog stila koji je po svom porijeklu i značenju nadvremenski i nadindividualan dok se autentičnost modernih, netradicionalnih umjetničkih formi odnosi na umjetničke tvorbe koje predstavljaju slobodne umjetničke realizacije koje su individualističke po svom karakteru. Kao tradicionalne, različite forme islamske umjetnosti dekoracije nose i prezentiraju ideje islamske

duhovnosti dok slobodne umjetničke realizacije predstavljaju izraz umjetnikove osobnosti.

Imajući u vidu činjenicu da se ove umjetničke forme suštinski razlikuju, implicira da se pristup njihovom očuvanju mora razlikovati upravo onako kako se ove forme razlikuju jedna od druge. Kako se moderna konzervatorsko-restauratorska zaštita temelji na modernoj kulturno-umjetničkoj paradigmati postavlja se pitanje vjerodostojnosti ovog pristupa kad su u pitanju umjetničke realizacije djela tradicionalne umjetnosti.

Iz tog razloga se javlja potreba diferencijacije tradicionalnih i modernih umjetničkih oblika unutar djelatnosti zaštite kulturnog naslijeđa što je posebno važno kada je riječ o ostacima islamske dekorativne umjetnosti kao tradicionalne umjetnosti. Ove umjetničke realizacije su integralni dio spomenika kulture koji najčešće predstavljaju djela tradicionalne arhitekture u ovom slučaju tradicionalne džamije što implicira da je prirodno i nužno sačuvati njene izvorne vrijednosti i karakteristike kako arhitektonske tako i umjetničke.

Zaključak

Careva džamija u Sarajevu predstavlja jedan od najznačajnijih djela osmanske arhitekture klasičnog perioda. Ona je, bez sumnje, djelo tradicionalne arhitekture ali i umjetnosti bez obzira na činjenicu da se u enterijeru na zidovima ove džamije više ne nalaze slikane dekoracije koje su je krasile u periodu kada je ova džamija podignuta, odnosno obnovljena polovinom šesnaestog stoljeća. Bez obzira na činjenicu da su otkriveni značajni dijelovi slikarskog ciklusa primarnog sloja iz šesnaestog stoljeća, prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova u ovoj džamiji osamdesetih godina prošlog stoljeća, ovaj slikani sloj nikada nije vraćen džamiji u cjelini. Međutim, ne može se reći da je pristup zaštiti različitih slikanih slojeva koji su se sedimentirali na zidovima ove džamije nelegitiman ili proizvoljan. Ovakav pristup se temelji na legalnom sistemu zaštite kulturno-historijskog naslijeđa koji se zasniva na principima koji su proizašli iz međunarodnih dokumenata koji tretiraju ovu problematiku, od kojih je najznačajnija Venecijanska povelja iz 1964. godine. Ovaj pristup se temelji na modernim principima zaštite koji proizilaze iz ove povelje i značajno se razlikuju od principa koji su bili važeći do početka dvadesetog stoljeća a koji predstavljaju klasični pristup restauraciji i konzervaciji spomenika kulture. Na primjeru restauracije i konzervacije slikanih dekoracija koje su se sedimentirale na zidovima Careve džamije u Sarajevu nastojali smo ukazati na činjenicu da je moderni pristup zaštiti ovih kulturnih dobara veoma problematičan. Naime, islamska tradicionalna arhitektura, a napose tradicionalna džamija, temelji se na principu tevhide

²³ Frithjof Schuon, *O transcendentnom jedinstvu religija*, Bemust, Zenica, 1997, str.34.

odnosno principu jedinstva koji podrazumijeva jedinstvo arhitekture i dekoracije, s jedne, te jedinstvo dekorativnog ciklusa, s druge strane. Ovo jedinstvo podrazumijeva stilsku ujednačenost svih elemenata dekorativnog ciklusa, odnosno podrazumijeva jedinstven dekorativni plan. Ovakav način dekorisanja gradi ambijent mira, harmonije i ravnoteže, što je kvalitet od izuzetnog značaja, napaose kada je riječ o molitvenom, odnosno svetom prostoru, kakav je bez sumnje enterijer tradicionalne džamije.

Moderni pristup restauraciji slikanih dekoracija s druge strane podrazumijeva zadržavanje materijalnih ostataka slikanih dekoracija iz različitih perioda od kojih svaki predstavlja zaseban slikarski plan što rezultira heterogenost izgleda enterijera džamije. Na ovaj način molitveni prostor džamije gubi svoje temeljne karakteristike odnosno, enterijer tradicionalne džamije se na ovaj način kulturno devastira ali i desakralizira.

Na primjeru Careve džamije jasno se pokazuje da moderan pristup restauratorsko-konzervatorskoj zaštiti kulturnih dobara koja spadaju u djela tradicionalne arhitekture i umjetnosti nije adekvatan te je potrebno vratiti se klasičnoj restauraciji. Ovakav pristup nije nužan samo kada je riječ o tradicionalnoj arhitekturi i umjetnosti već i o drugim kulturnim dobrima ukoliko je jedinstvo stila cilj restauratorsko-konzervatorske zaštite spomenika. Venecijanska povelja, kao platforma na kojoj su nastali modeni principi zaštite, ne isključuje u potpunosti klasične principe zaštite kulturnih dobara budući da istovremeno afirmira i jedinstvo stila kao jedan od legitimnih ciljeva konzervatorsko-restauratorske zaštite spomenika. U tom smislu, smatramo potrebnim i nužnim reafirmirati klasične principe zaštite spomenika kulture, napose kada je riječ o tradicionalnoj arhitekturi i umjetnosti, što smo pokazali upravo na primjeru Careve džamije u Sarajevu, koja je paradigmatičan primjer pograšnog pristupa zaštiti i prezentaciji različitih slikanih slojeva u enterijeru džamije.

POST SCRIPTUM

Za temu kojom smo se bavili u radu veoma je indikativan aktuelni slučaj obnove katedrale Notr Dam u Parizu koja je devastirana prilikom požara koji se desio u aprilu prošle godine. Nakon tragičnog događaja koji je uništio veliki dio korpusa građevine gdje je najviše stradao krov, stručni tim zadužen za obnovu posjetio je predsjednika Francuske Emanuela Macrona. Tom prilikom je objavljena vijest, koju su prenijele gotovo sve svjetske agencije, da je stav stručnog tima da se prilikom obnove „poštuju doprinosi svih generacija” održavanju i zaštiti ovog zdanja kroz njegovu povijest. Nakon toga se oglasio i sam predsjednik Macron koji

je zatražio „kreativnu obnovu” koju je nazvao savezom tradicije i modernosti i okarakterisao kao „hrabrost punu poštovanja”. Ti slogani su podstakli takmičarski duh na arhitektonskom konkursu koji je vlada raspisala a koji je rezultirao prijedlozima koji su pristup restauraciji pariške katedrale „rastegli“ do neslučenih granica. Naime, vjerovali ili ne, jedna od ideja je ona arhitekta Vincenta Callebauta koji predlaže da se na krovu obnovljenje crkve izgradi vrt, u kojem bi se godišnje ubiralo oko 20 tona voća i povrća, dok stokholmski arhitektonski ured Ulfa Mejergrena predlaže izgradnju bazena na krovu, pri čemu bi crkveni toranj imao i funkciju vodoskoka. Nevjerovatno!

Iako je o tom pitanju pokrenuta javna rasprava i pri tome posljednju riječ ima francuska vlada koja će sigurno ozbiljno razmatrati sve prijedloge, ostaje činjenica da su takva rješenja uopće mogla biti predložena a zatim i razmatrana. Pri tome nije bez značaja i činjenica da su ankete o ovom pitanju pokazale da je tek 53 posto stanovništva smatralo da se katedrali treba vratiti njen autentični izgled.

Treba li reći da je katedrala Notr Dam spomenik nulte kategorije koja je od neprocjenjive vrijednosti kako za Francusku tako i za kulturno naslijeđe svijeta. S druge strane, katedrala je kao takva, bez konkurencije najznačajnije arhitektonsko zdanje u cjelokupnoj arhitektonskoj baštini zapadne Evrope. I na kraju, i prema našem mišljenju i najvažnije, katedrala je najvjerodostojniji i najljepši reprezent i arhitektonski izraz kršćanskoga duha Evrope od izuzetnog simboličkog značaja i značenja. Da je to tako pokazuje trend ponovne izgradnje i vraćanje na arhitektonske obrasce srednjovjekovne katedrale u novije vrijeme prije svega u Americi ali i u drugim djelovima svijeta, što je činjenica koja govori sama za sebe.

U svjetlu problematike kojom smo se bavili u radu važno je naglasiti da je katedrala reprezent tradicionalne arhitekture što znači da ona nije nastala na matrici moderne arhitekture kao odraz individualističkog i antropocentričnog duha Moderne. Njena ishodišta predstavljaju sveta vrela kršćanskog duhovno-religijskog univerzuma koji se u arhitektonskim formama realiziraju kroz naročite arhitektonske obrasce koji su po svom značaju i značenju nadvremenski i nadindividualni. Upravo stoga što dolaze iz samih vrela kršćanske duhovnosti ovi obrasci su kadri prenjeti ideje kršćanske duhovne poruke na najneposredniji način. Da je ljepota ovih zdanja nadvremenska i nadosobna najbolje govori činjenica da su srednjovjekovne katedrale isto tako lijepe danas kao što su bile i u vremenima kada su nastajale i istovremeno lijepe i nama kao što su bile lijepe i brojnim generacijama prije nas. O tome govori i činjenica da su katedrale najposjećenija

arhitektonska zdanja na zapadu i nezaobilazne tačke u turističkoj ponudi ovih destinacija.

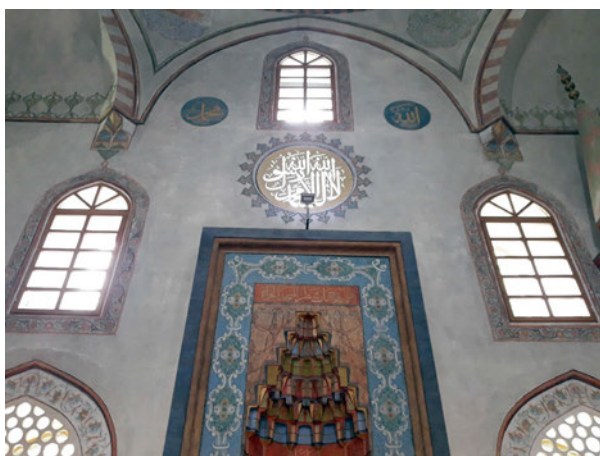
Dovoditi u pitanje rekonstrukciju izvornih arhitektonskih formi, pa čak raspravljati o prenamjeni ovih imanentno sakralnih objekata čija primarna funkcija nije izmjenjena, ne samo da predstavlja kulturnu devastaciju ovih zdanja već i njihovu očiglednu desakralizaciju. Zapravo ovaj primjer jasno pokazuje da je moderni čovjek, čovjek posvemašnje smušenosti i zaborava koji nije izgubio samo svijest o svojim duhovnim ishodištima, već je to čovjek koji počinje gubiti i sposobnosti elementarnog logičkog rasuđivanja.

Ovakav razvoj događaja samo neupućenima može izgledati iznenađujući. No, prateći razvoj problematike zaštite kulturno-historijskog naslijeđa kao djelatnosti, jasno je da se ovakav pristup obnovi zapravo mogao i očekivati. Naime, stav stručnog tima, da se prilikom obnove katedrale Notr Dam mora poštovati „doprinosi svih generacija“ ukazuje da je cilj obnove očuvati sve promjene koje su se desile kao rezultat održavanja ovog spomenika do danas. Odnosno, fokus ovakvog pristupa obnovi nije na poštivanju arhitektonskog obrasca tradicionalne srednjovjekovne katedrale već na različitim intervencijama kao zbiru svih obnova i popravki u trajanju ovog spomenika do danas. Ne ulazeći dublje

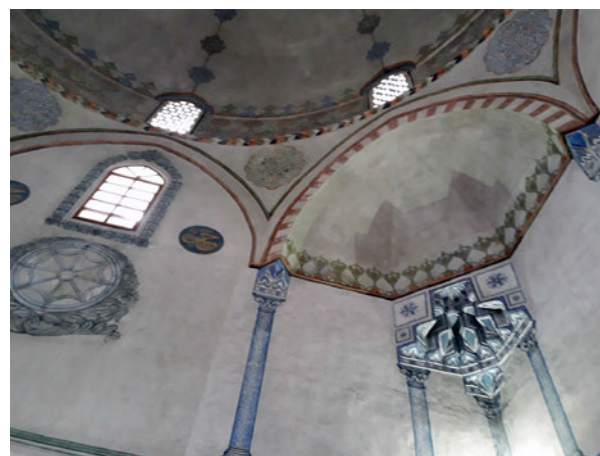
u ovu problematiku, važno je reći da ovakav stav proizilazi iz modernih principa zaštite o kojima smo raspravljali u radu a koji de facto pojam autentičnosti proširuje sa tradicionalnih arhitektonskih formi na različite restauratorsko-konzervatorske intervencije na spomeniku ne dovodeći ih u kauzalnu vezu. Drugim riječima, ove intervencije se posmatraju kao vrijednost po sebi bez obzira da li su kompatibilni tradicionalnoj arhitektonskoj formi katedrale odnosno ne vodeći računa o jedinstvu stila. To što je razvoj događaja doveo stvar do neslučenih granica nije tek pitanje stava stručnjaka angažiranih u ovoj obnovi, a pogotovo nije lični stav samoga predsjednika Makrona već logična posljedica „razvoja“ problematike zaštite spomenika kulture u savremenom svijetu.

Slučaj obnove katedrale Notr Dam daje veoma ilustrativan odgovor na pitanje: „Šta su konsekvence modernog pristupa zaštiti spomenika kulture“? iz naslova ovog rada. Međutim, ovaj odgovor nas zapravo dovodi do suštinskog pitanja a to je: „Šta mi zapravo štitimo“?

I na kraju, ukoliko stvari zaista krenu po zlu, što očigledno ne možemo isključiti, neće više biti pitanje kako već da li ćemo uopšte imati šta štititi u budućnosti s ovakvom perspektivom?

Sl.6. Pogled na mihrabski zid sa dekoracijama iz 16. i početka 20. stoljeća

Sl.7. Pogled na dekoracije na zapadnom zidu, čigledna disharmonija i stilska nekompatibilnost očuvanih elemenata različitih dekorativnih ciklusa in situ

Literatura

- Andrejević, Andrej, *Arhitektura i zidno slikarstvo XVI veka sarajevske Careve džamije*, Saopštenja br. XVIII, Beograd, 1986.
- Čengić, Nihad, „Begova džamija kao djelo umjetnosti“, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2008.
- Elaborat, *Careva džamija Sarajevo*, Živopis, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije, Beograd, Slikarako odjeljenje, Rukovodilac projekta: Radomir Petrović (slikar-konzervator i istoričar umjetnosti), Beograd, 1986.
- Filden, Bernard M. / Jokileto, Juka, *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog naslijeđa*, PROJEKTOR - Centar za kulturno naslijeđe, Kotor, 2005.
- Kreševljaković, Hamdija, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, 1958.
- Mazalić, Đoko, Leksikon umjetnika, Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005.
- Redžić, Husref, *Islamska umjetnost*, Zajedničko izdanje/ Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna-Mostar, 1982.
- Sanković-Simčić, Vjekoslava, *Revitalizacija graditeljske baštine*, NNP Naša riječ d.o.o., Sarajevo, 2000.
- Schuon, Frithjof, *O transcendentnom jedinstvu religija*, Bemust, Zenica, 1997.
- Špikić, Marko, *Konzervirati ili restaurirati?* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, odsjek za povjest umjetnosti, 2011.

The dome-shaped mosques, found in almost every place in Bosnia and Herzegovina, represent the most significant monuments of Islamic sacred architecture in the country. These extremely important cultural monuments from the Ottoman period have for the most part preserved their original architectural form, regardless of the fact that they are several centuries old. However, their interior, the original décor on the mosques walls from the time when they were built, was not preserved. One of the reasons that led to such condition of this part our cultural heritage lies in the conservation-restoration approach to the protection of the painted layers that were deposited on the walls of these buildings. Namely, this approach completely neglects the fact that the interior of a traditional mosque should be reflecting the stylistic characteristics of the architecture of these buildings both in the segment of walls decoration, as well as in other surfaces. According to our opinion, the modern approach to the protection of painted layers in the interior of a traditional mosque is not adequate, since it essentially changes the character of these interiors. This is particularly problematic if we bear in mind that this is the space for praying, i.e. a sacred space, which is not only being devastated in cultural terms, but also desacralized through legal protection systems indeed. One of the most obvious examples of this approach to the protection of painted layers in the interior of Islamic sacral architecture is the Emperor's Mosque in Sarajevo, which clearly shows the consequences of this approach.

Služba zaštitе

MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.
Zavod za zaštitu spomenika

Primjena Evropske konvencije o krajoliku u Bosni i Hercegovini

„Nature is not a place to visit. It is home.“

- Gary Snyder

Evropska konvencija o krajoliku predstavlja prvi međunarodni dokument koji se isključivo bavi zaštitom evropskog krajolika. Cilj rada je prikazati i analizirati sve odredbe Konvencije uključujući definiciju, obuhvat i ciljeve, propisane mjere (opće i posebne) te uzajamnu saradnju i pomoć kako bi se povećala djelotvornost poduzetih mjera. U nastavku je dat prikaz stanja i primjena Konvencije u Bosni i Hercegovini s naglaskom na Federaciju Bosne i Hercegovine, analizirajući definiciju, pravno priznavanje krajolika, zakonske i podzakonske akte, nadležnosti, sprovođenje mjera i upravljanje krajolikom.

Uvod

Evropska konvencija o krajoliku (*European Landscape Convention, Convention européenne du paysage*)¹ usvojena je 2000. godine u Firenci i predstavlja prvi međunarodni dokument koji se isključivo bavi zaštitom evropskog krajolika. Prema zvaničnim podacima Vijeća Evrope, Evropsku konvenciju o krajoliku potpisala je 41 zemlja², a mogu je potpisati sve države članice Vijeća Evrope, ostale evropske države i države Evropske unije. Osnovni cilj konvencije je promovisanje zaštite, upravljanja i planiranja evropskih krajolika te organizovanje evropske saradnje po pitanjima krajolika.

Pregled odredbi Konvencije

Evropska konvencija o krajoliku sastoji se od preambule i četiri poglavlja:

1. Prvo poglavlje/Opće odredbe konvencije se bavi definicijama (krajolik, politika krajolika, zaštita i dr.), obuhvat krajolika i ciljevi konvencije;
2. Drugo poglavlje/Nacionalne mjere se odnosi na definisanje opštih i posebnih mjera koje treba poduzeti na nacionalnom, regionalnom ili lokalnom nivou;
3. Treće poglavlje/Evropska saradnja govori o međunarodnim politikama i programima, obaveznoj saradnji i uzajamnoj pomoći, praćenju primjene konvencije kao i nagradama za krajolik;
1. Četvrto poglavlje/Završne odredbe se bavi odnosom konvencije prema drugim odredbama, pristupanje, potpisivanje i ratifikacija konvencije.

Krajolik je, prema definiciji navedenoj u Evropskoj konvenciji o krajoliku (član 1.), područje viđeno ljudskim okom, čiji je karakter rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih faktora.

Konvencija se odnosi na cjelokupno područje zemalja potpisnica i obuhvata prirodna, ruralna, gradska i prigradska područja, obuhvata kopno, područja kopnenih voda i morska područja. Odnosi se na krajolike koji se mogu smatrati posebnim, ali isto tako i na one svakodnevne, kao i ugrožene.

U drugom poglavlju Konvencije, pod nazivom „Nacionalne mjere“, propisane su mjere s naglaskom na članove 5. i 6. u kojima su propisane opće i posebne mjere. Prema općim mjerama sve zemlje potpisnice se obavezuju zakonom priznati krajolik kao bitnu komponentu čovjekovog okruženja, provoditi politike krajolika, uspostaviti sudjelovanje javnosti te ugraditi krajolik u svoje politike regionalnog i urbanističkog planiranja.

Dalje se navodi niz posebnih mjera koje obavezuju zemlje potpisnice da rade na jačanju svijesti građana i poticanju obuke i obrazovanja u vezi sa zaštitom, upravljanjem i planiranjem krajolika. Posebne mjere predviđaju identifikiranje, analize i procjene krajolika širom državnog područja uz razmjenu iskustava i metodologije organizovanim između zemalja potpisnica na evropskom nivou. Na kraju posebnih mjera zemlje potpisnice se obavezuju da uspostave instrumente s ciljem zaštite, upravljanja i/ili planiranja krajolika.

Treće poglavlje govori o međunarodnim politikama i programima, obavezi uzajamne pomoći i razmjeni informacija, a sve u cilju povećanja djelotvornosti propisanih mjera.

¹ <https://rm.coe.int/1680080621>, (pristupljeno 30.10. 2023.).

² Popis država koje su potpisale i/ili ratificirale Konvenciju dostupan je na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176/signatures> (pristupljeno 3.11. 2023.).

Kulturni krajolik selo Lukomir; Izvor: Robert Stergar, 2015

Kako prekogranična saradnja ima značajnu ulogu u razvoju lokalne zajednice i može biti izuzetno važan faktor u pokretanju novih inicijativa, zemlje potpisnice se pozivaju na prekograničnu saradnju na lokalnom i regionalnom nivou te izradu i provođenje zajedničkih programa. Preporuka Odbora ministara zemljama članicama o smjernicama za provedbu Evropske konvencije o krajoliku smatra da “prekogranična saradnja može dovesti do zajedničke zaštite krajolika, upravljanja i planiranja programa te poprima oblik instrumenata i mjera dogovorenih između uprava (različitih upravnih nivoa - općih i sektorskih nadležnosti) i relevantnih sudionika s obje strane granice”. Naglašava se da je “prekogranična saradnja moguća ne samo između susjednih država, već također između susjednih regija i zajednica u istoj državi koje imaju različite politike krajolika, na temelju bilo teritorijalne bliskosti ili zajedničkih obilježja”.³

Aktivnosti vezane za implementaciju Evropske konvencije o krajoliku ostvaruju se posredstvom Vijeća Evrope i Evropske konferencije ministara odgovornih za prostorno/regionalno planiranje

³ Šesnaesti sastanak radionica Vijeća Evrope za provedbu Evropske konvencije o krajoliku, https://www.zzpudnz.hr/BASTINA/eupr_bast_andora, (pristupljeno 30.10. 2023.).

CEMAT (European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning). Organizuju se konferencije, simpozijumi, radni sastanci, radionice na kojima se prezentiraju izvještaji o primjeni Evropske konvencije o krajoliku u zemljama potpisnicama Konvencije.

Stanje zaštite krajolika u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina je Evropsku konvenciju o krajoliku potpisala 2010. godine, a ratifikovala 2012. godine.⁴ Na taj način Bosna i Hercegovina se obavezala da će implementirati sve propisane mjere iz Konvencije.

Uprkos potpisivanju i ratificiranju Konvencije, ono što je urađeno na implementaciji Konvencije u Bosni i Hercegovini, nije na zadovoljavajućem nivou.

Kako Bosna i Hercegovina ima vrlo složeno političko-teritorijalno uređenje, tako je i podjela nadležnosti iz oblasti zaštite prirode složena. Nadležnost u oblasti zaštite prirode u Bosni i Hercegovini nije

⁴ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=176>, (pristupljeno 29.10. 2023.).

Kulturni krajolik selo Lukomir; Izvor: Robert Stergar, 2015

institucionalizovana na nivou države nego je regulisana na entitetskom nivou (Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska i Distrikt Brčko)⁵. U Federaciji Bosne i Hercegovine situacija je još složenija jer se sastoji od deset kantona čiji zakoni nisu uvijek usklađeni sa zakonima Federacije Bosne i Hercegovine. Ključni problem neefikasne provedbe Konvencije je taj da u Bosni i Hercegovini nisu uspostavljeni adekvatni institucionalni mehanizmi za praćenje i koordinaciju provedbe potpisanih obaveza.

Analizirajući zakonodavne akte i druge dokumente utvrđeno je da u Bosni i Hercegovini nije donesen poseban zakon koji se bavi zaštitom i uređenjem krajolika niti je krajolik uvršten u nacionalne politike. Bosna i Hercegovina nema posebne propise koji tretiraju krajolik, niti centralnu agenciju na nivou države. Termin „krajolik” spominje se u pojedinim zakonima i drugim dokumentima koji se odnose na različite oblasti kao što su zaštita prirode, kulturno-historijsko nasljeđe (nacionalni spomenici) i prostorno uređenje i planiranje. Dakle, u Bosni i

Hercegovini nije izrađen nijedan poseban dokument koji se bavi direktno pitanjima zaštite krajolika.

Međuentitetska saradnja ostvarena je putem Međuentitetskog odbora za okoliš koji ima zadatak da koordinira i uspostavlja saradnju između Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Distrikta Brčko po pitanjima iz oblasti zaštite okoliša, međutim odluke ovog odbora nisu obavezujuće.⁶

Dva su osnovna pristupa u zaštiti krajolika: izravna/neposredna zaštita koja se provodi posebnim zakonom o zaštićenim područjima krajolika te neizravna/posredna zaštita koja se provodi zakonom o prostornom uređenju i ostalim sektorskim zakonima.⁷ U evropskim zemljama samo u Njemačkoj i Italiji postoje posebni zakoni koji se bave izričito krajolikom. U Njemačkoj je to Zakon o zaštiti prirode i upravljanju krajolikom, a u Italiji Zakon o kulturnim dobrima i krajoliku.

⁵ U Federaciji Bosne i Hercegovine krajolik je obuhvaćen Zakonom o zaštiti prirode (Službene novine FBiH, 02/13), a u Republici Srpskoj Zakonom o zaštiti prirode (Službeni glasnik RS, br. 27/14).

⁶ Međuentitetsko tijelo za okoliš, Izvještaj o radu međuentitetskog tijela za okoliš za 2021.godinu, Sarajevo, 2022, str. 2.

⁷ Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci, dr.sc. Biserka Dumbović-Bilušić, prof.dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Nikša Božid, d.i.a., Krajolik – čimbenik strategije prostornog uređenja, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Zavod za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, Zagreb, 2014, 54.

Kulturni krajolik Blidinje (nije sprovedena zakonska zaštita)
Izvor: Robert Stergar, 2017

Kulturni krajolik Blidinje (nije sprovedena zakonska zaštita)
Izvor: Robert Stergar, 2017

Bosna i Hercegovina, koja je karakteristična po svojoj izrazitoj prirodnoj raznolikosti i vrijednosti, nažalost, nalazi se na samom dnu ljestvice evropskih država jer ima samo oko 2,28% zaštićenog prirodnog područja (u Federaciji to je 3,98 , a u Republici Srpskoj 1,28%).⁸

Ukupna površina zaštićenih područja u Federaciji Bosne i Hercegovine je izuzetno niska u odnosu na visoke potencijale prirode kojima raspolaže. Trenutni broj područja pod zaštitom u Federaciji Bosne i Hercegovine iznosi 12, na površini od 103.875,74 ha, što procentualno iznosi oko 3,98% od ukupne površine Federacije Bosne i Hercegovine.⁹ Tako su u Federaciji Bosne i Hercegovine zaštićenim područjima proglašeni: jedan nacionalni park (36.629,08 ha) (Sl. novine FBiH 92/14 2014) četiri spomenika prirode (9,207 ha), dva parka prirode (43.624,07 ha) i pet zaštićenih pejzaža (14.415,59 ha).¹⁰ Najveći broj zaštićenih područja prirode u Bosni i Hercegovini izdvojen je na osnovu kategorizacije Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN). Prema važećoj kategorizaciji IUCN-a, koja je usvojena 1994. godine, a 2003. godine prihvaćena i u Bosni i Hercegovini, postoji šest kategorija zaštićenih područja u skladu s njihovim primarnim ciljevima upravljanja.¹¹

Prema Zakonu o zaštiti prirode Federacije Bosne i Hercegovine, zaštićene prirodne vrijednosti su:

- (1) Kategorija Ia: Strogi rezervat prirode
- Kategorija Ib: Područje divljine
- (2) Kategorija II: Nacionalni park
- (3) Kategorija IIIa: Park prirode

⁸ www.ekoforumzenica.ba/wp-content/uploads/2021/11/Prirucnik_o_zasticenim_podrucjima.pdf, (pristupljeno 29.10. 2023.).

⁹ Fond za zaštitu okoliša Federacije Bosne i Hercegovine, „Izveštaj o stanju okoliša u FBiH za 2022. godinu“, Sarajevo, 2022, str. 55.

¹⁰ Ibid, str. 55.

¹¹ <https://novival.info/bih-kasni-sa-primjenom-konvencija-o-zastiti-prirodnih-resursa/>, (pristupljeno 29.10. 2023.).

Kategorija IIIb: Spomenik prirode i prirodnih obilježja

(4) Kategorija IV: Područje upravljanja staništima/ vrstama

(5) Kategorija V:

a) Zaštićen pejzaži:

- Kopneni pejzaž

- Morski pejzaž

b) Regionalni park

(6) Kategorija VI: Zaštićena područja sa održivim korištenjem prirodnih resursa.

Kategorija Va je zaštićeno područje nastalo kroz interakciju ljudi i prirode tokom vremena, a karakteriše se značajnim ekološkim, biološkim, kulturnim i estetskim vrijednostima. Očuvanje interakcije ljudi i prirode je od vitalnog značaja za zaštitu i održivost područja, sa pridruženim prirodnim i drugim vrijednostima.

Tako su u kategoriji Va zaštićeni: zaštićen pejzaž Vjetrenica-Popovo Polje¹² (4.779 ha), zaštićen pejzaž Trebević¹³ (400,2 ha), zaštićen pejzaž Bentbaša¹⁴ (160,9 ha), zaštićen pejzaž Konjuh¹⁵ (8.016,61 ha) i zaštićen pejzaž Bijambare (497.00 ha)¹⁶.

¹² Zakon o proglašenju područja špilje Vjetrenica s dijelom Popovog polja zaštićenim krajolikom „Vjetrenica-Popovo polje“ (Narodne novine HNŽ, br. 2/2021 od 22.03.2021. godine).

¹³ Zakon o proglašenju zaštićenog pejzaža „Trebević“. („Službene novine KS“, br. 15/14).

¹⁴ Zakon o proglašenju zaštićenog pejzaža Bentbaša (Sl. novine KS, br. 31/17).

¹⁵ Zakon o proglašenju dijela područja planine Konjuh Zaštićenim pejzažom. „Konjuh“ („Službene novine TK“, broj: 13/09, 8/14 i 13/17).

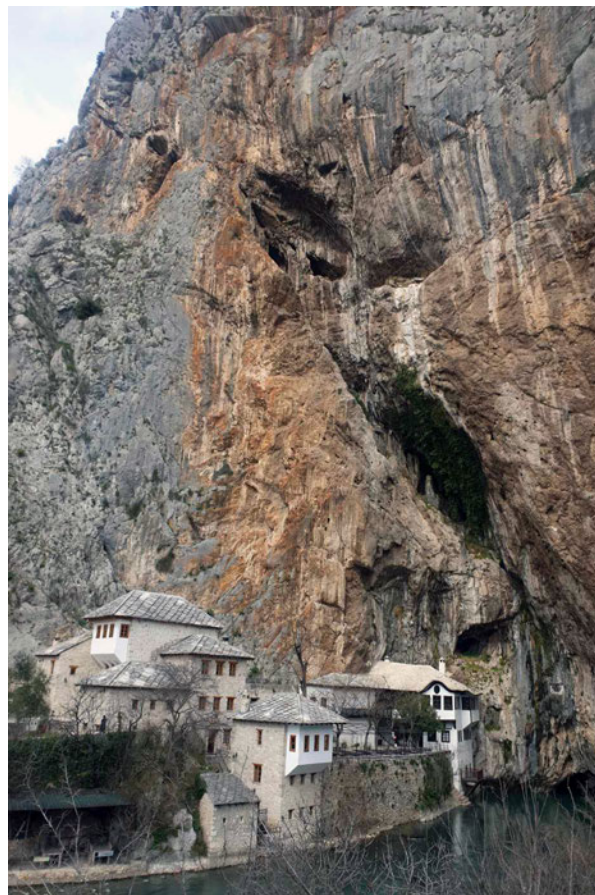
¹⁶ Zakon o proglašenju Zaštićenog pejzaža «Bijambare» („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 36/09).

Kulturni krajolik Ramsko jezero (nije sprovedena zakonska zaštita); Izvor: Robert Stergar, 2020

Park prirode Una; Izvor: Robert Stergar, 2020

Kulturni krajolik Tekija, Blagaj (nije sprovedena zakonska zaštita); Izvor: Azra Tunović, 2022

Jedina institucija u oblasti zaštite baštine koja djeluje na nivou države Bosne i Hercegovine jeste Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika.¹⁷ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine prepoznaje termin „kulturni krajolik“. U dokumentu „Načela i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika“¹⁸ definisani su nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine: pokretno dobro, nepokretno dobro, **kulturni krajolici (specifična dobra)** i serijska dobra. U istom dokumentu daje se i definicija krajolika „Krajolik je kao entitet zbir svih elemenata određenog područja: prirodnih, kulturnih, geografskih, povijesnih, društvenih, umjetničkih i ostalih, a čovjekova percepcija je njegov određujući element“¹⁹. U odlukama o proglašenju kulturnog krajolika nacionalnim spomenikom propisane su mjere zaštite sa zaštitnim pojasom.

¹⁷ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je institucija Bosne i Hercegovine uspostavljena na osnovi Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i Odluke o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika koju je donijelo Predsjedništvo Bosne i Hercegovine na 119. sjednici, održanoj 21.12.2001. godine, a kojom su, u skladu sa odredbama Aneksa 8., utvrđeni osnovni principi i ciljevi djelovanja Komisije, te njeni primarni zadaci i ovlaštenja kao institucije Bosne i Hercegovine. Odluka je objavljena u „Službenom glasniku BiH“, br. 1/02 i 10/02.

¹⁸ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je institucija Bosne i Hercegovine, „Načela i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika“ Sarajevo, 2018, str.29.

¹⁹ Ibid, str.34.

Neki od primjera kulturnih krajolika koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila nacionalnim spomenicima:

- Kulturni krajolik – selo Lukomir (Gornji Lukomir), Općina Konjic;
- Kulturni krajolik – Plivska jezera sa kompleksom mlinova na Plivi kod Jajca;
- Kulturni krajolik Dabarske spilje, Općina Sanski Most i drugi.

U Bosni i Hercegovini se primjenjuje model državnog upravljanja zaštićenim područjima (državni, kantonalni ili opštinski nivo). Upravljanje zaštićenim područjima je u nadležnosti javnih ustanova i preduzeća uz mogućnost prenošenja prava na lokalne zajednice, privatna lica ili nevladine organizacije. Ove ustanove utvrđuju ciljeve očuvanja zaštićenog područja i izrađuju i provode planove upravljanja.

Pozitivan primjer javne ustanove koja upravlja i brine za više zaštićenih područja (Zaštićeni pejzaž „Bentbaša“, Zaštićeni pejzaž „Trebević“ i Zaštićeni pejzaž „Bijambare“) je Javna ustanova za zaštićena prirodna područja Kantona Sarajevo.²⁰

²⁰ Javnu ustanovu za zaštićena prirodna područja Kantona Sarajevo osnovala je Skupština Kantona Sarajevo, na prijedlog Vlade Kantona, 2017. godine.

Na kraju, možemo zaključiti da, uprkos svim aktivnostima i naporima na očuvanju i zaštiti krajolika kao i primjeni Evropske konvencije o krajoliku u Bosni i Hercegovini, to još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Ostaje nada da će Bosna i Hercegovina u budućem periodu ostvariti veći napredak u primjeni Evropske konvencije o krajoliku i generalno zaštititi krajolika.

LITERATURA

- Dumbović Bilušić, B., Krajolik kao kulturno naslijeđe, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2015.
- Council of Europe, *European Landscape Convention*, Firenza, 2000.
- Fond za zaštitu okoliša Federacije Bosne i Hercegovine, „Izveštaj o stanju okoliša u FBiH za 2022. godinu“, Sarajevo, 2022.
- Federalno ministarstvo okoliša i turizma, Federalna strategija zaštite okoliša 2022–2032, Sarajevo, 2022.
- Fond za zaštitu okoliša Federacije Bosne i Hercegovine, „Izveštaj o stanju okoliša u FBiH za 2022. godinu“, Sarajevo, 2022.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je institucija Bosne i Hercegovine, „Načela i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika“, Sarajevo, 2018.
- Međuentitetsko tijelo za okoliš, Izveštaj o radu međuentitetskog tijela za okoliš za 2021. godinu, Sarajevo, 2022.
- Obad Šćitaroci, M., Dumbović-Bilušić, B., Bojanić Obad Šćitaroci, B., Božid, N., Krajolik – čimbenik strategije prostornog uređenja, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Zavod za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, Zagreb, 2014.
- Skovran, A., Ostojčić-Ilić, N., Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu - Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti, Evropski centar za mir i razvoj (ECPD) Univerziteta za mir Ujedinjenih Nacija, Beograd, 2008.
- Zakon o zaštiti prirode Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH, 02/13)
- Zakon o zaštiti prirode Republike Srpske, (Službeni glasnik RS, br. 27/14).

Internet izvori

- www.ekoforumzenica.ba/wp-content/uploads/2021/11/Prirucnik_o_zasticenim_podrucjima.pdf, (pristupljeno 29.10. 2023.)
- <https://novival.info/bih-kasni-sa-primjenom-konvencija-o-zastiti-prirodnih-resursa/>, (pristupljeno 29.10. 2023.)
- <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=176>, (pristupljeno 29.10. 2023.)
- <https://rm.coe.int/1680080621>, (pristupljeno 30.10. 2023.)
- https://www.zzpudnz.hr/BASTINA/eupr_bast_andora, (pristupljeno 30.10. 2023.)
- <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176/signatures> (pristupljeno 3.11. 2023.)

The European Convention on Landscape is the first international document that exclusively deals with the protection of the European landscape. The aim of the article is to present and analyse all the provisions of the Convention, including the definition, scope and objectives, prescribed (general and special) measures and mutual cooperation and assistance in order to increase the effectiveness of the measures taken. Below is an overview of the state and application of the Convention in Bosnia and Herzegovina with an emphasis on the Federation of Bosnia and Herzegovina, analysing the definition, legal recognition of landscape, legal regulations and sub-legislation, jurisdiction, implementation of measures and landscape management.

Mr Ornela Rezinović, dipl.ing.graf.teh.
Zavod za zaštitu spomenika

Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika

U sedamdeset osam godine postojanja u kontinuitetu, Zavod je mijenjao službene nazive i adrese, formirao odjeljenja, prošao kroz rat, dobivao i gubio ingerencije, formirao stručnjake i najbolje što je mogao štitio i obnavljao kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine. Od 1953. godine do danas izdana su dvadeset tri broja godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika Naše starine. U tim izdanjima napisana su mnoga izvješća o radu Zavoda, o radu svih odjeljenja, detaljni opisi obnove objekata kulturnog naslijeđa, izdana rješenja o zaštiti, utrošenom novcu i..... niti jedno izvješće o arhivu.

Arhiv je rastao zajedno sa Zavodom, bio njegova riznica i čuvar svega postignutog u zaštiti kulturnog naslijeđa. Generacije studenata, znanstvenih radnika, stručnjaka iz oblasti kulturnog naslijeđa i zainteresiranih građana i danas se obraćaju ovom arhivu za informacije.

Nakon svega dvije godine od formiranja, dobivanjem samostalnosti u radu, tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine ima mali, ali dobro organiziran i uređen arhiv. Godine 1950., prva arhivska građa u arhivu Zavoda bila je planoteka u kojoj je tada bilo preko 200 tlocrta, crteža i skica objekata nepokretnog kulturnog naslijeđa BiH. Već 1952. godine, u fototeci se nalazi preko 1000 fotografija grupiranih prema vrsti objekta, teritorijalnoj smještenosti i abecednim redom, a 1953. godine ima i ustanovljen popis pokretnog i nepokretnog kulturnog naslijeđa s kartonima za svako kulturno dobro u kojemu su bili temeljni podaci objedinjeni u kartoteku.

U to vrijeme, Zavod radi i na:

- propagiranju kulturnog naslijeđa tadašnjim raspoloživim grafičkim medijima
- edukaciji mladih (putem kratkog filma „Što je to spomenik“ koji je emitiran na nastavnim priredbama)
- organiziranju izložbe
- suradnji sa svim relevantnim institucijama s posebnim osvrtnom na građevinske firme koje izvode veće građevinske radove u zemlji, u smislu prijavljivanja pronalaska arheološkog ili bilo kojeg drugog kulturno-povijesnog nalaza radi evidencije i zaštite
- problemu stručnih kadrova koji su stalni problem od formiranja Zavoda. U cilju rješavanja istog, Zavod intenzivira pronalaženje potrebnih stručnjaka i organizira edukacije već zaposlenih, s posebnim osvrtnom na terenski rad.

Sva ova aktivnost izravno utječe na obim arhivske građe Zavoda i njen diverzitet, tako da 1960. godine arhiv pohranjuje podatke u razuđenoj strukturalnosti koja ima sljedeći sadržaj:

- Odsjek za opće i pravne poslove
- Odsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove,
- Odsjek za likovno-konzervatorske poslove
- Odsjek za zaštitu prirode
- Referat za zaštitu spomenika NOB-e
- Referat za dokumentaciju
- Referat za orijentalnu epigrafiku
- Referat za arheologiju
- Referat za nadgrobne spomenike.

Permanentnost rada arhiva nastavlja se do 1991. godine, kada na samom početku rata dolazi do potpune fizičke devastacije Zavoda koji je tada bio smješten u sarajevskom naselju Grbavica, na samoj obali Miljacke - ratnoj liniji razgraničenja. Ovaj nesretni položaj dovodi do potpunog razaranja zgrade Zavoda s kojom nestaje u plamenu i najveći dio dokumentacije arhiva.

Stanje zgrade Zavoda na Grbavici, od rata do danas

Tadašnji djelatnici Zavoda su uspjeli spasiti dio arhiva. Spašena dokumentacija bila je nepotpuna i bez registara.

Nakon pregleda ostataka nekadašnjeg arhiva stanje je bilo sljedeće:

- spašena su rješenja za arhitektonsko naslijeđe. U ovaj broj ne ulazi preko 106 spomenika iz NOR-a koji nisu spašeni.
- Rješenja za spomenike prirode spašena su djelomično (1-280) U nedostatku ovih podataka koriste se Naše starine VIII iz 1960. godine u kojima su objavljeni popisi „Prirodne rijetkosti i ljepote BiH pod zaštitom“ i „Zaštićeni spomenici NOR-a“.
- Rješenja za pokretno naslijeđe (1-303)
- Projektna dokumentacija u ladičarima, nekompletna. Spašen je jedan dio projektne dokumentacije uvezane u knjige koja se nakon rata tretirala kao original.
- Spašena je jedna kasetna s fotodokumentacijom bez evidencijskih kartica zbog čijeg su nedostatka nakon rata, svi prijeratni djelatnici Zavoda po sjećanju pokušali dešifrirati objekte na fotografijama. Fotodokumentaciju čine negativ i jedan dio pozitiv.
- Spašeni su dosjei o objektima sa stručnim izvješćima nastalim do 1985. godine. Sve nakon te godine do 1990. godine izgorilo je na Grbavici.
- Knjižnica nije spašena.

Trajna oštećenja na arhivskoj građi i smještajnim kapacitetima

Iz rata Zavod izlazi skoro potpuno opustošen, bez adekvatnog smještaja, kadrovski osiromašenog i uništenog arhiva koji se do danas nije oporavio jer je uništena arhivska građa nenadoknativ gubitak svakog arhiva. Zauvijek izgubljeni originalni dokumenti ostaju u prošlosti kao nevidljive sjene, u sadašnjosti nedokučive informacije, a budućnosti amnezije praznine čije se prisustvo zauvijek osjeti.

Postratni period u Zavodu vrijeme je njegove osobne konsolidacije, mukotrpane analize oštećenja cjelokupnog kulturnog naslijeđa, zbrajanja i stupnjevanja štete, prikupljanja podataka za državu i sudske procese urbicida iz proteklog rata. Ostaci zavodskog arhiva imali su značajnu ulogu u ovim procesima.

Na samom početku obnove, 1997. godine, Zavod je dobio na poklon A4 skener koji je godinama koristio čak i za izradu zahtjevnih projekata. Digitalizacija svega, a najčešće arhivske građe u Europi je odavno počela dok je arhiv Zavoda, u kroničnom nedostatku svih resursa osim stručnosti i entuzijazma, još uvijek koristio darovani A4 skener.

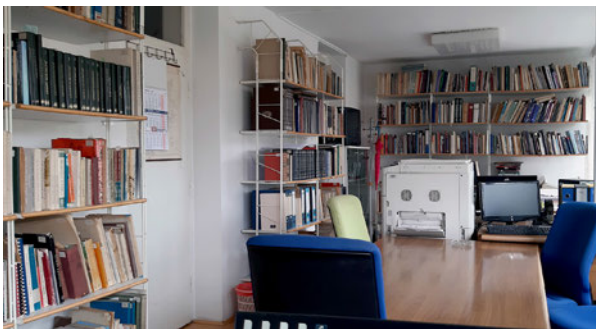
Godine 2009., arhiv je konačno, u svrhu digitalizacije arhivske građe kulturnog naslijeđa dobio namjenski skener A0 veličine s pratećim računarom za digitalizaciju planoteke i skener A3 veličine za digitalizaciju tekstualnih i drugih podataka. Godine 2011., arhiv je dopunjen jednim metalnim protupožarnim ladičarom A0 veličine za potrebe projektne dokumentacije, a 2020. godine, u svrhu nastavka digitalizacije arhivske građe koja je prekinuta prije par godina zbog nedostatka elektronskog prostora, dobiva 2 terabajta eksterne memorije za pohranu digitaliziranih podataka.

Sredinom ove godine, stigla je dugo očekivana beskiselinska ambalaža za fotografije, negative i slajdove. Sve tri kolekcije su oštećene nemogućnošću adekvatnog skladištenja. Interval oštećenja je od potpuno uništenih do dobro očuvanih. Specijalizirana ambalaža trebala bi zaustaviti proces propadanja.

Arhiv je u ovoj godini jednim dijelom opremljen i novim arhivskim policama. To su sva ulaganja u arhiv od rata do danas.

Knjižnica je ponovo formirana poklonima i donacijama. Radi se o specijalnoj, tematskoj knjižnici gdje knjižničarsku građu čine knjige (2141 naslov) i periodika (124 izdanja cca 19 znanstvenih časopisa) koja se bavi kulturnim naslijeđem Bosne i Hercegovine. Za knjižnicu je doslovno od rata do danas kupljeno 5 knjiga.

Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika smješten je u depou na drugom katu s velikim prozorima bez zamračenja orijentiranih na jug, tako da je

Biblioteka do prije šest mjeseci, i nedavno uređenje i adekvatno smještanje danas

Bez kiselin ambalaža za fotografije i slajdove, nabavljena prvi put za arhiv Zavoda

cjelodnevno osunčan. Tijekom ljeta, temperature u depou su veoma visoke. Tijekom zime, također, jer se depo zagrijava radijatorima. U prelaznim periodima proljeća i jeseni evidentni su nagli temperaturni skokovi koji izazivaju kondenz ili presušivanje zraka. Podna podloga je parket koji je neprihvatljiv za depoe. Sav arhivski namještaj star je između 30-50 godina. Početkom ljeta ove godine, neispravan i neuporabljiv namještaj uklonjen je iz arhiva.

Evidentna je i prostorna skučenost od cca 45 m² pa je u tu svrhu određena još jedna manja prostorija za pohranu koja je prethodno opremljena arhivskim policama, a depadansi arhiva koji su se nalazili u neuvjetnom podrumu Federalnog ministarstva kulture i športa, premješteni u nju.

Sva arhivska građa koja pristiže ima kategoriju dokumenata trajne vrijednosti. To u praksi znači da sva registraturna građa koju zaprimi arhiv Zavoda nema drugu kategorizaciju osim trajnu, i da se ona trajno pohranjuje i čuva radi njenog značaja za kulturu, povijest, kao informacija o načinu i obimu obnove ili buduća znanstvena istraživanja. Ovo naravno, zauzima prostor koji je oskudan, a priliv dokumenata skoro svakodnevno.

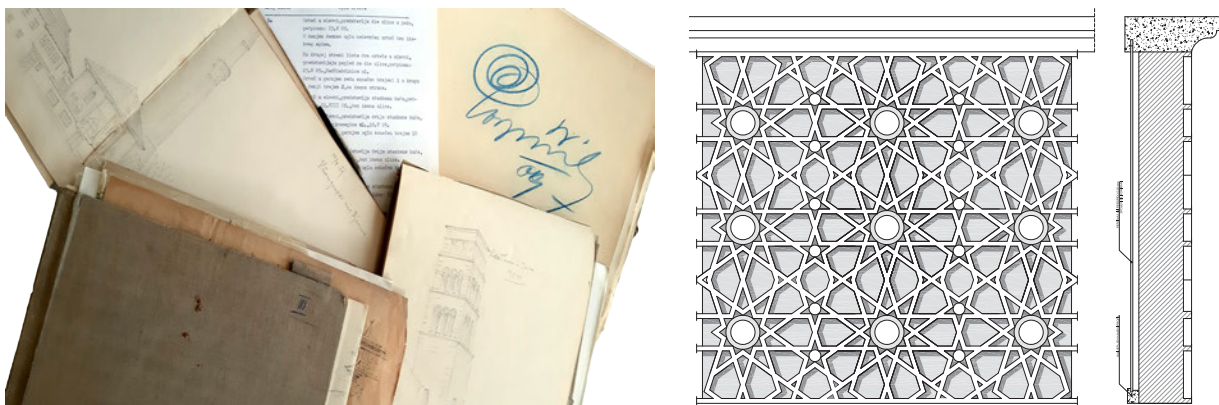
Veliki broj fotografija objekata kulturnog naslijeđa je neadekvatno pohranjen, nedigitaliziran i nema metapodatke za pretraživanje. Razlozi za ovo su brojni, a ključni razlog je donedavno nepostojanje uvjeta za adekvatno trajno pohranjivanje koje je za fotografije specifično. Ovo su stare fotografije gdje je nositelj foto informacije srebro-bromid, veoma osjetljiv na prirodnu svjetlost, naslojen želatinom kao zaštitnom slojem koja je u potpunosti organska, hidroskopna materija. Nakon skeniranja koje može

da ih ošteti, iako ih na taj način i spašava, bilo bi potrebno da se pravilno i trajno pohrane sukladno pozitivnim arhivskim praksama. Svako ponovno osvjetljavanje pri premještanju i arhiviranju izaziva nepovratna oštećenja.

Na ovaj problem, prirodno se nadovezuju potpuno pogrešno pohranjeni negativi bez evidencijskih kartica. Prvi problem je neidentificiranost, ali ne iziskuje hitno rješavanje. Mnogo veći problem je što se radi o velikom broju crno bijelih filmova smještenih u tzv. pasice za filmove koje su plastične i nešto manjem broju papirne. Pasica ima preko 8000, a broj potencijalnih fotografija je enormno veći jer se u svakoj pasici nalazi od 2-15 negativa širine 50 mm. Nasumičnim uzimanjem uzorka, utvrđen je u svakoj pregledanoj pasici jedan broj potpuno ili djelomično osvjetljenih negativa, znači, bespovratno uništenih jer su pasice transparentne. Zbog plastičnih transparentnih pasica koje ne propušta zrak, a propuštaju svjetlost, filmovi su međusobno slijepljeni i oštećuju se nasilnim manuelnim razdvajanjem. Skeniranje ovih negativa bi bio idealno rješenje za njihovo spašavanje. Za ovo je potreban skener sa specifičnim performansama. Postoje još neke tehnike kojima bi se ovi negativi mogli digitalizirati, ali kronični nedostatak temeljnih i novčanih sredstava u arhivu ne daje im svijetlu perspektivu.

Previsoka temperatura u depou arhiva tijekom cijele godine i nagle promjene temperature u proljeće i jesen nepovoljno utječe na fotografije i negative čija je idealna temperatura za čuvanje 15-18° C u kontinuitetu, a nagle promjene temperature u depou su uveliko vidljive, naročito na negativima.

U dvije aluminijske kasete smješteno je cca 2500 kolor slajdova nepokretnog kulturnog naslijeđa, dimenzija 35x23 mm i 50x50 mm u veoma dobrom stanju u plastičnim albumima koji od kondenza nastalog spomenutim temperaturnim skokovima i vremenskog zamora materijala ispuštaju supstancu koja taktilno djeluje kao masnoća i mogla bi oštetiti slajdove. Zbog ove pojave listovi albuma su slijepljeni i teško se odvajaju, a vidi se i prionulost na slajdove. Ovdje je bilo neophodno

Raznolikost arhivske građe Zavoda

hitno premještanje slajdova u adekvatne, kemijski neutralne albume ili namjenske kutije. Bilo bi potrebno digitalizirati ovu malu zbirku slajdova dok je još u dobrom stanju. Očekuje se nabavka namjenskog skenera čime bi se trajno riješio problem propadanja i nestajanja foto informacija koje Zavod posjeduje.

Knjižnica je tematska, smještena u uredski prostor koji se koristi. Donedavno su knjige bile smještene na otvorene police, izložene prašini, promjeni temperature, lakom izuzimanju bez nadzora, stalnom dodirivanju i naslanjanju uslijed prenatrpanosti namještajem.

Sada, prostor knjižnice je trajno riješen novim namještajem i čeka presigniranje radi potpune reorganizacije u svrhu lakšeg i ispravnog korištenja.

Digitalizacija arhiva

Do sada je digitalizirano:

- Planoteka je digitalizirana u potpunosti: 679 fajlova (7.402 lista A1, A2 i A0 formata, ukupnog obima 113GB) projektne dokumentacije. Projektna dokumentacija je imala prekid digitalizacije od nekoliko godina zbog nedostatka memorijskog prostora.
- Projekti nepokretnog kulturnog naslijeđa nastali u poslijeratnom periodu do danas: 37 objekata sa ukupno 3.529 projektnih listova u digitalnom obliku.
- Naše starine: Prvih deset brojeva (2.479 stranica A4) potpuno obrađenih za pretraživanje na Internetu i postavljenih na web stranicu FMKS.
- Fotografije – 4.032 digitaliziranih fotografija
- Elaborati, predmjeri, projekti nastali u periodu 2006. – 2017. godine, 1.408 elektronskih informacija
- Trenutno 2130 elaborata, separata, projekata održavanja, izvješća o istraživačkim projektima na objektima od kulturnog značaja koji dolaze na suglasnost o primjeni, smatraju se trajnom arhivskom informacijom. Stalni priliv ovih dokumenata stvara prostorno-smještajne probleme.

- Metapodaci arhivskih dokumenata uobličeni su u šest baza podataka. Ovako su korištene do veljače 2017. godine kada se objedinjuju u jedinstven namjenski pretraživač, GALIS.

Neophodno je iznijeti problematiku digitalizacije arhiva Zavoda izvan njegovih okvira zbog prirodne činjenice njegovog pripadanja društvenoj zajednici i svrshodnosti u okviru nje.

Digitalizacija u BiH nije provedena ako je promatramo kao organizacijsku transformaciju svih aspekata života nekog društva. BiH nije ni na početku digitalizacije jer nema niti jedan preduvjet za provedbu ovog procesa. Nema zakonskog okvira, standarda, digitalnog potpisa, tehnoloških i kadrovskih resursa, riješenih prava vlasništva i autorska prava u specifičnom pravnom ambijentu kulturnog naslijeđa. BiH je jedina u Europi koja nema uspostavljenu akademsko-istraživačku mrežu niti je član GEANT¹ mreže. Digitalizacijom društva ne možemo nazvati sporedna IT unaprijeđenja pojedinih službi na ograničenoj teritoriji.

S druge strane, arhivi kulturnog naslijeđa, muzeji, galerije i sve relevantne institucije koje su posredno ili neposredno usmjerene na promišljanje i rad na kulturnom naslijeđu, pa i zavodski arhiv, proveli su potpunu ili djelomičnu digitalizaciju prema vlastitim znanjima, tehničkim mogućnostima i međusobnoj razmjeni iskustava. Ovakav rad se temelji isključivo na individualnim odlukama o tehničkim aspektima digitalizacije, kao prvom u nizu uvjeta koje treba provesti da bi informacija bila na raspolaganju krajnjem korisniku. U BiH je digitalizacija kulturnog naslijeđa ostala na ovom prvom, tehničkom stupnju, bez interoperabilnosti među njenim nositeljima i s tek ponekim istupom stavljanja podataka na raspolaganje široj zajednici. Tu se praktično radi o skeniranju. U okviru tehničke problematike treba reći da se elektronski oblik

¹ GEANT je evropska akademska mreža povezana brzinama od 155 Mbit/s do 10 Gbit/s. To je opšteevropska mreža podataka za istraživačku i obrazovnu zajednicu.

informacije mijenja kroz vrijeme. Istina, već dugo su na mreži prisutni uobičajeni elektronski oblici koji se mogu uzeti kao standard i u njima obaviti pohranjivanje informacija, ali s obzirom na nagle zaokrete u informatičkom software-u nisu garancija da u budućnosti možete ostaviti informacije u obliku u kojem su danas i da se neće morati formatirati u neke buduće elektronske oblike, mada se za sada elektronski formati PDF i JPG čine čine dugoročnim i stabilnim. I problem odabira rezolucije prisutan je pri digitalizaciji bilo kog analognog oblika informacije i zavisi o kasnijoj upotrebi. Dakle, već početni stupanj digitalizacije je problematičan jer ne postoje standardi koji bi jasno regulirali tehničke performanse podataka za svaku vrstu kulturnog sadržaja i njegove točne instrukcije za čuvanje. Nešto bolja situacija je s tehničkom uređenošću podataka koji se razmjenjuju na Mreži. Varijabilnost u stupnju tehničke opremljenosti institucija koje u svojoj djelatnosti imaju neki oblik očuvanja kulturnog naslijeđa ima raspon od neposjedovanja tehničke opreme za digitalizaciju do posjedovanja opreme za izradu i čitanje holograma i izradu računarskih fotorealističnih 3D modela.

U svemu ovome, arhiv Zavoda učinio je isto što i ostale institucije. S raspoloživom opremom digitalizirani su dokumenti u optimalnoj rezoluciji za reprodukciju i pohranu. To znači da se mogu zadovoljavajućim kvalitetom materijalizirati, a da njihova pohrana ne zahtijeva velike količine memorijskog prostora. Još uvijek ne postoji digitalna dugovječnost, ali neki elektronski formati čuvanja pokazuju te tendencije pa su svi skenirani dokumenti spremljeni u njima.

Digitalizacija u punom smislu, primjenjena je na prvih deset brojeve godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika „Naše starine“. Taj materijal je skeniran, u potpunosti elektronski obrađen za pretraživanje uz zadržavanje autentičnog analognog izgleda i postavljen na web stranicu Federalnog ministarstva kulture i športa. Time je potpuno postignut smisao digitalizacije – stavljanje informacija na raspolaganje krajnjem korisniku u svrhu edukacije, znanstvenog istraživanja i informiranja. Ovim naglašavam značaj odluke i postupka jer je, još samo Knjižnica grada Sarajeva stavila na

raspolaganje korisnicima digitalizirane raritetne knjige i časopise. Svi ostali, značajni muzeji, arhivi i knjižnice, na svojim web stranicama imaju samo metapodatke o kulturnom naslijeđu, a neki ni to.

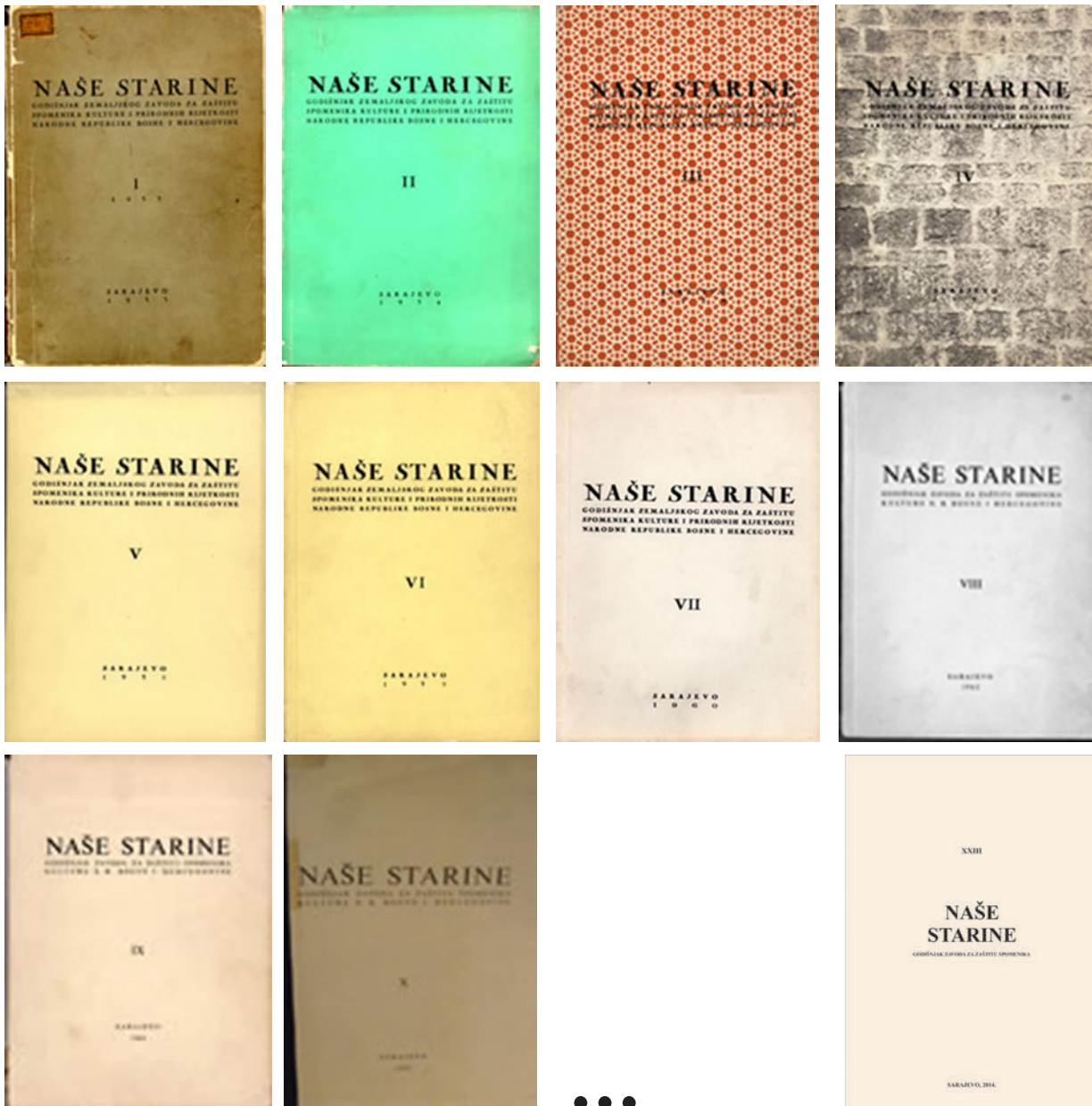
Puko skeniranje u arhivu Zavoda će se nastaviti, ali na digitalizaciju u svoj njenoj punoći, koja znači povezivanje svih relevantnih aktera zaštite kulturnog naslijeđa na nacionalnoj razini i šire, kao i digitalno predstavljanje i ponudu kulturnog naslijeđa širokoj publici, čekat će se neka bolja vremena i pojava efikasnih strateških dokumenata koji će urediti ovu oblast.

Događaja na ovu temu je bilo, ali svi su se sveli na konstatiranje stanja bez inicijative. Pojedinci se zaista trude i ostvaruju dobre rezultate, ali izvan sustavnih funkcioniranja teško se uklopiti i regionalno, a o integraciji u digitalnu europsku zajednicu sa svim njenim primijenjenim odlukama i aktima² iz ove oblasti teško je i misliti.

Zaključak

Arhiv Zavoda je u relativno lošem stanju, zavisno od kolekcije podataka koja se promatra. Neadekvatnost prostornog smještaja, kronični nedostatak materijalnog ulaganja u fizički opstanak dokumenata, nepotpuna tehnička, pravna i kadrovska opremljenost za digitalizaciju, otežano pretraživanje i prezentiranje samo su temeljni problemi. Ma koliko se ova dokumentacija činila oskudnom i beznačajnom u odnosu na prijeratni period, na nju se svakodnevno oslanjanju zavodski stručnjaci pri obavljanju svojih zadataka, studenti i znanstveni radnici, institucije koje se bave zaštitom kulturnog naslijeđa kao i svi ostali subjekti koji na bilo koji način dolaze u obvezu provjere prisutnosti objekata kulturnog naslijeđa ili na neki drugi način i iz svojih razloga žele podatke iz ovog arhiva. Bez obzira na trenutna društvena događanja i političke odluke, bilo bi neozbiljno i neodgovorno dopustiti trajni gubitak originalnih dokumenata, skupljenog decenijskog stručnog znanja i rada na kulturnom naslijeđu u svrhu kolektivnog pamćenja i očuvanja identiteta za neko buduće vrijeme.

² Lundska načela 2001.god.; Parmska povelja 2003. god.; Lisabonska strategija (agenda) 2020.god.

In its seventy-eight years of continuous operations, the Institute for the Protection of Monuments was changing its official names and addresses, establishing various organisational units; it experienced the war, gained and lost powers, trained experts and was doing its best to protect and restore the cultural heritage of Bosnia and Herzegovina. Since 1953, twenty-three issues of the Institute’s Yearbook titled “Our Antiques” have been released, in which numerous reports on the work of the Institute and its departments were published, as well as detailed descriptions of the restoration of cultural heritage objects, decisions on the protection, financial reports, but not a single report on the Archives. The Archives grew together with the Institute, as its treasury and the guardian of everything what was undertaken in the field of cultural heritage protection. Generations of students, scientists, experts in the field of cultural heritage and interested citizens have still been addressing this Archive in search of information.

Almedina Salihagić
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
Biblioteka i dokumentacioni centar

Dokumentiranje naslijeđa – digitalna zbirka Spomenički dosije

Zbirka Spomenički dosije je posebna zbirka biblioteke i dokumentacionog centra Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine koja obuhvaća različitu biblioteku i arhivsku građu prikupljenu ili nastalu u procesu postupka donošenja odluka o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine. Spomenička zbirka fizički je dostupna u prostorijama biblioteke, a njena posebna vrijednost je u tome što je ona u najvećoj mjeri digitalizirana i taj proces digitalizacije zbirke je kontinuirano otvoren kako bi se spomenička zbirka učinila dostupnom javnosti za istraživanje i proučavanje bosanskohercegovačkog naslijeđa. Prikupljanje, obrada, zaštita i prezentacija spomeničke zbirke nužna je u smislu očuvanja građe kao dijela kulturnog i društvenog identiteta i očuvanja spomenika. Cilj je očuvati cjelovitost i posebnost zbirke koja objedinjuje kompletnu dokumentaciju o nacionalnom spomeniku bez obzira na vrstu građe i medij na kojem je nastala. Ova zbirka ima kapacitet za unapređenje znanja kroz istraživanje, prikupljanje i dokumentiranje što je ključna uloga u svim sistemima očuvanja naslijeđa. Kulturna baština kao važan faktor prostorne identifikacije predstavlja dugoročan resurs za održivi razvoj. U tom kontekstu, zbirka Spomenički dosije predstavlja resurs za proučavanje i širenje znanja o spomenicima Bosne i Hercegovine. U radu će biti predstavljen koncept dokumentiranja spomenika kroz digitalnu zbirku Spomenički dosije koja ima posebnu vrijednost od značaja za proučavanje spomeničke baštine Bosne i Hercegovine.

Uvod

Kulturna baština, definirana UN Konvencijom o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine podrazumijeva materijalno i nematerijalno naslijeđe određene grupe ili društva kao ostavštinu prošlih generacija. U općem smislu, kulturna baština obuhvata širok spektar materijalnog i nematerijalnog stvaralaštva, koji je u svojoj suštini jedan od temelja nacionalnih korijena identiteta, te se sastoji od arhitektonskog naslijeđa, historijskih spomenika i pokretnih kulturnih dobara. Proces očuvanja naslijeđa u Bosni i Hercegovini, vrši se u skladu s Aneksom 8. Dejtonskog mirovnog sporazuma, međunarodnim konvencijama iz oblasti zaštite kulturnog naslijeđa, koje je Bosna i Hercegovina potpisala s ciljem da se osigura identifikacija, zaštita, očuvanje i prezentacija kulturne baštine. Dejtonskim mirovnim sporazumom, naslijeđe je prvi put u savremenoj historiji integrirano i postalo neodvojiv segment uspostave mira i poslijeratne obnove.

„Članom 6. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini definirano je šta je nacionalni spomenik: „pokretna i nepokretna imovina od velikog značaja za neku grupu ljudi sa zajedničkim kulturnim, historijskim, vjerskim ili etničkim naslijeđem, kao što su arhitektonski spomenici, umjetnička djela ili historijski spomenici; arheološka nalazišta; skupine zgrada, kao i groblja“.¹

¹ Sistemi i načini organizacije zaštite kulturno-historijskog naslijeđa/baštine u Bosni i Hercegovini <https://www.kulturnonaslijedje.ba/assets/files/1655123456-sistemi-i-načini-organizacije-zastite-kulturno-historijskog-naslijedabastine-u-bih.pdf>

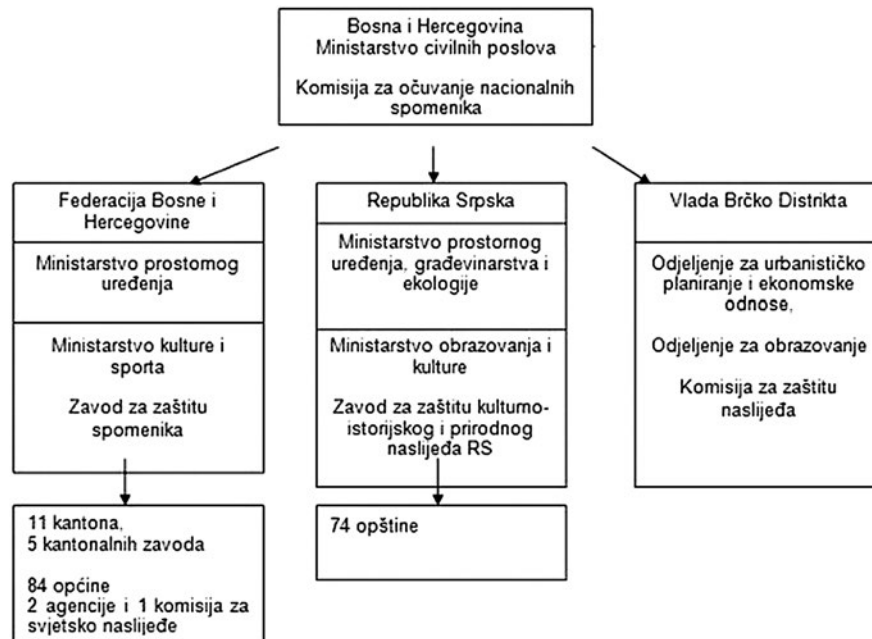
Jedan od osnovnih ciljeva očuvanja i razvoja kulturnog naslijeđa jeste da se najvrednija kulturna dobra zaštite kao nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu BiH). Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (dalje u tekstu Komisija) je jedna od bosanskohercegovačkih institucija za zaštitu i očuvanja naslijeđa koje baštine dugu tradiciju zaštite, očuvanja i prezentacije kulturnog naslijeđa. Kulturno naslijeđe u Bosni i Hercegovini heterogeno je i obuhvaća kulturna dobra nastala u širokom rasponu od prethistorije i antike do srednjovjekovlja, osmanskog i modernog vremena. „Očuvanje naslijeđa je aktivni proces koji omogućava održivi razvoj i upravljanje promjenama uz učešće svih strana u procesu, od lokalnih stanovnika, vlasnika dobara, do državne administracije. Značaj očuvanja naslijeđa nije samo u zaštiti fizičkih struktura, već i u onome što one znače za ljude, tj. genius loci (duhu mjesta)“.² Očuvanje i upravljanje nije izvedivo bez kontinuiranog prikupljanja i registracije podataka koji identificiraju historiju spomenika, njegove karakteristike, stanje očuvanosti i njegove moguće izmjene tokom cijelog životnog vijeka. Dokumentacija o dobrima kulturnog naslijeđa neizostavan je dio ukupne strategije zaštite. Kada je riječ o kulturno-historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine, danas se suočavamo s ozbiljnim problemima nedostatne dokumentacije i posljedicama takvog stanja. Značajan dio

² Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika. 2019. dostupno online: http://kons.gov.ba/data/Novi%20dokumenti/Publikacije/smjernice_bos_Gz.pdf

dokumentacije uništen je 90-tih godina uslijed ratnih dešavanja i ona je nepovratno izgubljena. Međutim, osim fizičkog gubitka uzrokovanog ratnim dešavanjima, činjenica je da danas u Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstvena baza inventariziranja i dokumentiranja zbog kompleksnog procesa zaštite naslijeđa koji je definiran kroz različite odgovornosti na nekoliko nivoa vlasti.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH donosi Odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom a provođenje donesenih odluka je na entitetskim i kantonalnim nivoima.

Administrativna struktura upravljanja naslijeđem u Bosni i Hercegovini

Administrativna struktura upravljanja naslijeđem u Bosni i Hercegovini

<https://www.kulturnonaslijedje.ba/assets/files/1655123456-sistemi-i-nacini-organizacije-zastite-kulturno-historijskog-naslijedabastine-u-bih.pdf>

Trenutno nema jedinstvenog propisa na nivou Bosne i Hercegovine za oblikovanje i identifikaciju dokumentacije o spomenicima. U skladu s tim, u institucijama koje se bave kulturnom baštinom dokumentacija često nije kompletna i različito je tretirana.

U želji da se Registar spomeničkog (graditeljskog) naslijeđa formira na državnom nivou što bi Bosnu i Hercegovinu približilo evropskim, odnosno svjetskim standardima i omogućilo jednostavniju, lakšu i efikasniju komunikaciju na lokalnom, državnom i međunarodnom nivou, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH je izradila prijedlog projekta za formiranje Registra spomeničkog (graditeljskog) naslijeđa Bosne i Hercegovine koji bi obuhvatio, prije svega, dokumentaciju relevantnih institucija u zaštiti i promociji kulturno-historijskog naslijeđa kao što su Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, Republički zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske, Arhiv Bosne i Hercegovine i Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Iako je projekt prije 15 godina uvršten u listu prioritetnih projekata institucija BiH, Komisiji nije dostavljena povratna informacija o mogućnosti podrške za implementaciju projekta od strane Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Formiranje Registra spomeničkog (graditeljskog) naslijeđa Bosne i Hercegovine na državnom nivou uz uključnje svih relevantnih institucija na području Bosne i Hercegovine čije se aktivnosti zasnivaju na zaštiti i promociji kulturno-historijskog naslijeđa pospjelo bi brže pronalaženje potrebne dokumentacije, sistematičnost korištenja iste kao i čitljivost različitih vrsta dokumentacije unutar Registra.

Biblioteka i dokumentacioni centar Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH

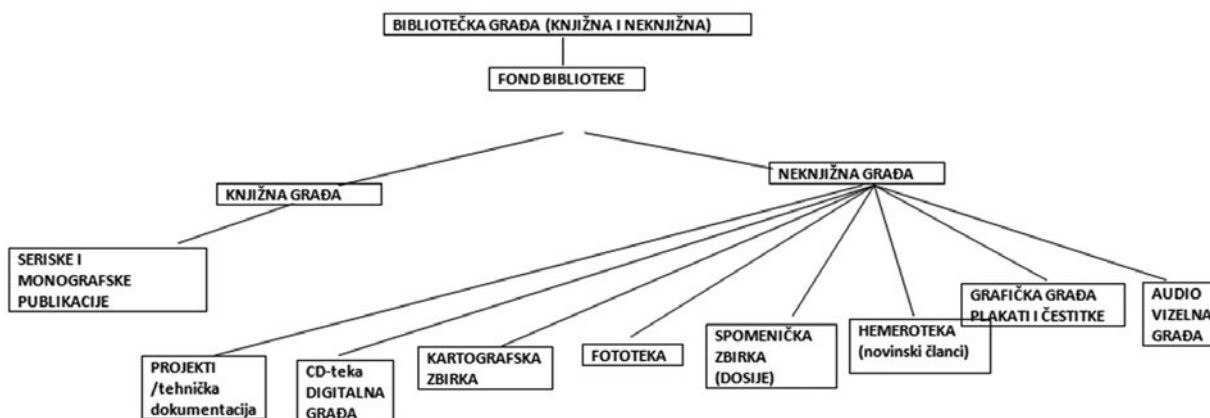
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika u okviru procesa donošenja odluka o proglašenju dobara nacionalnim spomenicima, objedinjuje svu postojeću arhivsku, historijsku, tehničku, arhitektonsku, fotografsku, pravnu, geodetsko-prostornu i drugu dokumentaciju za svaki pojedinačni spomenik u obliku *Spomeničkog dosijea*. Na ovaj način formiran je Registar spomeničkog naslijeđa - baza podataka u pisanoj i elektronskoj formi. Ovaj registar podataka je urađen prema standardima Vijeća Evrope ("Guidance on

inventory and documentation of the cultural heritage/issued by Council of Europe, 2009”). O bibliotečko-dokumentarnoj građi o nacionalnim spomenicima brine se biblioteka i dokumentacioni centar Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (u daljem tekstu biblioteka) čiji je rad definiran *Pravilnikom o radu biblioteke* (broj: 12-02.14-43/14-8).

U biblioteci se sistemski prikuplja, stručno obrađuje, čuva i daje na korištenje bibliotečka i dokumentarna građa i informacije neophodne za obavljanje i naučno-istraživačkog rada u procesu proglašenja dobara nacionalnim spomenicima. Zadatak biblioteke je da obezbijedi dostupnost svih vrsta informacija naučnih, stručnih i obrazovnih u štampanom ili digitalnom obliku koja tretira kulturno naslijeđe. Biblioteka je namijenjena prvenstveno uposlenicima Komisije, a na zahtjev je dostupna i drugim korisnicima: studentima, magistrantima, doktorantima i istraživačima u oblasti naslijeđa. Bitno je istaći da je fond biblioteke dostupan javnosti odnosno svima koji se interesuju za naslijeđe pod uslovima i na način utvrđen *Pravilnikom o korištenju dokumentacije Komisije* (broj: 01.2-0-983/03) i *Pravilnikom o radu biblioteke*. Strukturu vanjskih korisnika fonda biblioteke u najvećem dijelu čine studenti i naučni radnici koji se bave kulturnim naslijeđem.

Biblioteka raspolaže sa cca 20 000 bibliotečkih jedinica raspoređenih u fond knjižne i neknjižne građe. Bibliotečka građa u papirnom i digitalnom obliku organizirana je u slijedeće zbirke: fond monografskih i serijskih publikacija, fond projekata, fond kartografske građe, CD-teka, foto-dokumentacija, fond hemeroteke, fond grafičke građe, fond elektronskih izdanja (e-book, e-projekti, e-plakati i e-table), zbirka od posebne važnosti *Spomenički dosije*. U kontekstu proučavanja naslijeđa, biblioteka zagovara interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup u rasvjetljavanju složenih društvenih pogleda na naslijeđe pa stoga u interakciji s korisnicima dokumentacije Komisije razvija poseban fond magistarskih i doktorskih disertacija na temu kulturnog naslijeđa. Biblioteka je s ciljem prezentacije naslijeđa od 2005. do 2009. godine vodila aktivnosti vezane za izdavanje stručnog časopisa “*Baština*” (ukupno 5 izdanja), koji je licenciran u naučnim bazama EPSCHO i CEEOL.

ŠEMA BIBLIOTEČKE I DOKUMENTARNE GRAĐE U BIBLIOTECI I DOKUMENTACIONOM CENTRU

Šematski prikaz bibliotečke građe

Vrijeme u kojem živimo, 21. stoljeće, predstavlja vrijeme naglog razvoja nauke i tehnologije što utiče na razvoj društva općenito. Novotehnološko informacijsko doba zahtjeva neprekidno stjecanje novih znanja i vještina. Nove tehnologije donose nove izazove osiguranja relevantnosti, nameću potrebu prilagođavanja bibliotečke prakse inovacijama u digitalnom okruženju. Za biblioteku Komisije koja je počela s radom 2003. godine u vrijeme kada se tehnologija ubrzano razvija potreba za digitalnim sadržajem o nacionalnim spomenicima postaje ključna jer zahtijeva odgovor na društvene promjene koje su rezultat promjene korisničkih očekivanja generacije rođene uz nove tehnologije. Savremena biblioteka u svojoj suštini ma kako mala bila, predstavlja sinergiju različitih zadataka i usluga kojima nastoji ponuditi relevantna i specifična znanja za svoje korisnike. Ona predstavlja podršku stvaranju, dijeljenju i širenju znanja u široj društvenoj zajednici. Glavne aktivnosti biblioteke usmjerene su između znanja, informacija i korisničkih potreba u svrhu proučavanja, istraživanja i stvaranja novog znanja. Iako biblioteka danas nije jedino mjesto za pristup zabilježenom znanju, njena uloga je tim više značajnija jer daje relevantna, specifična i stručna znanja.

Biblioteka Komisije se u proteklom vremenu zahvaljujući digitalnoj zbirci *Spomenički dosije* etablirala u važan resurs za dokumentiranje i proučavanje spomenika Bosne i Hercegovine. Tokom godina rada broj vanjskih korisnika se postupno povećavao i danas iznosi cc 100 korisnika godišnje iz BiH, regije i svijeta.

13. Evidencije izdate dokumentacije

Statistički podaci o rješavanju zahtjeva za dostavljanje dokumentacije iz
Biblioteke i dokumentacionog centra za 2020. godinu

Ukupan broj zahtjeva: 66

Pozitivno riješeni zahtjevi: 58

Nema tražene dokumentacije: 3

Nije preuzeta dokumentacija: 3

Nema odgovora:

Ostalo (nije predmet dostavljanje dokumentacije): 2

Nacionalni spomenici za koje je tražena dokumentacija: 88

Dostavljena dokumentacija: fotografije- 90; tehnička dokumentacija – 78; prezentacije – ; zone zaštite- 11, i odluke – 20 .

Broj akta	Pošiljalac	Opis akta	Datum prijema	Datum rješenja
12-49.2-27/2020-66	Berina Amidžić	Zahtjev za izdavanje dokumentacije zapečinu Badanj	25.12.2020	28.12.2020.
12-49.2-27/2020-65	Lejla Kahrović Handžić, Sarajevo	Zahtjev za izdavanje dokumentacije za Crni Vrh u Sarajevu	24.12.2020	25.12.2020.
12-49.2-27/2020-64	Emina Osmanović	Zahtjev za izdavanje dokumentacije za Saburinu kuću u Sarajevu	15.12.2020	18.12.2020.
12-49.2-27/2020-63	Bedrija Bisić	Zahtjev za izdavanje dokumentacije za Dom kulture u Konjicu	09.12.2020	21.12.2020.
03-49.2-27/2020-62	Općina Centar, načelnik	Povrat dokumentacije za za izgradnju poslovnog objekta Marija Green Tower u Sarajevu	09.12.2020	09.12.2020.
11-49.2-27/2020-62	Općinski sud u Lukavcu	Zahtjev za izdavanje Odluke za Vilu "Solvay" u Lukavcu	08.12.2020	U pripremi
12-49.2-27/2020-61	Pavle Krstić	Zahtjev za izdavanje dokumentacije za Stari grad	07.12.2020	09.12.2020.

Izvod iz evidencije vanjskih korisnika biblioteke

Želeći aktivno učestvovati u evropskim razvojnim tokovima digitalizacije dokumentovane građe o kulturno-historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je uključena u Projekat uspostavljanja evropske mreže o kulturnom naslijeđu (European Heritage Network- HEREIN) pokrenut od strane Vijeća Evrope 1999. godine. Cilj projekta je olakšati pristup kulturnom naslijeđu i informacijama o naslijeđu uz pomoć savremene informacijske tehnologije kao i osiguranje interaktivnog informacionog sistema o kulturnom naslijeđu namijenjen svima koji su zainteresovani za kulturno-historijsko naslijeđe.

Zbirka posebne vrijednosti *Spomenički dosije*

Osnovna je svrha stvaranja dokumentacije postizanje što tačnije predodžbe o nacionalnom spomeniku kako bismo ga mogli što bolje upoznati i zaštititi za buduće naraštaje. S druge strane, dokumentacija nam omogućuje da zabilježimo intervencije na nacionalnom spomeniku, što je vrlo važno za djelotvornu zaštitu. Dokumentiranje predstavlja neizbježan faktor u organiziranoj djelatnosti zaštite nacionalnih spomenika. Kada govorimo kulturnom naslijeđu BiH samo na osnovu potpunog istraživanja dostupne dokumentacije i na osnovu terenskog istraživanja moguće je pripremiti odgovarajući prijedlog odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom. Uspostavljanje sistema arhiviranja dokumentacije spomeničkih

je jedinica vrši se putem fonda *Spomenički dosije* gdje je sav postojeći materijal okupljen oko spomenika kao centralne jedinice, grupiran prema lokaciji (mjestu) spomenika i vrsti spomenika. Za potrebe izgradnje *Spomeničkog dosijea* izrađen je integrirani dokumentacijski protokol za prikupljanje i organiziranje podataka koji se nadovezuju na određene dokumentacijske postupke, a koji obuhvaćaju sve parametre koji se odnose na spomenik. Na taj način je dokumentacija standardizirana za arhiviranje tj. odlaganje, označavanje i obradu što će nadalje olakšati ustrojstvo digitalnih datoteka.

Danas postoji cijeli niz međunarodnih smjernica za izradu spomeničkih inventara. Vodeću ulogu u izradi takvih međunarodnih dokumenata imaju Vijeće Evrope, ICOM-ov međunarodni komitet za dokumentaciju CIDOC i Getty Art History Information Program, a njihova je osnovna svrha poboljšanje komunikacije između nacionalnih i međunarodnih institucija zaduženih za dokumentiranje i zaštitu kulturnog naslijeđa.

Dokumentiranje predstavlja proces prikupljanja, selekcije, obrade, raspoloživih podataka i dokumentacije i svih informacija dobijenih naučnim istraživanjem i njihovu komparativnu analizu. Ovaj proces se odvija na tri nivoa koji se međusobno nadopunjuju:

- prikupljanje dokumentacije,
- obrada i digitalizacija dokumentacije,
- čuvanje i publiciranje stručnih i naučnih radova i izdanja dokumentarne građe, te njihova javna dostupnost.

Rad na terenu posebno je važan za kompletiranje dokumentacije o dobru i daje uvid u trenutno stanje dobra. Tokom procesa istraživanja na terenu potrebno je izraditi terenski karton, tj. zapis o stanju dobra uz grafičku i fotografsku/video dokumentaciju.

Prikupljanje dokumentacije se vrši kroz analizu bibliotečkih, arhivskih i muzejskih izvora na različitim medijima (papirnim i elektronskim) te snimanje samog dobra na terenu. Ovako prikupljena dokumentacija se u biblioteci digitalizira i oblikuje u datoteke na serveru Komisije. Osnovnu datoteku čini spomenik unutar kojeg se nalaze poddatoteke koje su raspoređene na dokumentaciju (administrativno-pravnu, geodetsko-prostornu, tehničko-projektnu dokumentaciju, e-dokumentacija i mape), foto-dokumentaciju (arhivske i nove fotografije), pp prezentaciju, odluku o proglašenju i grafički prilog zona zaštite.

Zbirka *Spomenički dosije* čuva se kao zbirka posebne vrijednosti koja je kataloški i predmetno obrađena s pečatom Komisije. U skladu sa Zakonom o autorskim pravima i međunarodnim standardima i preporukama, odluka Komisije o proglašenju nacionalnog spomenika sadrži bibliografiju svih pronađenih izvora koji se tiču nacionalnog spomenika. Dokumentacija koja čini zbirku *Spomenički dosije* čuva se u papirnom i digitalnom obliku. Spomenička zbirka se dopunjuje nastankom nove dokumentacije ili pronalaskom novih bibliografskih izvora. Također, dokumentacija koja nastaje izmjenom odluke ili procesom monitoringa na nacionalnim spomenicima se hronološki evidentira u postojeću datoteku o nacionalnom spomeniku. Za svaki nacionani spomenik se vodi stepen dokumentiranosti. Zbirka je inventarisana u papirnom i digitalnom katalogu.

Ciljevi dokumentiranja

Ciljevi dokumentiranja dobara prilikom njihovog razmatranja za upis na Listu nacionalnih spomenika, kao i dokumentiranja samih nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine su sljedeći:

- provesti sistemsko i sveobuhvatno prikupljanje dokumentacije i podataka o svakom dobru za koje se razmatra upis na Listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine;
- evidentirati posebno bitne i/ili osjetljive karakteristične elemente (gdje se pod elementima ne misli samo na fizičke karakteristike dobra, već i na odnose, historijske fakte i drugo);
- sakupiti stavove o značaju i vrijednostima dobra od svih (ili što je moguće više) zainteresiranih strana;

- procijeniti značaj dobra te time osigurati osnovu za strateško upravljanje naslijeđem i cjelovito očuvanje nacionalnog spomenika;
- dokumentirati dobro, karakteristične detalje, ambijentalne i prostorne odnose te trenutno fizičko stanje predmetnih dobara kako bi se odredile adekvatne mjere zaštite svakog pojedinog nacionalnog spomenika;
- dokumentirati sve promjene na dobrima kao i planirane intervencije (fizičke, prostorne kao i funkcionalne prirode) kako bi se donijela što ispravnija i na stvarnom stanju zasnovana odluka o budućem upravljanju i korištenju dobra – sastavni dio mjera zaštite nacionalnih spomenika;
- objediniti i obraditi svu prikupljenu dokumentaciju kako bi se formirao/kompletirao spomenički dosije određenog dobra i Registar naslijeđa Bosne i Hercegovine;
- publicirati ili učiniti javno dostupnom prikupljenu dokumentaciju o nacionalnim spomenicima (putem stručnih izdanja – godišnjaka, priručnika, tematskih monografija i dr. i organizacije skupova, seminara i okruglih stolova na temu naslijeđa);
- osigurati polazne podatke za opsežnija, tematska i periodična stručna i naučna istraživanja dobara ili njihovih dijelova;
- osigurati polazne podatke i smjernice za izradu projekata konzervacije (konzervacije u najširem smislu intervencija na naslijeđu) te izradu prostorno-planske dokumentacije;
- identificirati prioritete u djelovanju na dobrima (hitne mjere zaštite i vrste intervencija);
- promovirati razumijevanje i pozitivan odnos ka nacionalnim spomenicima i naslijeđu generalno;
- razmjenjivati dokumentaciju ali i informacije o nacionalnim spomenicima sa ostalim institucijama, organizacijama i udruženjima koje se direktno ili indirektno bave zaštitom i očuvanjem naslijeđa.³

Zaključak

Važan segment rada biblioteke i dokumentacionog centra Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine svodi se na nastojanja za finaliziranjem procesa dokumentiranja i digitalizacije bibliotečko-dokumentarne građe o nacionalnim spomenicima. Prikupljeni podatci o kulturnom dobru tek su primarna građa koju treba obraditi (sortirati, razvrstati, klasificirati), nakon čega dobivamo dokumentaciju pogodnu za daljnju stručnu i namjensku uporabu. U biblioteci je razvijena jedinstvena zbirka *Spomenički*

³ Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika. 2019. (Salihagić, Almedina. dio: Dokumentiranje naslijeđa) dostupno online: http://kons.gov.ba/data/Novi%20dokumenti/Publikacije/smjernice_bos_Gz.pdf

dosije koja predstavlja bazu podataka urađenu prema standardima Vijeća Evrope, kao rezultat objedinjavanja sve postojeće arhivske, historijske, tehničke, arhitektonske, fotografske, katrografske i druge dokumentacije za svaki pojedinačni spomenik. Dokumentarna građa o nacionalnom spomeniku stvara se dugotrajnim procesom prikupljanja i bilježenja podataka o kulturnoj baštini. Taj proces nikada ne može biti završen jer se dostupno znanje o određenom nacionalnom spomeniku pa i samo stanje spomenika mijenja iz dana u dan te je dokumentaciju konstantno potrebno dopunjavati novim spoznajama i referentnim podacima. Složenost baštine koju

dan danas treba inventarizirati i njena interakcija s našim svakodnevnim životnim okruženjem zahtjeva jasnu definiciju i usklađivanje sa evropskim praksama. Proces dokumentiranja podržava proces vrednovanja dobra, doprinosi njegovom potpunijem razumijevanju, zaštiti i očuvanju. Dokumentiranje nacionalnih spomenika predstavlja jednu od ključnih okosnica zaštite i očuvanja naslijeđa. Uzimajući sve navedeno u obzir, može se zaključiti da je od krucijalnog značaja iskoristiti potencijal digitalnog doba kako bi se poboljšao kvalitet informacija i podataka o nacionalnim spomenicima i dalje nastavila razvijati zbirka *Spomenički dosije*.

Literatura:

1. Karun, Bedra. KULTURNA BAŠTINA – ZAJEDNIČKI IMENITELJ BIBLIOTEKA, ARHIVA I MUZEJA. Bosniaca časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, No. 66. 2007. Dostupno online na: <file:///C:/Users/almedina.salihagic/Downloads/163-Article%20Text-489-1-10-20170426.pdf>
2. Križaj, Lana. Trezarus spomeničkih vrsta - podatkovni standard u inventarima graditeljske baštine. Ministarstvo kulture Hrvatske, 2017. Dostupno online na: [Ministarstvo kulture MALA BIBLIOTEKA 18_2016.pdf \(gov.hr\)](#)
3. Krpeljević, Ljiljana i Špoljarić, Marijana. Iz spomeničkog blaga Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek. dostupno online na: <https://hrcak.srce.hr/clanak/170287>
4. Glišović, Jelena i Milutinović, Ana. Posebne zbirke u kontekstu zaštite kulturne baštine i kao poticaj kulturnog razvoja. 2017. Dostupno online na: <https://hrcak.srce.hr/file/311355>
5. Guidance on inventory and documentation of the cultural heritage (2009). Dostupno online na: [PDF - Guidance on inventory and documentation of the cultural heritage \(coe.int\)](#)
6. Identification and Documentation of Modern Heritage. World Heritage papers Vol. 5. UNESCO World Heritage Centre. Pariz, 2023. Dostupno online na: [publi_wh_papers_05_en.pdf](#)
7. Sotirov-Đukić, Vaska. Kreiranje digitalnih zbirki u baštinskim institucijama korištenjem DST. *Međunarodni simpozij digitalizacije kulturne baštine Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.145 Rizvić, S. (2019). Cultural Heritage Digitalization in BiH. *VIPERC@IRCDL 2019*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Elektrotehnički fakultet. 2010.
8. Sučić, Lucija. Digitalizacija baštine na primjeru multimedijske platforme “Zaspal Pave” (završni rad). Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka, 2020. Dostupno online na: [Sučić Lucija - Završni rad \(nsk.hr\)](#)
9. Mićević – Đurić, Tatjana. Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije. Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine. Dostupno online na: https://issuu.com/gorcindizdar/docs/publikacija_stecakmap_digital/s/10473907
10. Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika. Sarajevo, 2019.
11. Dostupno online na: http://kons.gov.ba/data/Novi%20dokumenti/Publikacije/smjernice_bos_Gz.pdf
12. Studija sistemi i načini organizacije zaštite kulturnohistorijskog naslijeđa/baštine u Bosni i Hercegovini - sa osvrtom na mjesto i ulogu civilnog sektora u zaštiti, korišćenju i promociji pojedinih grupa baštine. Asocijacija za interkulturalne aktivnosti i spašavanje naslijeđa u Bosni i Hercegovini / AIASN_a, 2021. Sarajevo. Dostupno online na: <https://www.kulturnonaslijedje.ba/assets/files/1655123456-sistemi-i-nacini-organizacije-zastite-kulturno-historijskog-naslijedabastine-u-bih.pdf>
13. Zakon o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (“Službene novine Federacije BiH”, br. 2/02, 8/02, 27/02, 6/04, 51/07) Zakon o zaštiti i korištenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa («Službeni list SRBiH», br. 20/85, 12/87, 3/93, 13/94).

The Monument Collection is a special collection of the Library and Documentation Centre of the Commission for the Preservation of National Monuments of Bosnia and Herzegovina, which includes various library and archival materials collected or created in the decision-making process on proclaiming the national monuments of Bosnia and Herzegovina. The Monument Collection may be viewed in the premises of the Library. Its special value is that it has been digitized to the greatest extent; the process of digitizing being continuously ongoing with the purpose of making the Collection accessible to the public for research and study of the heritage of Bosnia and Herzegovina. The collection, processing, protection and presentation of the Monument Collection is necessary in terms of preserving the material as a part of the cultural and social identity and preservation of the monuments. The goal is to preserve the integrity and uniqueness of the Collection, which brings together complete documentation about the national monument, regardless of the type of material and the medium on which it was created. This Collection has the capacity to advance the knowledge through research, collection and documentation, which is a key role in all heritage preservation systems. Cultural heritage as an important factor of spatial identification represents a long-term resource for sustainable development. In this context, the Monument Collection represents a resource for the study and dissemination of the knowledge about the monuments of Bosnia and Herzegovina. This article presents the concept of documenting the monuments through the digital Monument Collection, which has special values of importance for the study of the monumental heritage of Bosnia and Herzegovina.

Mr.sci. Amra Hadžihasanović, nastavnik. lik. umjet.

Zavod za zaštitu spomenika

Saradnja Zavoda za zaštitu spomenika sa “JP BH Pošta” u produkciji i promociji prigodnih i redovnih poštanskih maraka

Od vremena nastanka prvih poštanskih maraka kao sredstava u poštanskom saobraćaju početkom 19 stoljeća, u isto vrijeme se razvila praksa sakupljanja maraka kao posebna djelatnost poznata pod nazivom filatelija. Veoma brzo postalo je jasno da poštanska marka nije samo novčana protuvrijednost poštanske usluge već istovremeno i umjetnički i kulturni fenomen ali i riznica znanja o brojnim fenomenima koji se tiču čovjeka, društva, prirode i univerzuma. Stoga se može reći da je filatelija danas znanost koja između ostalog izučava kulturu, baštinu i prirodne fenomene određenih država i njihovih naroda, odnosno njihovo cjelokupno kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe.

Bosna i Hercegovina također spade u one države i društva koja imaju dugu tradiciju produkcije poštanskih maraka i filatelije već više od 140 godina. Od prve poštanske marke koja je izdata u našoj zemlji u ljeto 1879. godine pa do danas, produkcija poštanskih maraka prerasta u svojevrsnu kulturno-umjetničku djelatnost koja će postati i jedan od vizuelnih simbola nacionalne kulture države Bosne i Hercegovine.

U prvim mjesecima agresije na našu zemlju, djelatnost produkcije poštanskih maraka koja je postojala i u bivšoj državi nakratko je zaustavljena ali je vrlo brzo oživljena s prvim ratnim izdanjem u oktobru 1993. godine sa motivom državnog grba Bosne i Hercegovine s ljiljanima.

“JP BH POŠTA” koja je nasljednik “JP PTT saobraćaja BiH” nastavila je produkciju poštanskih maraka i u najtežim ratnim okolnostima i razvijala je sve do danas kada nastaje poseban odjel koji je ovu djelatnost organizirao u skladu sa svim važećim standardima i procedurama u savremenom

svijetu. To podrazumjeva likovnu opremu poštanskih maraka, FDC-koverti, prigodnog žiga, biltena i drugog promotivno-propagandnog materijala ali i organizaciju svih poslova i aktivnosti vezanih za produkciju i promociju ovih izdanja. Ova djelatnost se također odnosi i na koordinaciju i povezivanje s brojnim institucijama i organizacijama među kojima je i Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine.

Imajući u vidu ulogu i značaj poštanske marke kao medija za prezentaciju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Zavod za zaštitu spomenika prihvata inicijativu za saradnju sa “JP BH POŠTA” još ratne 1993 godine predlažući za štampu poštansku marku s motivom bosanskog ljiljana (*lilium bosniacum*). Ova saradnja se nastavila i u narednom period, a od 1999 godine se odvija u kontinuitetu. Zavod je redovno učestvovao na Pozivu za učešće u predlaganju tema i motiva za izdanje prigodnih i redovnih poštanskih maraka za svaku narednu godinu koje je “JP BH POŠTA” uputila svim organizacijama i institucijama u vidu jedinstvenog obrasca.

Istovremeno, Zavod pruža stručnu pomoć i podršku BH Pošti u različitim poslovima koji prate ova izdanja. To se odnosi na konsultacije vezane za umjetničko oblikovanje predloženih motiva na poštanskoj marki, zatim davanje saglasnosti za prihvaćene prijedloge i njihova likovna rješenja kao i ustupanje fotografija iz bogate arhive Zavoda koje su služile kao osnova za izradu likovnih rješenja poštanskih maraka. U realizaciji promotivnog materijala Zavod je također uradio veliki dio posla koji se odnosi na izradu biltena sa davanjem podataka i informacija a vrlo često i cijelih tekstova koji su tretirali predmetno kulturno-historijsko ili prirodno dobro.

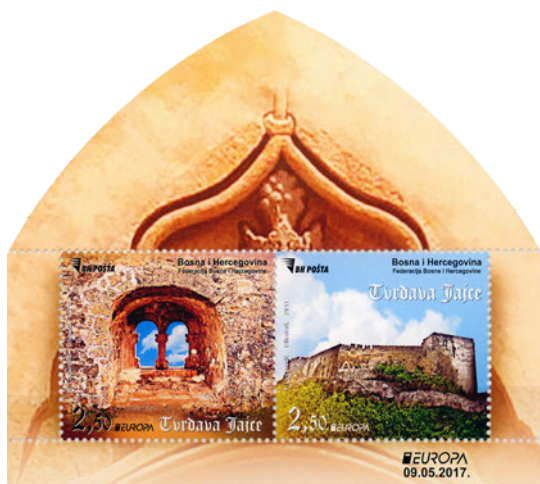
Veliki dio prijedloga dobara kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa koji je Zavod dostavio BH Pošti nije realiziran kroz dosadašnja izdanja poštanskih maraca, ali ti prijedlozi i dalje ostaju validni do njihove konačne realizacije.

Prijedlozi koje je Zavod do danas dostavio a koje je BH Pošta realizirala su: u 2004. godini Despića kuća i Svrzina kuća, u 2005. godini, Aladža džamija, Manastir Žitomislić kod Mostara, Samostan Plehan, u 2006. godini, Kasnoantička bazilika u Brezi, u 2008. godini, Pećina Vjetrenica, u 2010. godini, Stari grad Ostrožac, u 2012. godini, Rustempašića kula u Bugojnu, u 2013. godini, Musafirhana u Fojnici i stanbeni kompleks Velagićevo, u 2015. godini, Konjičko drvorezbarstvo, nematerijalno kulturno naslijeđe i u 2017. godini Evropa-Zamkovi-Tvrđava Jajce.

Dakle, Zavod za zaštitu spomenika kontinuirano i aktivno saraduje sa "JP BH POŠTA" već dugi niz godina i pruža stručnu pomoć i podršku u gotovo svim fazama u procesu realizacije prigodnih poštanskih maraka. Zavod je također prepoznao i podržao strategiju emisijske politike poštanskih maraka koju je BH Pošta iskazala u nastojanju da blagovremeno i adekvatno aktualizira sve značajne teme i datume za našu državu i društvo, a napose one koje tretiraju oblast naše kulturne baštine. Imajući u vidu izvanredan potencijal poštanske marke kao specifičnog medija za prezentaciju i promociju kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine kako u zemlji tako i u svijetu, Zavod je ostvario uspješnu i plodnu saradnju sa "JP BH POŠTA". Ta će se saradnja svakako nastaviti a vjerujemo i razvijati i u budućnosti za što postoji obostran interes, a što je u konačnici doprinijelo promociji i boljem imidžu države Bosne i Hercegovine.

Stari gradovi

Mostovi

Sakralni objekti

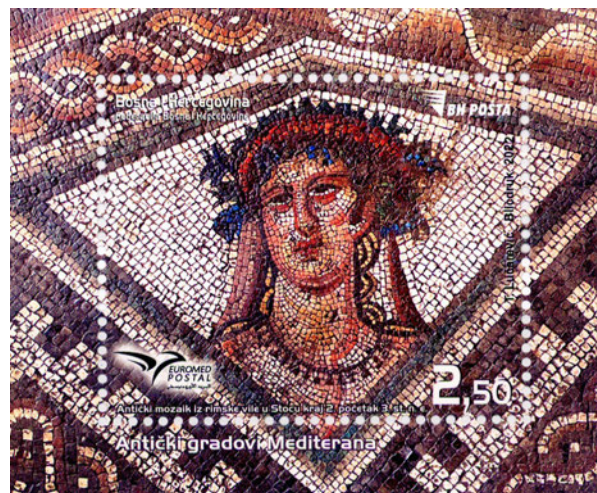
Stambeni objekti

objekti

Pokretno naslijeđe

Znamenite ličnosti

Robert Stergar, dipl.ing.arh.
 Dr Adnan Kaljanac
 Doc.dr.sc. Tino Tomas
 Jesenko Hadžihasanović, MA

Saradnja Zavoda za zaštitu spomenika i tima arheologa na trasi Koridora Vc

Izgradnja Koridora Vc kroz Bosnu i Hercegovinu je svojom projektnom dokumentacijom i planiranom trasom od jugakasjeveru zahvatila različita područja u arealu od geografskog do arheološkog pojma. Prolazeći kroz krajolik Hercegovine i pružajući se kroz brdovita područja srednje Bosne, sve do primicanja prostoru toka rijeke Save i ravničarskim predjelima, Koridor Vc je svojom putanjom zahvatio brojna poznata i nepoznata arheološka nalazišta. Negdje je bila riječ o gradinskim lokalitetima, negdje pak o prahistorijskim tumulima, a na drugim mjestima su se prilikom istraživanja otkrili i značajni lokaliteti poput utvrda antičkog perioda. S druge strane, uvid u veći broj lokaliteta, njihove pozicije i ranija evidentiranost ili pak nepoznatost su omogućili stvaranje jasnije slike o ranijem poznavanju arheološkog stanja u Bosni i Hercegovini, prvenstveno u evidenciji Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine. U tom smislu, pozicioniranje arheoloških lokaliteta na precizne i georeferencirane mape u prostoru je također omogućilo uvid u stanje preciznosti ranijih podataka i njihovog pozicioniranja u prostoru.

Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta je kao nadležna institucija rukovodio ovim i drugim radovima koji nisu navedeni na ovom mjestu, a u okviru radova na Koridoru Vc. Propisana metodologija istraživanja je podrazumijevala radove u nekoliko faza: Prvu fazu su podrazumijevale različite vrste prospekcijskih istraživanja, bilo klasičnim rekognosciranjem, geofizičkim snimanjem ili probnim iskopavanjem po pojedinima dionicama, a najčešće kombinaciju navedenih. Prema postignutim radovima, nadležna institucija u Federaciji BiH, Zavod za zaštitu spomenika, donosio je odluke o potrebama sistematskog istraživanja, arheološkog nadzora ili u ekstremnim slučajevima i pomjeranja trase Koridora Vc ovisno o procjenjenom značaju evidentiranog spomenika.

Cilj ovog rada je, u skladu s navedenim, prikazati jedan dio evidentiranih spomenika i istraženih dionica Koridora Vc, a s ciljem prikazivanja pregleda dosadašnjih radova u periodu 2018-2023. godine, izvedenih u okviru izgradnje ove značajne komunikacije za Bosnu i Hercegovinu.

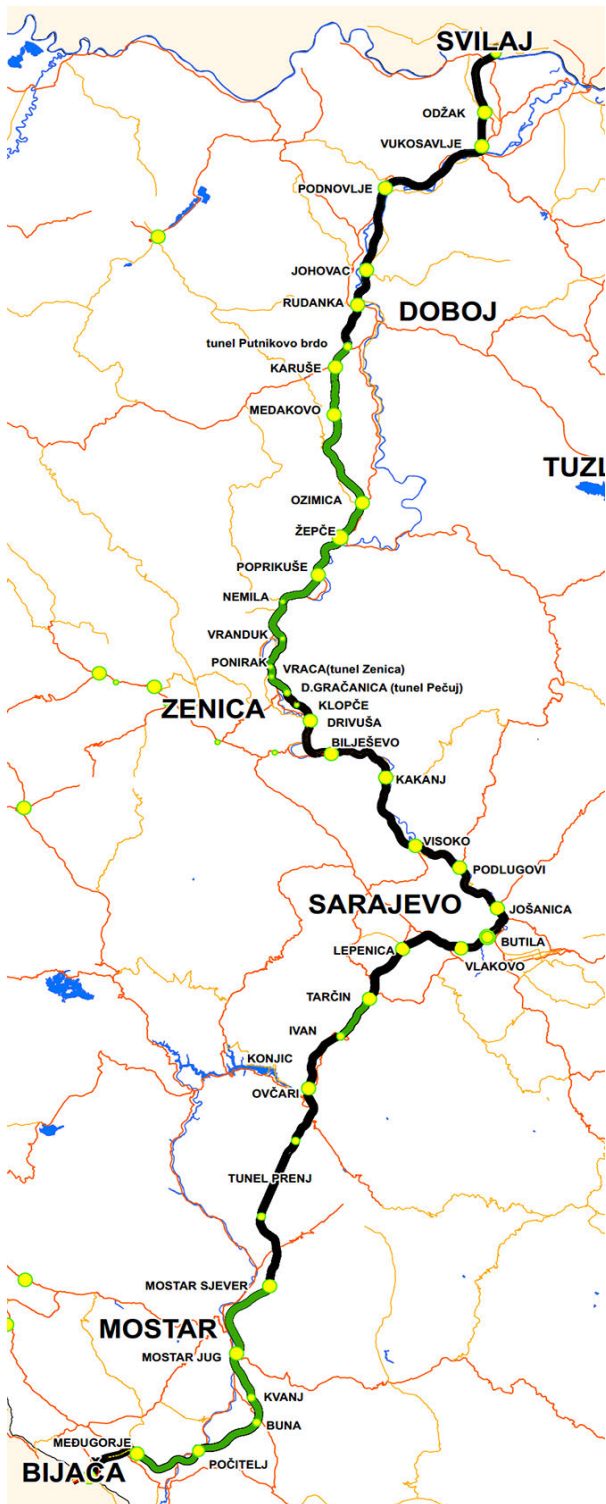
Popis trasa i lokaliteta

1. Dionica Mostar Jug-Počitelj - Poddionica Buna-Počitelj

U okviru šireg areala oko trase poddionice Buna-Počitelj Autoputa Koridor Vc tokom proteklih 150 godina nisu vođena nikakva sistematska istraživanja kojima bi se izvršilo istraživanje kompletne površine koju zahvata prethodno navedena poddionica. No, ipak je u prošlosti došlo do više rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno više probnih iskopavanja, ali i nekoliko kampanja sistematskih istraživanja.

Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na ovom području se mogu izdvojiti prije svega rekognosciranja koja je obavio Radimsky 1895. godine, te je tom prilikom evidentirao lokalitet Kuparice (Radimsky, 1895, 218). Nakon ovih je potrebno skrenuti pažnju na manja rekognosciranja koja je obavio Carl Patsch prije 1906. godine, a koji je u objavljenom radu kratko opisao Gradinu u blizini Bivoljeg Brda (Patsch 1906, 378). Isti prostor u kontekstu srednjega vijeka navodi i Marko Vego tokom 1950-ih, također veoma kratko (Vego 1957, 267). U svom monumentalnom djelu o srednjovjekovnim stećcima, Šefik Bešliagić je opisao stećke sa nekropola oko Lokvi, Bivolje Brda, Šurmanca i Kručevića (Bešliagić 1971, 317-318). Od Bešliagićevog rada pa do objave Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine 1988. godine nisu bila obavljena i objavljena nijedna arheološka iskopavanja, ali samo na osnovu opisanih lokaliteta u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine može se sa sigurnošću zaključiti da je bila organizirana minimalno jedna kampanja rekognosciranja terena, posebno jer je za većinu njih jedini podatak u arheološkoj literaturi dat upravo u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine. Ovi lokaliteti su kako slijedi:

- 24.107 Gomile, Pijesci, Mostar (Basler 1988 G, 295),
- 24.112 Gomilica, Pijesci, Mostar (Basler 1988 A, 295),
- 24.238 Kručevići, Kručevići, Čitluk (Miletić 1988 J, 301),

Prikaz planirane rute Koridora Vc sa dionicama koje se obrađuju uratu obilježenim zelenom bojom – dok su ostale dionice obilježene crnom bojom

- 24.239 Kručevičko polje, Kručevići, Čitluk (Basler 1988 L, 301),
- 24.244 Kugarica, Pijesci, Mostar (Paškvalin 1988 D, 301),
- 24.300 Pijesci, Pijesci, Mostar (Basler 1988 E, 304),
- 25.74 Gagrice, Lokve-Gagrice, Čapljina (Miletić 1988 B, 323),
- 25.110 Gradina, Bivolje Brdo, Čapljina (Anđelić 1988 L, 325),

- 25.142 Grčko groblje, Bivolje Brdo, Čapljina (Paškvalin i Miletić 1988, 327),
- 25.162 Guvnine (Gradina), Lokve-Gagrice, Čapljina (Marijanović 1988 M, 328),
- 25.165 Hasića Gradina, Domanovići, Čapljina (Basler 1988 F, 328),
- 25.192 Kulješevine, Bivolje Brdo, Čapljina (Miletić 1988 E, 329),
- 25.204 Lokve 1, Lokve, Čapljina (Miletić 1988 G, 330),
- 25.205 Lokve 2, Lokve, Čapljina (Miletić 1988 H, 330),
- 25.298 Starina, Bivolje Brdo-Bučevići, Čapljina (Marijan 1988 A, 335),
- 25.308 Šatorova Gomila, Lokve, Čapljina (Basler i Miletić 1988 A, 335),
- 25.355 Zlatna Gomila, Bivolje Brdo, Čapljina (Marijanović 1988 I, 337).

U periodu nakon 1988. godine su objavljeni rezultati sa sondažnih istraživanja koja je 1980-ih vršio Brunislav Marijanović na lokalitetu Guvnine (Marijanović 2000, 1-44), te je u istom djelu u prolazu napomenuo da su sondažna istraživanja obavljena 1984. godine i na lokalitetu Hasića gradina (Marijanović 2000, 2).

Evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 7 km.
- Vrijeme implementacije: 04.01. - 11.01.2019. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi na sveukupno 25 arheoloških lokaliteta od kojih je 14 evidentirano u Arheološkom leksikonu BiH i obrađeno na terenu, dok su 2 lokacije sa drugačijim činjeničnim stanjem na terenu naspram opisanog u Arheološkom leksikonu BiH, a jedna lokacija nije mogla biti ubicirana zbog kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije. Također je od 25 lokaliteta njih 8 bilo nepoznato do danas.
- Lokacije s drugačijim činjeničnim stanjem na terenu naspram opisanog u Arheološkom leksikonu BiH:
- Gomile u Pijescima kod Mostara (lokalitet 24.107 prema Arheološkom leksikonu BiH) - na terenu nije bilo moguće ubicirati sve kamene tumule, niti se opis da su poredane u jednom nizu slaže s orto-foto podlogama, gdje se jasno vidi da su iste grupisane u cjelinama;
- Pijesci u Pijescima kod Mostara (lokalitet 24.300 prema Arheološkom leksikonu BiH) - iako je identifikovan prostor na kojem se nalazilo naselje evidentirano u Arheološkom leksikonu BiH, na datom prostoru je evidentirano postojanje još 8 kamenih gomila koje nisu ranije navedene u arheološkoj literaturi.
- Lokacije koje nije bilo moguće ubicirati na terenu:

- Starina u Bivoljem Brdo-Bučevićima kod Čapljine (lokalitet 25.298 prema Arheološkom leksikonu BiH) - lokalitet nije bilo moguće ubicirati na terenu samo na osnovu kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije.
- Popis arheoloških lokaliteta koji nisu upisani u Arheološki leksikon BiH:
 1. Tumul 3 uz Zlatnu gomilu;
 2. Tumul 6 uz Zlatnu gomilu;
 3. Tumul 7 uz Zlatnu gomilu;
 4. Put popločan kaldromom sjeveroistočno od Zlatne gomile - tokom radova su uočeni kameni ostaci na površini zemlje koji po obliku odgovaraju putu popločanim kaldromom;
 5. Stara cesta sjeveroistočno od Zlatne gomile - tokom radova su uočeni kameni ostaci na površini zemlje koji po veličini i obliku odgovaraju cesti većeg kapaciteta koji je na karti u Austro-Ugarskom periodu ucrtana kao cesta manjeg značaja, koja je vodila do Počitelja drugom trajektorijom od one koju se koristio tokom Austro-Ugarskog perioda;
 6. Tumul 1 u Barama kod Čapljine;
 7. Tumul 2 u Barama kod Čapljine;
 8. Tumul 3 u Barama kod Čapljine.

2. Dionica Mostar Jug-Počitelj - Poddionica Buna-Počitelj

Na širem aerolu oko trase poddionice Počitelj-Zvirovići, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih stoljeće i pol nisu vođena sistematska istraživanja kojima su zahvaćene kompletne površine na kojoj se nalazi prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja i zaštitnih istraživanja.

Krajem 19. stoljeća Vaclav Radimsky obavio je rekognosciranje lokaliteta Gradina, Krehin Gradac (Čitluk) (Radimsky, 1892, 125-127; Basler 1988 C, 297). Utvrđeno je postojanje prahistorijske gradine, ali i pokretnog arheološkog materijala datiranog u metalno doba i antički period (Basler 1988 B, 297). Među rezultatima rekognosciranja područja Neretve, Karl Patsch spominje i lokalitet Veliku Gradinu, odnosno Greda (Čapljina) za koji se navodi da je prahistorijska gradina, naselje i rimska utvrda (Patsch

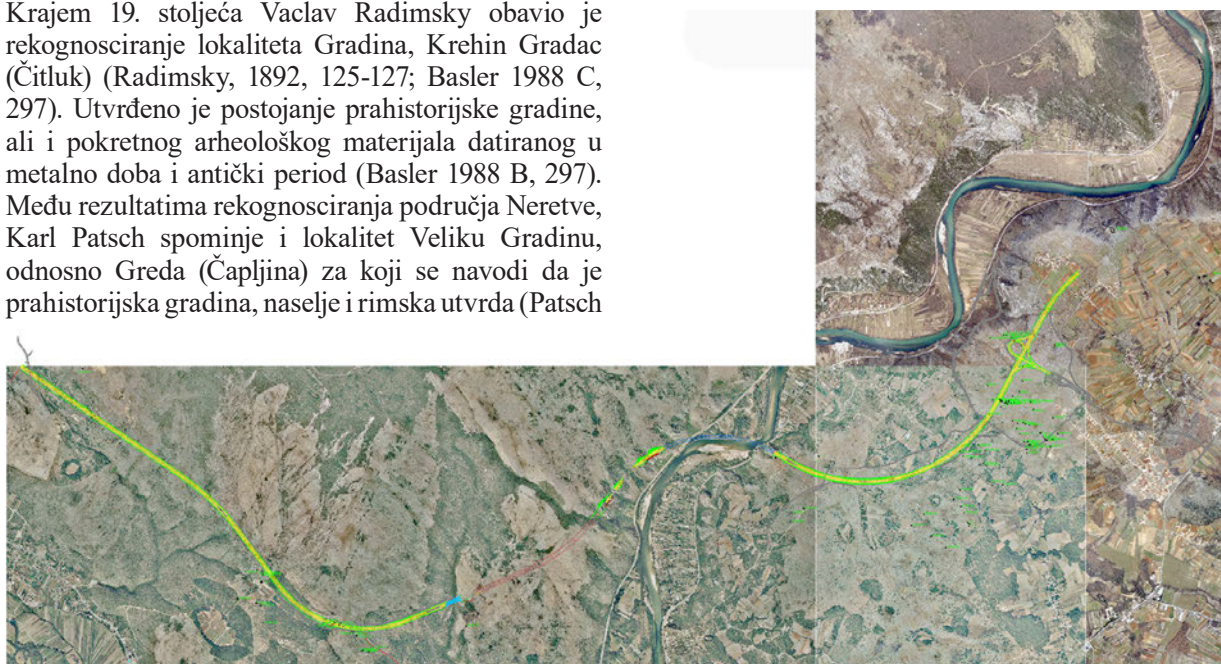

Popločana staza (označeno plavom na slici) i popločana rimska cesta (označeno crvenom na slici) na poddionici Buna Počitelj (fotografiju izradili: Tino Tomas i Mirko Rašić)

Pogled iz zraka na grupu tumula na poddionici Počitelj-Zvirovići (fotografiju izradili: Tino Tomas i Mirko Rašić)

1906, 374; Basler 1988 I, 327). Lokalitet Tasovčići kod Čapljine spominje Vejsil Čurčić 1907. godine kada navodi pojedinačne prahistorijske i rimske nalaze (Čurčić 1907, 210; Marijanović 1988 H, 333). Na lokalitetu Dabrica, Počitelj-Dabrica kod

Prikaz evidentiranih lokaliteta na dionici Koridora Vc Buna-Počitelj i Počitelj-Zvirovići

Pogled sa zemlje na dio grupe tumula na poddionici Počitelj-Zvirovići (fotografiju izradio: Mehmed Muminović)

Čapljine, čije rezultate rekognosciranja je 1906. godine objavio Karl Patsch, otkriveni su ostaci rimske građevine i kasnoantički grobovi (Patsch 1906, 380-381; Marijanović I. 1988 B, 322). Istom prilikom Patsch je spomenuo lokalitet Gornje polje (Počitelj, Čapljina) na kojem su pronađeni ostaci rimske građevine datirane u period od 1. do 4. st.n.e (Patsch 1906, 380). Tokom svojih rekognosciranja, Patsch je zabilježio i gradinu u blizini Bivoljeg Brda koju je u istom djelu kratko opisao (Patsch 1906, 378). Jedan od najznačajnijih antičkih lokaliteta koji se nalazi na ovom području je lokalitet Kućišta u Višićima kod Čapljine. Prvi put ga spominje Karl Patsch 1906. godine (Patsch 1906, 387-388), zatim Irma Čremošnik 1965. godine kada navodi da su na lokalitetu obavljena i probna i zaštitna iskopavanja (Čremošnik 1965, 147). Na ovom nalazištu iskopavanja su obavljana u periodu od 1955. do 1962. godine pod vodstvom Irme Čremošnik, te je utvrđeno da je pronađeno rimsko naselje i kasnoantički grobovi što se datira u period od 1. do 6. st.n.e., te ranosrednjovjekovno naselje i grobovi koji se datiraju u vrijeme od 7. do 11. stoljeća n.e (Čremošnik 1988 C, 329).

Prije spomena u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine (Miletić 1988 A, 323), srednjovjekovna nekropola Dretelj navodi se u kataloško-topografskom pregledu stećaka Šefika Bešlagića koji navodi da je na lokalitetu pronađeno četrnaest stećaka u obliku ploča (Bešlagić 1971, 318). U istom djelu se navodi i nekropola Šurmanci na kojoj je očuvano deset stećaka u obliku sanduka (Bešlagić 1971, 318; Miletić 1988 F, 335).

Što se tiče istraživanja obavljenih u posljednjih deset godina, mogu se navesti zaštitna istraživanja obavljena 2012. na području Zvirovića o kojima piše Radoslav Dodig (Dodig 2013, 133-140), kao i na području Jurkovića gdje su pronađeni tumuli (Dodig 2013, 133).

O pojedinim lokalitetima nema podataka o istraživanju prije njihovog spomena u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, što govori da je obavljena minimalno jedna kampanja rekognosciranja terena. Ovi lokaliteti su kako slijede:

- 24. 143 Gradina, Blizanci, Čitluk (Basler 1988 B, 296),
- 24. 238 Kručevići, Kručevići, Čitluk (Miletić 1988 J, 301),
- 24. 239 Kručevičko polje, Kručevići, Čitluk (Basler 1988 L, 301),
- 25. 38 Crljenača, Dretelj, Čapljina (Marijanović, 1988 A, 321),
- 25. 74 Gagrice, Lokve-Gagrice, Čapljina (Miletić 1988 B, 323),
- 25. 88 Gomile, Počitelj, Čapljina (Marijanović, 1988 D, 324),
- 25. 133 Gradina, Počitelj, Čapljina (Marijanović i Marijanović I. 1988, 327),
- 25. 142 Grčko groblje, Bivolje Brdo, Čapljina (Paškvalin, Miletić 1988, 327),
- 25. 204 Lokve 1, Lokve, Čapljina (Miletić 1988 G, 330),
- 25. 205 Lokve 2, Lokve, Čapljina (Miletić 1988 H, 330),
- 25. 308 Šatorova Gomila, Lokve, Čapljina (Basler Miletić 1988, 335),
- 25. 311 Šurmanci 1, Šurmanci, Čapljina (Basler 1988 J, 335),
- 25. 312 Šurmanci 2, Šurmanci, Čapljina (Miletić 1988 F, 335),
- 25. 328 Velika Gradina, Gnjilište, Čapljina (Basler 1988 K, 336),
- 25. 331 Veliki Vidar, Počitelj, Čapljina (Marijanović, 1988 J, 336),
- 25. 355 Zlatna Gomila, Bivolje Brdo, Čapljina (Marijanović, 1988 F, 337).

Evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 11 km.
- Vrijeme implementacije: 30.06. - 16.07.2019. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi na sveukupno 23 arheoloških lokaliteta od kojih je 8 evidentirano u Arheološkom leksikonu BiH i obrađeno na terenu, dok su 4 lokacije sa drugačijim činjeničnim stanjem na terenu naspram opisanog u Arheološkom leksikonu BiH, a 4. lokacija nije mogla biti ubicirana zbog kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije. Također je od 23 lokaliteta njih 8 bilo nepoznato kada se izrađivao Arheološki leksikon BiH.
- Uz sve ove lokalitete je izdvojeno i evidentirano sveukupno 97 tumula u zoni u kojoj je prema Arheološkom leksikonu BiH zabilježeno postojanje najmanje 120 tumula i 50 stećaka, grupisanih na sljedeći način:
 - Lokalitet 1: 25.38. Crljenača, Dretelj, Čapljina. Nepoznat broj tumula i oko 50 stećaka;

- Lokalitet 2: 25.88. Gomile, Počitelj. cca 20 tumula;
 - Lokalitet 3: 25.331. Veliki Vidar, Počitelj, Čapljina. cca 100 tumula – od kojih su dva imenovana.
 - Niti jednu od tri navedena lokaliteta nije moguće ubicirati kao zonu, ili na karti uočiti raspored tumula. Štaviše, nije moguće znati gdje počinje, a gdje završava lokalitet Gomile i Veliki Vidar, jer nijedan od ova tri lokaliteta nije objavljen nigdje drugo osim u Arheološkom leksikonu BiH sa kratkim opisom. A same pozicije na karti obilježavaju mjesto na kojem nije moguće da su smješteni svi tumuli koji se navode uz lokalitete.
 - Lokacije s drugačijim činjenicnim stanjem na terenu naspram opisanog u Arheološkom leksikonu BiH:
 1. 25. 38 Crljenača, Dretelj, Čapljina – ubicirani neki tumuli koji bi mogli da budu dio ove cjeline, dok stećci nisu evidentirani na terenu,
 2. 25.63 Dretelj, Čapljina– dio stećaka pronađen u groblju, dok je dio stećaka prema mještanima neko ranije odnio na drugu nepoznatu lokaciju,
 3. 25.88 Gomile, Dretelj, Čapljina – ubicirani neki tumuli u generalnoj blizini gdje je lokalitet zabilježen na karti u Arheološkom leksikonu BiH, ali nije moguće sa sigurnošću reći da li ti tumuli pripadaju ovoj cjelini zbog lošeg načina bilježenja pozicija lokaliteta i vrlo kratkih opisa istih,
 4. 25. 311 Šurmanci 1 – ubiciran dio tumula koji su blizu trase, ali nije bilo moguće sve pripisati ovoj lokaciji.
 - Lokacije koje nije bilo moguće ubicirati na terenu (lokalitete nije bilo moguće ubicirati na terenu samo na osnovu kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije):
 1. 25.48 Dabrica, Počitelj;
 2. 25.63 Dretelj, Čapljina;
 3. 25. 312 Šurmanci 2;
 4. 25.316 Tasovčići.
 - Lokacije su bile nepoznate tokom pisanja Arheološkog leksikona BiH:
 1. Tumuli u Zvirovićima (Istraživani 2013. godine);
 2. Tumuli u Jurkovićima (Istraživani 2013. godine);
 3. Ševaš njive (Crkvina) – stećci koji nisu evidentirani u arheološkoj literaturi;
 4. Prčavci – Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH;
 5. Krteljevac - Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH;
 6. Osoje - Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH;
 7. Strojnice - Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH;
 8. Pašićevina - Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH.
- 3. Dionica Nemila-Donja Gračanica, poddionice: Vranduk – Ponirak, Nemila – Poprikuša, Nemila - Vranduk**
- U okviru šireg prostora oko dionice Nemila – Donja Gračanica, tačnije poddionica Vranduk – Ponirak, Nemila – Poprikuša i Nemila - Vranduk, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju zahvata prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i kampanja sistematskih istraživanja odabranih površina u arealu oko trase.
- Podaci o istraživanjima lokaliteta se mogu izdvojiti iz literature, te je poznato rekognosciranje Tome Dragičevića prilikom kojeg je zabilježen lokalitet Orahovačko polje (Nemila kod Zenice) na kojem je kao slučajni nalaz otkrivena bakarna sjekira (Dragičević 1897, 481; Marijanović, 1988 G, 203). Od arheoloških lokaliteta antičkog perioda Carl Patsch je zabilježio rimske cigle kao tragove antičkog naselja na lokalitetu Babino Polje u Donjoj Gračanici kod Zenice (Patsch 1906 A, 159; Čremošnik 1988 A, 195), a jedan od najznačajnijih istraživanih arheoloških lokaliteta ovog područja je srednjovjekovni grad Vranduk kod Zenice. Vranduk je 1968. godine istraživala Branka Raunig, kada je otkrivena gradska cisterna, a grad se kasnije spominje kao *rezidencija bosanskih kraljeva* (Anđelić 1988, 206) i datira u 15. stoljeće (Anđelić 1988, 206). Od srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta treba spomenuti i Klisu (Vranduk-Varošite) o kojem su pisali Karl Patsch i Tihomir Glavaš, gdje je pronađena kasnosrednjovjekovna, gotička crkva datirana u 15. stoljeće (Glavaš, 1988, 201).
- O pojedinim lokalitetima nema podataka o istraživanju prije njihovog navoda u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, što govori da je obavljena minimalno jedna kampanja rekognosciranja terena. Ovi lokaliteti su kako slijedi:
- 13. 09 Birac, Donja Gračanica, općina Zenica (Marijanović, 1988 L, 195.),
 - 13. 101 Hum, Donja Gračanica, općina Zenica (Marijanović, 1988 B, 200),
 - 13. 117 Kica, Gradišće, općina Zenica (Marijanović, 1988 E, 201),
 - 13. 145 Mrtovačka Gradina, Gradišće, općina Zenica (Marijan, 1988, 202).

Nakon objave podataka u Arheološkom leksikonu, osim rada o okolici Gradišća koji je napisao Edin Bujak (Bujak 2012), nema novijih istraživanja šireg areala oko trase poddionice Vranduk-Ponirak, Autoputa Koridor Vc.

Poddionica Vranduk-Ponirak – tehnički podaci:

- Dužina trase: cca 5 km.
- Vrijeme implementacije: 30.06. - 16.07.2019. godine.

Poddionica Vranduk-Ponirak – tehnički podaci:

- Dužina trase: cca 2,7 km.
- Vrijeme implementacije: novembar i decembar 2019. godine.

Poddionica Nemila-Vranduk: – tehnički podaci

- Dužina trase: cca 4 km.
- Vrijeme implementacije: novembar i decembar 2019. godine.

Dionica Nemila-Donja Gračanica - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi na sveukupno 11 arheoloških lokaliteta od kojih je 7 evidentirano u Arheološkom leksikonu BiH i obrađeno na terenu, a 1 lokaciju nije bilo moguće ubicirati zbog kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije. Također je od 11 lokaliteta njih 3 bilo nepoznato do danas.
- Lokacije koje nije bilo moguće ubicirati na terenu:
 - 13.159 Orahovačko polje - lokalitet nije bilo moguće ubicirati na terenu samo na osnovu kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije
- Lokacije su bile nepoznate tokom pisanja Arheološkog leksikona BiH:
 - Boboš, Donja Vraca – Evidentirana lokacija u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH;
 - Ravna Gradina, Gradišće – Evidentirana 2012. godine;
 - Kaurška kosa, Banlozi – Evidentirana 2012. godine.

4. Dionica Tarčin-Konjic, poddionica Tarčin-Ivan

Na prostoru oko trase poddionice Tarčin-Ivan, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih skoro 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju zahvata prethodno navedena poddionica.

Međutim, u prošlosti je došlo do nekoliko kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno više probnih iskopavanja i zaštitnih istraživanja.

Na području općine Konjic se iz literature mogu izdvojiti, prije svega, rekognosciranja prahistorijskih lokaliteta o kojima su pisali Đuro Basler (Basler 1955, 219-229) i Pavao Anđelić (Anđelić 1975). U djelu *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Anđelić je zabilježio mnoge lokalitete od kojih su prahistorijski: Drecelj kod Konjica (naselje otvorenog tipa) (Anđelić 1975, 32; Anđelić 1988 K, 211), Glavica kod Repovaca (prahistorijska gradina) (Anđelić 1975, 26-27; Anđelić 1988 A, 212), Gradac gradina (Anđelić 1975, 28-29; Anđelić 1988 B, 214), Humac kod Repovaca (prahistorijska gradina) (Anđelić 1975, 27; Anđelić 1988 C, 217) i prahistorijska gradina Trlinov kuk u Ovčarima (Anđelić 1975, 25-26; Anđelić 1988 D, 224). Naročito se ističe lokalitet Grad Biograd koji je predstavljao prahistorijsku gradinu, kasnoantički refugij i srednjovjekovni grad o kojem su pisali Basler (Basler 1955, 227-228; Anđelić 1975, 125-129; Anđelić 1988 E, 213) i Anđelić. Još jedan prahistorijski lokalitet na ovom području koji je zabilježio Đuro Basler je Gradina u Galjevu (Basler 1955, 220; Basler 1988, 214), a posljednje prahistorijske nalaze okoline Konjica poddionice Tarčin-Ivan predstavlja grčki novac koji se navodi samo u Arheološkom leksikonu BiH (Kraljević 1988, 218). Kada se govori o arheološkim lokalitetima i nalazima antičkog perioda, moraju se navesti lokaliteti koje je zabilježio Karl Patsch početkom 20. stoljeća, a to su Brđani (pronađena antička stela) (Patsch 1902, 332-333; Marijanović I, 1988 A, 209) i Cerići (Patsch 1902, 317-318; Čremošnik 1988 B, 209). Patsch u istom djelu navodi i antički lokalitet Berber (Crkvina) (Patsch 1902, 312-317; Paškvalin 1988 C, 209) o kojem je kasnije pisao i Pavao Anđelić (Anđelić 1961, 334-335). S obzirom da su se navedeni autori bavili proučavanjem antičkog perioda, zabilježili su i lokalitet Podorašac na kojem je pronađen fragment rimske stele (Patsch 1902, 332; Anđelić 1961, 332; Paškvalin, 1988 A, 222). Na području poddionice Tarčin-Ivan u Općini Konjic nalaze se i sljedeći antički lokaliteti: Repovica (Odžak) na kojem je pronađen rimski novčić (Anđelić 1961, 335; Anđelić 1988 F, 223), Varda (pronađeni ostaci antičke građevine i rimski novac) (Anđelić 1975, 49; Anđelić 1988 G, 224), Podmejnica (ostaci rimskog naselja) (Anđelić 1974, 48-49; Anđelić 1988 H, 222) i Konjic 2 (Mithraeum i sitniji materijal antičkog perioda) (Patsch 1897, 629-656; Paškvalin 1988 B, 218). Lokalitet Kaurško groblje (Crkvica) predstavlja antički i srednjovjekovni lokalitet o kojem su pisali Šefik Bešlagić (Bešlagić 1971, 326) i Pavao Anđelić (Anđelić 1975, 53; Anđelić-Miletić 1988, 217), a na lokalitetu Gradac u Donjem Selu postoji kontinuitet upotrebe od neolita do srednjeg

vijeka i zaštitno iskopavanje je obavljeno pod rukovodstvom Ive Bojanovskog (Basler 1955, 224; Bešlagić 1971, 328; Basler i Miletić 1988, 213). Na ovom području pronađen je i značajan broj srednjovjekovnih lokaliteta među kojima se ističe Grad Lis o kojem piše Pavao Anđelić (Anđelić 1975, 158-160; Anđelić 1988 I, 213), kao i značajan broj srednjovjekovnih nekropola o kojima je pisao Šefik Bešlagić: Bradina (Bešlagić 1971, 326; Miletić 1988 Q, 209), Grčko groblje (Mašeta) (Bešlagić, 1971, 325-326; Miletić 1988 C, 216), Groblje (Brđani) (Bešlagić 1971, 326; Miletić 1988 D, 216), Hrast (Bale) (Bešlagić 1971, 331; Glavaš 1988 A, 216), Kanjina (Bešlagić 1971, 328; Miletić 1988 I, 217), Kraljica (Podorašac) (Bešlagić 1971, 326; Miletić 1988 K, 218), Orahovica 1 (Orahovica) (Bešlagić 1971, 328; Miletić 1988 L, 221), Vrbjani (Bešlagić 1971, 326; Miletić 1988 M, 225) i Zukići (Bešlagić 1971, 326; Miletić 1988 N, 226).

U samoj okolici Tarčina na području poddionice Tarčin-Ivan također je zabilježen veći broj arheoloških lokaliteta. Kada se govori o prahistorijskom periodu, Ivo Bojanovski je zabilježio ostavu na lokalitetu Tarčin 1 (Bojanovski, 1964, 195-196; Topolovac 1988, 57), a na području Općine Hadžići zabilježen je prahistorijski i rimski kulturni lokalitet Trojan (Pazarić) (Mandić 1940, 1-6; Topolovac 1988 A, 57). Također prahistorijski (gradina), ali i srednjovjekovni lokalitet (nekropola) zabilježen u Općini Hadžići je Borak (Bešlagić 1971, 172; Bojanovski 1978, 104; Mutapčić 1988, 39). Na ovom području se ističe lokalitet Gradac (Bešlagić 1971, 171) koji je bio u upotrebi u vrijeme prahistorije, antičkog perioda i srednjeg vijeka, te zbog svog značaja proglašen nacionalnim spomenikom. Od lokaliteta koji potiču iz antičkog perioda na ovom prostoru su zabilježeni Gromiljače (Raštelica) (Topolovac 1988 B, 47) i Pazarić (Patsch 1894, 345-346; Bojanovski 1978, 104). Ipak, u okolici Tarčina i Hadžića najbrojniji su srednjovjekovni lokaliteti, odnosno nekropole stećaka: Češće (Mutapčić 1988 A, 42), Čičkovo groblje (Mutapčić 1988 B, 42), Dub 1 (Mutapčić 1988 C, 43), Dub 2 (Mutapčić 1988 D, 43), Gomjenica (Bešlagić 1971, 171; Mutapčić 1988 E, 43), Grčko groblje (Budimolići) (Mutapčić 1988 F, 46), Grčko groblje (Ferhatlije) (Mutapčić 1988 G, 46), Grčko groblje (Garovci) (Mutapčić 1988 H, 46), Grčko groblje (Grab) (Bešlagić 1971, 172; Mutapčić 1988 I, 46), Grčko groblje (Kaurško groblje) (Mutapčić 1988 J, 46), Grivići (Grivići) (Bešlagić 1971, 171; Mutapčić 1988 K, 47), Kamen (Buturovići) (Mutapčić 1988 L, 48), Kod Kamena (Ferhatlije) (Mutapčić 1988 M, 49), Koštice (Zovik) (Mutapčić 1988 N, 50), Margetino groblje (Bešlagić

1971, 171; Mutapčić 1988 O, 51), Osenik (Osenik) (Mutapčić 1988 P, 53), Ravne (Češće) (Bešlagić 1971, 173; Mutapčić 1988 Q, 55), Rogin potok (Češće) (Bešlagić 1971, 172-173; Mutapčić 1988 R, 55), Staro greblje (Budimolići) (Mutapčić 1988 S, 56), Tarčin 2 (Mutapčić 1988 T, 57), Vardište (Dragovići) (Bešlagić 1971- 172; Mutapčić 1988 U, 57) i Vlačko groblje (Krst) (Bešlagić 1971- 172; Mutapčić 1988 V, 58). Od srednjovjekovnih lokaliteta potrebno je napomenuti da je na ovom području zabilježen i srednjovjekovni grad Tuhelj o kojem je pisao Pavao Anđelić (Anđelić 1988 J, 57).

Poddionica Tarčin - Ivan - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 7 km.
- Vrijeme implementacije: 19.09. – 03.10.2019. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi na sveukupno 57 arheoloških lokaliteta od kojih je 42 evidentirano u Arheološkom leksikonu BiH i obrađeno na terenu. Od navedenih, četiri lokaliteta nije bilo moguće tačno ubicirati jer su od trenutka kada su evidentirane u arheološkoj literaturi do danas devastirane, iako se taj podatak ne navodi u Arheološkom leksikonu BiH. Jedna lokacija je navedena kao potopljena nakon uspostavljanja Jablaničkog jezera. Također, zbog kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije 10 lokaliteta nije bilo moguće identifikovati na terenu.
- Lokacije koje nije bilo moguće ubicirati na terenu jer su lokacije devastirane:
 1. 13.315 Pazarić, Pazarić,
 2. 13.61 Dreclj, Zabrde,
 3. 13.274 Podmejnica,
 4. 13.337 Varda, Konjic.
- Lokacije koje nije bilo moguće ubicirati na terenu: (lokalitete nije bilo moguće ubicirati na terenu samo na osnovu kratkog opisa u Arheološkom leksikonu BiH bez navedene prateće literature ili dokumentacije):
 1. 15.166 Gromiljače, Raštelica,
 2. 15.377 Tarčin 1,
 3. 21.29 Brđani, Brđani,
 4. 21.30 Breber, Donje Selo,
 5. 21.35. Cerići, Cerići,
 6. 21.113 Gradina Galjevo,
 7. 21.198 Konjic 1, Konjic,
 8. 21.199 Konjic 2, Konjic,
 9. 21.275 Podorašac, Podorašac,
 10. 21.295 Repovica, Donje Selo.

5. Dionica koridora Vc poddionica Putnikovo Brdo - Medakovo

U okviru šireg areala oko trase Koridora Vc, poddionici Putnikovo brdo - Medakovo tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojim bi se izvršilo istraživanje kompletne površine koju zahvata prethodno navedena poddionica. No, ipak je u prošlosti došlo do nekoliko kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i nekoliko kampanja sistematskih istraživanja na manjim površinama.

Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na širem području oko trase, te na samoj trasi Koridora Vc, poddionici Putnikovo brdo - Medakovo se mogu izdvojiti rekognosciranja i iskopavanja sljedećih lokaliteta do 1988. godine:

- 04.04 Bašča u Alibegovcima (Belić 1988, 62),
- 04.22 Debelo brdo-Zobišće u Ularicama (Benac 1964, 135-136; Marijanović 1988 C, 63),
- 04.34 Gračac u Alibegovcima (Belić 1988 A, 64; Jašarević 2018, 40-44),
- 04.65 Groblje u Kraševu (Bešlagić 1971, 137; Miletić 1988 P, 118),
- 04.69 Nekropola Kosica u Alibegovcima (Belić 1988 B, 66),
- 04.147 Ulice u Kraševu (Miletić 1988 O, 122).

Poddionica Putnikovo Brdo - Medakovo - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 8,5 km.
- Vrijeme implementacije: 01.02. – 05.02.2022. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 6 arheoloških lokaliteta evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH, od kojih je 1 bio direktno pozicioniran na trasi autoceste. Također su evidentirane dvije lokacije koje su sadržavale arheološke ostatke, a koje nisu ranije evidentirane u arheološkoj literaturi.
- Lokacije koja se nalaze direktno na trasi:
- Pazarić, Pazarić (lokalitet 13.315 prema Arheološkom leksikonu BiH),
- Drecelj, Zabrđe (lokalitet 13.61 prema Arheološkom leksikonu BiH).
- Lokacije koje nisu evidentirane u Arheološkom leksikonu BiH:
 - Putnikovo brdo – evidentirana srednjovjekovna keramika,
 - Lepenica – evidentirana srednjovjekovna keramika.

6. Dionica koridora Vc poddionica Medakovo - Ozimica

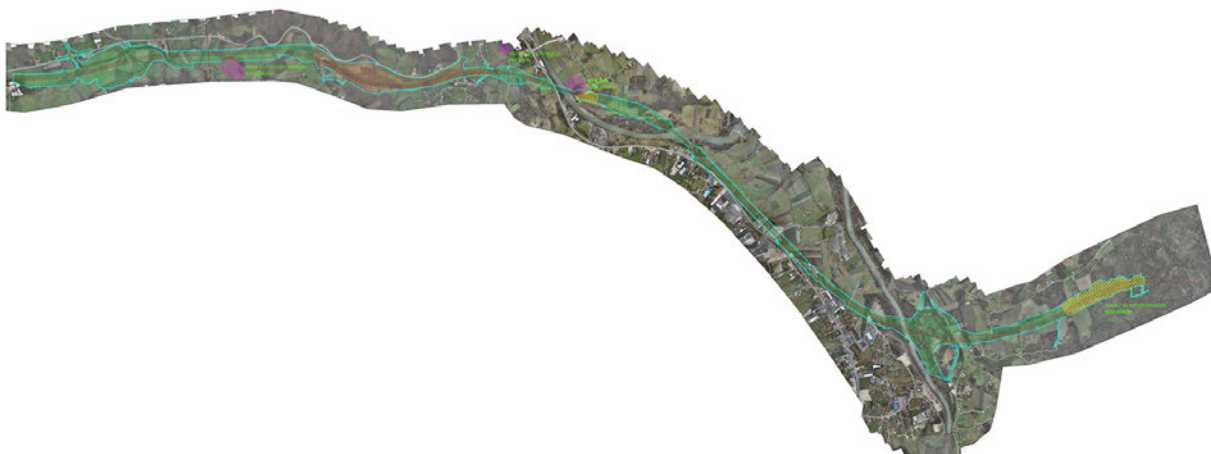
U okviru areala oko trase Koridora Vc, poddionici Medakovo - Ozimica tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojim bi se izvršilo istraživanje kompletne površine koju zahvata prethodno navedena poddionica. No, ipak je u prošlosti došlo do različitih kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno manji broj probnih iskopavanja, ali i nekoliko kampanja sistematskih istraživanja na određenim dijelovima areala oko trase.

• Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na širem području oko trase, u blizini same trase Koridora Vc, poddionici Medakovo - Ozimica mogu se izdvojiti rekognosciranja i iskopavanja sljedećih lokaliteta do 1988. godine:

- 04.04 Bašča u Alibegovcima (Belić 1988, 62),
- 04.22 Debelo brdo-Zobišće u Ularicama (Benac 1964, 135-136; Marijanović 1988 C, 63),
- 04.34 Gračac u Alibegovcima (Belić 1988 A, 64; Jašarević 2018, 40-44),
- 04.65 Groblje u Kraševu (Bešlagić 1971, 137; Miletić 1988 P, 118),
- 04.69 Nekropola Kosica u Alibegovcima (Belić 1988 B, 66),
- 04.147 Ulice u Kraševu (Miletić 1988 O, 122),
- 08.33 Gajevi (Čustuša) u Ponijevu (Dragičević 1906, 244; Marijanović 1988 A, 117),
- 08.66 Gromile (Crkvište) u Novom Šeheru (Dragičević 1896, 423-427; Paškvalin 1988 E, 118-119),
- 08.80 Kraljivine u Novom Šeheru (Dragičević 1897, 161-67; Truhelka 1914, 53-58, Benac 1964a, 50-52; Benac 1988, 119),
- 08.114 Novi Šeher (Marijanović 1988b, 121).

Poddionica Medakovo - Ozimica - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 21,6 km.
- Vrijeme implementacije: 03.08. – 21.09.2022. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 10 arheoloških lokaliteta evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH. Također su evidentirane tri lokacije koje su sadržavale arheološke ostatke, a koje nisu ranije evidentirane u arheološkoj literaturi.
- Lokacije koje nisu evidentirane u Arheološkom leksikonu BiH:
 - Grič u Tugovićima – evidentirani ostaci

Prikaz evidentiranih lokaliteta na dionici Koridora Vc Putnikovo Brdo-Medakovo

Pogled na Gradinu u Alibegovcima na poddionici Putnikovo Brdo-Medakovo (fotografiju izradio: Jesenko Hadžihasanović)

kovanica, oružja, oruđa i keramike iz kasnog antičkog perioda,

- Stećak u Medakovu – usamljeni stećak koji nije zabilježen u literaturi, te u okolini u uzoranoj zemlji se mogu uočiti fragmenti keramike,
- Prostor na kojem su evidentirani ostaci osmanske keramike.

7. Dionica Mostar Sjever – Mostar Jug- Poddionica Buna – Tunel Kvanj

U okviru šireg područja oko trase poddionice Mostar Jug - Tunel Kvanj, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju obuhvaća prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i kampanja sistematskih istraživanja manjih površina u arealu oko trase.

Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na širem području oko trase, te se u blizini same trasi Koridora Vc, poddionici Mostar Jug - Tunel Kvanj mogu izdvojiti rekognosciranja

i iskopavanja sljedećih lokaliteta do 1988. godine:

- 24.116 Gorica (Bunica-Suho polje) (Marijan 1988 B, 295),
- 24.118 Gorica (Malo polje) (Anđelić T. 1988, 295),
- 24.210 Kičin (Hadžialića) (Radimsky 1891, 176-180, Čović 1988, 300),
- 24.275 Mukoš (Marijanović I. 1988, 303),
- 24.356 Suho polje (Basler 1988 M, 306).

Poddionica Mostar Jug – Tunel Kvanj - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 9,75 km.
- Vrijeme implementacije: 22.10. – 05.11.2022. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 5 arheoloških lokaliteta evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH, od kojih 2 lokacije imaju drugačije činjenično stanje od opisa u Arheološkom leksikonu BiH. Također je evidentirano trinaest kamenih tumula koji nisu ranije evidentirani u arheološkoj literaturi, kao i dodatno gradina i nekropola sa stećcima.
- Lokacije sa drugačijim činjeničnim stanjem od onoga navedenog u Arheološkom leksikonu BiH:
 - Kičin Hadžialićevo (lokalitet 24.210 prema Arheološkom leksikonu BiH) – iako opis u Arheološkom leksikonu BiH odgovara lokalitetu, na karti je pogrešno ucrtan, te bi trebao da bude sa desne strane Bunice, odnosno sjeverno od tačke na kojoj je postavljen.
 - Gorica (lokalitet 24.116 prema Arheološkom leksikonu BiH) – iako se u Arheološkom leksikonu BiH navodi da postoje 4 veća tumula na lokaciji, na terenu je evidentirano dodatnih 27 kamenih tumula.
- Novo-evidentirane arheološke lokacije na prostoru buduće trase:
 - Nekropola sa stećcima u Suhome polju – do sada neevidentirani arheološki lokalitet;

- Kajdin Kičin – Iako je na karti u Arheološkom leksikonu BiH ovaj lokalitet zabilježen kao Kičin (Hadžialićevo), ipak se na osnovu ranije arheološke literature može zaključiti da je riječ o grešci u izradi karte, te da je ovaj lokalitet gradine sa tumulima do sada nepoznat u arheološkoj literaturi.

8. Dionica Mostar Sjever – Mostar Jug - Poddionica Mostar Jug – Tunel Kvanj

U okviru šireg područja oko trase poddionice Mostar Jug - Tunel Kvanj, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju obuhvaća prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i kampanja sistematskih istraživanja manjih površina u arealu oko trase.

Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na širem području oko trase, te se u blizini same trasi Koridora Vc, poddionici Mostar Jug - Tunel Kvanj mogu izdvojiti rekognosciranja i iskopavanja sljedećih lokaliteta do 1988. godine:

- 24.116 Gorica (Bunica-Suho polje) (Marijan 1988 B, 295),
- 24.118 Gorica (Malo polje) (Anđelić T. 1988, 295),
- 24.210 Kičin (Hadžialića) (Radimsky 1891, 176-180, Čović 1988, 300),
- 24.275 Mukoš (Marijanović I. 1988, 303),
- 24.356 Suho polje (Basler 1988 M, 306).

Poddionica Mostar Jug – Tunel Kvanj - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 9,75 km
- Vrijeme implementacije: 22.10. – 05.11.2022. godine
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 5 arheoloških lokaliteta evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH, od kojih 2 lokacije imaju drugačije činjenično stanje od opisa u Arheološkom leksikonu BiH. Također je evidentirano trinaest kamenih tumula koji nisu ranije evidentirani u arheološkoj literaturi, kao i dodatno gradina i nekropola sa stećcima.
- Lokacije s drugačijim činjeničnim stanjem od onoga navedenog u Arheološkom leksikonu BiH:
 - Kičin Hadžialićevo (lokalitet 24.210 prema Arheološkom leksikonu BiH) – iako opis u Arheološkom leksikonu BiH odgovara lokalitetu, na karti je pogrešno ucrtan, te bi

trebao da bude s desne strane Bunice, odnosno sjeverno od tačke na kojoj je postavljen;

- Gorica (lokalitet 24.116 prema Arheološkom leksikonu BiH) – iako se u Arheološkom leksikonu BiH navodi da postoje 4 veća tumula na lokaciji, na terenu je evidentirano dodatnih 27 kamenih tumula.
- Novo-evidentirane arheološke lokacije na prostoru buduće trase:
 - Nekropola sa stećcima u Suhome polju – do sada neevidentirani arheološki lokalitet;
 - Kajdin Kičin – iako je na karti u Arheološkom leksikonu BiH ovaj lokalitet zabilježen kao Kičin (Hadžialićevo), ipak se na osnovu ranije arheološke literature može zaključiti da je riječ o grešci u izradi karte, te da je ovaj lokalitet gradine sa tumulima do sada nepoznat u arheološkoj literaturi.

9. Dionica Mostar Sjever – Mostar Jug, Poddionica Mostar Sjever – Mostar Jug

U okviru šireg područja oko trase poddionice Mostar Sjever – Mostar Jug, Autoputa Koridor Vc, tokom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju obuhvaća prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i kampanja sistematskih istraživanja.

Prema tome, iz literature o poznatim arheološkim lokalitetima na širem području oko trase, te se u blizini same trasi Koridora Vc, poddionici Mostar Sjever – Mostar Jug mogu izdvojiti rekognosciranja i iskopavanja sljedećih lokaliteta do 1988. godine:

- 24.116 Gorica (Bunica-Suho polje) (Marijan 1988 B, 295),
- 24.118 Gorica (Malo polje) (Anđelić T. 1988, 295),
- 24.210 Kičin (Hadžialića) (Radimsky 1891, 176-180, Čović 1988, 300),
- 24.275 Mukoš (Marijanović I. 1988, 303),
- 24.356 Suho polje (Basler 1988 M, 306).

Tokom 2022. vršena su revizijska arheološka istraživanja na ranokršćanskoj bazilici u Cimu pod vodstvom Tina Tomasa.

Poddionica Mostar Sjever – Mostar Jug - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 15 km.
- Vrijeme implementacije: 28.12.2022. – 10.01.2023. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 5 arheoloških lokaliteta

evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH. Također je evidentirano 5 kamenih tumula koji nisu ranije evidentirani u arheološkoj literaturi.

10. Dionica dionica Mostar Jug-Buna, poddionica Tunel Kvanj - Buna

U okviru šireg područja oko trase poddionice Tunel Kvanj - Buna, Autoputa Koridor Vc, tijekom proteklih 150 godina nisu vođena sistematska istraživanja kojima je izvršeno istraživanje kompletne površine koju obuhvaća prethodno navedena poddionica. Međutim, u prošlosti je došlo do više kampanja rekognosciranja navedenog prostora, te je izvršeno nekoliko probnih iskopavanja, ali i kampanja sistematskih istraživanja.

Mali broj lokaliteta na ovom području je istraživan ili nedovoljno istražen, te zahtijeva ne samo sistematski organizirane kampanje, otkrivanja i istraživanja, nego i reviziju ranijih. Projekti arheoloških iskopavanja lokaliteta rimskog doba, od pojave istraživačke djelatnosti do suvremenog doba, na mostarskom tlu su vršeni u samo nekoliko navrata. Glavnina poznatih nalazišta identificirana je u sklopu terenskih rekognosciranja koja su rijetko pokrenula aktivna sistematska iskopavanja. Ovakva radna praksa rezultirala je širokim spektrom nepoznanica, ne samo u kontekstu analitičnosti izvještaja o prepoznatim nalazištima, njihovim manifestacijama i okolnostima u kojima se pojavljuju, nego i neistraženim područjima koja kreiraju praznine u pokušajima definiranja elementarnih povijesnih saznanja. U takvim okolnostima, svoj su veliki doprinos arheološkim iskopavanjima na prostoru današnjeg Mostara i okolice dali su Tomislav Anđelić, Vukosava Atanacković - Salčić, Vaclav Radimsky i Nada Miletić, kao i inicijatori značajnih projekata naučne obrade, očuvanja i zaštite.

Prve istraživačke pothvate koji se tiču prostora Mostara i njegove okolice, Vaclav Radimsky je realizirao 1890. godine na položaju Vrba u Potocima, gdje su otkriveni rimski sarkofazi s istočnogotskim ukopima. Rezultati ispitivanja i okolnosti nalaza opisani su u članku Rimski grobovi kod Han - Potoka blizu Mostara.

U bogatoj biografiji naučnog rada, nalaze se i njegove arheološke studije o Bišću polju kod Mostara iz 1891. i 1892. godine. Radimsky je sumirao rezultate terenskih proučavanja i pojedinačnih iskopavanja na zavidnom broju prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta s ovog područja. Presjek je upotpunjen kartografskim nacrtom s markacijama svih prepoznatih nalazišta. U konačnici u determinirani rimski nesobinski ostaci na predjelima naselja Gnojnice, Bačevići, Negočine, Hodbina, Jasenica, Slipčići, Malo Polje,

Suho polje, Berberovići, Kosor i Blagaj (Radimsky 1891; Radimsky 1892).

Naselje Gnojnice smješteno je na istočnim rubovima Bišće polja i prostire se od zračne luke Mostar pa sve do Blagaja s naseljima Dračevica i Kočine. Na lokalitetu označenom kao Donje Gnojnice evidentirani su tragovi rimske aglomeracije s obiljem fragmenata rimske opeke, kamenih i keramičkih izrađevina (Radimsky 1891, 189; Pašalić 1960, 66; Marijan 1988 C, 293).

Na obalama rijeke Bune evidentirana su čak tri nalazišta rimskog doba - Gorica, Negočine i Suho Polje. Lokalitet označen kao Negočine smješten je na lijevoj obali Bunice, u neposrednoj blizini njenog ušća u Bunu. U razgovoru s lokalnim stanovništvom doznaje se kako ovaj položaj danas nema naziv Negočine nego se u širem kontekstu prepoznaje kao Hodbina. Referirajući se na mnoštvo ostataka rimskog građevinskog materijala, kao što su cigla, crijep, obrađeno kamenje, te tragove substrukcija rimske zgrade (16 x 10 m), Radimsky je u Negočinama prepoznao raskrnicu četiri glavne ceste koje su vodile prema Naroni, Stocu, Nevesinju i Konjicu. Aglomeracija se odlikovala dobrom razvijenošću i položajem, te je predstavljala glavno mjesto Rimljana na Bišćem polju (Radimsky 1891, 171 i 190 - 192; Bojanovski 1988, 97; Paškvalin 1988, 303). Ovdje se također nalazi i srednjovjekovna nekropola stećaka. Vaclav Radimsky je istraživao i lokalitet Suho Polje koje se nalazi se na lijevoj obali Bune i oko 300 m istočno od rimskog kosorskog mosta. U njegovim okvirima otkriveni su temelji pravougaone zgrade, dimenzija 9,6 m x 7,6 m, koja je poprečnim zidom u središtu pregrađena na dva dijela. Na rimsku pozadinu mjesta (1. - 3. stoljeće) ukazuju komadi rimskog crijepa i opeke, koji su pronađeni na okolnim njičama i unutar zidina građevine.

Na lokalitetu Kosorska glavica (naselje Kosor), uz desnu obalu Bune, nalazi se prapovijesni tumul, a na kome su pri jugoistočnom podnožju evidentirani ostaci ruševina od oko 15 rimskih zgrada. Objekti su poredani jedan do drugog tako da očigledno čine ulicu duž ceste. Zidani su malterom i opekom, a u nekim slučajevima i na suho. Oko zidina leži mnoštvo rimske opeke, keramičkih posuda i željeznih čavala. U par navrata otkriven je i rimski novac, što sugerira da se u Kosoru nalazila rimska naseobina (Radimsky 1891, 180 - 181; Basler 1988, 300).

Sjeverozapadno od Kosora Radimsky je naišao na ostatke srednjovjekovne stolice s ćirilskim natpisom za koju se vjeruje da je na njoj sudio herceg Stjepan (Radimsky 1891, 182).

Istočno od Kosora, na uzvišenjima iznad Malog Polja pozicionirana su dva rimska lokaliteta Kičin i Gradina. Ruševine aglomeracije na Kičinu predstavljaju ostatke prapovijesnog gradinskog naselja. No, sudeći prema tragovima zidanja karakterističnim rimskim malterom koji se

pojavljuju na određenim sektorima, ali i ulomcima tipičnog rimskog keramičkog posuđa, gradina na Kičinu postojala je i u doba Rimljana. Iznad vrela Bunice, na grebenu Gradine, nalaze se ostaci utvrđenja zidanog rimskim malterom te mnoštvo ulomaka rimskog crijepa i keramičkih posuda (Radimsky 1891, 180; Marijanović I. 1988 C, 297). Sjeverno od Malog Polja nalazi se selo Berberović gdje je na lokalitetu Orah, u ravnici uz lijevu obalu Bune, pronađeno mnoštvo građevinskog materijala rimskog porijekla, rimske opeke, tegula i fragmenata keramike. Sjeverno od Berberovića leže ostaci više rimskih objekata, zidanih malterom i komadićima opeke, oko kojih su rasuti ulomci crijepa, keramičkih posuda i željeza. Na Orahu je otkriveno i više primjeraka rimskog i grčkog novca. Zaseok Berberović (Orah) nalazi se oko 1 km jugozapadno od Blagaja s lijeve strane ceste koja prolazi kroz Malo Polje, nasuprot aktivnog muslimanskog harema. Pruža se u pravcu sjeveroistok-jugozapad, s obje strane seoske ceste u dužini od oko 300 m. Na području Oraha velik postotak građevinskog materijala je ugrađen u okolne kuće, ograde, štale i druge građevine. Što se tiče lokaliteta na području Stoca, više istraživača je spominjalo lokalitet Crkvina u Rotimlji koje se nalazi 13 km SZ od Stoca. Na ovom prostoru su se nalazili brojni rimski novci, oružje, natpisi, fibula što svjedoči da je na ovom prostoru postojalo antičko naselje (Radimsky 1891,190; Fiala 1893, 527; Kraljević 1977, 255).

Na lokalitetu Vinine i Humčina u Rotimlji se nalaze nekropole stećaka (Bešlagić 1971, 367). Na lokalitetu Orašje i Međine u blizini Stoca otkriveni

su pojedinačni rimski nalazi što ne čudi jer je grad Stolac bio jedan od najznačajnijih antički naselja na ovim prostorima koji ima sačuvane mnogobrojne ostatke iz svih razdoblja povijesti. Lokaliteti na području Čapljine su većinom iz srednjovjekovnog razdoblja kao što su Gagrice, Lokve 1, Lokve 2, Stećci, Šatorova gomila koje je obradio Šefik Bešlagić u svom Kataloško-topografskom pregledu, izdanje *Stećci, kultura i umjetnost* 1971. godine (Bešlagić 1971, 318).

Dionica Mostar Jug-Buna, poddionica Tunel Kvanj - Buna - evidentirane lokacije i tehnički podaci o novijim istraživanjima:

- Dužina trase: cca 7,2 km.
- Vrijeme implementacije: novembar i decembar 2019. godine.
- Tokom implementacije istraživanja su izvršeni radovi u okolini 28 arheoloških lokaliteta evidentiranih u Arheološkom leksikonu BiH, od kojih 2 lokacije imaju drugačije činjenično stanje od opisa u Arheološkom leksikonu BiH. Također je evidentirano 73 kamene gomile koji nisu ranije evidentirani u arheološkoj literaturi.
- Lokacije s drugačijim činjeničnim stanjem od onoga navedenog u Arheološkom leksikonu BiH:
 - 24.377 Varđa, Kosor, Mostar – nemoguće pronaći lokaciju stolice, jer je ista pomjerena u muzejsku ustanovu;
 - 24.80 Gnojnice, Gnojnice – nemoguće naći lokalitet na terenu.

Dio nacionalnog spomenika Povijesno područje – Nekropola sa stećcima, nišanima i krstačama u Gornjoj Bradini, smještenoj u blizini dionice Tarčin Ivan (fotografiju izradio: Jesenko Hadžihasanović)

Pogled na gradinu Grič u Tugovićima kod Tešnja (fotografiju izradio: Jesenko Hadžihasanović)

Literatura

1. ANĐELIĆ 1961: Anđelić P. Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sveska XV-XVI (1960-61.)*, Sarajevo 1961, 331-335.
2. ANĐELIĆ 1975: Anđelić P. *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Skupština opštine Konjic, Konjic 1975.
3. ANĐELIĆ 1988 A: Anđelić P. *Glavica, Repovci, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 212.
4. ANĐELIĆ 1988 B: Anđelić P. *Gradina, Gradac, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 214.
5. ANĐELIĆ 1988 C: Anđelić P. *Humac, Repovci, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 217.
6. ANĐELIĆ 1988 D: Anđelić P. *Trlinov kuk, Ovčari, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 224.
7. ANĐELIĆ 1988 E: Anđelić P. *Grad Biograd, Zabrdje, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 213.
8. ANĐELIĆ 1988 F: Anđelić P. *Repovica (Odžak), Donje Selo, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 223.
9. ANĐELIĆ 1988 G: Anđelić P. *Varda, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 224.
10. ANĐELIĆ 1988 H: Anđelić P. *Podmejnica, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 222.
11. ANĐELIĆ 1988 I: Anđelić P. *Grad Lis, Repovci, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 213.
12. ANĐELIĆ 1988 J: Anđelić P. *Tuhelj, Tarčin, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 57.
13. ANĐELIĆ 1988 K: Anđelić P. *Drečelj, Zabrdje, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 211.
14. ANĐELIĆ 1988 L: Anđelić P. *Gradina, Bivolje Brdo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 325.
15. ANĐELIĆ, T. 1988. Anđelić T. *Gorica, Malo Polje, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 295.
16. BASLER 1955: Basler Đ. Dolina Neretve od Konjica do Rame, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sveska X, Arheologija*, Sarajevo 1955, 219-229.
17. BASLER 1988: Basler Đ. *Kosorska glavica Kosor, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 294.
18. BASLER 1988 A: Basler Đ. *Gomilica, Pijesci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 295.
19. BASLER 1988 B: Basler Đ. *Gradina, Blizanci, Čitluk*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 296.
20. BASLER 1988 C: Basler Đ. *Gradina, Krehin Gradac, Čitluk*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 297.
21. BASLER 1988 D: Basler Đ. *Kručevičko polje, Kručevići, Čitluk*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 301.
22. BASLER 1988 E: Basler Đ. *Pijesci, Pijesci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 304.
23. BASLER 1988 F: Basler Đ. *Hasića Gradina, Domanovići, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 328.
24. BASLER 1988 G: Basler Đ. *Gomile, Pijesci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 295.
25. BASLER 1988 H: Basler Đ. *Gradina, Galjevo, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 214.
26. BASLER, 1988 I: Basler Đ. *Greda, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 327.
27. BASLER, 1988 J: Basler Đ. *Šurmanci 1, Šurmanci, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 335.
28. BASLER, 1988 K: Basler Đ. *Velika Gradina, Gnjilište, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 336.
29. BASLER, 1988 L: Basler Đ. *Kručevičko polje, Kručevići, Čitluk*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 301.

30. BASLER, 1988 M: Basler, Đ. 1988, *Suho polje, Buna, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 206.
31. BASLER I MILETIĆ 1988: Basler Đ. i Miletić, N. *Gradac, Donje Selo, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 213.
32. BASLER I MILETIĆ 1988 A: Basler Đ. i Miletić, N. *Šatorova Gomila, Lokve, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 335.
33. BELIĆ 1988: Belić, B. *Bašča, Alibegovci*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 62.
34. BELIĆ 1988 A: Belić, B. *Gračac, Alibegovci*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 64.
35. BELIĆ 1988 B: Belić, B. *Kosica, Alibegovci*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 66.
36. BENAC 1964: Benac, A. Prilozi za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja nova sveska*. 19:129-142.
37. BEŠLAGIĆ 1971: Bešlagić, Š. *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
38. BOJANOVSKI 1964: Bojanovski, I. Bilješke iz arheologije I, *Naše starine IX*, 193-198.
39. BOJANOVSKI 1978: Bojanovski, I. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II-Prehistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Knjiga XVII (Knj. 15)*, Sarajevo 1978, 51-126.
40. BOJANOVSKI 1988., Bojanovski, I. *Bosna i Hercegovine u antičko doba*, Djela ANU BiH, LXVI, CBI 6, Sarajevo
41. BUJAK 2012: Bujak, E. Historijat Gradišća od prahistorije do kraja srednjeg vijeka, *Gradina*, Zenica 2012, vol.I, 9-31.
42. BUSULADŽIĆ 2008: Busuladžić, A. *Umjetnost antičkih mozaika na tlu BiH*. Sarajevo: 2008.
43. ČOVIĆ 1988: Čović, B. *Kičin, Malo Polje, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 300.
44. ČREMOŠNIK 1965: Čremošnik, I. Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja, ns., sv. XX*, Sarajevo 1965, 147-260.
45. ČREMOŠNIK 1988 A: Čremošnik, I. *Babino Polje*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 195.
46. ČREMOŠNIK 1988 B: Čremošnik, I. *Cerići, Cerići, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 209.
47. ČREMOŠNIK 1988 C: Čremošnik, I. *Kučišta, Višići, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 329.
48. ČURČIĆ 1907: Čurčić, V. Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c.kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *Glasnik Zemaljskog muzeja, sv.2*, Sarajevo 1907, 203-214.
49. DODIG 2013: Dodig, R. Prapovijesni spomenici i grbovi na području Zvirića i Zvirovića, *Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Br. 6, 128-144.
50. DRAGIČEVIĆ 1897: Dragičević T. Nahodaji iz brončanog i bakrenog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 9, Sarajevo 1897, 479-481.
51. DRAGIČEVIĆ 1906: Dragičević T. Nekoji neolitski nalazi iz kotara Žepče. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 18, 1906, 243-244.
52. FIALA 1893: Fiala, F. Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 5, 1893, 511-532.
53. GLAVAŠ 1988: Glavaš T. *Hrast, Bale, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 216.
54. GLAVAŠ 1988 A: Glavaš T. *Klisa*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 201.
55. JAŠAREVIĆ 2018: Jašarević, A. 2018. Arheološki nasebinski kompleks na Griču, Tešanj. u: *Grad u bronzi*, ur. Jašarević, A. i Prnjavorac E., 16-57. Tešanj: Muzej Tešanj.
56. KRALJEVIĆ 1977: Kraljević, G. Rimski novci sa područja Stoca. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* n. s. 30-31: 217-230.
57. KRALJEVIĆ 1988: Kraljević, G. *Konjic 1, Konjic, Ilirio-grčki novci*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 218.
58. KRALJEVIĆ 1988 A: Kraljević, G. 1988. *Nova Bila 1, Nova Bila, Travnik*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 203.
59. MANDIĆ 1940: Mandić M. Prehistorijska radionica kod Pazarića, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 51, Sarajevo 1940, 1-6.
60. MARIJAN 1988: Marijan, B. *Mrtovačka Gradina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 202.
61. MARIJAN 1988 A: Marijan, B. *Starina, Bivolje brdo-Bučevići, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 335.

62. MARIJAN 1988 B: Marijan, B. *Gorica, Buna-Suho Polje, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 295.
63. MARIJAN 1988 C: Marijan, B. *Donje Gnojnice, Donje Gnojnice, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 293.
64. MARIJANOVIĆ 1988: Marijanović B. *Zlatna Gomila, Bivolje Brdo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 337.
65. MARIJANOVIĆ 1988 A: Marijanović B. *Crljenača, Dretelj, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 321.
66. MARIJANOVIĆ 1988 B: Marijanović B. *Hum*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 200.
67. MARIJANOVIĆ 1988 C: Marijanović, B. *Debelo brdo-Zobišće, Ularice*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 63.
68. MARIJANOVIĆ 1988 D: Marijanović B. *Gomile, Počitelj, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 324.
69. MARIJANOVIĆ 1988 E: Marijanović B. *Kica*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 201.
70. MARIJANOVIĆ 1988 F: Marijanović B. *Birac*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 195.
71. MARIJANOVIĆ 1988 G: Marijanović B. *Orahovačko polje*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 203.
72. MARIJANOVIĆ 1988 H: Marijanović B. *Tasovčići, Tasovčići, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 335.
73. MARIJANOVIĆ 1988 I: Marijanović B. *Zlatna Gomila, Bivolje Brdo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 337.
74. MARIJANOVIĆ 1988 J: Marijanović B. *Veliki Vidar, Počitelj, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 336.
75. MARIJANOVIĆ 1988 K: Marijanović, B. *Nević polje, Nević polje, Travnik*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 203.
76. MARIJANOVIĆ 1988 L: Marijanović, B. *Gradina na Gladniku, Gladnik, Travnik*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 199.
77. MARIJANOVIĆ 1988 M: Marijanović B. *Guvnine (Gradina), Lokve-Gagrice, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 328.
78. MARIJANOVIĆ 1988 N: Marijanović, B. *Gradac, Mali Mošunj, Vitez*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 198.
79. MARIJANOVIĆ 1988 O: Marijanović, B. *Glavica, Mali Mošunj, Vitez*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 197.
80. MARIJANOVIĆ 2000: Marijanović B. *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Zadar, 2000*.
81. MARIJANOVIĆ I. 1988: Marijanović I. *Mukoš, Mukoš, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 303.
82. MARIJANOVIĆ I. 1988 A: Marijanović I. *Brđani, Brđani, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 209.
83. MARIJANOVIĆ I. 1988 B: Marijanović I. *Dabrica, Počitelj-Dabrica, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 322.
84. MARIJANOVIĆ I. 1988 C: Marijanović I. *Gradina, Malo Polje, Mostar*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 297.
85. MARIJANOVIĆ I MARIJANOVIĆ I. 1988: Marijanović, B. i Marijanović, I. *Gradina, Počitelj, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 327.
86. MILETIĆ 1988 A: Miletić, N. *Dretelj, Dretelj, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 323.
87. MILETIĆ 1988 B: Miletić, N. *Gagrice, Lokve-Gagrice, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 323.
88. MILETIĆ 1988 C: Miletić, N. *Grčko groblje (Mašeta), Repovci, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 216.
89. MILETIĆ 1988 D: Miletić, N. *Groblje, Brđani, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 216.
90. MILETIĆ 1988 E: Miletić, N. *Kulješevine, Bivolje Brdo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 329.
91. MILETIĆ 1988 F: Miletić, N. *Šurmanci 2, Šurmanci, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 335.

92. MILETIĆ 1988 G: Miletić, N. *Lokve 1, Lokve, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 330.
93. MILETIĆ 1988 H.: Miletić, N. *Lokve 2, Lokve, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 330.
94. MILETIĆ 1988 I: Miletić, N. *Kanjina, Kanjina, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 217.
95. MILETIĆ 1988 J: Miletić, N. *Kručevići, Kručevići, Čitluk*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 301.
96. MILETIĆ 1988 K: Miletić, N. *Kraljica, Podorašac, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 218.
97. MILETIĆ 1988 L: Miletić, N. *Orahovica 1, Orahovica, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 221.
98. MILETIĆ 1988 M: Miletić, N. *Vrbljani, Vrbljani, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 225.
99. MILETIĆ 1988 N: Miletić, N. *Zukići, Zukići, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 226.
100. MILETIĆ 1988 O: Miletić, N. 1988. *Ulice, Kraševo*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 122.
101. MILETIĆ 1988 P: Miletić, N. 1988. *Groblje, Kraševo*. u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 118.
102. MILETIĆ 1988 Q: Miletić, N. *Bradina, Bradina, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 209.
103. MILETIĆ 1988 R: Miletić, N. 1988. *Nova Bila 2, Nova Bila, Travnik*. : Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 204.
104. MUTAPČIĆ 1988: Mutapčić S. *Borak, Tarčin, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 39.
105. MUTAPČIĆ 1988 A: Mutapčić S. *Češće, Češće, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 42.
106. MUTAPČIĆ 1988 B: Mutapčić S. *Čičkovo greblje, Čičke, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 42.
107. MUTAPČIĆ 1988 C: Mutapčić S. *Dub 1, Dub, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 43.
108. MUTAPČIĆ 1988 D: Mutapčić S. *Dub 2, Dub, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 43.
109. MUTAPČIĆ 1988 E: Mutapčić S. *Gomjenica, Gradac, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 43.
110. MUTAPČIĆ 1988 F: Mutapčić S. *Grčko groblje, Budimolići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 46.
111. MUTAPČIĆ 1988 G: Mutapčić S. *Grčko groblje, Fehatlije, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 46.
112. MUTAPČIĆ 1988 H: Mutapčić S. *Grčko groblje, Garovci, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 46.
113. MUTAPČIĆ 1988 I: Mutapčić S. *Grčko groblje, Grab, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 46.
114. MUTAPČIĆ 1988 J: Mutapčić S. *Grčko groblje (Kaursko groblje), Grivići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 46.
115. MUTAPČIĆ 1988 K: Mutapčić S. *Grivići, Grivići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 47.
116. MUTAPČIĆ 1988 L: Mutapčić S. *Kamen, Buturovići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 48.
117. MUTAPČIĆ 1988 M: Mutapčić S. *Kod Kamena, Ferhatlije, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 49.
118. MUTAPČIĆ 1988 N: Mutapčić S. *Košće, Zovik, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 50.
119. MUTAPČIĆ 1988 O: Mutapčić S. *Margetino groblje, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 51.
120. MUTAPČIĆ 1988 P: Mutapčić S. *Osenik, Osenik, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 53.
121. MUTAPČIĆ 1988 Q: Mutapčić S. *Ravne, Češće, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 55.

122. MUTAPČIĆ 1988 R: Mutapčić S. *Rogin potok, Češće, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 55.
123. MUTAPČIĆ 1988 S: Mutapčić S. *Staro greblje, Budimolići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 56.
124. MUTAPČIĆ 1988 T: Mutapčić S. *Tarčin 2, Tarčin, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 57.
125. MUTAPČIĆ 1988 U: Mutapčić S. *Vardište, Dragovići, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 57.
126. MUTAPČIĆ 1988 V: Mutapčić S. *Vlaško groblje (Krst), Gradac, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 58.
127. PAŠALIĆ 1960: Pašalić E., *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
128. PAŠKVALIN 1988: Paškvalin V. *Negočine, Buna, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 303.
129. PAŠKVALIN 1988 A: Paškvalin V. *Podorašac, Podorašac, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 222.
130. PAŠKVALIN 1988 B: Paškvalin V. *Konjic 2, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 218.
131. PAŠKVALIN 1988 C: Paškvalin V. *Berber (Crkvina), Donje selo, Konjic*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 209.
132. PAŠKVALIN 1988 D: Paškvalin V. *Kuparica, Pijesci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 301.
133. PAŠKVALIN 1988 E: Paškvalin, V. *Gromile (Crkvište), Novi Šeher, Maglaj*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 118-119.
134. PAŠKVALIN 1988 F: Paškvalin, V. *Stara Bila 2, Stara Bila, Vitez*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 204.
135. PAŠKVALIN I MILETIĆ 1988: Paškvalin, V. i Miletić, N. *Grčko greblje, Bivolje Brdo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 327.
136. PATSCH 1894: Patsch, C. *Novi i revidirani natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 341-358.
137. PATSCH 1897: Patsch, C. *Mithraeum u Konjicu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 629-656.
138. PATSCH 1902: Patsch, C. *Rimska mjesta u konjičkom kotaru, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1902, 303-334.
139. PATSCH 1906: Patsch, C. *Pseudo-Skylaxovo jezero, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sv. XVIII, 4, 367-390.
140. PATSCH 1906 A: Patsch, C. *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, VII dio, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. 2*, Sarajevo 1906, 151-181.
141. RADIMSKY 1891: Radimsky, V. *Bišće-polje kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja. 3: 159-192.*
142. RADIMSKY 1892: Radimsky, V. *Prehistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja, 4*, Sarajevo 1892, 332-336.
143. RADIMSKY 1895: Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 7*, Sarajevo, 1895, 217-230.
144. RAUNING 1973: Raunig, B. *Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine, "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Radovi III, Zenica 1973, 453-469.*
145. TOPOLOVAC 1988: Topolovac S. *Tarčin I, Tarčin, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 57.
146. TOPOLOVAC 1988 A: Topolovac S. *Trojan, Pazarić, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 57.
147. TOPOLOVAC 1988 B: Topolovac S. *Gromiljače, Raštelica, Hadžići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 47.
148. VEGO 1957: Vego, M. *Prilog topografiji srednjovjekovne Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja nova sveska Arheologije, 12, 1957, 267-276.*

Siniša Šešum
UNESCO šef ureda za jugoistočnu Evropu

UNESCO u Bosni i Hercegovini

Nominacije

Bosna i Hercegovina je nakon pridruživanja UNESCO-u 1993. godine po modelu sukcesije postala članicom Konvencije i na taj način joj je otvoren put za prve nominacije. Prve nominacije Bosne i Hercegovine 1999. godine su bile Mostar (po prvi put), a Sarajevo po drugi put (jer je već jednom nominirano od strane SFRJ). Za nominaciju Sarajeva Komitet je tada po drugi put donio odluku "not to be inscribed" (da se ne upiše), a u slučaju Mostara je predloženo da se ponovno nominira nakon obnove Starog mosta, što je i učinjeno i nakon čega je "Područje staroga grada oko Staroga mosta u Mostaru" u julu 2005. godine upisano na Listu svjetske baštine UNESCO-a.

Po završetku nominacije Mostara odmah se prešlo na izradu nominacije mosta Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, i taj proces je uspješno okončan upisom mosta na Listu svjetske baštine UNESCO-a 2006. godine.

Tentativna lista je u suštini prvi korak ka potencijalnoj nominaciji određenog dobra ili izraz želje države članice da potencijalno nominira određeno dobro u narednom periodu. Ovo je jako važno naglasiti jer se potencijalna nominacija ne može pokrenuti ukoliko određeno dobro nije na Tentativnoj listi minimalno 12 mjeseci prije pokretanja procesa nominacije. Upis na Tentativnu listu ni u kom slučaju ne predstavlja garanciju da će se neko dobro upisati na Listu Svjetske baštine UNESCO-a.

Svako nominirano dobro prolazi proces evaluacije od strane savjetodavnih tijela Konvencije u zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, na osnovu kojih Komitet za svjetsku baštinu donosi odluku, a sve u skladu s Operativnim smjernicama za implementaciju Konvencije. Na Tentativnoj listi Bosne i Hercegovine se trenutno nalazi 10 dobara, od kojih je jedno nominirano i trenutno je u procesu evaluacije. Ono što je važno naglasiti jeste da svako dobro koje se predlaže za upis na Tentativnu listu i kasnije nominira za upis na Listu svjetske baštine UNESCO-a mora posjedovati Jedinственe univerzalne vrijednosti.

Status određenog dobra u skladu s nacionalnim zakonodavstvom je ključan preduslov za nominaciju. Predloženo dobro mora biti prvenstveno kategorisano i uživati zaštitu prema nacionalnim zakonima, u slučaju Bosne i Hercegovine ukoliko

se nominiraju kulturna dobra, isto mora biti na listi Nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, a u slučaju prirodnih dobara mora imati jedan od zakonski propisanih nivoa zaštite u skladu sa Zakonom o uspostavljanju zaštićenih područja. Sljedeći korak je prijedlog upisa na Tentativnu listu i posljednji korak je nominacija dobra koja se predaje preko Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine i državne komisije Bosne i Hercegovine za saradnju sa UNESCO-m. Naravno, cjelokupan process je vrlo kompleksan i zahtijeva aktivan angažman lokalne zajednice, institucija i ministarstava, organizacija civilnog društva, kao i niza drugih institucija koji direktno ili indirektno doprinose zaštiti nominiranih dobara.

Države članice Konvencije su obavezne da čine sve kako bi adekvatno zaštitile i upravljale dobrima Svjetske baštine, a sve u skladu s Operativnim smjernicama za implementaciju Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine. Države članice su obavezne da periodično izvještavaju Komitet i UNESCO Centar za svjetsku baštinu o stanju dobara, ili da na zahtjev komiteta ili Centra za svjetsku baštinu dostave potrebne informacije. Informacije o stanju dobara UNESCO Centar za svjetsku baštinu može dobiti i od strane trećih lica, s tim da se u tom slučaju od zemlje članice traži izjašnjenje po primljenoj informaciji.

Dobro upisano na Listu svjetske baštine nije pod zaštitom UNESCO-a, nego je njegova zaštita isključivo u nadležnosti zemlje članice koja mora učiniti sve kako bi zaštitila Jedinственe univerzalne vrijednosti na osnovu kojih je dobro upisano na Listu. Bilo koje dobro upisano na Listu s nje naravno može biti i skinuto, u skladu s propisanom proceduromi uz prethodni upis na Listu ugroženih spomenika. Na kraju, ukoliko dođe do trajnog narušavanja ili gubitka Jedinственih univerzalnih vrijednosti, dobro može na osnovu odluke Komiteta biti skinuto sa Liste.

Od uspostavljanja Liste svjetske baštine do danas, odlukama Komiteta sa Liste su skinuta tri dobra.

Bosna i Hercegovina trenutno ima četiri dobra na Listi svjetske baštine UNESCO-a, kao i pet elementa nematerijalne kulturne baštine upisane na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine od važnosti za čovječanstvo.

Bosna i Hercegovina je ratificirala Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine početkom 2009. godine, i od samoga početka aktivno radila na promociji Konvencije i njejoj implementaciji na različitim nivoima vlasti zaduženim za zaštitu kulturnog naslijeđa. Uzimajući u obzir da je prvi uslov za nominaciju elementa nematerijalne baštine postojanje registra ili u slučaju Bosne i Hercegovine registara nematerijalne baštine, prve aktivnosti su bile fokusirane na uspostavljanja registara na nivou Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Nakon formiranja ova dva registra, otvoren je put prvim nominacijama. Kao što znate, prvi element iz Bosne i Hercegovine upisan 2014. godine na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine od važnosti za čovječanstvo je bio Zmijanski vez, nakon čega su upisana još četiri elementa, Konjičko drvorezbarstvo 2017. godine, branje trave Ive na Ozrenu 2018. godine, Kupreška kosidba 2020. godine i umijeće uzgoja Lipicanera 2022. godine. Predlagači su u većini slučajeva nosioci/prenosioci elemeneta nematerijalne baštine, oni koji se u zajednici najviše brinu o njima. Oni u saradnji s nadležnim Ministarstvima kulture, institucijama, muzejima i stručnjacima iz oblasti nematerijalne baštine pokreću proces nominacije, kako bi, u krajnjem, omogućili Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Državnoj komisiji Bosne i Hercegovine da u saradnji s UNESCO-m istu preda UNESCO-u.

Koliko mi znamo, Bosna i Hercegovina je tokom 2022. i 2023. godine nominirala dva elementa za upis na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine od važnosti za čovječanstvo: Nevesinjsku olimpijadu i Sevdalinku. Iskreno se nadamo da će i ove dvije nominacije biti uspješne kao i prethodne.

Nominacije za UNESCO grad filma

U skladu s procedurama, nominacije za UNESCO grad filma odnosno kandidature podnose sami gradovi preko nadležnih institucija Bosne i Hercegovine, tačnije Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Državne komisije Bosne i Hercegovine za saradnju sa UNESCO-m. U konkretnom slučaju, proceduru je inicirao Grad Sarajevo koji je imenovao Udruženje građana „Obala Art Centar“ kao nosioca ili upravljača svim procesima u ime Grada Sarajeva. Tokom kandidature je pripremljen i akcioni plan koji je uprkos pandemiji Covid-19 skoro u potpunosti ispunjen. Akcioni plan ističe krajem ove godine i u toku je priprema plana za novi četverogodisnji period. Vrlo važnu ulogu, pored Grada Sarajeva, u provođenju i podršci ostvarenju svih plana pruža i vlada Kantona Sarajevo.

Lista dobrih praksi

U 2022. godini zaštićeno područje Janja je upisano kao prvo prirodno dobro iz Bosne i Hercegovine na Listu svjetske baštine, kao jedan od elemenata serijske nominacije Bukovih šuma Evrope i karpatskog regiona. Pored toga, početkom 2023. godine, Bosna i Hercegovina je nominirala pećinu Vjetrenicu kao prvo samostalno prirodno dobro za upis na Listu svjetske baštine. Tokom augusta 2023. kao dio evaluacijskog procesa obavljena je terenska posjeta lokalitetu od strane IUCN kao savjetodavnog tijela Komiteta za svjetsku baštinu. Rezultati evaluacije bi trebali biti poznati početkom 2024. godine, nakon čega će Komitet za svjetsku baštinu donijeti odluku o ovoj nominaciji.

Pored toga, upoznati smo s činjenicom da je toku priprema nominacije travertinskih slapova na rijeci Uni u Martin Brodu.

Pandemija i UNESCO

Nažalost, pandemija Covid-19 je ostavila posljedice na sve nas, prvenstveno zbog gubitka velikog broja ljudi, a naročito kolega, umjetnika, arhitekata, kulturnih radnika i svih onih koji su svoj život posvetili kulturi.

Uzimajući sva postignuća Bosne i Hercegovine od 2020. godine do danas, sa sigurnošću možemo reći da pandemija nije uspjela usporiti ili na bilo koji način uticati na saradnju Bosne i Hercegovine i UNESCO-a. Čak štaviše, uspjeli smo postati aktivniji u određenim poljima našega djelovanja, u konkretnom slučaju u polju obrazovanja.

Uspješno su pripremljene dvije nominacije BiH za Listu Svjetske baštine UNESCO-a, nominacije na Reprezentativnu Listu nematerijalne baštine, urađena je lista nematerijalne baštine Kantona Sarajevo. Bosna i Hercegovina je u 2020. i 2022. uspjela upisati dva nova elementa nematerijalne baštine na Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine od važnosti za čovječanstvo, u toku je evaluacija Vjetrenice. Uspjeli smo zajedno sa Gradom Mostarom, Federalnim Ministarstvom zaštite okoliša i turizma, Ministarstvom civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Državnom komisijom Bosne i Hercegovine za saradnju sa UNESCO-m uspostaviti sistem održivog upravljanja turizmom. Kao što možete vidjeti, i u najtežim trenucima kultura je pokazala koliko je otporna na sve izazove.

Mapa kreativnih gradova - Grad Sarajevo

Ovo je jedna jako pozitivna priča i moramo naglasiti da smo jako zadovoljni sa dosadašnjim razvojem aktivnosti. Kroz ove četiri godine, Sarajevo se adekvatnije pozicioniralo na mapi Kreativnih gradova, i Sarajevo kao kreativni grad, ali i cijela Bosna i Hercegovina. Ovdje moramo posebno navesti aktivnosti Sarajevo Film Festivala, jer on doprinosi ostvarenju konkretnih ekonomskih benefita, koji direktno doprinose boljitku građana, ali i promociji pozitivne slike Bosne i Hercegovine. S ponosom moramo navesti činjenicu da je je grad Sarajevo na posljednjem Kanskom festivalu proglašen najboljim svjetskim gradom filma, a tome je direktno doprinio status Sarajeva kao UNESCO-vog kreativnog grada filma.

Također, želimo navesti da je nedavno i Banjaluka postala dio ove važne mreže kreativnih gradova UNESCO-a, kao kreativni grad na polju muzike.

Saradnja UNESCO-a sa službama zaštite naslijeđa u Bosni i Hercegovini.

Saradnja UNESCO-a sa službama zaštite naslijeđa u Bosni i Hercegovini je na izuzetno visokom nivou od samog uspostavljanja kancelarije u Sarajevu, u oktobru 1995. godine. UNESCO ima izuzetnu saradnju s Ministarstvom kulture i sporta, kao i sa Zavodom za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine. Najvažniji segmenti saradnje su organizacija prve Škole za restauraciju spomenika 1996. godine, izrada urbane mape naslijeđa Mostara, obnove: Tabačice i Čejvan-ćehajine džamije, Čejvan Ćehajinog hamama, Eminagića kuće u Tešnju, Zamaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Muzeja/postavke pećine Vjetrenica, Stjepan grada u Blagaju, Medvjed kule i hrama Mitre u Jajcu, kao i mnogobrojni drugi projekti iz domena kulture, ali i iz drugih domena mandata UNESCO-a. Naravno, vrlo je važno navesti ulogu Ministarstva kulture i sporta, kao i Zavoda za zaštitu spomenika Federacije Bosne

i Hercegovine u procesu nominacije Starog mosta u Mostaru.

Saradnja Bosne i Hercegovine i UNESCO-a je u kroz cijeli period na veoma visokom nivou. To se može vidjeti ne samo kroz implementaciju projekata i aktivnosti, nego kroz svakodnevnu saradnju s velikim brojem institucija, predstavnika civilnog društva, kulturnih radnika, umjetnika i pojedinaca iz cijele Bosne i Hercegovine. Jako nam je drago da je UNESCO kao Organizacija Ujedinjenih naroda prepoznata kao pouzdan partner u skoro svim poljima UNESCO-vog mandata, a posebno u sektorima kulture, obrazovanja, nauke, medija i komunikacija.

Planirane aktivnosti

Planova ima mnogo i među njima su najvažniji jačanje uloge i doprinosa kulture u Bosni i Hercegovini radi ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja do 2030. godine, promocija vrijednog kulturnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, ali u isto vrijeme jačanje sistema zaštite i upravljanja kulturnim naslijeđem, naročito dobrima koja su na Listi svjetske baštine. Također, planiramo neke projekte fokusirane na obnovu kulturne baštine u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci kao i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. I možda ono najvažnije, a to je da u narednom periodu želimo pružiti podršku izgradnji novoga muzeja savremene umjetnosti Ars Aevi u Sarajevu, za koji je idejne projekte izradio svjetski poznati arhitekta Renzo Piano.

U sljedećem periodu također želimo nastaviti s odličnom saradnjom sa svim nadležnim institucijama zaduženim za kulturu i kulturnu baštinu u Bosni i Hercegovini, ovdje naravno želimo naznačiti da očekujemo da će naša saradnja s Ministarstvom kulture i sporta, kao i sa Zavodom za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine dodatno ojačati.

Dženana Šaran, dipl.ing.arh.
Zavod za zaštitu spomenika

Stećci - srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine

Stećci predstavljaju veliku kulturno - historijsku vrijednost Bosne i Hercegovine, pogotovo što su se sačuvali u tolikom broju i upućuju na postojanje Bosne kao države još u srednjem vijeku.

U Bosni i Hercegovini postoji veliki broj nekropola stećaka njih 60.000 rasprostranjeno je po cijeloj Bosni i Hercegovini. Nekropola je manja površina zemlje, nepravilnog oblika na kojoj je smješten veći broj stećaka, različitih oblika, veličina i ukrasa. Istoričari umjetnosti smatraju da pripadaju svim konfesijama srednjovjekovne Bosne.

Osnovne grupe su uspravni i položeni kameni monoliti. Po zastupljenosti najbrojniju grupu čine sanduci, pa ploče a najmanje je sljemenjaka. Položeni kameni monoliti predstavljaju primarnu formu stećaka i ima ih na gotovo svim lokalitetima.

Među uspravnim kamenim monolitima raspoznaju se stela, stub /obelisk/ krstača i nišan. Uspravni stećci su najviše zastupljeni u sjeveroistočnoj

Bosni okolina Srebrenice i Zvornika. U drugim dijelovima BiH se pojavljuju pojedinačno.

Ukrasi na stećcima su različiti i prikazuju, životinje, kuće, šematski prikazane ljude, razne borbe, cvijeće, spirale, bordure, štit, mač, životinje. Ako su stećci u obliku ploče onda su ukrasi sa gornje strane, a ako se radi o stencima onda su ukrasi sa sve četiri strane.

Lokaliteti stećaka u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji proglašeni su Svjetskom baštinom UNESCO-a na sjednici komiteta UNESCO-a 15. jula 2016. godine u Istanbulu u Turskoj.

Ukupno 28 lokaliteta sa ovim srednjovjekovnim bogumilskim spomenicima navedeno je na listi od kojih su 20 nalaze u Bosni i Hercegovini, tri u Srbiji i Crnoj Gori, a dva u Hrvatskoj. Na 3.300 lokaliteta registrovano je 70.000 stećaka od tog broja njih 60.000 je rasprostranjeno po cijeloj Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj 4.400, u Crnoj Gori 3.500 i u Srbiji njih 4.100.

FEDERACIJA BiH

1. Nekropola sa stećcima Radimlja-Stolac,
2. Nekropola sa stećcima Biskup- Konjic,
3. Nekropola sa stećcima Maculje-Novi Travnik,
4. Nekropola sa stećcima Dugopolje – Jablanica,
5. Nekropola sa stećcima Bijača – Ljubuški,
6. Nekropola sa stećcima u Olovcima kod Kladnja – Kladanj,
7. Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor u Musićima, Olovo,
8. Nekropola sa stećcima Kučarin – Donje polje kod sela Žilici, Goražde,
9. Nekropola sa stećcima Boljuni, Stolac,
10. Nekropola sa stećcima Umoljani, Trnovo,
11. Nekropole sa stećcima – Ravanjska vrata, Kupres.

REPUBLIKA SRPSKA

12. Nekropola sa stećcima Kalufi, Nevesinje,
13. Nekropola sa stećcima Borak (Hanstjenički plato) selo Burati, Rogatica,
14. Nekropola sa stećcima Gvozdno-Kalinovik,
15. Nekropola sa stećcima Grebnice-Bunčići u selu Radmilovića, Dubrava, Bileća,
16. Nekropole sa stećcima u Luburića polju, Sokolac,
17. Nekropola sa stećcima Potkuku Bitunji, Berkovići,
18. Nekropola sa stećcima u selu Bečani, Šekovići,
19. Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor (Crkvina) u Vrbici, Foča,
20. Nekropola sa stećcima Čengića bara, Kalinovik.

Nekropole na području FBiH

Nekropola Radimlja

Nekropola sa stećcima Biskup - Konjic

Nekropola sa stećcima Maculje - Travnik

Nekropola sa stećcima lokalitetu Mramor u Musićima, Olovo

Nekropola sa stećcima u Starim kućama, Donje Breške, Tuzla, nije proglašena spomenikom svjetske baštine

Nekropola sa stećcima Boljuni, Stolac

Nekropola sa stećcima Dugo Polje, Jablanica

Nekropola sa stećcima Bijaća, Ljubuški

Nekropola sa stećcima u Olovcima kod Kladnja

Nekropola sa stećcima Umoljani, Trnovo

Nekropola sa stećcima - Ravanjska vrata, Kupres

Nekropola Radimlja

Nekropola stećaka Radimlja nalazi se u Vidovu polju, 3 km zapadno od Stoca, na putu Čapljina – Stolac. Većina stećaka datira iz XV i XVI stoljeća. Za obradu je korišten krečnjak iz kamenoloma sa obližnjeg Ošaničkog brda. Od ukupnog broja 133 njih 63 su ukrašena, što znači da se nekropola u Radimlji uvrštava u red najukrašenijih nekropola u BiH. Po svojim likovnim odlikama nekropola na Radimlji spada među nekoliko najvrijednijih i najznačajnijih nekropola stećaka uopće. Najljepše ukrašeni oblici su sljemenjaci i visoki sanduci.

Nekropola Biskup

Biskup je selo u blizini Glavatičeva, oko 30 km udaljeno od Konjica. Nekropola sa stećcima sastoji se od 172 stećka i velikog broja grobova bez spomenika. Po obliku se izdvaja jedan primjerak sljemenjaka, dok su sve ostalo ploče i sanduci. Nekropola zauzima površinu od oko 1700 m². Ukrašena su dva spomenika, jedan sanduk i jedan sljemenjak.

Nekropola Maculje

Nekropola sa stećcima Maculje nalazi se na nadmorskoj visini od 998 metara, udaljena je 21 km od Novog Travnika, na putnom pravcu za Gornji Vakuf. Stećci su izrađeni od krečnjaka i poredani u redove. Glavni oblik je sanduk s podnožjem, zatim sarkofag sa podnožjem ili bez podnožja, te manji

broj običnih ploča. Stećci nemaju ukrase, izuzev jednog na kojem je loše očuvan ukras jabuka.

Nekropola Dugo Polje

U podnožju Vran-planine, koja se naglo spušta prema jugu i jugoistoku, između Blidinjskog jezera i Hrbina, prostire se Dugo polje u kojem je smještena istoimena nekropola sa stećcima. Zauzima površinu od 90 x 36 m, sa južne strane makadamskog puta. Nekropola Dugo polje sastoji se od 150 stećaka. Svi stećci su klesani od krečnjaka sa obližnjeg kamenoloma ispod padina Vrana ili iz Zreonice. Najstariji stećci nekropole Dugo polje datovani su u drugu polovinu 14. vijeka. To su slabo obrađene i neukrašene ploče na istočnom dijelu nekropole. Po kvalitetu obrade ističu se stilizovane rozete na jednom sljemenjaku. Najljepše ukrašeni sljemenjaci i sanduci imaju tordirano uže na vertikalnim ivicama.

Nekropola Bijača

Pored ceste Ljubuški – Vid, u neposrednoj blizini sela Donja Bijača, udaljenom od Ljubuškog 7 km zračne linije u pravcu juga, nalazi se nekropola sa stećcima na lokalitetu Bijača u ogradi „Mekota“. Na nekropoli se nalaze trideset i tri nadgrobna spomenika koja su datirana u 14. i 15. stoljeće. Na stećcima su ukrasni motivi karakteristični za ljubuški kraj to su scene lova, ženske figure u kolu, vitice, spiralne linije.

Nekropola Kladanj

Nekropola u Olovcima leži na kosom terenu koji se blago spušta prema putu. Zauzima površinu od 24,5 x 14 m. Nekropolu čini 36 stećaka. Neki primjerci su nešto utonuli. Tri sljemenjaka su ukrašena, a jedan ima natpis. Kao simbolični motiv u najvećem broju pojavljuju se spirala i stilizirano stablo kao originalan motiv ovog kraja. Na nekoliko stećaka je uočen polumjesec, zvijezda, križ, krug, motivi oružja i oruđa, te motiv štapa. Natpisi se pojavljuju na dva mjesta. Dekorativni motivi, natpis i pojava uspravnih stećaka (stupova) omogućava okvirno datiranje od 14. do 16. stoljeća.

Nekropola Olovo

Selo Musići udaljeno je od Olova 4 km vazdušne linije u pravcu jugozapada. Nekropola sa stećcima u Musićima nalazi se na nadmorskoj visini od 581 m. Na nekropoli sa stećcima „Mramor“ u Musićima evidentirano je 80 stećaka. Ukrašeno je 14 stećaka, najčešće spiralnim motivom, potom rozetom i tordiranom vrpcom, a javljaju se i križevi.

Nekropola Tuzla

Nekropola sa stećcima na lokalitetu nalazi se na lokalitetu Stare kuće, u selu Donje Breške, zaselak Nikolići. Selo je udaljeno od Tuzle oko 8 km. Na nekropoli je evidentirano ukupno 23 stećka nekropole, na kojoj su smješteni stubovi različitih završetaka lučno zasvođeni, s lučnim izbočenjem ili s ravnim završetkom širim prema gore. Odlukom UNESCO-a, nije proglašena spomenikom svjetske baštine.

Nekropola Buljuni

Nekropola stećaka nalazi se u zaseoku Boljuni, koje je u sastavu sela Bjelojevići, 15 km jugozapadno od Stoca, uz cestu Stolac - Hutovo Blato. Smještena je u ravnici. Stećci Boljuna imaju mnogo zajedničkih osobina sa stećcima istočne Hercegovine. Svrstavani su u nizove. Originalni motivi Boljuna su: lav, žena sa djetetom u narjučju, stilizirane rozete, fantastične životinje u vidu guštera i kolo sa kolovođom koji jaše na jelenu. Nekropola se sastoji od 274 stećka. Po broju ukrašenih spomenika spadaju među nekoliko velikih nekropola koje su najbogatije ukrašene.

Nekropola Umoljani

Na putnom pravcu iz Šabića prema Sinanovićima, nakon par kilometara, prije prelaska mosta preko rijeke Rakitnice na desnu stranu odvaja se put, koji vodi u selo Umoljane. Oko 1,5 km prije ulaska u selo sa desne strane puta, na lokalitetu Dolovi pruža se kosa na kojoj je raspoređeno 47 stećaka. Ukrašeni motivi zastupljeni na ovoj nekropoli su; tordirana vrpca, linije rađene u vidu reljefnih ispupčenja i udubljenja, loza sa trolistom, loza sa spiralama, stilizirani križ, latinski križ, štit, mač, krug i figuralna predstava kola,

Nekropola Ravanjska vrata

Nekropola sa stećcima nalazi se na samim Ravanjskim Vratima - prolazu od oko 100 m širene, između Gradca (završetka Ravašnice) i Gradine, koji spaja Vukovsko i Ravanjsko polje. Donja nekropola nalazi se na samim Ravanjskim Vratima i broji 43 stećka, a na nju se neposredno nadovezuje Gornja nekropola s 25 stećaka.

Nekropole na području Republike Srpske

Nekropola sa stećcima Kalufi, Nevesinje

Nekropola sa stećcima Borak (Han stjenički plato) selo Burati, Rogatica

Nekropola sa stećcima Gvozno, Kalinovik

Nekropola sa stećcima Grebnice - Bunčići u selu Radmilovića, Dubrava, Bileća

Nekropola sa stećcima u Ljuburića polju, Sokolac

Nekropola sa stećcima u Potkuk u Bitunji, Berković

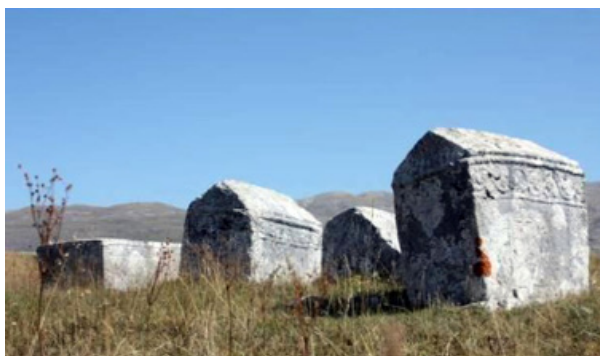
Nekropola sa stećcima Mramorje u selu buđ, Pale, nije proglašena spomenikom svjetske baštine

Nekropola sa stećcima u selu Bečani, Šekovići

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor (Crkvina) u Vrbivi, Foča

Nekropola sa stećcima Čengića Bara, Kalinovik

Nekropola sa stećcima Kalufi, Nevesinje

Nekropola Kalufi najveća je nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini prostire se na površini od oko 18000 m² i broji 462 stećka. Stećci su većinom pravilno oblikovani i klesani od krečnjaka boljeg kvaliteta. Neznatan broj primjeraka slabije je obrade. Osnovna orijentacija spomenika je zapad-istok. Ukrašena su 44 spomenika.

Nekropola Borak (Han stjenički plato) selo Burati, Rogatica

Na nekropoli je evidentirano vidljivih 212 stećaka, od čega je veći broj orijentisanih u pravcu istok – zapad, a manji u pravcu sjever-jug. Uglavnom su utonuli u zemlju i obrasli mahovinom i lišajevima. Najveći broj stećaka na ovoj nekropoli je u obliku ploča a manji broj je u obliku sanduka sa postoljem. Na jednom od četiri sljemenjaka kao ukras je prikaz lova na medvjeda.

Nekropola sa stećcima Gvozno, Kalinovik

Nekropola sa stećcima zauzima površinu od 46 x 23 m. Sastoji se od ukupno 87 stećaka i to najviše u obliku sanduka a manji broj je u obliku ploča. Na nekropoli se nalaze i četiri sljemenjaka i dva spomenika u obliku križa. Orijentacija je u smjeru zapad – istok. Ukrašeno je 14 stećaka.

Nekropola sa stećcima Grebnice- Bunčići u selu Radmilovića, Dubrava, Bileća

Lokalitet Grebnice – Bunčići nalazi se u selu Radmilovića Dubrava i od Bileće udaljeno je 3 km. U šumi je situirana nekropola sa 291 stećkom, prevladavaju stećci u obliku ploča, manji broj je u obliku sanduka, te po jedan primjerak sljemenjaka, stuba, križaća, nišana. Spomenici su dobro klesani. Orijentacija je zastupljena u oba pravca zapad–istok i sjever–jug. Ukrašena su 33 stećka a ukrasni motivi su: arkade, povijena lozica sa trolistovima, križevi, nizovi rozeta u kružnim vijencima, mreže rombova, tordirani vijenci, kružni vijenac sa rukom.

Nekropola sa stećcima u Luburića polju, Sokolac

U selu Košutica udaljenom od Sokoca oko 6 km na prostranom predjelu Luburić polja smještene su dvije nekropole sa stećcima, međusobno udaljene oko 150 metara zračne linije. Prva nekropola – lokalitet Ploče nalazi se na prahistorijskom tumulu radijusa od 40 metara. Stećci u ovoj nekropoli položeni su radijalno u odnosu na centar tumula. Nekropola broji 51 stećak. Svi stećci su u formi sanduka izuzev jednog sljemenjaka. Ukrašena su tri stećka. Druga nekropola- lokalitet Bare nalazi se na uzvišenju (mogući tumul) koje nema kružnu osnovu. Nekropola broji 83 stećka, na šest stećaka zabilježeni su ukrasi: linija koja označava dvojni grob, rozeta, mač i krst.

Nekropola sa stećcima Potkuk u Bitunji, Berkovići
Područje Bitunje se nalazi oko oko 8 kilometara od Stoca, Nekropola Potkuk nalazi se na relativno ravnom terenu i zauzima prostor 70x40 m. Na nekropoli su dvije velike grupe stećaka: istočna i zapadna. Orijentacija je u smjeru istok-zapad. Ukrašeno je 45 spomenika, najčešći je prikaz jelena pojedinačno ili lova na ovu životinju. Veći broj spomenika je dobro klesan i dosta dobro očuvan. Nekoliko spomenika je na rubovima odlomljeno.

Nekropola sa stećcima Mramorje u selu Buđ, Pale
Nekropola se sastoji od ukupno 138 vidljivih steća. Osnovni oblici stećaka odnose se na njihovu podjelu u dvije glavne grupe; ležeće i stojeće. Evidentirano je 7 ukrašenih stećaka (2 sljemenjaka i 5 stubova). Ukrasni motivi zastupljeni na spomenicima su; polumjesec i mač. Prema Š. Bešlagiću u položene monolite ubrajaju se; ploče, sanduci i sljemenjaci, a u uspravne (stojeće); stubovi – ploče, sanduci, kvaderi, sljemenjaci, stele, obelisci i prelazni oblici ka nišanima, krstače, i amorfnu spomenici. Evidentirano je 7 ukrašenih stećaka (2 sljemenjaka i 5 stubova). Ukrasni motivi zastupljeni na spomenicima su; polumjesec i mač. Odlukom UNESCO-a, nije proglašena spomenikom svjetske baštine.

Nekropola sa stećcima Bečani, Šekovići
Selo Bečani je od Šekovića udaljeno 3,52 km. Nekropola se sastoji od ukupno 138 vidljivih stećaka. Osnovni oblici stećaka odnose se na njihovu podjelu u dvije glavne grupe; ležeće

i stojeće. Najzastupljeniji oblik stećka na ovo nekropoli je stub, zatim sljemenak, sanduk i ploča. Evidentirano je sedam ukrašenih stećaka. Ukrasni motivi zastupljeni na spomenicima su; polumjesec i mač.

Nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor (Crkvina) u Vrbici, Foča

U zaseoku Vrbica nadomak sela Čelebići, na lokalitetu Mramor (Crkvina), smještena je nekropola sa 211 spomenika. Na nekropoli je evidentiran najveći broj stećaka u obliku sanduka, samo tri kasnoantičke ploče, jedna rimska ara, dvije srednjovjekovne ploče, dva sljemenjaka i veći broj je nedefinisanog oblika. Ukrašena su 22 stećka a motivi ukrasa su friz, manji kristovi, stilizovani krst, antropomorfni krst, polumjeseci, štap, mačevi, bodež, krugovi, vodenica; ruka, rozeta, predstava životinje, reljefne predstave ljudskih figura.

Nekropola sa stećcima ČengićaBara, Kalinovik

Nekropola Čengića bara se nalazi na blagom uzvišenju i sastoji se od ukupno 52 stećka. Spomenici su izrađeni od krečnjaka, dobro su klesani i očuvani. Orjentisani su u pravcu zapad-istok i svrstani u nizove. Na ovoj nekropoli su uglavnom zastupljeni sanduci, manji broj ploča te šest sljemenjaka. Ukrašeno je ukupno 19 stećaka, najzastupljeniji motivi su tordirana vrpca i frizovi sa povijenim trolistovima, zatim slijede motivi štita i mača, biljnih stilizacija, križeva u kružnim vijencima, ptica, jelena i scena lova na jelene te kola i turnira.

Dženana Šaran, dipl.ing.arh.
Zavod za zaštitu spomenika

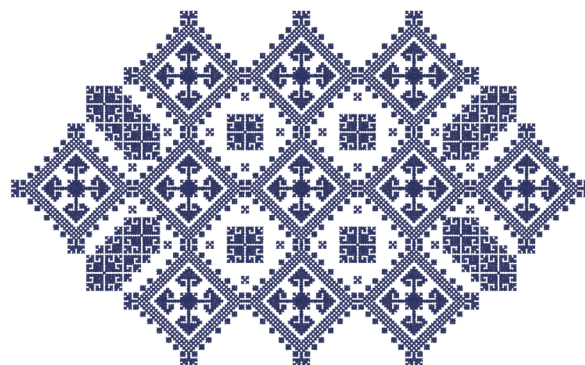
Nematerijalna kulturna baština BiH koja je postala dio svjetske kulturne baštine

1. Zmijanjski vez

Zmijanjski vez je specifična tehnika vezenja nastala na području Zmijanja kod Banje Luke. Ovaj tradicionalni vez se koristi za ukrašavanje ženske odjeće i domaćinstva, uključujući vjenčanice, marame, haljine i posteljine i jedan je od najspecifičnijih i najkarakterističnijih vezova s prostora Bosne i Hercegovine.

Dana 6. novembra 2014. godine u Parizu na 9. zasjedanju Međuvladine komisije za očuvanje nematerijalne baštine, zahvaljujući svojim karakteristikama i specifičnostima, zmijanjski vez je zajedno sa 18 novih dobara upisan na UNESCO-ovu reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasljeđa čovječanstva. Zmijanjski vez je prvo kulturno dobro iz Bosne i Hercegovine upisano na listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Na taj način, Zmijanjski vez je postao dio svjetskog kulturnog nasljeđa.

Nominaciju Zmijanjskog veza je pripremio odjel za nematerijalno kulturno nasljeđe Muzeja Republike Srpske.

Izvor foto: zmijanje.com

2. Konjičko drvorezbarstvo

Konjičko drvorezbarstvo je umjetnički zanat s dugom tradicijom u bosanskohercegovačkom gradu Konjicu. Čine ga drvene rezbarije koje uključuju namještaj, sofisticirane interijere i male dekorativne predmete. Rezbarenje je sastavni dio kulture lokalne zajednice.

Zanat je široko rasprostranjen među stanovnicima Konjica, a vlasnici porodičnih radionica za rezbarenje drveta su najodgovorniji za očuvanje elementa, obučavanje učenika drvoprerađivača i popularizaciju zanata. Znanja i vještine prenose se prvenstveno kroz osposobljavanje novaka u radionicama, kao i kroz međugeneracijski prijenos unutar porodice.

Dana 6. decembra 2017. godine je konjičko drvorezbarstvo zahvaljujući svojim prepoznatljivim ručno izrezbarenim motivima i ukupnim vizualnim identitetom upisan na UNESCO-ovu reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasljeđa čovječanstva. Konjičko drvorezbarstvo je drugo kulturno dobro iz Bosne i Hercegovine.

Proces nominovanja za konjičku drvenu proizvodnju počeo je 2014. godine. Nominaciju je pripremila Federalno ministarstvo kulture i sporta u saradnji s lokalnom zajednicom u Konjicu.

Izvor foto: FMKS

3. Branje trave ive na Ozrenu

Branje trave ive na Ozrenu jedno je od nekoliko tradicionalnih elemenata u izvornoj formi stanovništva sela na Ozrenu kod Doboja, Bosna i Hercegovina. Predstavlja jedan od oblika narodne medicine zasnovanog na vjerovanju da je iva lijek za sve bolesti. Otud i poslovice “trava iva od mrtva pravi živa”. Tradicija je upisana na UNESCO-ovu listu nematerijalne kulturne baštine.

Svake godine 11. septembra, na dan odsijecanja glave sv. Ivana Krstitelja prema pravoslavnom kalendaru, stanovnici sela oko planine Ozren odlaze na Gostilij (dio Ozrena s nadmorskom visinom 773 metra) u branje ive trave. Dana 28.11.2018. godine u Port Louisu, Mauricijus, donesena je odluka na sjednici Komiteta za nematerijalnu baštinu UNESCO-a kojom je element „Branje trave ive na Ozrenu“ upisan na Reprezentativnu listu nematerijalne baštine čovječanstva. „Branje trave ive na Ozrenu“ je treće kulturno dobro iz Bosne i Hercegovine.

Inicijativu za zaštitu branja trave ive pokrenuli su u Sokolskom društvu iz Boljanića. Nominaciju „Branje trave ive na Ozrenu“ je pripremio Muzej u Doboju i Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske.

Izvor foto: Wikimedia Commons

4. Kupreška kosidba

Kosidba na Kupresu ili Štrljanica (što je lokalni naziv za običaj) je godišnje natjecanje u kosidbi koje se održava u julu na specifičnoj livadi Štrljanica, najnižem dijelu Kupreškog polja, Kupres, Bosna i Hercegovina. Pretpostavlja se da se održava još od 1687. godine. Običaj se smatra temeljom kulturnog identiteta kraja, bez obzira na porijeklo ljudi i održava se u prvoj sedmici jula mjeseca. Za čuvanje tradicije najzaslužniji su sami učesnici i Udruženje kosača Kupres.

Dani Kosidbe na Kupresu su tradicionalna kupreška manifestacija u prvoj sedmici jula mjeseca.

Natjecanje uključuje ručno košenje trave kosom, a ocjenjuje se prema vremenu, trudu i količini pokošene trave. Muškarci, počevši od osamnaeste godine,

Izvor foto: FMKS

tradicionalno su natjecatelji, a tradicija se unutar porodice prenosi s oca na sina. Kupreška kosidba je četvrto kulturno dobro iz Bosne i Hercegovine. Dana 17. decembra 2020. godine na 15. zasjedanju Međuvladine komisije za očuvanje nematerijalne baštine, zahvaljujući svojim karakteristikama i specifičnostima, Kosidba na Kupresu je upisana na UNESCO-vu reprezentativnu listu nematerijalne svjetske baštine.

5. Tradicija uzgoja konja lipicanera

Ovo je prvi element koji je rađen kao serijska nominacija, kojom će se pozitivno uticati na razvoj uzgoja ove rase konja u region, ali i na razvoj turizma. Proces je trajao duže od dvije godine. Očekivanja su da će upis ovog elementa pomoći u oživljavanju sela i izvođenju novih elemenata kao izvora prihoda, kroz sportske aktivnosti, turizam i zaštitu seoskog područja. Inicijativa je pokrenuta u Sloveniji, a priključile su joj se Austrija, Hrvatska, Mađarska, Slovačka, Rumunija, Italija i Bosna i Hercegovina, tako da je upis ovog elementa na reprezentativnu listu rezultat zajedničkog rada. Godine 2022. na 17. sjednici UNESCO-ovog Međuvladinog odbora za zaštitu nematerijalne baštine u marokanskom Rabatu donesena je odluka o upisu “Tradicije uzgoja konja Lipicanera” na listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva.

Izvor foto: KLIX.ba

Mr.sci. Amra Hadžihasanović

Zavod za zaštitu spomenika

Razumijevanje vrijednosti kulturnoga naslijeđa i problem autentičnosti u svjetlu Nara dokumenta

Koncipiran na principima Venecijanske povelje iz 1964, koja se smatra jednim od najznačajnijih dokumenata o konzervaciji i restauraciji kulturnog naslijeđa svijeta, Dokument o autentičnosti iz Nare proširuje rakurs sagledavanja sve većeg broja problema nastalih kao posljedica razvoja modernih društava u savremenom svijetu. U isto vrijeme, ovaj dokument afirmira potrebu sagledavanje različitih kultura i raznolikosti kulturnog naslijeđa u kulturnom kontekstu kojem pripada svaka od njih prepoznajući baš tu raznolikost kao najveću vrijednost ljudskog razvoja. Nara dokument označava autentičnost kao osnovni kvalifikacioni faktor vrijednosti kulturnih dobara praveći značajne iskorake napuštanjem utvrđenih kriterija o ocjeni vrijednosti i autentičnosti. Na taj način se ispostavlja zahtjev da se svaka kultura i njeno kulturno naslijeđe mora sagledavati u skladu s njenim kulturnim specifičnostima.

Cjelokupno kulturno naslijeđe svijeta u svojoj suštini se temelji na raznolikosti kultura i na njima sedimentiranog kulturnog naslijeđa. Stoga se raznolikost kultura jedne od druge ali i raznolikosti unutar jedne kulture razumijeva kao osnovni kvalifikacioni faktor vrijednosti kulturnoga naslijeđa kao takvog. Ta temeljna vrijednost svake kulture i njenog duhovnog i materijalnog naslijeđa prepoznata je i posebno naznačena u Dokumentu o autentičnosti iz Nare.

Ovaj dokument donesen je na Konferenciji o autentičnosti koja je održana 1994. godine u gradu Nari u Japanu u organizaciji UNESCO-vog Komiteta svjetskog naslijeđa, ICCROM-a, ICOMOS-a i Agencije za kulturna pitanja, Japan. Dokument o autentičnosti iz Nare ne spada u kategoriju akata koji posjeduju pravnu snagu poput međunarodnih konvencija, ali je veoma značajan kao međunarodni pravni akt koji je nastao na ekspertnom nivou stručnjaka iz oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, odnosno, možemo ga okarakterisati kao dokument koji predstavlja smjernice za stručnu i naučnu javnost iz ove oblasti. Stoga ovaj dokument ima izuzetnu važnost za razvoj ove djelatnosti kako na nacionalnom tako i na internacionalnom nivou.

Nara dokument je nastao u duhu Venecijanske povelje iz 1964 godine, na nju se naslanja i u određenom segmentu je proširuje. Ovaj dokument preispituje, kako je u samom uvodu naznačeno, konvencionalni način razmišljanja na polju zaštite kulturnih dobara te načine i sredstva kojima se mogu proširiti horizonti sagledavanja raznolikosti kultura i kulturnog naslijeđa unutar djelatnosti konzervatorsko-restauratorske zaštite kulturno-historijskog naslijeđa. Jedan od ciljeva konferencije također je provjera univerzalne vrijednosti predloženih kulturnih dobara na Listu

svjetske baštine na način da se primijeni test o autentičnosti kako bi se u potpunosti razumjele društvene i kulturne vrijednosti svake kulturne zajednice bez obzira na njenu veličinu ili brojnost. Također je posebno naglašena pojava globalizacije i homogenizacije modernih društava koje su prepoznate kao iznimno destruktivne po svaku kulturnu zajednicu i, u konačnici, po cjelokupno kulturno-historijsko naslijeđe svijeta.

Vrijednost i autentičnost

Zaštita kulturnog naslijeđa u izravnoj je vezi s vrijednostima naslijeđa.¹ Vrijednost kulturnog naslijeđa se može definirati kao: „društveno prihvaćeno shvatanje kvalitete stvari“, što implicira da je vrijednost ovih dobara u izravnoj vezi s društvom koje ih baštini. S tim u vezi, treba reći da su ove vrijednosti promjenjive upravo proporcionalno kako se ova društva mijenjaju kroz vrijeme.² Mogućnost spoznaje ovih vrijednosti zavisi od vjerodostojnosti izvora informacije o njima, odnosno o njihovim suštinskim svojstvima. To uključuje znanje i informacije o originalima i

¹ Prema Principima i smjernicama za očuvanje nacionalnih spomenika koje je usvojila Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine kulturna dobra se vrednuju prema sljedećim kriterijima: Suštinska svojstva dobra – Kvalifikatori vrijednosti, Funkcija i značaj dobra – Tipologija vrijednosti, Opće značajke dobra – Stanje dobra (starost, očuvanost i ugroženost) i Specifični kriteriji prema vrsti dobra ili njegovim posebnim karakteristikama, kojima se utvrđuje njegova opća ili posebna vrijednost.

² Možda su jedan od primjera spomenici iz drugog svjetskog rata koji su u periodu disolucije bivše zajedničke države značajno izgubili na svojoj vrijednosti s nastankom novih država i dubokih promjena koje su se desile u njihovim društvima.

o kasnijim karakteristikama kulturnog naslijeđa i njihovo značenje i oni su neophodni za procjenu svih aspekata autentičnosti.³

Ovakvo razumijevanje autentičnosti koje je potvrđeno u Venecijanskoj povelji osnova je svim naučnim studijama o kulturnom naslijeđu o planiranju zaštite i restauracije kao i u procedurama upisa koje se koriste za Konvencije Svjetskog naslijeđa i druge propise o kulturnim dobrima.

S obzirom na raznolikost kultura i kulturnog naslijeđa nije moguće zasnovati ocjene o vrijednosti i autentičnosti na utvrđenim kriterijima već, naprotiv, kulturno naslijeđe mora biti sagledavano i procijenjeno u kulturnom kontekstu kome pripada. Stoga je iznimno važno da se prepoznaju specifičnosti svake kulture i vjerodostojnosti i istinitosti izvora informacija o njima.

Autentičnost predstavlja presudan aspekt vrijednosti jednoga kulturnoga dobra. U suštini „kulturno dobro je autentično ako je u materijalnom smislu vjerno stanju vremena u kojem je nastalo i u kome je postojalo“. „Prema UNESCO-vim Operativnim smjernicama jedno kulturno dobro je autentično ako zadovoljava test o autentičnosti koji podrazumijeva četiri aspekta autentičnosti i to: autentičnost oblikovanja, autentičnost materijala, autentičnost izrade i autentičnost odnosa sa okruženjem“.⁴ Autentičnost ili test autentičnosti *de facto* označava mjeru istinitosti vrijednosti uspostavljenih kroz ove kriterije. Stanje autentičnosti zavisi od vrste dobra i njegovog kulturnog konteksta. Dakle, da bi jedno kulturno dobro bilo nominovano na Listu Svjetskog naslijeđa, ono mora ispunjavati ova četiri aspekta autentičnosti.

Ocjena o autentičnosti ovisi od mnoštva različitih izvora informacija i odnosi se na prirodu kulturnog naslijeđa, njihov kulturni kontekst i evoluciju. „Aspekti ovih izvora mogu se odnositi na oblik i dizajn, materijale i sadržaj, upotrebu i funkciju, tradiciju i tehniku, lokaciju i okruženje, duh i osjećaj i druge interne i eksterne faktore. Korištenje ovih izvora omogućava elaboraciju specifičnih umjetničkih, historijskih, društvenih i naučnih dimenzija kulturnog naslijeđa koje se ispituje“.⁵

Doprinosi Nara dokumenta vrednovanju raznolikosti kultura i kulturnoga naslijeđa svijeta

Sve kulture se manifestiraju u određenim materijalnim dobrima ili nematerijalnim izrazima u vidu raznolikih kulturno-umjetničkih i duhovno-intelektualnih formi i one se trebaju poštovati kao takve.

Budući da raznolikost kultura predstavlja izvor intelektualnog i duhovnog bogatstva cijelog čovječanstva, Nara dokument je upravo ove raznolikosti prepoznao kao temeljnu vrijednost odnosno vrijednost *per se* te slijedom toga uspostavio zahtjev za unapređenje kulturne raznolikosti koju treba promovirati kao suštinski aspekt ljudskog razvoja.

Nara dokument preispituje ustaljene poglede na kulturna dobra i proširuje i razvija načine promatranja raznolikih kultura i njihovog kulturnoga naslijeđa.

Jedan od iznimno značajnih doprinosa nastojanju da se različite kulture sagledaju i razumiju jeste stav da se kulturne razlike kako različitih tradicija tako i raznolikosti unutar iste kulture moraju sagledavati u njihovome kulturnom kontekstu. To u praksi znači da parametri koji određuju i definiraju jedno kulturno dobro ne mogu biti istovjetni za cjelokupno kulturno naslijeđe, već se moraju promatrati u skladu s njihovim kulturnim kodom koji se razlikuje od kulture do kulture, pa čak i unutar iste kulture. Ovo je značajan iskorak u razumijevanju kulturnih vrijednosti kao takvih u odnosu na dotadašnje načine njihovoga sagledavanja jer značajno senzibilira pogled na raznolikost kultura i na poseban način upravo tu raznolikost vrijednosno naglašava. Nara dokument ispostavlja zahtjev da se svakoj kulturi i na njoj sedimentiranom kulturnom naslijeđu prilazi s potpunim uvažavanjem nje same bez bilo kakvih ograda ostajući otvorenim za spoznaju i razumijevanje posebnosti svake od njih.

Ono što Nara dokument posebno prepoznaje kad su u pitanju kulturne raznolikosti koje su manifestirane u materijalnim i nematerijalnim kulturno-umjetničkim oblicima, jeste njihov potencijal koji može generirati konflikte različitih zajednica ali i obrnuto - može biti faktor pomirenja ukoliko se njihove razlike prihvate i poštuju na svim stranama. Dakle, kulturne raznolikosti i raznolikosti kulturnog naslijeđa igraju iznimno važnu ulogu u harmoniziranju odnosa različitih kulturnih zajednica ali samo pod uslovom da su te zajednice spremne prihvatiti jedna drugu i priznati im pravo postojanja i pravo na sopstvene vrijednosti. U slučajevima konflikta različitih zajednica koje dijele isti prostor, kakve danas nalazimo gotovo na svim krajevima svijeta, promoviranje kulturne raznolikosti ima posebnu vrijednost. Naime, u

³ Suštinska svojstva kulturnog dobra, odnosno kvalifikatori vrijednosti su: a) Autentičnost (stanje autentičnosti) b) Jedinstvenost, rijetkost i reprezentativnost c) Integritet/cjelovitost/potpunost (stepen integriteta/cjelovitosti/potpunosti) d) Kontekst dobra (ambijentalno/pejzažni, historijski, fizički) i e) Fizičko stanje, naročito kompaktnost (fizička cjelovitost). OPERATIVNE SMJERNICE ZA ZAŠTITU NACIONALNIH SPOMENIKA, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, str. 41,42.

⁴ OPERATIVNE SMJERNICE ZA ZAŠTITU NACIONALNIH SPOMENIKA Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, str.42.

⁵ Dokument o autentičnosti iz Nare, Vrijednost i autentičnost, tačka 5.

slučajevima kada su različite kulturne zajednice u konfliktu jedan od najdjelotvornijih načina prevazilaženja nastale situacije predstavlja upravo legitimiranje kulturne vrijednosti svih strana.

U ovakvoj percepciji raznolikosti kultura i njihovoga kulturnog naslijeđa Nara dokument ide korak dalje sa zahtjevom da se ove raznolikosti moraju uvažavati i prihvatati bez obzira na veličinu zajednica koje ih baštine promovirajući poruku koju UNESCO šalje svojim deklariranim sloganom: „Kulturno naslijeđe svih je kulturno naslijeđe svakoga“.

Ovo je jedan novi iskorak u osvještavanju činjenice da upravo raznolikost kultura i kulturnoga naslijeđa mora uključivati i druge kulture a ne samo onu koja pripada određenoj grupi. To predstavlja širenje horizonta promatranja sopstvene kulture i kulturnog naslijeđa u suodnosu sa drugima na način da se briga o kulturnim vrijednostima ne ograničava samo na brigu o sopstvenom kulturnom naslijeđu, već uključuje i svijest o važnosti svih kultura kao najvećeg bogatstva čovječanstva danas. Pri tome je posebno naglašeno da primarna odgovornost za brigu o kulturnom naslijeđu ima zajednica koja ga je stvorila pa tek onda zajednica koja o njemu brine što postavlja jasnu diferencijaciju između različitih kategorija zajednica koje brinu o kulturnim dobrima.

Ovime je na poseban način markirana i naročito naglašena vrijednost svake kulture bez obzira na veličinu kulturne zajednice koja je baštini. Tako su postavljeni okviri unutar kojih je potrebno obezbijediti zaštitu manjinskih kultura od majorizacije većih kultura s kojima dijele iste prostore. Iako se u praksi ovi postulati često ne uvažavaju niti primjenjuju, ovo je značajan iskorak u oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa

budući da se ovaj problem, kroz Nara dokument, afirmira na jednom širem, internacionalnom nivou. Nara dokument, također, afirmira stav da je za svaku kulturnu zajednicu veoma važno da se uskladi sa zajednicama drugačije kulture i tradicije. Pri tome, prepoznaje opasnost ukoliko se ovaj princip primjenjuje bez jasnog stava do koje granice ta harmonizacija može ići a da pri tome ne mijenja temeljne vrijednosti tih kultura. Dakle, naglašena je također važna činjenica da se zahtjevi svih kultura usklade u najvećoj mogućoj mjeri ali pod uslovom da niti jedna ne podriva fundamentalne vrijednosti drugih kultura i njihovoga kulturnog naslijeđa, odnosno da svaka kultura ostaje svoja i autentična.

Značaj i doprinos Nara dokumenta predstavlja i prepoznavanje dviju oprečnih ali jednako destruktivnih procesa u modernim društvima koji imaju razarajući uticaj na kulturu i kulturno naslijeđe cijelog čovječanstva. To su, s jedne strane, globalizacijski procesi koji imaju u kulturnom polju djelovanja vrlo zloćudne intencije poništavanja kulturnih razlika i raznolikosti naslijeđa što je u ovom dokumentu jasno naznačeno. Drugi problem koji je također prepoznat i markiran jeste težnja za homogenizacijom modernih društava koji vode nacionalizmu pa negdje čak i fašizmu, i u mnogim dijelovima svijeta dovode i do oružanih sukoba u čemu je zapadni Balkan, a posebno Bosna i Hercegovina, nažalost, zoran primjer. Dakle, budući da je nastao ranih devedesetih, za Nara dokument možemo reći da blagovremeno odgovara na nastale izazove u razvoju modernih društava pa čak i preventivno imajući u vidu da su ovi procesi tada bili u nastajanju pogotovu kad je riječ o globalizaciji koja pravi zamah dobiva tek kasnije s pojavom novih tehnologija.

Literatura:

Dokument o autentičnosti iz Nare.

OPERATIVNE SMJERNICE ZA ZAŠTITU NACIONALNIH SPOMENIKA Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog naslijeđa, Bernard M. Filden, Juka Jikoleto, PROJEKTOR-Centar za kulturno naslijeđe, Kotor, 2005.

Conceived on the principles of the Venice Charter from 1964, which is considered one of the most important documents on the conservation and restoration of the world's cultural heritage, the Document on Authenticity from Nara broadens the perspective of looking at the growing number of problems arising as a consequence of the development of modern societies in the contemporary world. At the same time, this document affirms the need to look at different cultures and the diversity of cultural heritage in the cultural context to which each of them belongs, recognizing that diversity as the greatest value of human development. The Nara document designates authenticity as the basic qualifying factor for the value of cultural goods, making significant strides by abandoning established criteria for assessing value and authenticity. In this way, the requirement arises that each culture and its cultural heritage must be viewed in accordance with its cultural specificities.

**Rad Zavoda za zaštitu spomenika
u periodu 2014-2023. godine**

Zavod za zaštitu spomenika u periodu 2014-2023.

Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta kao nadležna služba zaštite na administrativnom prostoru Federacije Bosne i Hercegovine, prateći svoj strateški zadatak obavljao je poslove na operativno-tehničkoj i pravnoj zaštiti i očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa.

Godišnjak Zavoda je dugi niz godina pružao uvid u svoje aktivnosti široj naučnoj zajednici, te nakon duge pauze od 9 godina nastavlja sa izdavačkom djelatnošću. Od prethodnog broja do danas, Zavod je, kao i društvo u cjelini, prolazio kroz turbulentna vremena protkana krizama, pandemijom i drugim okolnostima koje su onemogućavale ili usporavale procese u zaštiti i očuvanju naslijeđa.

U ovom periodu izdato je preko 2.000 stručnih mišljenja na projektnu dokumentaciju u procesu upravnog postupka dobivanja odobrenja za građenje, urbanističkih dozvola, lokacijskih informacija, radove na konzervatorsko-restauratorskim zahvatima, radovima koji se mogu smatrati tekucim održavanjem i ostalim intervencijama koje mogu uticati na dobra kulturno-historijskog naslijeđa.

Shodno svojim nadležnostima, Zavod je pratio kroz konzervatorski nadzor izvođenje konzervatorsko-restauratorskih, restauratorskih, sanacionih i rekonstruktivnih zahvata na nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine. Djelovao je savjetodavno i pružao stručnu pomoć prilikom izrade tehničke dokumentacije za niz projekata koji su realizirani ili su u pripremi realizacije.

Znatan broj objekata graditeljskog naslijeđa, zbog specifičnih intervencija, zahtjeva rad na konzervatorsko-restauratorskim zahvatima kroz duži period. To se prije svega odnosi na kontinuirani rad na starim gradovima ili rehabilitaciji potpuno uništenih objekata, kao i na objektima za čiju realizaciju su potrebna znatna financijska sredstva.

Poseban izazov predstavlja proglašenje „Historijskog urbanog krajolika Sarajevo“ nacionalnim spomenikom BiH Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH iz 2021. godine. Tim aktom znatan dio prostora općina Centar i Stari Grad Sarajevo prešao je u nadležnost Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta. S tim u vezi, obnova ili uređenje trgova, parkova, konzervatorsko-restauratorskih zahvata na objektima, posebno fasadama iz perioda Austrougarske je pod stalnim konzervatorskim nadzorom.

Značajno je spomenuti rad na organiziranju i praćenju preventivnih arheoloških istraživanja i, prema potrebi, zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi koridora Vc i trasom brzih cesta. Praćeni su i radovi na izradi projektne dokumentacije i preventivna arheološka istraživanja prilikom izgradnje vjetro i solarnih elektrana.

Pored terenskog rada na konzervatorskom nadzoru Zavod je radio na pripremanju projektnih zadataka vezanih za izradu tehničke dokumentacije, koordinirao i pratio izradu projektne dokumentacije kroz konsultaciju sa projektantima.

Svojim stručnim mišljenjem Zavod daje procjenu utjecaja na kulturno - historijsko naslijeđe prilikom upravnih postupaka kod drugih federalnih upravnih organa, kao što su Procjena utjecaja na okoliš, prenamjene zemljišta prilikom ishodovanja urbanističkih suglasnosti i sl.

Zavod za zaštitu spomenika uključen je u implementaciju Plana upravljanja međudržavnim serijskim dobrom „Stećci-srednjovjekovni nadgrobni spomenici“ upisanim na Listu svjetske baštine UNESCO-a, kroz nekoliko nivoa. U cilju uspostave operativnog koordiniranog sistema upravljanja međudržavnim serijskim dobrom, osnovan je Međudržavni koordinacioni odbor za implementaciju Plana upravljanja,

Koordinacioni odbor Bosne i Hercegovine za implementaciju Plana upravljanja i Koordinacioni odbor Federacije Bosne i Hercegovine za implementaciju Plana upravljanja „Stećci - srednjovjekovni nadgrobnici“, u čijem radu učestvuju imenovani stručnjaci Zavoda.

Focal point za lokalitete svjetske baštine u BiH, „Područje starog mosta Starog Grada Mostara“ i serijsko dobro „Stećci-srednjovjekovni nadgrobnici lociranih na administrativnoj teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine, također dolazi iz Zavoda za zaštitu spomenika, koji priprema periodične izvještaje za pojedinačne lokalitete i učestvuje u pripremi dijela periodičnog izvještaja koji se odnosi na implementaciju Konvencije iz 1972. godine o očuvanju svjetske baštine na državnom nivou.

Zavod putem svog predstavnika učestvuje u radu i prati implementaciju Evropske konvencije o krajoliku (Firenca 2000. godine) koja predstavlja prvi međunarodni dokument koji se bavi zaštitom evropskog krajolika, odnosno, interakcijom prirode i čovjeka.

U ovom kratkom osvrtu na rad Zavoda u proteklom periodu vidljivo je da pored praćenja realizacije projekata konzervatorsko-restauratorskih intervencija na graditeljskom naslijeđu, veliki dio posla pripada administrativnoj i pravnoj zaštiti, evidenciji i dokumentiranju kao i promociji i prezentaciji naslijeđa kako u zemlji tako i izvan granica Bosne i Hercegovine.

Vrata Zavoda za zaštitu spomenika su otvorena i za naučna i stručna istraživanja u bogatoj arhivskoj i dokumentarnoj građi sakupljanoj u proteklih 76 godina postojanja ove institucije.

Iako zakonska regulativa i propisi koji iz nje proizlaze nisu savršeni, da su alati zaštite skromni i rascjepkani po nadležnostima, Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta čini napore da se u najvećoj mjeri zadrži karakter, autentičnost i univerzalnost našeg kulturno-historijskog naslijeđa.

Robert Stergar, dipl.ing.arh.

Rekonstrukcija Saborne crkve u Mostaru

Implementacija: *Srpska pravoslavna crkvena opština*

Investitor: *Više donatora*

Projektant: *Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Banja Luka*

Stručni nadzor: *Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Gemax“ d.o.o. Mostar*

Godina izvođenja: *2010-*

Saborna crkva (crkva svete Trojice) u Mostaru proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2004. godine. Crkva je izgrađena u periodu 1863-1873 godine.¹ U posljednjem ratu 1992. godine crkva je granatirana pri čemu je srušen toranj, zapaljena, a potom i minirana.

Radovi na rekonstrukciji se izvode prema projektnoj dokumentaciji koja je bazirana na zadržavanju izvornih, ne samo gabarita, materijala i izgleda, nego i konstruktivnog sistema koji predstavlja vrijednost gradnje tog perioda, kraj otomanskog perioda u Bosni i Hercegovini.

U potpunosti su ispoštovani horizontalni i vertikalni gabariti objekta, autentični materijali i tehnika gradnje. Svi identifikovani elementi konstrukcije, ranije obilježeni, vraćeni su na njihovu originalnu poziciju. Objekat je zidan kamenim blokovima breče, krečnjaka, sedre i pješčara. Tenelija se koristila za izradu fasadnih ukrasa.

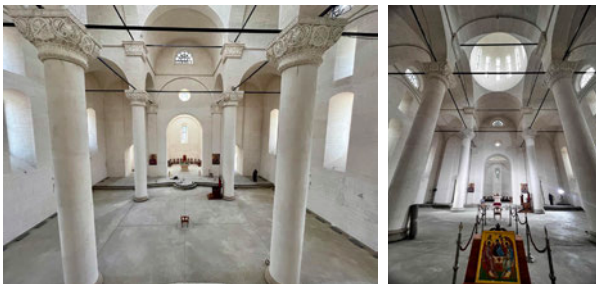
Savremeni materijali su primjenjeni u najmanjoj mogućoj mjeri, uz argumentovano obrazloženje, čime se nije narušio projektovani konstruktivni sistem. Recepture maltera za zidanje, malterisanje i trpanac je izrađena nakon brojnih analiza i uz saglasnost restauratora.

Radovi na rekonstrukciji hrama su u završnoj fazi, trenutno se izvode radovi u enterijeru crkve.

Autor teksta: *MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Ostaci Saborne crkve u Mostaru

Saborna crkva nakon rekonstrukcije

¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Odluka o proglašenju Mjesta i ostataka povijesne građevine - Saborna crkva (Crkva svete Trojice) u Mostaru nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002.

Projekat tekućeg održavanja Sahat kula u Pruscu i Donjem Vakufu nacionalnih spomenika BiH, Prusac; Donji Vakuf

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*

Odgovorni projektant: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

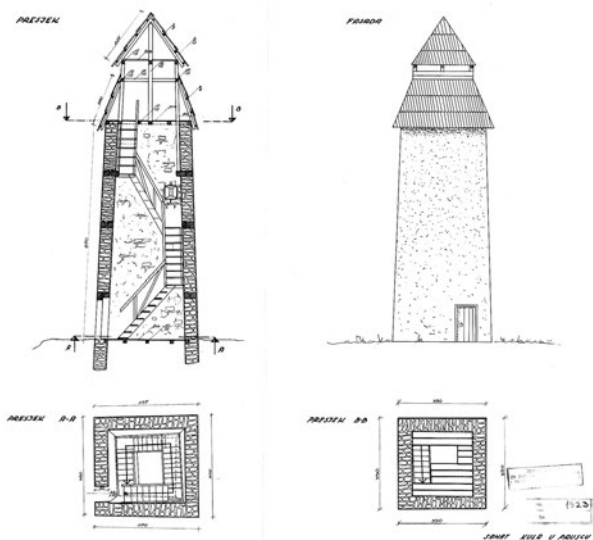
Projektant: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Godina: 2014.

Sahat kula u Donjem Vakufu situirana je na uzvišenju Bagina strana i sagrađena je u 18 stoljeću. Jednoprostorni objekat, kvadratne osnove dimenzija 3,2 x 3,2m je visine oko 11 metara. Pokrivena je četverovodnim krovom, drvene konstrukcije i sa pokrovom od šindre. Prostor ispod krova je zatvoren drvenim mušebcima ispod kojih je izvedena dodatna streha sa pokrovom od šindre. Krov je rekonstruiran 2000. godine, a novi satni mehanizam s digitalnom baznom stanicom i satelitskim signalom postavljen je 2004. godine. Sahat kula u Donjem Vakufu je 2008. godine proglašena nacionalnim spomenikom BiH. Uvidom na lokaciji konstatovano je da je krovni pokrivač od šindre položen na letve, dotrajao i neophodno ga je u izmijeniti u potpunosti. Određen broj komada šindre nedostaje te je stoga utjecaj atmosferilija (na satni mehanizam i unutrašnjost sahat kule) direktan i s veoma negativnim posljedicama. Drveni mušepci ispod krovšta Sahat kule su djelomično oštećeni i potrebno ih je restaurirati. Podesti i drvene merdevine, s obzirom na otvore u krovu, su pokriveni slojem vlage i ptičijeg izmeta što doprinosi ubrzanom propadanju istih. Ne postoji gromobranska instalacija i arhitektonsko osvjetljenje Sahat kule. Sahat kula u Pruscu situirana je u području Starog grada Prusca koji je 2004. godine proglašen nacionalnim spomenikom BiH. Sahat kula u Pruscu je jednoprostorni objekat, kvadratne osnove dimenzija 3.95 x 4.0m i ukupne visine oko 12 metara. Krov Sahat kule je četverovodni, drvene konstrukcije, izveden u dva nivoa i pokriven šindrom. Uvidom na lokaciji konstatovano je da je krovni pokrivač od šindre dotrajao i neophodno ga je u potpunosti izmjeniti. Prostor između donjeg i gornjeg nivoa krova je otvoren pa su konstrukcija i unutrašnjost Kule izloženi stalnom ulasku ptica. Dimenzija postojeće šindre je 80x18-22cm. Krovna konstrukcija je u dosta dobrom stanju te je potrebno nakon detaljnog pregleda iste definisati koje je drvene elemente potrebno zamijeniti. Satni mehanizam je zaštićen improviziranom nadstrešnicom od stakla i čelika. Drveno stepenište, podesti i ograda su u dosta dobrom stanju. Također, utvrđeno je da ne postoji gromobranska instalacija niti arhitektonsko osvjetljenje Sahat kule.

Projekti tekućeg održavanja obje sahat kule obuhvataju zamjenu pokrova od šindre s detaljnim pregledom krovne konstrukcije i zamjenom oštećenih elemenata prema uputama iz Projekata. Zamjenu dotrajalog krovnog pokrivača potrebno je izvršiti prema uzoru na postojeći u smislu materijala i načina postavljanja, odnosno koristiti šindru dimenzija 80x18-22cm postavljenu identično kao i postojeću, a zbog trajnosti i otpornosti potrebno je unaprijediti slojeve koji se nalaze ispod pokrivača od šindre. Šindra mora biti ručno cijepana, dimenzija 80x18-22cm od jele I klase, vlažnosti do 8%, sušene minimalno 6 mjeseci. Prije ugradnje šindru i mušepke tretirati zaštitnim sredstvima za drvo te postaviti prema uputama iz Projekta.

Autor teksta: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Stari projekat sahat kule u Pruscu nastao u Zavodu 1957.god.

Sahat kula u Pruscu, foto: arhiv Zavoda, 2014.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na kuli Starog grada Sokolac, Bihać

Implementacija: Općina Bihać

Investitor: EU, Vlada Unsko-sanskog kantona, Općina Bihać

Projektant: GD „BIŠINA“ d.o.o. Mostara

Stručni nadzor: Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Izvođač: „NEIMARI“ d.o.o. Sarajevo

Godina izvođenja: 2014/2015.g.

Historijsko područje – Prahistorijska gradina, srednjovjekovni i osmanski grad Sokolac lociran je u selu Sokocu, Općina Bihać. Zaštićeni je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine od 2007. godine.

Primarni cilj projekta bio je izvršiti dalju zaštitu od propadanja i osposobiti bolju komunikaciju i prilaz do Starog grada, a u isto vrijeme očuvati njegovu ambijentalnu i arhitektonsku vrijednost.

Prije početka samih restauratorsko-konzervatorskih radova na zidinama srednjovjekovne tvrđave Sokolac, sanirana je pristupna makadamska cesta koja vodi do lokaliteta.

Zbog nestabilnog stanja većeg dijela zidova i opasnosti koja je prijetila od njihovog urušavanja, bilo je neophodno izvesti radove na sanaciji (Foto 1). Krune zidova bile su degradirane u većoj mjeri, odnosno oštećene usljed djelovanja atmosferskih utjecaja: raslinja, vlaženja i smrzavanja (Foto 2).

Radovi su se odnosili na demontažu svih nestabilnih dijelova gornje zone zidova, zidanje nedostajućih dijelova zidova, te obrada krune svih zidova. Materijali koji su bili korišteni u ovim zahvatima su kamen istih ili sličnih fizičko-hemijskih osobina i krečni malter. Korištena je sedra, lokalni krečnjak i tvrdi pješćar s vezivnim materijalima maltera koji je ustanovljen kroz brojne analize.

Izvedeni su radovi na konzervaciji svih zatečenih elemenata, nakon čega se pristupilo restauraciji i rekonstrukciji i to samo onih elemenata koji su neophodni za normalno i sigurno funkcioniranje utvrde (Foto 3). Rekonstruisani su isključivo oni elementi za koje je postojalo dovoljno podataka o izgledu, materijalu i tehnologiji, kako u dokumentaciji tako i na licu mjesta (Foto 4).

Autor teksta: MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Foto 1

Foto 3

Foto 2

Foto 4

Rekonstrukcija i revitalizacija prostora „Tepe“ u Stocu

Implementacija: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Investitor: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Projektanti: *Šaran Dženana, dipl.ing.arh. i Aličić Azer, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Građevinar Faić“ d.o.o. Mostar*

Godina izvođenja: *2015.-2016.*

Stolac je jedini grad, iza Mostara, koji je imao tepicu. Tepica je mala građevina, smještena u sredini Tepe. Sastojala se od četiri kamenom zidana stupa na koje je bio postavljen četverostrešni krov pod kamenom pločom.

Oko Tepe su se nalazili dućani s ćepencima: 7 na južnoj strani Tepe, ispred džamije do ulaza u harem, i 9 od ulaza do kraja ovog poteza, zatim 16 na sjevernoj strani, dvadesetak na istočnoj, oko pekare i kiraethane (od kojih je najveći dio nestao). Veliki broj dućana i magaza nalazio se istočno od jezgre: uz džamijski kompleks bilo je 7 prostornih jedinica, a na suprotnoj strani ulice, oko harema na kojem je poslije II svjetskog rata podignuta osnovna škola, 24 dućana. Na sjevernoj strani ulice, nasuprot kiraethani, nalazilo se 25 dućana sa ćepencima. Prema istraživanjima H. Džankića, u ovom kompleksu bilo je 97 dućana sa ćepencima, 6 radnji bez ćepenaka i pet kamenih magaza.

Objekat „Tepe“ je sastavni dio nacionalnog spomenika *Graditeljska cjelina - Čaršijska džamija sa Čaršijom u Stocu*.

Prostor tepe i okoline je u agresiji na Stolac 1993. godine potpuno devastiran. Tepica je uništena a prostor se koristio kao parkiralište.

Projekat rehabilitacije i revitalizacije „Tepe“ imao je za cilj popločanje prostora tepe i rekonstrukcije Tepice, kao, prije svega, okupljališta ljudi s ciljem druženja. Potreba za Tepom ili pijacom danas nema, jer je u blizini formiran prostor nove pijace. Cilj je bio da se pokuša ponovo prostoru dati formu i funkciju okupljališta ali sada s ciljem kulturnih i drugih, socijalnih okupljanja pri čemu bi Tepica bila središte tog okupljanja. Načinom popločanja i uvođenjem zelenila pokušalo se omogućiti cjelodnevno korištenje prostora i u svim godišnjim dobima. Rekonstrukcijom i preostalim dućana koji do sada nisu obnovljeni vjerujemo da će cijeli prostor ponovo oživjeti, a Tepica postati socijalni i kulturni centar grada Stoca.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Slika 1. „Tepe“ – prije obnove

Slika 2. „Tepe“ – Nakon obnove

Rekonstrukcija dvorišta, šadrvana i prilaznih stepenica Ferhadija džamije u Sarajevu

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Medžlis IZ Sarajevo*

Projektanti i stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Neimari“ Sarajevo*

Godina izvođenja: *2015-2016.*

Graditeljska cjelina Ferhadija džamije se nalazi na zapadnoj strani sarajevske čaršije, u neposrednoj blizini Hotela «Evropa», Husref-begova bezistana i Tašlihana. Ferhadija džamija sa šadrvanom i haremom, izgrađena je hidžr. 969. (1561./1562.) godine. Komisija je 2004. godine proglasila nacionalnim spomenikom. Spada u red monumentalnih objekata u Sarajevu rađenih u klasičnom osmanskome stilu.

U haremu pred samom džamijom danas se nalazi dvadesetak nadgrobničkih spomenika. Nišani su s natpisom na osmanskome turskom jeziku, različito oblikovanog završnog dijela (aginski nišani, ulemanski s mušebek i čatal turbanom, derviški s kapom, s turbanom u gužve s prevojem preko). Ovih deset pari nišana s natpisima pokazuju nam da su ovdje uglavnom sahranjivani službeni predstavnici janičarskog odžaka u Sarajevu. Groblje je 1995. godine ponovo aktivirano za ukop značajnih kulturno-historijskih ličnosti.

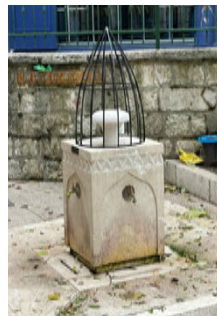
S obzirom da su okolne zgrade izgrađene na višem nivou u odnosu na džamiju i harem, došlo je do pojave vlage na temeljima i zidovima džamije. U svrhu otklanjanja vlage Medžlis IZ Sarajevo je obezbjedio projektnu dokumentaciju za radove drenaže i odvodne oborinske vode te popločanje pješačke staze oko džamije. Prilikom izvođenja navedenih radova pojavila se potreba da se obim radova proširi i na preostali popločani dio harema, pristupne stepenice i šadrvan.

Zavod za zaštitu spomenika je na zahtjev Medžlisa IZ Sarajevo pristupio izradi projektne dokumentacije za rekonstrukciju dvorišta, šadrvana i prilaznih stepenica. S obzirom da se radi o nacionalnom spomeniku, nivo inženjeringa je usklađen sa odlukom Komisije gdje su dopušteni isključivo radovi tekućeg održavanja u sklopu kojih je Izvođač uklonio postojeće kameno postolje za šadrvan i sve kamene ploče sa platoa ispred džamije, pristupne staze i stepenica te pristupio ručnom iskopu zemlje, polaganju cijevi dovoda i odvoda vode do šadrvana te podbetoniranju podloge na koju će se postaviti novi kameni šadrvan. Popločanje je rađeno od kamena hreše I klase bez žilica sa minimalnim padom i fugama u boji kamena. Kameno korito sa profilacijama rađeno je od kamena “hreše” I klase bez žilica sa atestom na postojanost na habanje i smrzavanje.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

*Prilazna staza prema džamiji i šadrvan,
zatečeno stanje*

*Prilazna staza prema džamiji i šadrvan,
izvedeno stanje*

Konzervatorsko-rastauratorski radovi Na Starom gradu Tešanj, Tešanj

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Federalno ministarstvo kulture i sporta i Općina Tešanj*

Stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Elez“ d.o.o. Tešanj*

Godina izvođenja: *2015. - 2023.*

Stari grad Tešanj po svojoj površini od 7.500 m² spada u veće stare gradove. Siluete i kameni ostaci Starog grada su dobro očuvani zahvaljujući kontinuiranim konzervatorskim intervencijama i zahvatima od strane stručnjaka Zavoda od 1950. godine pa do danas kao i respektabilnoj tehničkoj dokumentaciji Republičkog Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH koja je poslužila kao osnov za rad današnjeg Zavoda za zaštitu spomenika.

Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika je nastavio kontinuitet sanaciono-konzervatorskih radova od 2015. do 2023. godine na Starom gradu Tešanj. U saradnji s Općinom Tešanj i Zavičajnim muzejom Tešanj, u navedenom periodu realiziran je veliki broj elaborata sanacionih radova koje je izradio stručni tim Zavoda, pri čemu su implementirana značajna sredstva Federalnog ministarstva kulture i sporta kao i Općine Tešanj.

Sanacio-konzervatorski radovi su po pravilu počinjali u proljeće nakon utvrđivanja količina oštećenja nastalih tokom zimskog perioda i tehničkog snimanja oštećenja. Atmosferilije i bršljan su uzročnici novonastalih oštećenja jer unište vezivni materijal, krečni malter, što direktno prouzrokuje ispadanje kamena iz postojeće forme zida. Problem predstavljaju i vertikalne pukotine koje razdvajaju zidna platna i konstruktivno ih oslabljuju, posebno na uglovima tabije.

Na pojedinim pozicijama oštećenja su velika do te mjere da se skoro izgubi red veza zida, veličina kamena i način prevezivanja istog.

U periodu od osam godina, u zavisnosti od potreba, izvodili su se radovi podjednako na Gornjem gradu (srednjovjekovni utvrđeni grad) i Donjem gradu (tvrđavi iz osmanske uprave). Rađena je tabija lijevo na ulazu u gornji dio grada, bedemski zid uz pristupnu stazu gornjem gradu prema Krnoj kuli kao i četiri kazamata na gornjem gradu. Bedemski zid od Dizdareve kule, kao i bedemski zid od donjeg obora prema tabiji, sanitarni čvor i tunel na donjem dijelu grada.

Paralelno uz radove na Starom gradu Tešanj rađen je i prilaz Gradini sa pristupnog platoa. Radovi su izvođeni u tri faze. Urađeno je jednokrako stepenište od lokalnog kamena „San“ s kovanom ogradom bojeno u antracit boju. Za potrebe budućih radova na Gradini uz stepenice je čitavom dužinom urađena rampa popločana oblukom.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

*Tabija na Starom gradu Tešnju,
zatečeno stanje*

*Tabija na Starom gradu Tešnju,
izvedeno stanje*

Rekonstrukcija munare i sofa Ferhad begove džamije u Tešnju

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitori: *Federalno ministarstvo kulture i sporta i Vakufska direkcija Turske*

Projektanti: *Azer Aličić, dipl. ing arh, Dženana Šaran, dipl. ing arh.*

Stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Faić“ doo iz Mostara, „Hazim Numanagić, kaligraf.*

Godina izvođenja: *2015. - 2023.*

Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika je u periodu od 2015. do 2023 godine nastavio rad na projektovanju i realizaciji preostalih faza na Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju.

Saradnja Zavoda za zaštitu spomenika i Medžlisa IZ Tešanj je do 2016. bila konstruktivna što je za objekat bilo od izuzetne važnosti. Radovi su po fazama kontinuirano izvođeni od 2006.godine prema sredstvima obezbjeđenim od starne Federalnog ministarstva kulture i sporta. Sve faze i radovi su završavani na vrijeme i prema projektnoj dokumentaciji uz upotrebu prirodnih materijala visoke kvalitete. Do 2016. godine završena je rekonstrukcija enterijera pri izvođenju radova otkrivena su četiri sloja maltera, od toga dva najstarija iz osmanskog perioda. Kaligraf Hazim Numanagić je izradio projektnu dokumentaciju za oslikavanje centralne kupole i tri manje kupole za koju je dobio saglasnost Zavoda za zaštitu spomenika. Za potrebe izrade projekta u oktobru 2015.godine firma Geo-Prim d.o.o. iz Usore je napravila geodetski snimak Ferhad-begove džamije. U martu 2016. godine Zavod je izradio projektnu dokumentaciju u sklopu koje je predviđeno da se radi rekonstrukcija vidno oštećene šerefe i podšerefe munare i vanjskih sofa. Projekat je putem Vakufske direkcije prezentovan Direkciji vakufa Republike Turske koja je obezbijedila sredstva za gore navedene radove. Izvođenje radova prema gore navedenoj dokumentaciji je bilo predviđeno za proljeće 2018. godine, nakon što se u toku zime 2017. godine sprovedu sve aktivnosti oko odabira izvođača. U decembru 2017. urušila se munara usljed djelovanja jakog vjetrova. Federalno ministarstvo je obezbijedilo urgentna sredstva za preventivnu zaštitu spomenika tako što je izrađena privremena krovna konstrukcija s pokrivačem, popravljeno kameno popločanje harema i obližnji oštećeni dućan.

Oštećenja na munari i prije njenog rušenja su bila velika i vidna. U cilju zaštite džematlija i posjetilaca džamije, u novembru 2016. godine je podignuta skela do šerefe sa zaštitnom mrežom. Navedena oštećenja i narušena stabilnost munare su bili povod Zavodu da pristupi izradi gore spomenutog projekta sanacije i rekonstrukcije.

Novonastalom situacijom postojeća projektna dokumentacija za sanaciju munare je bila potpuno neupotrebljiva i u tu svrhu je bilo neophodno uraditi novu. Kako je Zavod u međuvremenu ostao bez licence za projektovanje dokumentacije za nacionalne spomenike, što je apsurd - da služba zaštite na nivou Federacije BiH ostane bez mogućnosti projektovanja, projektnu dokumentaciju za arhitektonsku fazu je radila projektna kuća Urbing d.o.o. iz Sarajeva a za konstruktivnu fazu, Arhi plus iz Mostara. Sve je to uticalo na pomjeranje roka završetka radova. Radovi na rekonstrukciji krova, sofa i munare su završeni tokom 2023. godine.

Autori teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Zatečeno stanje

Rekonstruirane sofa

Projekat tekućeg održavanja za Povijesno područje - Nekropola sa stećcima lokalitet Crkvina (Pod) i ostaci temelja srednjovjekovne građevine, Donja Drežnica (Jasenjani), nacionalni spomenik BiH, Grad Mostar

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*
Projektant: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*
Godina: 2016.

Nekropola Crkvina (Pod) i ostaci srednjovjekovne građevine nalaze se na lijevoj obali rijeke Neretve na oko 300 metara udaljenosti od ušća Drežanke i Neretve. Nekropoli se pristupa starim magistralnim putem te ne postoji nikakva signalizacija za istu. "Povijesno područje - Nekropola sa stećcima lokalitet Crkvina (Pod) i ostaci temelja srednjovjekovne građevine, Donja Drežnica (Jasenjani)" ima status nacionalnog spomenika BiH. Nekropola broji 16 vidljivih stećaka, ogradni kameni zid, arheološke ostatke temelja srednjovjekovne građevine, kameni zid kružne osnove te je su recentnom periodu devastirane sve zidane strukture demontažom i otuđivanjem kamenih blokova. Betonski zid izgrađen je u toku izgradnje Hidroelektrana na Neretvi uzvodno od lokaliteta.

Nekropola i ostaci srednjovjekovne crkve su sa sjevernoistočne, dijelom južne i sjeverne strane oivičeni kamenim zidom debljine 40cm i visine 110cm. Zid je izgrađen od kamena nepravilnog oblika, malterisan te je imao dobro obrađene ivičnjake na mjestu kapije koji su demontirani i otuđeni. Kruna zida postoji ali je oštećena i obrasla vegetacijom. Kroz nekropolu je izgrađen magistralni put što je nepovratno devastiralo lokalitet. Vidljivo je 16 stećaka, u Odluci Komisije evidentirano 17 a Šefik Bešliagić navodi 20 stećaka što dovodi do zaključka da su stećci ili utonuli ili dislocirani sa svoje originalne pozicije. Stećci su oštećeni, okrnjeni, te su na kamenim površinama prisutne biološke naslage, mahovina i niska vegetacija. Ostaci temeljnih zidova srednjovjekovne građevine visine 60cm, prethodno zaštićeni, sada su u opasnosti od devastacije i otuđivanja od strane lokalnog stanovništva. Na više mjesta razobličena je struktura zida. Lokalitet nema interpretacijsku infrastrukturu iako se koristi u edukativne i turističke svrhe.

Nakon čišćenja zidova od niske vegetacije, organskih tvari, maltera (prema uputama iz Projekta), potrebno je demontirati pokrenute kamene blokove iz struktura zidova te ih je nakon čišćenja i pripreme, ponovno ugraditi. Zidanje nedostajućih dijelova kamenih zidova gdje su postojali kameni ivičnjaci vrši se prema originalnom stanju. Novoprojektovana ulazna kapija je izrađena od željeznih kvadratnih profila, crne bravarije. S obzirom na učestale posjete lokalitetu, preporuka Zavoda za zaštitu spomenika FBiH jeste izrada projekta postavljanja zaštitne ograde na mjestima gdje je zaštitni betonski zid prenizak te bi moglo doći do ozljeđivanja bilo da je vodostaj nizak ili visok. Predviđena je vanjska interpretacijska infrastruktura na lokalitetu.

Autor teksta: Azra Tunović, dipl.ing.arh.

Nedostaju kameni fragmenti; dimenzije cca 245x30x25cm; 2016.; Foto: Azra Tunović

Nekropola i ostaci temeljnih zidova srednjovjekovne građevine; 2016.; Foto: Azra Tunović

Stambeni objekat na ulazu u stambeni kompleks Begovina-Stolac

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investiror: *Vlada Federacije BiH*

Projektanti: *Azer Aličić, dipl.ing.arh. i Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Godina izvođenja: *2016.*

Prilikom projektovanja objekta rukovodili smo se idejom da se objekat vrati u stanje prije paljenja 1993. godine u što je moguće izvornijem i originalnijem obliku koristeći sve zatečene materijale i konstrukcije naročito zidova, a da svi novougrađeni elementi odgovaraju originalnim po porijeklu, karakteristikama i tehnologiji ugradnje.

Stambeni objekat po dispoziciji i arhitektonskoj formi podsjeća na najstariji objekat u Begovini tj. kuću Alije Rizvanbegovića, samo je skromnijih dimenzija. To je jednospratni objekat od kamena s drvenim trijemom i pristupa mu se sa istočne strane. U prizemlju su smještene dvije odaje - halvati u koje se pristupa iz prostora hajata. Na trijem objekta vode jednokrake drvene natkrivene stepenice koje su oslonjene na kameni podest. Trijem je oslonjen na drvene stubove sa sedlima i kamenim bazama i sastoji se od krila i jazluka. Jazluk, kao centralni prostor prvog sprata i mjesto okupljanja, predstavlja dio krila uzdignut za jednu stepenicu. Iz prostora krila se pristupa u odaju i u najreprezentativniju prostoriju kuće tkz. Čošak koji izlazi iz ravni zida u vidu doksata i orijentisan je zapadno na Bregavu. Izvorno, u prostoru čoška je uz istočni zid bila musandara sa hamamdžikom, a uz sjeverni kamin. U desnoj odaji je bio kahveodžak. Objekat je natkriven trovodnim krovom s kamenim pločama. Kamerija - krilo se oslanja na drvene stubove četiri stuba u prizemlju i četiri stuba na spratu ukrućenih sistemom horizontalnih hrastovih greda.

Radovi su podrazumijevali sanaciju kamenih struktura, izvedbu nove krovne konstrukcije i njeno pokrivanje kamenim pločama, a u svemu po uzoru na izvornu krovnu konstrukciju, rekonstrukciju svih konstruktivnih dijelova izvedenih od drveta (međuspratna konstrukcija, stepenište, konstrukcija doksata). Stubovi i gornje grede kamerije nose najveći dio krovne konstrukcije i pokrov, što je cijeli sistem drvene konstrukcije činilo konstruktivno izuzetno interesantnim i zahtjevnim za rekonstrukciju. Na osnovu zatečenih pozicija baza bilo je jednostavno rekonstruirati oblik i konstrukciju kamerije-krila.

Zidanje je rađeno slobodnim stilom od postojećeg neoštećenog kamena koji na sebi nema fizičkih i hemijskih oštećenja i novog kamena krečnjaka lokalnog porijekla istih petrografskih osobina i ujednačene veličine, bez preklapanja fuga. Fuge u boji kamena upuštene u odnosu na ivice kamena. Za vezivno sredstvo koristili smo kreč prirodno gašen i odležan 3 mjeseca. Malter je spravljan od riječkog pijeska prepranog, suhog, granula 0-4 mm.

Projektom smo predvidjeli ventilirajući krov tako što se preko čamovih rogova i to guljenih oblica pokucana je daska II klase, položena krovna ljepenka, letvice 5x8cm II klase i kontra letvice 1x2cm II klase. Za izradu međuspratne konstrukcije objekta, izradu stropne konstrukcije, koristili smo hrastovu građu I klase, rezanu i dotesanu na potrebnu dimenziju, max. vlažnosti do 12 %. Sve veze su tesarske, prema standardima za ovu vrstu radova. Pokrivanje objekta smo izvršili lomljenim pločama lokalnog karaktera Bileća. Ploče debljine 4cm. Na spojeve krovnih ploha ugradili smo ručno obrađene koruge.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Stambeni objekat na ulazu u Begovinu, zatečeno stanje

Stambeni objekat na ulazu u Begovinu nakon rekonstrukcije

Šadrvan i popločanje pristupne staze u haremu džamije u Kraljevoj Sutjesci

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Vlada Federacije BiH*

Projektanti: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Faić“ Mostar*

Godina izvođenja: *2016.*

Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta kontinuirano od 2005. godine radi i implementira sredstva na rekonstrukciji nacionalnog spomenika Džamije u Kraljevoj Sutjesci. Džamija sa haremom datira iz osmanskog perioda i izgrađena je u naselju Prijeko na lijevoj obali rijeke Trstionice u Kraljevoj Sutjesci. Nacionalnim spomenikom je proglašena 2004. godine. Nakon završetka kompletne rekonstrukcije džamije, istraživačko- konzervatorskih radova sa oslikavanjem enterijera koje je trajalo od 2005. do 2014. godine¹, Zavod je pristupio izradi projekta popločanja harema i šadrvana koji bi zamijenio postojeću betonsku česmu što predstavlja završnu fazu na rekonstrukciji džamije s haremom.

Projektom je predviđeno podizanje postojećeg kamena s pristupnih staza, iskop zemlje za polaganje PVC cijevi za kišnu i odvodnu kanalizaciju i elektro kablova te da se razastre šljunak kao podloga ispod platoa šadrvana i pristupne staze. U sloju armiranog betona od 8cm provučene su sve dovodne i odvodne cijevi vode za potrebe česmi na šadrvanu. Popločanje pristupne staze i platoa šadrvana radili smo kombinaciju od kamenih ploča Hreše I klase bez žilica i riječne kaldrme promjera 8cm a sve prema datim nacrtima, gdje su kamene ploče s gornje strane sitno štokovane a odozdo ošpicane. Inspiraciju za ovu kombinaciju kamenog popločanja pronašli smo u bosanskoj tradicionalnoj tkanoj stazi /drolji/. Kamena postolja za uzimanje abdesta, rešetke za odvod vode i osmougaono korito su rađeni od bijele hreše I klase. Štokovanje i obrada kamenih površina korita je rađeno prema datim nacrtima. Spojevi u kamenom koritu kao i bušenje rupa za nosače kovane ograde su izvedeni precizno i uredno. Stubići ograde su debljine 3m i 50cm visine ankerisani u tijelo korita i zaljeveni olovom. Ograda je visine 40 cm od kovanog željeza promjera 1,5 cm, sve zaštićeno antrait mat lakom. Česme su željezne od kovanog željeza s podloškama. Projektom je tretirano i pokrivanje šadrvana drvenom šindrom pokucanom preko četverovodne konstrukcije po uzoru na džamijski krov. Ta faza radova će se odraditi kad se obezbijede projektom predviđena sredstva.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Betonsko korito, zatečeno stanje

Kameni šadrvan, izvedeno stanje

¹ A. Aličić, dia, Dž. Šaran, dia. Rekonstrukcija Džamije u Kraljevoj Sutjesci, Naše Starine XXIII, Sarajevo, 2014, str. 95-109.

Projekt sanacionih radova Šarene džamije u Travniku

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Vakufska direkcija Turske*

Projektanti i stručni nadzor: *Azer Aličić, ipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Neimari“ d.o.o. Sarajevo*

Godina izvođenja: *2017.*

Od posljednje konstruktivne sanacije, restauracije i revitalizacije objekta od 1982-1987 pa do 2015. godine nije bilo ozbiljnih radova na samom objektu, izuzev radova 1992-1995 na obnovi šadrvana i česme uz džamiju. Metodologija i ozbiljan pristup stručnjaka arhitekata Zavoda Aleksandra Ninkovića i Alme Simić, a koja je primjenjena pri posljednjoj sanaciji, obezbijedila je da na objektu nema većih deformacija u konstruktivnom sistemu kao ni većih oštećenja na drvenoj konstrukciji.

Obilaskom objekta i šire lokacije 2015. godine utvrđeno je da je munara do ispod šerefte u kritičnom stanju ta da je malter na munari popucao usljed uticaja atmosferilija. Blizina potoka koji protiče u neposrednoj blizini objekta i prodor podzemnih voda je dovela do ispiranja podzemnog nosivog tla te, u konačnici, do neravnomjernog slijeganja temelja i denivelacije kompletnog objekta kako u prizemlju tako i na galeriji. Nakon utvrđivanja stanja objekta stručnjaci Zavoda su ponudili punu stručnu spremnost za izradu projektnog zadatka i projektnu dokumentaciju kroz faze prema prioritetima.

Projektnim zadatkom je predviđeno da se uradi sanacija munare i izmjena dotrajalog postojećeg daščanog poda, sanacija korita postojećeg potoka i izrada drenaže oko džamije, kameni podzidi, ograde, česma i nivelacija terena oko džamije uz odgovarajuće popločanje. Detaljna izrada nacrtu za postojeće prozore kao i izrada nacrtu za dislociranje abdesane iz objekta džamije u podrumске prostorije. Izrada projekta revitalizacije bezistana u podrumskim prostorijama. I na kraju, izrada elaborata stanja slikarskih dekoracija u enterijeru i na fasadi s ciljem konzervacije i restauracije istih.

Pri izradi projektnu dokumentaciju rukovodili smo se postojećom dokumentacijom Zavoda za kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe BiH, historijskim činjenicama, geodetskim snimkom džamije urađenog od strane Općine Travnik, tehničkim snimcima postojećeg stanja džamije i prostora oko nje, kao i visoko ambijentalnim vrijednostima i stilskim karakteristikama samog objekta vodeći računa da predloženo rješenje partera, bezistana, abdesane, regulacije potoka, pješačkih staza, pozicije mosta i šadrvana ne narušava postojeći ambijent što je jedan od uslova u odluci Komisije za očuvanje spomenika.

Uporedo sa izradom projektnu dokumentaciju za arhitektonsko-konzervatorsku fazu, predstavnici Medzliisa IZ Travnik su nas obavijestili da su predstavnici Generalne direkcije vakufa Republike Turske zainteresovani da materijalno pomogne rekonstrukciju i restauraciju Šarene džamije. Kako bi moguća materijalna sredstva mogla da se implementiraju, bilo je neophodno da se uključi Vakufska direkcija BiH. S obzirom da Zavod za zaštitu spomenika nema stručna lica za izradu konstruktivnih rješenja, bilo je neophodno da se uključi licencirana firma za izradu statičkog proračuna temelja, krova i ostalih konstruktivnih elemenata. Od strane Vakufske direkcije predložena je firma „ARHI PLUS“ iz Mostara.

Uključivanjem sve većeg broja sudionika u izradu projektnu dokumentaciju primarni sudionici, u ovom slučaju stručnjaci Zavoda koji su radili na izradi dokumentacije, postaju uskraćeni za vrlo važne informacije. Najvažnija je firma koja je trebala raditi samo statički proračun angažovana od Vakufske direkcije BiH da izradi i arhitektonsko-konzervatorsku fazu. Prilikom redovnog nadzora smo shvatili da Izvođač izvodi radove po projektnu dokumentaciju koja nije urađena od strane Zavoda. Radovi su se izvodili prema dokumentaciji gore navedene firme gdje su stručnjaci Zavoda potpisani u svojstvu konsultanta. Uvidom u tu dokumentaciju pronašli smo niz neopravdavajućih ne neargumentovanih izmjena i konstatovali smo da su dwg crteži Zavoda korišteni kao podloga za njihovo projektno rješenje. Manipulacija sa dokumentacijom neslaganje sa metodologijom, zakonskim propisima i regulativom je dovelo do toga da se stručnjaci Zavoda u junu 2018. u konačnici povuku s implementiranja projektnu dokumentaciju o čemu su obaviješteni nadležni u Zavodu za zaštitu spomenika.

Autori teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Radovi na sanaciji krovne konstrukcije i pokrivača Džindijske džamija u Tuzli

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: „Tehnograd-company“ Tuzla i Medžlis IZ Tuzla

Stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: „Tehnograd- company“ Tuzla

Godina izvođenja: 2017.

Džindijska džamija u Tuzli trenutno se nalazi na Privremenoj listi Komisije za očuvanje spomenika i kao takva uživa status nacionalnog spomenika sve do trenutka dok se istim i ne proglasi. Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta je nadležna služba zaštite naslijeđa na nivou Federacije Bosne i Hercegovine.

Stručni tim Zavoda je izvršio obilazak objekta i utvrdio obim neophodnih radova na zaštiti istog. Tradicionalni pokrov drvena šindra se usljed djelovanja atmosferilija znatno oštetio tako da je došlo do prokišnjavaanja unutar objekta. Izvršili smo pregled krovne konstrukcije i utvrdili da se nalazi u dosta dobrom stanju i da će biti neophodno zamijeniti par rogova koji su oštećeni usljed prokišnjavaanja. Kako bi objekat dobro zaštitili odlučili smo da se uradi ventilirajući krov. Prije izrade ventilirajućeg krova neohodno je uraditi skidanje postojećeg pokrivača, provjeriti stanje krovne konstrukcije uz minimalnu izmjenu isključivo dotrajalih rogova i veznih reda. Nakon navedenih pripremnih radova, pristupilo se izradi ventilirajućeg krova sa svim slojevima što podrazumijeva dasku II klase pokucanu po rogovima, krovnu ljepenku sa preklopima od 15cm, letvice 5x8cm II klase i kontra letvice 1x2cm II klase. Za pokrov smo odabrali ručno cijepanu šindru koja je zaštićena smjesom lanenog ulja sa dodatkom sadolina ebanovine. Iskoristili smo postojanje skele i dizalice na gradilištu da se izvrše popravke na munari, da se promijeni opšavni lim na spoju krova sa munarom i da se nanese zaštitni sloj na drvenu oblogu munare.

U svrhu odvodnje vode s krova ugrađeni su drveni horizontalni oluci obloženi PVC limom antracit boje, dok su vertikalni oluci riješeni ugradnjom lanaca na dva suprotna čoška krova. Nakon ugradnje šindre izvršeno je završno premazivanje krovnog pokrivača i munare.

S obzirom da se objekat nalazi na vrlo nestabilnom tlu, što smo konstatovali pri obilazku objekta, bilo je neophodno da se osim pokrivačkih i limarskih radova izvrši stabilizacija okolnog tla i riješi odvodnja površinske vode tako da je uklonjen betonski trotoar i urađeno postavljanje drenažnih cijevi oko objekta sa svim potrebnim slojevima šljunka i pijeska. Umjesto betona postavljene su kamene ploče koje bojom, čvrstoćom i obradom u potpunosti odgovaraju postojećim pločama kojim je popločana prilazna staza.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Džindijska džamija, zatečeno stanje

Džindijska džamija, izvedeno stanje

Projekat konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije Avdibegovića kuće, nacionalnog spomenika BiH, Prusac

Projekat: Konstruktivna sanacija, restauracija i rekonstrukcija

Odgovorni projektant: Azer Aličić, dipl.ing.arh.

Projektanti: Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Azra Tunović, dipl.ing.arh.

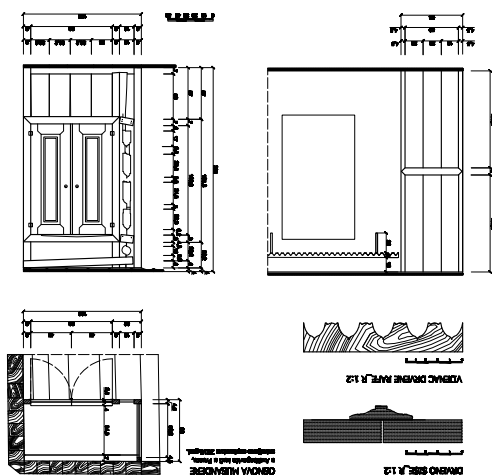
Godina: 2017.

Povijesno područje - Stari grad Prusac proglašeno je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2004. godine kojem pripada porodična kuća Avdibegovića. Mjesto Prusac je na udaljenosti 4km od Donjeg Vakufa. Tokom vremena, ratnih dejstava i poslijeratne izgradnje, izmjenjena je tipologija stambenih objekata Prusca te su objekti s tradicionalnim karakteristikama potpuno ili djelimično nestali, zamijenjeni novom gradnjom ili nadogradnjom.

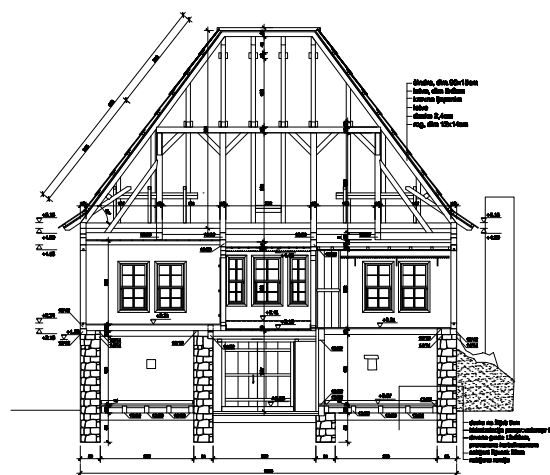
Avdibegovića kuća je dimenzija 10.50x8.10m postavljena u pravcu sjever-jug. Najveća izmjena koja je promijenila stilsko obilježje objekta je izmjena krovne konstrukcije, gdje je krov koji je karakterističan za tip objekta „spratna dimalučara“ zamijenjen klasičnom krovnom konstrukcijom dosta blažeg nagiba s pokrovom od crijepa. Sprat je prepušten konzolno u odnosu na prizemlje u vidu divanhane na strani prema bašti i konzolno prepuštene kamerije na strani prema ulici. Južnim dijelom je oslonjena na južni bedem Starog grada gdje je unutrašnji zid bedema ujedno i vanjski zid objekta. Ispred objekta na lijevoj strani od ulaznih vrata, uz vanjski zid prema ulici smješten je kamen binjektaš (tur. binek dasy-kamen s kojega se uzjahuje). Prizemlje objekta je korišteno za privredne djelatnosti: ahara za konje, magazina, ostava, sušenje voća i povrća i slično, a gornji sprat za boravak. Dispozicija unutrašnjosti prizemlja i sprata je u potpunosti nepromijenjena. Stepenište je prislono uz vanjski zid objekta i oslanja se na drvene stubove sa oštećenjima 95%. Iz pretprostora sprata se pristupa sobama sličnih dimenzija s drvenim obrađenim jednokrlnim vratima, podnom oblogom od drvene daske širine 30-32 cm „na sudar“. U jednoj od soba ne postoje stropne grede, nego je s potkrovljem direktno povezana zbog odvođenja dima. Južni zid jugoistočne sobe se zajedno s prozorskim otvorima urušio usljed razarajućeg djelovanja vegetacije. Musandera, šiše i pod su djelomično oštećeni. Usljed urušavanja divanhane, urušen je i zapadni zid zajedno s prozorskim otvorima.

Na osnovu prikupljenih podataka, analize i zatečenog stanja izrađen je Projekat konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije kojim će se rekonstruirati krov prema originalnom stanju „dimalučare“ nagiba 53% pokriven ručno cijepanom šindrom (dim. 80x18-22cm), stepenište i divanhana. Predviđeno je uklanjanje vegetacije iz kamenih struktura i demontaža pokrenutih ivičnih kamernih blokova te njihova ponovna ugradnja. Pukotine vidljive na vanjskom zidu magazina objekta potrebno je očistiti te zapuniti injekcionom masom. Prozori kuće će se izraditi po uzoru na originalne prozore. Dvoja vrata u sobe na spratu se repariraju, a dvojna unutrašnja i ulazna se izrađuju po uzoru na originalna. U objekat se u najvećoj mogućoj mjeri, a u ovisnosti o sadašnjem stanju demontiranog materijala, vraćaju originalna, vrata, daska poda, rafe, musandera, dolafi i drugo.

Autor teksta: Azra Tunović, dipl.ing.arh.

Projekat konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije Avdibegovića kuće

Presjek a-a; Musandera s detaljima; Nacrti: Azra Tunović

Izrada prijedloga nominacije za tentativnu listu UNESCO-a za Jevrejsko groblje u Sarajevu

Projekat: *Izrada prijedloga nominacije za tentativnu listu UNESCO-a za Jevrejsko groblje u Sarajevu*

Implementacija: *Državna Komisija za saradnju BiH sa UNESCO-m*

Autori: *Višeinstitucionalni ekspertni tim; Mr Lamija Abdijević, Azra Tunović*

Godina: *2017.*

Stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta su učestvovali u izradi nominacijskog dokumenta za Stečke - srednjevjekovne nadgrobne spomenike 2016. godine a 2017. godine Zavod je bio nosilac izrade prijedloga nominacije Jevrejskog groblja u Sarajevu za upis na Tentativnu listu UNESCO-a. Ekspertni tim za pripremu nominacije Jevrejskog groblja na Tentativnu listu Svjetske baštine Unesco-a oformljen je Rješenjem iz marta 2017.godine, a imenovani su mr. Lamija Abdijević - predsjednica, Azra Tunović, Bernarda Teklić, Biljana Čamur Veselinović, Tarik Jazvin, Eli Tauber, Munib Buljina, Šefika Vatreš, Sadeta Babić.

Ekspertni tim je imao sljedeće zadatke:

1. pripremiti dokumente neophodne za proces nominacije sa dokazom o njegovoj izuzetnoj vrijednosti i značaju,
2. izraditi prijedlog nominacije,
3. dostaviti dokumente Državnoj Komisiji za saradnju BiH sa UNESCO-m što je i učinjeno u mjesecu novembru 2017.godine.

Nominacioni dokument je izrađen u skladu sa smjernicama UNESCO-a te (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention) i sastojao se iz sljedećih dijelova:

1. Opšti podaci o dobru i instituciji koja priprema nominaciju,
2. Opis dobra,
3. Dokazivanje izvanredne univerzalne vrijednosti koje se vrši kroz kriterije za dokazivanje pomenutog. Jevrejsko groblje u Sarajevu je prema mišljenju ekspertnog tima zadovoljilo 4 kriterija (ukupno 10 kriterija) što je i pojašnjeno za svaki pojedinačni kriterij:
 - (ii) predstavlja važnu razmjenu ljudskih vrijednosti kroz određeno vremensko razdoblje u jednom kulturnom području svijeta, na području razvoja arhitekture ili tehnologije, monumentalnih umjetnosti, urbanizma ili dizajna krajolika;
 - (iii) posjeduje jedinstven ili najmanje je izvanredno svjedočanstvo kulturne tradicije jedne postojeće ili nestale civilizacije;
 - (iv) predstavlja izvanredan primjer gradnje, arhitektonskog ili tehnološkog kompleksa ili krajolika koji predstavlja važne etape (ili važnu etapu) ljudske povijesti;
 - (vi) izravno ili očito povezan s pojavama ili živom tradicijom, s idejama ili vjerovanjima, s umjetničkim i književnim radovima izvanrednog jedinstvenog značaja.
4. Iskaz o autentičnosti i integritetu (The Nara Document on Authenticity 1994),
5. Poređenje s drugim sličnim dobrima.

Nakon što je Državna komisija za saradnju BiH s UNESCO-om usvojila nominacijski dokument za nominaciju Jevrejskog groblja za upis na Tentativnu listu UNESCO-a, isti je dostavljen Centru za svjetsku baštinu UNESCO-a te je Jevrejsko groblje u Sarajevu upisano na tentativnu listu UNESCO-a 3.4.2018. godine (whc.unesco.org/en/tentativelists/6334/).

Autor teksta: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Zgrada društva Crvenog krsta/križa u Sarajevu (III i IV faza obnove – radovi na uređenju enterijera prvog sprata i fasadi objekta)

Implementacija: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Investitor: Ambasada SAD-a i drugi donatori

Projektant: „URBING“ d.o.o. Sarajevo

Stručni nadzor: Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Izvođač: „Gradnja“ d.o.o. Mostar, „NEIMARI“ d.o.o. Sarajevo

Godina izvođenja: 2017./2018.

Historijska građevina – zgrada Društva Crvenog krsta/križa u Sarajevu proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u martu 2009. godine. Objekat je izgrađen početkom prošlog stoljeća u sklopu akcije izgradnje više objekata Društva Crvenog krsta na području Kraljevine Jugoslavije.

Zgrada Crvenog krsta je 1992. godine u potpunosti izgorjela, ostala je samo armirano-betonska konstrukcija. Objekat je godinama, sve do početka radova na obnovi, bio izložen atmosferilijama što je, u konačnici, dovelo do još goreg stanja.

Nakon završene faze radova na konstruktivnoj sanaciji objekta pristupilo se trećoj fazi obnove koja je obuhvatila uređenje enterijera prostora prvog sprata. U skladu s propisanim mjerama zaštite, izvršena je parcijalna obnova predmetnih prostorija u zgradi, a koja će dalje služiti kao model u kompletnoj obnovi objekta.

Postojeće kameno stepenište u objektu je zadržano uz poseban tretman restauracije samih kamenih gazišta i teraco poda u stubištu. Kako na objektu nisu zatečeni ostaci autentične ograde niti je postojala bilo kakva fotografija ili tehnička dokumentacija, projektovana je i izvedena stilizovana kovana ograda koja po dekoraciji odgovara vremenu nastanka objekta.

Radovi na glavnoj, južnoj fasadi su obuhvatili obijanje dijelova postojećeg maltera, malterisanje, izradu i postavljanje vijenaca prema uzoru na postojeće, te bojenje fasade (Foto 1 i 2).

Pored navedenih radova, izvedeni su i radovi na ugradnji preostale stolarije, odnosno stolarije u prizemnom dijelu objekta kao i limarski radovi (klupice, opšavi, oluci).

Koloristička obrada fasade bila je bazirana na istražnim radovima kojima se utvrdila originalna boja.

Autor teksta: *MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Zgrada Crvenog križa, zatečeno stanje, foto 1

Završni radovi na fasadi, foto 2

Rekonstrukcija i revitalizacija objekta „Kuća na Luci“ u Stocu

Implementacija: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Investitori: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa i Medžlis I.Z. Stolac*

Projektanti: *Šaran Dženana, dipl.ing.arh. i Aličić Azer dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Građevinar Faić“ d.o.o. Mostar*

Godina izvođenja: *2017.-2018.*

Cilj izrade projektne dokumentacije i potpuna rekonstrukcija stambenog objekta „Kuća na Luci“ u Stocu jeste očuvanje i promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, gdje rekonstrukcija graditeljske baštine u Stocu ima za primaran cilj obnovu i razvoj ratom razrušene zajednice, s posebnim akcentom na mogućnost samoodrživosti i povratka raseljenog stanovništva.

Prilikom izrade Idejnog i Izvedbenog projekta rekonstrukcije objekta, oslanjali smo se na foto dokumentaciju, historijske činjenice i rad na terenu uz detaljan geodetski i arhitektonski snimak i analizu. Izrada Projekta imala je za cilj da unaprijedi kulturnu, društvenu i ekonomsku situaciju Stoca i njegovih stanovnika kroz mogućnost ekonomskog razvoja putem obnove kulturnog naslijeđa. Prilikom projektovanja objekta, razrade enterijera te same revitalizacije objekta, rukovodili smo se idejom da se objekat vrati u stanje prije paljenja 1993. godine u što je moguće izvornijem i originalnijem obliku koristeći sve zatečene materijale i konstrukcije naročito zidova, a da svi novougrađeni elementi odgovaraju originalnim po porijeklu, karakteristikama i tehnologiji ugradnje.

Projektnu dokumentaciju smo uskladili s propisanim mjerama zaštite navedenim u odredbama Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

1. „Kuća na Luci“ - prije obnove

2. „Kuća na Luci“ - Nakon obnove

Izrada projektnog zadatka i stručni nadzor na radovima rekonstrukcija džamije u Čojluku

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Vlada Federacije BiH*

Projektant: *Ibrahim Smajlović, dipl.ing.arh.*

Stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *"Gradnja" d.o.o. Mostar*

Godina izvođenja: *2017-2019.*

Pri rekonstrukciji džamije u Čojluku stručnjaci Zavoda su bili angažovani za izradu projektnog zadatka i stručnog nadzora.

Izrada projektne dokumentacije povjerena je projektanskoj kući JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa tuzlanskog kantona, čiji je projektant imao obavezu da pri izradi tehničke dokumentacije saraduje sa stručnjacima Zavoda. Saradnja je bila konstruktivna i profesionalna te je polučila zadržavanjem svih otkrivenih originalnih elemenata prema pravilima službe zaštite.

Džamija u Čojluku pripada tipu jednodobornih džamija sa četverovodnim krovom i drvenom munarom vanjskih dimenzija 6,20 x 8 sa drvenim sofama koje su početkom 20. vijeka zazidane. Prilikom opravka 1971. g. džamija je pretrpjela određene izmjene koje su se odnosile na zamjenu originalnog pokova šindre crijepom, ispuna od šepera je zamijenjena zidom od opeke. U nivou prizemlja dozidan je predulaz – vjetrobran sa pristupnim stepeništem.

S obzirom da je zadnja opravka džamije bila prije 52. godine, zahtjev džematskog odbora da se pristupi njenoj rekonstrukciji je u potpunosti opravdan.

Džamiju smo zatekli u jako lošem stanju rastrešene bondručne konstrukcije, opečne ispune i oronulog maltera na fasadi.

Prilikom radova u najvećoj mjeri su korišteni tradicionalni materijali uz primjenu izvornih metoda obrade i njihovog ugrađivanja.

Izvođač radova je u potpunosti odgovorio zadatku jer su svi radovi na rekonstrukciji, uključujući tesarske veze na sklapanju bondručne konstrukcije, učepljenja greda sa stubovima i kosnicima urađene precizno profesionalno. Podjednako je bila zahtjevna i izazovna izrada drvene munare u radionici i njena montaža na licu mjesta.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Džamija u Čojluku, zatečeno stanje

Džamija u Čojluku, izvedeno stanje

Rekonstrukcija, sanacija i konzervacija ulaznog stepeništa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nacionalnog spomenika BiH

Projekat: *Rekonstrukcija, sanacija i konzervacija ulaznog stepeništa Zemaljskog muzeja u Sarajevu*

Odgovorni projektant: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Projektant: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Godina: 2018.

Izrađeni projekat podrazumijeva rekonstrukciju stepenika, obloge podesta i pristupnog asfaltnog dijela ispred samog stepeništa dimenzija 4.60x7.60m, sanaciju odvodnje oborinske vode s horizontalnom odvodnjom iste kako bi se umanjili negativni utjecaji, restauraciju i konzervaciju bočnih postamenata odobrenim konzervatorskim metodama kako bi se spriječilo i usporilo propadanje originalnih ulaznih postamenata i konzervaciju ulaznih vrata koja su usljed slijevanja oborinske vode djelimično oštećena.

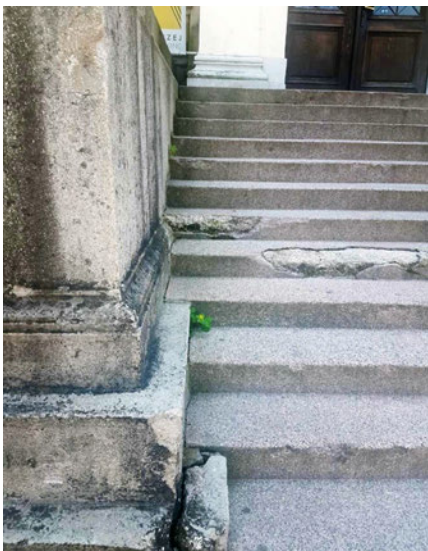
Postojeće stanje ulazne sekvence Zemaljskog muzeja je neadekvatno. Parkiranje motornih vozila na samom ulazu muzeja je neprihvatljivo te je stoga potrebno pokrenuti inicijativu uklanjanja motornih vozila i time oslobađanje javne gradske površine ispred Muzeja. Neadekvatno je popločanje ispred Muzeja s vidljivim popravcima i naknadnim radovima koje ima za rezultat nakupljanje vode i otežano kretanje posjetilaca. Glavno, ulazno stepenište u Muzej je nekoliko puta sanirano. Zbog prisustva vlage i dotrajalosti materijala sanirane površine ubrzo nakon sanacije postanu ruinirane i opasne za kretanje posjetioca i uposlenika. Prisustvu vlage doprinosi i slijevanje oborinske vode iz lula postavljenih na krov iznad samog ulaza. Asfaltirana površina ispred samog stepeništa nema adekvatan nagib za ispravno slijevanje oborinske vode. Problem neadekvatnog nagiba uočavamo na podestu ispred ulaznih vrata pa sva oborinska voda ulazi u hol Muzeja prilikom čega oštećuje originalna ulazna vrata.

Prva faza uređenja ulazne sekvence Zemaljskog muzeja podrazumijeva urgentne radove sanacije, rekonstrukcije i konzervacije ulaznog stepeništa koje je zbog utjecaja atmosferičke vlage trajno oštećeno. Najopasnija oštećenja predstavljaju oštećenja konstrukcije stepeništa koja nije moguće sanirati te je potrebno uraditi radikalnu rekonstrukciju dijela - betonskih konzola koje predstavljaju stepenice. Pri izradi novih elemenata (replike starih), potrebno je paziti da dimenzije, materijal i pozicioniranje budu identični i izrađeni prema uzoru na postojeće. Pristupni podest potrebno je izraditi po uzoru na postojeći vodeći računa o obavezanim nagibima kako ne bi došlo do oticanja oborinske vode u unutrašnjost hola.

Bočni postamenti su sa oštećenjima koji nisu konstruktivne prirode: nedostajajući dijelovi koje treba izraditi i pripojiti originalnim, pukotine i mikropukotine koje je potrebno sanirati u predmjeru opisanim radovima i obraslost algama i mahovinama koje je potrebno očistiti i te postamente konzervirati u cijelosti. Problem odvodnje vode s ulaznog krova nastaje stoga što su limene lule koje odvede vodu prekratke tako da se iz njih oborine slijevaju direktno na postamente a dalje i na stepenište te je predviđena njihova zamjena.

Autor teksta: Azra Tunović, dipl.ing.arh.

Autor teksta: Robert Stergar, dipl.ing.arh.

Glavno ulazno stepenište sa bočnim postamentima; Oštećenja; 2018.g.; Foto: Azra Tunović

Radovi na obnovi hotela Neretva u Mostaru

Implementacija:

Investitor: *Interšped doo Sarajevo*

Projektant: *“Grupa Arh” d.o.o. Sarajevo*

Stručni nadzor: *Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Građevinar Fajić” d.o.o. Mostar*

Godina izvođenja: 2018-

Hotel Neretva, izgrađen 1892. godine u pseudo-maurskom stilu, predstavlja jedan od reprezentativnijih objekata austrougarskog perioda. U posljednjem ratu (1992-1995) objekat je doživio teška ratna razaranja nakon čega je propadanje nastavljeno usljed utjecaja atmosferilija.

Druga faza obnove nastavljena je 2018. godine nakon dugogodišnje obustave radova. Radovi se izvode na osnovu odobrene projektne dokumentacije prema kojoj su, u potpunosti, zadržani horizontalni gabariti, dok su vertikalni doživjeli minimalne promjene. Prema projektu, minimalnim podizanjem strehe krova te reorganizacijom etaža u vertikalnom smislu, dobila se dodatna etaža pri čemu se strogo vodilo računa da se otvori na fasadnom platnu sačuvaju na izvornim pozicijama. Vanjski zidovi za koje je ustanovljeno da imaju dobra nosiva svojstva su zadržani i sanirani (Foto 1 i 2). Uklonjeni su oni vanjski zidovi za koje je ustanovljeno da su, u konstruktivnom smislu, nestabilni.

Trenutno se izvode radovi na restauraciji fasadnog platna (zapad) uključujući fasadnu plastiku i dekorativne elemente. Svi dekorativni elementi s manjim oštećenjima se restauriraju, a oni elementi koji su u potpunosti uništeni ili teško oštećeni, bit će zamijenjeni novim, izrađenim po uzoru na originalne (Foto 3, 4 i 5).

Autor teksta: *MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Glavni projekat sanacije Atik džamije – Fojnica

Implementacija: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Investitor: *Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*

Projektanti: *Šaran Dženana, dipl.ing.arh. i Aličić Azer, dipl.ing.arh.*

Godina projektovanja: *2019.*

Atik džamija u Fojnici je 1551.g. izgradio Mustafa Sin Hidru ili Hadr. Važi za jedan od najstarijih objekata u BiH. Fojnička džamija u narodu je poznata još kao Srednja džamija, jer se prema geografskom položaju nalazi između Čaršijske i Muharem-efendijine džamije i kao Djevojačka džamija. Spaljena je prilikom prolaska Eugena Savojskog kroz Fojnički kraj. U zidu džamije je, nakon spaljivanja, pronađen i najstariji, rukom pisani Kur'an, star oko 350 godina. Na ulazu u džamiju stoji tarih - natpis pisan na osmanskome jeziku koji svjedoči o datumu obnove džamije.

Koncept rekonstrukcije Atik džamije u Fojnici se bazirao na polazištu da se džamiji vrati prvobitni izgled, tj. da se vrati nekadašnji nagib krovne konstrukcije, krovni pokrivač te da se iz vanjske sofe izmjesti korito sa česmama. Pod konstruktivnom sanacijom krova se smatra potpuna zamjena postojeće krovne konstrukcije, ugradnja ventilirajućeg krova, promjene nagiba krova i potpuna zamjena krovno pokrivača crijepa u jednoslojnu ugrađenu ručno cijepanu jelovu šindru I klase pod uglom od 45°. Pod rekonstrukcijom ulaznih sofa spada uklanjanje svih betonskih podloga, cokla kao i izmještanje kamenog korita. Prilikom projektovanja koristili smo se nalazima istraživačkih radova, postojećom dokumentacijom kao i foto dokumentacijom te historijskim činjenicama da je džamija nastala u vrijeme kad su sve džamije tog perioda imale četverovodni krov, otvorene sofe rađene u drvetu i drvenu munar.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Atik džamija u Fojnici

Konzervatorsko-restauratorski radovi na fasadama Graditeljske cjeline – Crkva sv. Ćirila i Metoda sa Bogoslovijom u Sarajevu

Implementacija: *Vrhbosansko bogoslovno sjemenište Sarajevo*

Investitor: *Više donatora, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine*

Projektant: *Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa*

Stručni nadzor: *Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *Neimari d.o.o. Sarajevo*

Godina izvođenja: *2020/2023.*

Graditeljska cjelina – Crkva Svetog Ćirila i Metoda sa Bogoslovijom u Sarajevu proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u martu 2011. godine. Nacionalni spomenik se sastoji iz objekta Bogoslovije sa zbirkom umjetničkih slika i crkvom sa pet oltara, crkvenim namještajem i zbirkom ikona. Kompleks je izgrađen u periodu od 1892. do 1896. godine, po projektu Josipa Vancaša iz 1891. godine.¹

Radovi tekućeg održavanja na fasadama objekta obuhvatili su obijanje svih nestabilnih slojeva fasade, do "zdravog" dijela, a na pojedinim mjestima, gdje je bilo potrebe, obijalao se do opeke. Sa dekorativnih elemenata uklonjeni su prethodni slojevi boja, nakon čega se pristupilo uzimanju otisaka. Izvršeno je pranje fasade vodom pod pritiskom, potom je nanescena podloga i špric.

Sanacija rustikalnog dijela fasade izvedena je pomoću šablona i uzimanja otisaka na licu mjesta. Završni sloj čela rustikalnog dijela izveden je fasadnom žbukom 1,5mm te se taj način istakao rustikalni dio. Kompletan sokl je završno obrađen kulirom JUB 1,8mm premium 495P.

Postojeći lim s vijenaca i drugih površina je uklonjen, površine sanirane i izravnane i na tako pripremljene površine postavljen novi pocinčani lim. Na spojevima lima i fasade, gdje je bilo moguće, ugrađeni su STO pvc profili sa mrežicom, Übergangprofil Blech.

Završna obrada fasade bila je STO Color Silico G u dva sloja.

Autor teksta: *MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Odluka o proglašenju Graditeljska cjelina – Crkva Svetog Ćirila i Metoda sa Bogoslovijom u Sarajevu nacionalnim spomenikom, Sarajevo, 2011.

Rekonstrukcija manastirske crkve Udrim, Gostović, Zavidovići

Implementacija: Srpska pravoslavna crkvena opština
Investitor: Vlada Federacije Bosne i Hercegovine i druga sredstva
Projektant: „AMBIJENT“ - arhitektonski atelje Tuzla
Stručni nadzor: Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.
Izvođač: Koto d.o.o. Banja Luka
Godina izvođenja: 2020-

Ostaci manastirske crkve Udrim u Gostoviću, Zavidovići, nalazi se na Privremenoj listi nacionalnih spomenika (“Službeni Glasnik BiH”, broj 33/02). Prema članu 2. Zakona o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, utvrđeno je da se nacionalnim spomenikom smatraju svi objekti s Privremene liste nacionalnih spomenika do donošenja konačne odluke Komisije.¹ Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine², “Ruševina manastirske crkve u Gostoviću” proglašena je spomenikom kulture Bosne i Hercegovine. U rješenju je navedeno da je crkva izgrađena polovinom XVI vijeka te da je porušena u XVII ili XVIII vijeku. Po svojoj osnovi bila je slična crkvama u Ozrenu i Vozućoj.

Nakon završenih arheoloških istraživanja³ pristupilo se izvođenju radova na rekonstrukciji manastirske crkve⁴, primjenjujući stare tradicionalne tehnologije izvođenja radova i autentične materijale uz minimalnu primjenu savremenih materijala (Foto 1).

Izvršena je ručna demontaža postojećih nestabilnih kamenih zidova s numerisanjem svakog bloka pojedinačno i odlaganjem na za to predviđeno mjesto (Foto 2). Prilikom ponovnog zidanja korišteni su svi postojeći „zdravi“ kameni blokovi, a novi su pripremljeni od kamena istih karakteristika kao postojeći. Za vezivo je korišten krečni malter i metalne klamfe izrađene po uzoru na zatečene (Foto 3). Savremeni materijali su korišteni minimalno i to prilikom ojačanja temelja što je bila preporuka „Elaborata o geomehaničkim ispitivanjima terena“. Do istog zaključka se došlo prilikom vizuelnog pregleda temelja kada je konstatovano da se radi o vrlo heterogenoj glinovito pjeskovitoj podlozi, koja se vremenom isprala, i na kojoj su se pojavile šupljine i kaverne.

Autor teksta: MPhil Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Foto 1

Foto 2

Foto 3

¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zakon o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002.

² Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Rješenje broj: 02-UP-I-92-2/70 od 20.11.1970. godine, Sarajevo, 1970.

³ Arheološka istraživanja izvodio JU Muzej Doboj na osnovu dokumentacije „Program arheoloških istraživanja“. **Radovima rukovodio Aleksandar Jašarević viši kustos arheolog ispred JU Muzeja u Doboju.**

⁴ Radovi na rekonstrukciji manastirske crkve izvode se prema projektnoj dokumentaciji „Glavni projekat restauracije i rekonstrukcije Manastira Udrim – Manastirska crkva sveti Pantelejmon u Gostoviću“.

Sanacije krova na objektu kula Gavrankapetanovića - Počitelj

Implementacija: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Investitor: *Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa*

Projektanti: *Šaran Dženana, dipl.ing.arh. i Aličić Azer, dipl.ing.arh.*

Godina realizacije: *2020.-2022.*

Počiteljska utvrda građena je u periodu od XV do XVIII stoljeća, s prekidima. Najstariju obzidanu strukturu predstavlja prvobitno srednjovjekovno jezgro utvrde gdje se mogu izdvojiti dvije graditeljske faze: starija, unutrašnji grad – utvrda (donžon kula sa manjim oborom) sa kraja XIV stoljeća i dogradnje, pregradnje i ojačavanja iz druge polovine XV stoljeća. U okviru utvrde nalaze se: kula – donžon (Gavrankapetanova kula) poligonalne osnove (izvorno očuvane samo u donjem dijelu, zidova debljine oko 2 m) i malo bedemom ozidano dvorište s ulazom prema jugu.

Usljed uticaja atmosferilija i jugozapadnog vjetrova s rijeke Neretve, vremenom je došlo do propadanja pokrova od kamenih ploča a kasnije i do propadanja dijela sekundarne drvene konstrukcije, naročito rogova, dijela vjenčanice i podrožnice. Na kraju je došlo do propadanja dijela primarne krovne konstrukcije što je dovelo do propadanja i urušavanja dijela jugozapadnog krova kule Gavrankapetanovića u Počitelju. Krovna konstrukcija krova je složena i kombinacija je jednostruke vješaljke i kose stolice. Krov je šatorasti na maksimalnom rasponu od 7.50 m. Nagib krova je približno 30 stepeni sa pokrovom od kamene cijepane ploče podmazane cementnim malterom. Za konstrukciju krova korištena je rezana jelova građa većih presjeka obzirom na raspon krova i na udare vjetrova i uticaj atmosferilija. Najveći dio građe je zdrav, naročito primarna konstrukcija dok su veći dio rogova, vjenčanice i podrožnice vremenom devastirane i neophodno ih je zamijeniti. Za primarnu krovnu konstrukciju predviđa se samo djelimična izmjena oštećenog kraka krovne grede dok su kosnici i ukrute zdrave i konstruktivne te ih je neophodno sačuvati i ponovo ugraditi.

Autor teksta: *Azer Aličić, dipl.ing.arh.*

Gavrankapetanovića kula - oštećenje pokrova

Gavrankapetanovića kula - oštećenje konstrukcije

Sanacioni radovi na kamenom Mostu na ulazu u stari grad Travnik

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Vlada Federacije BiH*

Projektanti i stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Izvođač: *„Bišina“ Mostar*

Godina izvođenja: *2020.*

Grad Travnik leži u dolini rijeke Lašve. Utvrđenje u Travniku ima oblik nepravilnog petougona. Gledajući u cjelini, Stari grad Travnik je konstruisan u vrijeme primjene vatrenog oružja i predstavlja tipičnu artiljerijsku tvrđavu. Na njegovoj zapadnoj prilaznoj strani, pored perimetralnih bedema i bastiona na sjevernom uglu, nalazi se još jedna izbačena, gotovo četverougona polukula, koja je branila glavni ulaz u utvrdu. Na platnu istočnog bedema su tri izbačene višegaone polukule, od kojih su južna i sjeverna dodatno ojačane doziđivanjem. Između južne i srednje polukule na bedemu je ostalo sačuvano 18 puškarnica. Ove polukule su branile direktan prilaz bedemima sa istočne strane.

Starom gradu se pristupa sa zapadne strane kamenim mostom preko potoka Hendek. Most ima polukružni svod raspona 6 m i visinu od oko 11 m iznad nivoa vode. Širina mosta iznosi oko 3,20 m. Ograda je napravljena od sedre i visoka je oko 90 cm. Između mosta i ulaza u Stari grad nalazi se manji plato.

Trenutno stanje prilaznog mosta je jako loše. Oštećenja su vidljiva kako na kruništu ogradnog zida tako i na gotovo cijeloj površini ogradnih zidova mosta, platou ispred ulaza u grad kao i na kamenom popločanju mosta. Uticaj atmosferilija / mraz, sunce, snijeg / je uništio vezivni materijal između kamena na parapetnim zidovima kao i na hodnoj stazi mosta.

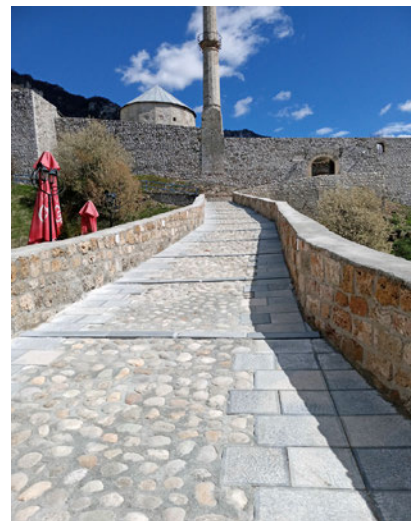
U okviru ove konstruktivne sanacije, a s ciljem osiguravanja konstruktivne stabilnosti mosta, prije otpočinjanja radova izvršili smo podupiranje luka mosta drvenom remenatom i čeličnim podupiračima. Nakon pripremnih radova pristupilo se skidanju oštećenog klamena sa ogradnih zidova. Za konzervaciju kruništa i za prezidivanje ogradnih zidova s dvostrano klesanim kamenom korišten je postojeći i novi kamen u omjeru 50:50. Sve zidane postojeće i nove kamene površine mosta su se dersovale na način da boja fuge odgovara boji kamena. Prije ugradnje kamena za popločanje gornje površine mosta urađeno je betonskog korito u koje su položene instalacione cijevi za odvod površinske vode sa mosta. Popločanje mosta je izvedeno kaskadno sa pet stepenica i šest podesta u kombinaciji krupno štokovanog krečnog kamena i riječnog oblutka.

Nakon konzervacije kruništa pristupilo se ugradnji niske ograde od kovanog željeza h=25, ograda je cinkovana i premazana antracit mat bojom. Na svakih 1,5 m je ugrađen nosač ograde. Ovim radovima je izvršena sanacija, konsolidacija i rekonstrukcija prilaznog mosta i platoa ispred ulaza u grad.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arh.*

Prilazni most ispred Starog grada Travnik, zatečeno stanje

Prilazni most ispred Starog grada Travnik, izvedeno stanje

Izrada projektne dokumentacije za sanacione radove na Konatur džamiji u Travniku

Implementacija: *Zavod za zaštitu spomenika*

Investitor: *Medžlis IZ Travnik*

Projektanti: *Azer Aličić, dipl.ing.arch, Dženana Šaran, dipl.ing.arch.*

Godina projektovanja: *2020.*

Po obliku objekta i usporedbom s drugim perifernim mahalama starog Travnika može se zaključiti da Konaturska džamija potiče iz prve polovice 17 stoljeća.¹

Na zahtjev korisnika objekta Medzilisa Travnik izvršili smo detaljan pregled objekta i konstatovali da je na objektu vlaga najveći problem i to sve zbog dotrajale drvene šindre i loše urađenih limenih opšava drvene munare. Dodatni problem predstavlja naknadno izgrađena abdesšana i WC u unutrašnjim zatvorenim sofama džamije. Projektni zadatak je bio kompleksan: obuhvatao je sanacione radove na džamiji s ciljem odstranjivanja vlage iz objekta na dijelu krovne konstrukcije, zamjenu kompletnog pokrova, potpunu sanaciju drvene munare s limenim opšavima, utopljavanje centralnog prostora džamije, te radove na pripadajućem dvorištu s ciljem izmještanja postojeće abdesšane sa WC-om u džamijsko dvorište na način da se dvorište poveže sa džamijom u jedinstvenu arhitektonsko-urbanističku cjelinu.

Pri izradi projektne dokumentacije, osim tehničkog i foto snimka koji smo napravili koristili smo se postojećom dokumentacijom Zavoda za kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe BiH, koju su izradili Aleksandar Ninković, *dipl. ing arch*, Hazim Handžić, *dipl. ing arch*, Mirela Handan, *dipl. ing arch*. 1886. godine.

Vodeći računa da se ne naruši autentičnost i prepoznatljivost Konatur džamije, u silueti mahale zadržan je postojeći nagib krova od 60 stepeni, pokrov od drvene šindre bojene u ebanovinu, dva reda prozora, pri čemu su donji četverougaoi s demirima a gornji sa slomljenim lukom.

Projektom je predviđeno da se prilikom sanacionih radova na džamiji koriste isključivo prirodni materijali: jelova građa I klase za krovnu konstrukciju, jelova šindra I klase za pokrivač, hrastovna I klase za prozore i vrata, kovano željezo za demire, gašeni kreč za moleraj unutrašnjosti džamije, visoke kvalitete i za koje će izvođač morati obezbijediti adekvatne ateste o kvaliteti. U predloženom rješenju ograđenog dvorištoparka sa pomoćnim prostorijama džamije i sa multifunkcionalnim uređenim dvorištem predviđeno je da se koriste savremeni materijali: opeka, beton, termoizolacija u kombinaciji s tradicionalnim materijalima kamenom i drvetom na način da se dobije jedinstvena prostorna i arhitektonska cjelina.

Autor teksta: *Dženana Šaran, dipl.ing.arch.*

Konatur Džamija u Travniku

¹ Enver Sojuldžić- Džamije Travnika

Projekat tekućeg održavanja *Arheološko područje Mile - Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva, Arnautovići* nacionalni spomenik BiH, Visoko

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*

Odgovorni projektant: *Robert Stergar, dipl.ing.arh.*

Projektant: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Godina: 2021.

Projekat tekućeg održavanja lokaliteta *Arheološko područje Mile - Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva u Arnautovićima* nastao je zbog recentnih mehaničkih devastacija koje su uz negativno dejstvo atmosferilija i vegetacije doveli do urušavanja i dekompozicije zidanih struktura čiji kameni materijal biva otuđen.

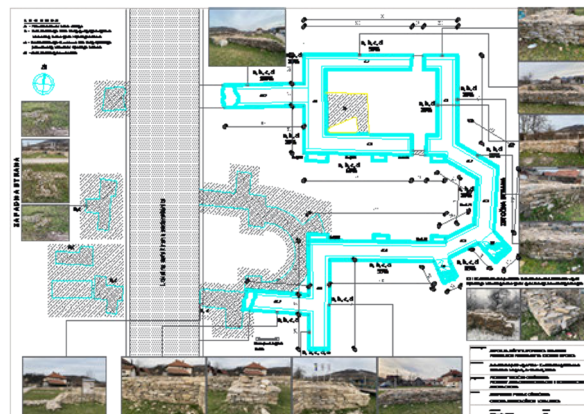
Godine 1999. pod rukovodstvom Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, počeli su konzervatorsko-restauratorski radovi prema projektu "Zaštita arheološkog lokaliteta Arnautovići - Mile". Projekat je predviđao tri faze, od kojih je implementirana samo prva, a odnosi se na sanaciju dijela oštećenih zidova, konzervaciju i restauraciju krune zidova crkve kao i postavljanje interpretacijske infrastrukture. Zatečeno stanje za vrijeme uvida na lokaciji tokom 2020. godine potvrđuje da je lokalitet redovno održavan u smislu uklanjanja niske vegetacije i sitnih otpadaka. Završena je izgradnja nove trase puta kojom se dodatno devastirao lokalitet i čija izgradnja je počela bez arheoloških istraživanja pa se u toku radova naišlo na artefakte kada su napravljena istraživanja metodološki karakterisana kao kombinacija prospekcijskih i zaštitnih sistematskih iskopavanja. Iz razgovora sa stanovnicima mjesta utvrđeno je da djeca i omladina koriste krunu zidova crkava kao biciklističku stazu s improviziranom rampom na kontraforima ili krajevima zidova crkve. Raspadanjem kamenog materijala zidova od muljike se destabilizuje i urušava sva zidana struktura. Kruna zida je destabilizirana u visini od cca 40-50 cm. Lokalitet nije zatvoren na mjestima postojeće asfaltirane ceste tako da je kolski saobraćaj, iako zabranjen, i dalje moguć. Urbani mobilijar koji je postavljen projektom „Tekuće održavanje na lokalitetu Mile – Arnautovići u periodu 2008 - 2013. godine“ je devastiran i preostala drvena platforma urušena. Lokalna asfaltirana cesta kao i stambeni objekti i pomoćni objekti nisu dislocirani niti uklonjeni.

Projekat tekućeg održavanja je obuhvatio: a) sanaciju, restauraciju i konzervaciju zidova crkava na lokalitetu, b) unapređenje i sanaciju interpretativne infrastrukture lokaliteta i c) smjernice za upravljanje lokalitetom i edukaciju građanstva. Projekat tekućeg održavanja tretira istočni - veći dio novije crkve jer su zidovi oštećeni i urušeni dok se zapadni dio zidova i starija gotička crkva čiste od rastinja i mikrolitoflore te se vrši stabilizacija pokrenutog ili nedostajućeg kamena s adekvatnom zaštitom. Kamen postojeće gornje površine krune zida je izgubio svojstva u cca 85%, obrušen, te je u skladu s oštećenjima potrebno je prezidati krunu zidova. Za jugozapadni dio sakristije u kojem se nalazi otvor pokriven kamenim blokom u kojem se nakuplja otpad, izvršit će se arheološko istraživanje s ciljem identifikacije i istraživanja na osnovu čijih rezultata bi se prostor mogao adekvatno tretirati i zatvoriti. Projektom je predviđeno postavljanje upozorenja da je devastacija i uništavanje kao i otuđivanje materijala ovog nacionalnog spomenika strogo kažnjivo te postavljanje interpretacijske table adekvatnog sadržaja.

Autor teksta: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Pogled na lokalitet sa južne strane: stariji zid crkve zidan oblicima obrastao mikrolitoflorom i destabilizirani zid III.l.u blizini kojeg je neadekvatna informacijska tabla; 2020.g., Foto: Azra Tunović

Projekat tekućeg održavanja Arheološko područje Mile Shematski prikaz oštećenja; Nacrti: Azra Tunović

Projekat tekućeg održavanja - vanjska stolarija Despića kuće, nacionalnog spomenika BiH, Sarajevo

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*

Smjernice i nadzor: *Robert Stergar, dipl.ing.arh., Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Godina: 2023.

Despića kuća, situirana na uglu Ulica Despićeve i Obale Kulina Bana, predstavlja jedan od rijetko očuvanih stambenih objekata pravoslavnog establišmenta koji datira iz otomanskog perioda. Nalazi se u okviru kulturno-historijskog jezgra Bašaršije, na prostoru koji je bio poznat pod nazivom "Latinluk", pretežno nastanjivanim katolicima. *Povijesni spomenik – Despića kuća u Sarajevu* proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2005. godine.

Zamjenu vanjske stolarije, u svemu prema uzoru na postojeću u smislu pozicija, materijalizacije, tehnologije izrade i oblikovanja, opšava, okova i svega ostalog, Zavod je okarakterisao opravdanim i neophodnim što je navedeno u stručnom mišljenju br.: 07- 36- 4 -2604-1/22 od 6. 5. 2022. godine. Prozori sprata i dva u prizemlju južne strane su istih oblikovno-stilskih karakteristika. Prozori su drveni „kutijasti“ ostakljeni jednostrukim staklom. U prizemlju objekta na južnoj strani su dva elementa sa po tri prozora, odnosno šest prozorskih krila naglašena zajedničkim natprozornikom karakteristične geometrijske podjele. Treći središnji element umjesto četiri krila prozora ima krila vrata koja ujedno predstavljaju glavni ulaz u Muzej. U razdoblju 2000 - 2006. god. je izvršena cjelovita restauracija i konzervacija objekta prema projektu *Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH* iz aprila 2000. godine autora Hadžić Azre, Ninković Aleksandra i Hašimbegović Emine. Tada su izvršeni radovi konzervacije i restauracije svih pozicija unutrašnje i vanjske stolarije. Nakon uvida u stanje objekata evidentirano je da je objekat u dosta zapuštenom stanju te da od pomenute restauracije i konzervacije završene 2006. godine vlasnik nije vršio redovno tekuće održavanje objekta. Neodržavanje je rezultiralo negativnim pojavama i propadanjem (truhljenje, oštećenja i dr.) drvene vanjske stolarije koju je potrebno u potpunosti zamijeniti u svemu prema originalnom stanju.

Prozori koji će zamijeniti originalne prozore će biti tehnička replika postojećih u smislu oblikovno stilskih karakteristika, materijala, dimenzija profila i ostalih elemenata, a što će rezultirati identičnim proporcijama drvenih i staklenih dijelova. Profil prozora i doprozornici, natprozornik, klupice, horizontalna prečka, razmak između krila i sve ostalo će biti dimenzija prema originalnoj stolariji. Unutrašnja i vanjska krila ostakljena su jednostrukim staklom. Otvaranje prozora i nadsvjetla će biti moguće otvoriti prema unutra oko vertikalne osovine. Postojeći mehanizmi s ručkom će se očistiti i pripremiti za ponovnu ugradnju. Jedna pozicija - prozor, prema procjeni stručnjaka Zavoda, ostavljena je u originalnom stanju te je predviđena njegoja restauracija i konzervacija. Sve originalne demontirane baglame, ručke i ostalo će se upakovati i pohraniti u arhiv Muzeja. Izvođač radova je napravio ogledni primjerak prozora, koji je pregledan i u odnosu na koji je Zavod dao finalne upute za izradu stolarije. Izradu vanjske stolarije finansijski je podržala Evropska Unija a radovi na zamjeni stolarije početi će u krajem 2023. godine.

Autor teksta: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Predstavljanje uzornog primjerka „kutijastog“ drvenog prozora izrađenog kao faksimilska rekonstrukcija postojećeg; 2023.; Foto: Azra Tunović

Uzorni primjerak „kutijastog“ drvenog prozora izrađenog kao faksimilska rekonstrukcija postojećeg; 2023.; Foto: Azra Tunović

Projekat tekućeg održavanja - vanjska stolarija Zavičajnog muzeja Visoko, Visoko

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*

Smjernice i nadzor: *Robert Stergar, dipl.ing.arh., Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Godina: 2023.

Objekat Zavičajnog muzeja Visoko (1902.g.) posjeduje originalnu drvenu stolariju - „kutijaste“ dvostruke prozore ostakljene jednostrukim staklom. Svi prozori su istih oblikovno-stilskih karakteristika, s tim da su ukupne dimenzije prozora prizemlja manje od prozora kata. Podijeljeni su u horizontalnom smislu na prozor sa horizontalnom ukrasnom prečkom i nadsvjetlo sa okovom za otvaranje.

Nakon izrade elaborata o energetskej efikasnosti objekta i obezbjeđenju sredstava za prvu fazu radova koji obuhvataju zamjenu vanjske stolarije, Muzej je zatražio od Zavoda smjernice kao i nadzor nad izvođenjem radova. Originalni prozori su nekoliko puta restaurirani, a orijentirani na istočnu stranu prema ulici Jalija su velikih oštećenja usljed djelovanja atmosferilija i izloženosti saobraćaju. Optimalno funkcionisanje objekta, odnosno zahtjevi za poboljšanjem energetske efikasnosti su uzeti u obzir u davanju smjernica za zamjenu vanjske stolarije na način daje neophodno da prozori budu izrađeni kao replika postojećih originalnih prozora sa ostakljenjem vanjskih krila termoizolacionim staklom dok je unutrašnje ostakljenje jednostruko.

Detaljne smjernice Zavoda su date u cilju očuvanja izgleda i materijalizacije prozora, odnosno novi prozori koji će zamijeniti originalne moraju biti tehnička replika postojećih u smislu oblikovno-stilskih karakteristika, materijala, dimenzija profila i ostalih elemenata što će rezultirati identičnim proporcijama drvenih i staklenih dijelova. Profil prozora i doprozornici, natprozornik, klupice, horizontalna prečka, razmak između krila i sve ostalo treba biti dimenzija prema postojećim. Unutrašnja krila ostakljena su staklom debljine 4mm s prozorskom klupicom izrađenom po uzoru na postojeću a vanjska krila stakla termopan staklom. Drvo će se finalno impregnirati potapanjem sa dodatkom odabranog bajca i završnim ekološkim bezbojnim mat lakom. Jedna pozicija - jedan prozor, prema procjeni stručnjaka Zavoda ostavljena je u originalnom stanju te je predviđena restauracija i konzervacija. Navedeno ostavljanje originalnog prozora *in situ*, bitno je za buduće zamjene stolarije. Sve originalne demontirane baglame i ručke potrebno je upakovati i pohraniti u arhiv Zavičajnog muzeja Visoko. Izvođač radova, firma Vizija iz Visokog, bio je dužan napraviti ogledni profil a potom i jednu poziciju prozora. Radovi na zamjeni stolarije počeli su u mjesecu novembru 2023. godine.

Autor teksta: *Azra Tunović, dipl.ing.arh.*

Zavičajni muzej u Visokom; Foto: Azra Tunović

*Unutrašnja strana kutijastog prozora u izradi;
Foto: Azra Tunović*

Sanacija fasada objekata u užoj jezgri grada Sarajeva

Projekat: *Projekat tekućeg održavanja*

Investitor: *Grad Sarajevo; Kanton Sarajevo*

Izvođač: *NEIMARi d.o.o. Sarajevo, UNIGRADNJA d.o.o. Sarajevo*

Projektant: *URBING d.o.o. Sarajevo*

Stručni nadzor: *Azer Aličić, dipl.ing.arh., Dženana Šaran, dipl.ing.arh., Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.*

Godina: *2022./2023.*

Grad Sarajevo je putem službe za urbano planiranje, investicijske, stambene i komunalne poslove grada Sarajeva započeo sa implementacijom projektne dokumentacije koja je za potrebe grada izrađena prije 15tak godina, a koja se odnosi na sanaciju fasada objekata iz austro-ugarskog perioda u užoj gradskoj jezgri grada Sarajeva.

S obzirom da je uža gradska jezgra grada Sarajeva proglašena nacionalnim spomenikom "Historijski urbani krajolik Sarajevo" (Službene novine BiH, br.1 /21 I 10/21) na koji se primjenjuju mjere zaštite utvrđene Zakonom o provođenju odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazumaza mir u Bosni I Hercegovini, ingerencije za sprovođenje mjera zaštite pripale su Zavodu za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta.

Služba je obezbjedila projektnu dokumentaciju za osam objekata koji se nalaze ulici Maršala Tita, Prušćakov I dva objekta u ulici Brodac od 2-6.

Zavod za zaštitu spomenika je na dostavljenu projektnu dokumentaciju sanacija fasada, urađenu od strane licenciranih firmi, za izradu projekata zaštite, konzervacije i rehabilitacije nacionalnih spomenika, izdavao stručno mišljenje i vršio stručni nadzor.

Stručnjaci Zavoda su se tom prilikom susretali sa površnom ili nedovoljno kvalitetnom dokumentacijom gdje je akcenat bio na sanaciji fasada i to najčeće djelimičnoj sanaciji maltera, bojenjem vanjskih površina dotrajale stolarije, minimalnim izmjenama vertikalnih i horizontalnih oluka i opšava. Projektnom dokumentacijom ni na jednom objektu nije tretirana zamjena krovne konstrukcije i pokrivača iako je bilo neophodno da se ti radovi obuhvate i u konačnici realiziraju. U toku izvođenja radova pojavljivali su se problemi sa koloritom koji je bio predložen u projektnoj dokumentaciji. Kako nije bilo moguće odrediti originalni bojeni sloj fasade na svim tretiranim objektima, a prijedlog novog kolorita se radio za svaki objekat pojedinačno, bez prilagođavanja postojećem ambijentu, to se pojavljivao problem neusklađenosti sa koloritom susjednih objekata.

U okviru svojih nadležnosti Zavod za zaštitu spomenika je nastojao da kroz stručna mišljenja sugerise izvođenje nekih neophodnih radova u samom procesu sanacije fasada kako bi se bojama fasada produžio vijek trakanja i naglasila njihova estetika i bogatstvo

S obzirom da veliki broj objekata u zoni nacionalnog spomenika još uvijek čeka bolja vremena da se nađe na spisku službe za urbano planiranje, investicijske, stambene i komunalne poslove grada Sarajeva neophodno je uspostaviti saradnju navedene službe grada Sarajeva sa Zavodom za zaštitu spomenika prvenstveno, na nivou izrade projektnih zadataka. što će skratiti vrijeme izrade dokumentacije a ujedno doprinjeti kvalitetnijoj i detaljnijoj dokumentaciji.

Autori teksta:

Azer Aličić, dipl.ing.arh.

Mr Lamija Abdijević, dipl.ing.arh.

Dženana Šaran, dipl.ing.arh.

Fasada u Titovoj na broju 19, zatečeno stanje

Objekat u Titovoj ulici na broju 21, radovi u toku

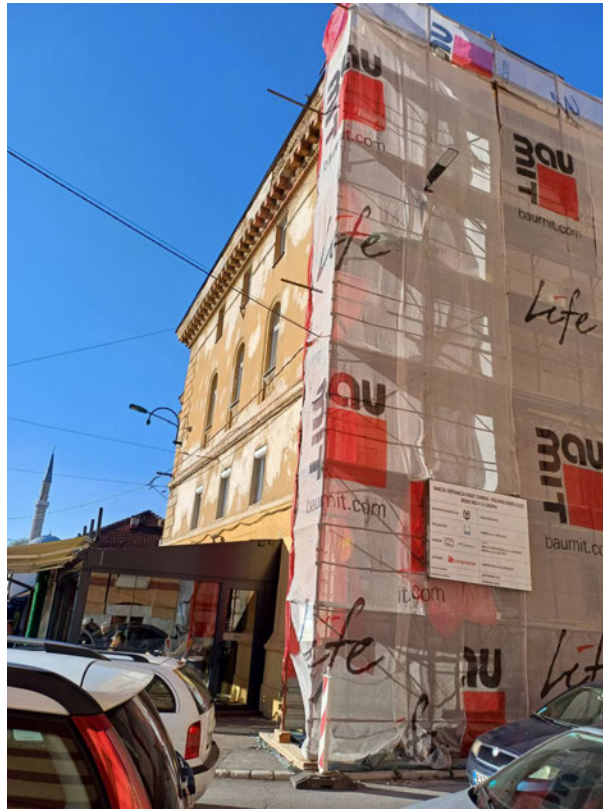
Fasada na objektima u ulici Titova 33 i Kaptol 1, prije sanacije. Izvor: data:image/g;base64,/9j/4AAQ

Fasada u Titovoj ulici na broju 17 i Pruščakovoj 1, zatečeno stanje

Fasada na objektu u ulici Safvet-bega Bašagića 2-4, zatečeno stanje

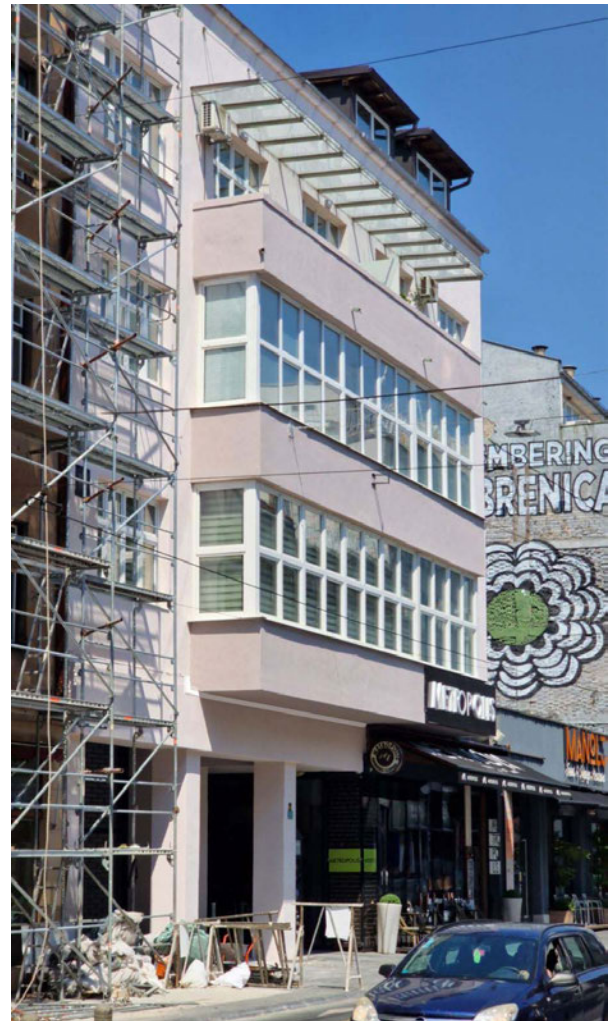
Zgrada Beledije u ulici Brodac 4-6, radovi u toku

Sanacija fasada u Titovoj ulici na proju 17, 19 i 21

Fasada na objektima u ulici Titova 33 i Kaptol 1., nakon sanacije

Fasada na objektu u ulici Titova 21 nakon završenih radova

Fasada u Titovoj na broju 29, nakon intervencije

Fasada na broju 27 nakon sanacije

In memoriam

Aleksandar Ninković - Aco, dipl.ing.arh. 1937 - 2016.

Aleksandar Ninković rođen je 15.3.1937. godine u Sarajevu. Na arhitektonsko - urbanističkom fakultetu u Sarajevu je diplomirao 1962. stekavši zvanje diplomiranog inženjera arhitekture.

Nakon pet godina provedenih u Energoinvestu gdje je radio na poslovima projektovanja objekata industrijske i opšte arhitekture, 14.8.1967. godine zapošljava se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine na radno mjesto arhitekta u grupi za arhitekturu i urbanizam, Nakon tri godine koliko je proveo na poslovima konzervacije i restauracije koje je obavljao samostalno ili u saradnji ostalim stručnjacima, položio je stručni ispit za mlađeg građevinskog inženjera arhitektonskog smjera. Prošao je i kraći kurs fotografskog snimanaja arhitektonskih objekata u Beču. Svoje radove na konzervaciji i restauraciji objekata kulturnog naslijeđa redovno je objavljivao u godišnjaku Zavoda "Naše starine". Aco, Acika, kako smo ga svi odmilja zvali u poslu, bio je veliki inženjer i predan stručnjak kojem u poslu nije bilo nedoumica i nerješivih situacija. Svakom zadatku, pa i onom najjednostavnijem, pristupao je s maksimalnom posvećenošću i ozbiljnošću. Privatno je bio emotivan, jednostavan i veoma skroman, a u Zavodu radišan, pošten i pravedan. I kao takav, omiljen među kolegama kako starijim tako i onim mlađim koji su žedno upijali znanje i iskustvo koje je Acika dijelio i šakom i kapom, bez zadržke. Na neobičan, za mene gotovo zagonetan način, uspijevaio je da prenese svoje ogromno znanje i iskustvo na mlađe kolege koje su bili presretni kad bi ih zapalo da budu u timu s Acom što je ujedno značilo da će im Acika svojom crvenom olovkom pregledati crteže. I onako, blago očinski, bez galame upitati "jel ovo baš moralo na ovaj način da se uradi" i šta misliš da ovako uradiš". E takav je bio naš Acika za svakog istih aršina, blag, susretljiv i beskrajno duhovit. Znao je nekako na sebi svojstven način procijeniti kako kome pristupiti, kako izvući maksimum od svakog saradnika i od kojeg novaka u poslu može postati dobar inženjer i konzervator.

Lično sam imala sreću da me je izuzetna ličnost, kakav je bio Aco, inficirala ljubalju prema kulturnom naslijeđu i što su se tada postavljene postavke u pristupu prema kulturnom naslijeđu i nacionalnim spomenicima zadržale sve do danas.

S radošću se uvijek sjetim svog prvog samostalnog

rada uz Acino mentorstvo. To je bila rekonstrukcija kuće Ive Duspare u Kraljevoj Sutjesci. Osim što ga pamtim zbog ličnog zadovoljstva zbog dobre procjene količina i obima potrebnih radova na objektu kao i vrlo dobrog snalaženja u odnosu sa Izvođačem, tako i zbog činjenice da sam tog ljeta vozeći Acu na gradilište (tad Zavod nije imao službeno vozilo) naučila da koristim petu brzinu na svojoj opel corsi. Samo me je kao usput upitao: Ima li tvoje auto petu brzinu? Na moju potvrdu da ima rekao je: "pa šta čekaš prebacuj u petu ili će ti iz opelove fabrike zabraniti da voziš njihov auto". Osim velike ljubav prema kulturnom naslijeđu jako je volio brzu vožnju zbog čega smo ga mi mlađe kolege zvali Shumajer.

Veoma je volio svoju suprugu Subhu, sestru Melaniju, brata Veljku, svoje rodno Sarajevo i svoju Bosnu koju je prošpartao uzduž i poprijeko u kojoj je obnavljao i čuvao od propadanja i zaborava kulturno naslijeđe bilo da se radi o sakralnim objektima, stambenim objektima ili starim srednjovjekovnim gradovima. Aci je bio važan objekat njegovo trenutno stanje i mogućnosti djelovanjaju da se objektu sačuva originalnost, autentičnost, a sve prema kodeksu službe zaštite. Penzionisan je 2003. godine, a umro je u maju 2016. u Sarajevu.

Dženana Šaran

Pavle Mašić- Paja, dipl.ing.arh. 1955 - 2018.

“Vjerujem da je sve nas, ovdje prisutne, koji smo došli odati posljednji pozdrav našem rođaku, prijatelju, komšiji i radnom kolegi, našem Paji, kako smo ga svi odmilja zvali, zatekla i iznenadila vijest da on nije više među nama, jer je to nekako nespojivo s ozračjem ogromne životne energije koju je naš Paja nesebično dijelio sa svima nama. To nas, evo, ostavlja u stanju šoka i nevjerice, jer od takvih ljudi, jednostavno, ne očekujemo takvu vrstu rastanka.

Teško je povjerovati i nekako je ironično da čovjeku, figurativno rečeno, tako velikog srca, baš to njegovo srce zataji i uskrati buduće možebitne dekade zasluženog odmora i penzije u koju je netom trebao ući i uživati u miholjskom ljetu svoga života. Vjerovatno da u njegovoj veoma plodonosnoj i radom ispunjenoj životnoj agendi nije bilo previše mjesta za odlaske doktorima, jer mi, koji smo dobro poznavali Paju, znali smo da bi to za njega bio gubitak dragocjenog vremena, koje se moglo puno pametnije utrošiti.

Paja je pripadao je ljudima staroga kova: izuzetno čestit i pošten, odan, nadasve radišan i marljiv, izuzetno emotivan i temperamentan, jednostavan i veoma skroman, a opet na izvjestan način samozatajan u svojoj nevjerovatnoj posvećenosti i pravoj pasiji usmjerenoj prema svojoj profesiji, koju je artikulirao kroz svoj rad u Zavodima za zaštitu spomenika kulture, na obnovi objekata kulturno-historijskog naslijeđa, domeni u kojoj je proveo cijeli svoj radni vijek.

Za mnoge ljude moglo bi se reći da rade da bi preživjeli... Paja je pripadao onima koji su živjeli da bi radili.

Na neki način, svojom predanošću i posvećenošću svojoj profesiji, podsjećao je na stare renesansne majstore: znanja stečena na završenoj Likovnoj akademiji u Sarajevu i završenom sarajevskom Arhitektonskom fakultetu, u interakciji sa njegovim osjećajem za materijale, forme i proporcije, kao i zavidna poznavanja brojnih zanatskih vještina, bile su Pajine lučonoše u njegovoj misiji stvaranja nekog boljeg Svijeta. Iza Paje su brojna ostvarenja i uspješne realizacije i projekti. S Pajom nije baš bilo lako saradivati na zajedničkom projektu, jer je bio izraziti individualac, a samo oni rijetki su se mogli naći na istim frekvencijama razmjene temperamenta, misli i ideja. Mnogo je poštovao i tajni zanata naučio od iskusnijeg kolege Ferhata Mulabegovića, a stečena znanja je bio spreman podijeliti i nama, mlađim kolegama iz Zavoda.

Paja je volio ljude... Radne kolege je često znao nasmejati duhovito ispričanim anegdotama i šalama, koje bi brzinski, u jednom dahu, ekspresionistički povišenog tona ispričao uz prvu jutarnju kafu, a zatim bi se, „Paja galama“, kako smo ga, u takvim trenucima zvali, povukao u kontemplaciju svog projektantskog rada.

Veoma je volio je svoju suprugu Beru, svoju braću Kicu, Božu i Željka i svoje franjevce Bosne Srebrne, naročito franjevce Kraljeve Sutjeske s kojima je mnogo profesionalno saradivao i gradio prijateljstva, a nadasve je bio lojalan svojoj Bosni, koju je i branio kada je to trebalo.

Kada se životni bitak ugasi ovako neočekivano i naprećac, ostaje ogromna praznina u srcima i dušama onih koji su ga voljeli, naročito supruge Mubere, brata Božidara i ostale bliske rodbine, kojima je teško uputiti odgovarajuće riječi sućuti i utjehe.

Dragi prijatelju, neka ti ova bosanska zemlja, koju si jako volio, bude laka i pruži vječiti mir i pokoj. “

Govor održan na posljednjem ispraćaju Pavla Mašića-Paje na gradskom groblju “Bare”.

Emir Softić

